

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Алешугіна Н. О., Зеленська О. О.

РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ОГЛЯД

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ЧЕРНІГІВ – 2026

УДК 338.483.1(075.8):911.3.30(477)

A49

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Чернігівська політехніка»
Протокол № 7 від 30 червня 2025 р.*

Рецензенти:

Дубина Максим Вікторович, д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування НУ «Чернігівська політехніка»

Транченко Людмила Володимирівна, д.е.н., професор, професор кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Уманського національного університету

Алешугіна Н. О.

A49 Рекреаційно-туристичні ресурси України: загальний та регіональний огляд : навчальний посібник / Н. О. Алешугіна, О. О. Зеленська. – Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2026. – 216 с.

ISBN 978-617-7932-93-1

У навчальному посібнику подано докладний огляд природних, природно-антропогенних та антропогенних рекреаційно-туристичних ресурсів України та її туристичних районів і адміністративних областей.

Рекомендується викладачам і студентам туристичних спеціальностей географічних, історичних, економічних факультетів вищих навчальних закладів, фахівцям сфери туризму.

УДК 338.483.1(075.8):911.3.30(477)

ISBN 978-617-7932-93-1

© Алешугіна Н. О., Зеленська О. О., 2026
© Національний університет
«Чернігівська політехніка», 2026

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Розділ 1. Загальна характеристика природних рекреаційно-туристичних ресурсів України.....	5
1.1. Рельєф як умова та ресурс розвитку туризму та рекреації	5
1.2. Кліматичні рекреаційно-туристичні ресурси України.....	10
1.3. Водні та гідромінеральні рекреаційно-туристичні ресурси	13
1.4. Біотичні ресурси	18
Розділ 2. Загальна характеристика природно-антропогенних рекреаційно-туристичних ресурсів України.....	23
2.1. Загальна характеристика об'єктів природно-заповідного фонду України.....	23
2.2. Національні природні парки України.....	25
2.3. Регіональні ландшафтні парки України.....	28
2.4. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, дендропарки та зоопарки	30
2.5. Екопарки, ферми, центри енімал-терапії.....	32
2.6. Географія підземних порожнин антропогенного походження	34
2.7 Інші об'єкти природно-антропогенного походження.....	35
Розділ 3. Загальна характеристика антропогенних рекреаційно-туристичних ресурсів України.....	37
3.1. Археологічні ресурси України: особливості, поширення, характеристика основних об'єктів.....	37
3.2. Географія та специфіка архітектурно-історичних рекреаційно-туристичних ресурсів.....	44
3.3. Біосоціальні рекреаційно-туристичні ресурси України	54
3.4. Подійні туристичні ресурси України	60
3.5. Етнокультурні туристичні ресурси.....	65
3.6. Дозвіллеві заклади України.....	71
Розділ 4. Рекреаційно-туристичні ресурси півдня України.....	79
4.1. Кримський рекреаційно-туристичний район.....	79
4.2. Причорноморський рекреаційно-туристичний район.....	91
4.3. Приазовський рекреаційно-туристичний район.....	102
Розділ 5. Рекреаційно-туристичні ресурси заходу України	113
5.1. Карпатський рекреаційно-туристичний район	113
5.2. Подільський рекреаційно-туристичний район	133
Розділ 6. Рекреаційно-туристичні ресурси півночі України	148
6.1. Волинський рекреаційно-туристичний район	148
6.2. Столичний рекреаційно-туристичний район	160
Розділ 7. Рекреаційно-туристичні ресурси сходу України.....	182
7.1. Наддніпрянсько-Слобожанський рекреаційно-туристичний район	182
7.2. Придніпровський рекреаційно-туристичний район.....	198
7.3. Донецький рекреаційно-туристичний район.....	206

Переговори

Факт про яскраво виражену ресурсну орієнтацію туризму є загальновідомим. Ним вже пройдено етап, коли цікавість з боку туристів гарантували морські узбережжя із комфортними погодно-кліматичними умовами, або мальовничі гірські чи приозерні ландшафти, мінеральні і термальні води чи пам'ятки історії та культури. Наявність цих ресурсів залишається актуальною для задоволення туристичного попиту, але перелік ними вже не обмежується. З появою нових видів туризму до числа туристичних ресурсів включають все нові й нові об'єкти природного та соціально-культурного середовища. Нині інтерес з боку туристів та інвесторів можуть викликати закинуті індустріальні об'єкти, наукові лабораторії, так звані «місця сили» – ландшафти, які справляють сильне естетичне та психологічне враження, місцеві традиції, кухня тощо. Ресурсна база рекреаційно-туристичної діяльності постійно розширюється за рахунок залучення нових територій і нових об'єктів, а також їх навмисного створення в місцях, де є їх потребують.

Наша спроба описати основні природні та антропогенні, матеріальні та нематеріальні об'єкти, що впливають на формування туристичного потенціалу нашої країни, не є першою і, вочевидь, не останньою з огляду на динамічну зміну цих об'єктів, зумовлену не лише розширенням їх числа, але й, на жаль, знищенням в результаті російсько-української війни. Водночас, дане видання стало не лише простою калькуляцією наявних та новопосталих ресурсів, але було зумовлено потребою самих авторів переосмислити власну постколоніальну освіту, піддати сумніву твердження колишніх авторитетів, відмовитись від усталених кліше і сформувані правдивий погляд на історію та культуру нашого народу, які так довго спотворювались або й замовчувались. Адже саме ці фактори вплинули на формування нашої матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, яка є важливою частиною рекреаційно-туристичних ресурсів.

Цілі покоління українських науковців отримали колоніальну освіту, виховували наступників, вели дослідницьку діяльність, користуючись джерелами, створеними чи спотвореними під безпосереднім наглядом чи впливом метрополії, яка прагнула привласнити чужий спадок та притлумити подальший вільний розвиток поневолених народів. І багато в чому їй це вдалося. Це відбулося і на формуванні комплексу меншовартості, і зневажливого сприйнятті власної обкраденої історико-культурної спадщини. Ця проблема знаходиться не лише у морально-етичних та психологічних координатах. Вона має і цілком економічний вимір, що у довоєнному українському туризмі проявився переважанням виїзних туристичних потоків над внутрішніми, що є абсолютно ненормальним явищем. Ненормальним є також недбале ставлення до об'єктів власної історико-культурної спадщини, багато з яких знаходяться в незадовільному стані. Навіть якщо вони мають охоронний статус, він не може гарантувати їх недоторканості. Чимало пам'яток, які в інших європейських країнах сприймаються як неоціненний скарб, усіляко підтримуються та використовуються у якості ресурсів для розвитку туризму, в нашій країні були приречені на тихе, повільне вмирання.

Російська агресія виявилась тим холодним душем, який змусив тверезо поглянути на прірву між імперськими (як би та імперія не називалась) міфами, які вже й багатьма професійними істориками сприймалися за історичну правду, та реальністю. Цінні раніше екскурсійні об'єкти виявились імперськими «мітками», якими вона позначала свою присутність та нібито культурну зверхність. Натомість чимало ресурсів або віками розкрадалися та привласнювались, або безжально знищувались, щоб приховати істину та за будь-яку ціну знищити національну ідентичність українців, яким власна культура подавалась як неглибока та провінційна. І цим зрішила не лише північно-східна агресорка.

Нині триває війна не лише за територію, але й за світогляд українців, за їх переконання та самосприйняття. Багато свідомих громадян України платять за це дуже високу ціну. Завдяки невтомній просвітницькій та волонтерській діяльності багатьох небайдужих українців вириває із забуття правдива історія, яка відбувалась на нашій землі, постають та відроджуються навіть в умовах війни пам'ятки. Україна стає цікавою самим українцям. І це – глобальне зрушення у нашій свідомості. Сподіваємося, і наша праця прислужиться цій справі.

Тема 1. Загальна характеристика природних рекреаційно-туристичних ресурсів України.

1.1. Рельєф як умова та ресурс розвитку туризму та рекреації

Рельєф як сукупність нерівностей земної поверхні є основоположним компонентом природи будь-якої країни і неминуче залучається до рекреаційної діяльності або в якості умови, або безпосереднього ресурсу. Особливості гірських порід та ґрунтів та специфічна дія на них атмосфери, гідросфери та біосфери, що значно відрізняються в залежності від географічної широти та висоти над рівнем моря, зумовлюють появу великої різноманітності форм рельєфу. Їх сукупність на території кожної конкретної країни формує її первинний образ. З іншого боку, рельєф впливає на особливості клімату, гідромережі, рослинного і тваринного світу. Їх взаємодія сприяє формуванню великої кількості різноманітних ландшафтів. Чим різноманітніший рельєф, тим більше різноманітності в інших компонентах, і тим багатша природа в цілому. Окрім впливу, рельєф безпосередньо використовується в організації багатьох видів туризму: спортивного і спортивно-оздоровчого, оздоровчо-лікувального, пляжного, фототуризму, природно-пізнавального.

Форми рельєфу, що використовуються як ресурс для організації **активного туризму**, залежать від його виду (пішохідний, гірський, лижний, гірськолижний, велосипедний та ін.). Пішохідний і велосипедний види туризму можуть відбуватися як на рівнинній території, так і в горах. Для занять гірським, гірськолижним туризмом, скелелазінням та альпінізмом необхідні гори, чи, в останніх двох випадках, хоча б скелі, які в Україні трапляються і на рівнинній території.

Для тих, хто займається спортивним туризмом, значення має категорія (в дитячо-юнацькому туризмі – ступінь складності) походу, яка залежить від протяжності маршруту, його тривалості, крутизни схилів, наявності протяжних та локальних перешкод на шляху. Види перешкод для кожного виду туризму визначаються його специфікою. Так, для пішохідного та велосипедного маршрутів протяжними перешкодами з боку рельєфу є осипи, морени, піски, круті схили. Локальними – перевали, вершини, каньйони. Перешкодами у лижному поході є схили пагорбів, ярів, гір, хребтів. При організації категорійного маршруту у водному туризмі необхідно передбачити наявність мілин, перекатів, порогів, каньйонів. Усе це у тій чи іншій мірі присутнє у рельєфі України.

На території України переважає рівнинний рельєф (95% площі), урізноманітнений складними комбінаціями низовин (70%) та височин (25%).

Пішохідний туризм, як найбільш демократичний та невимогливий до природних умов та ресурсів вид туризму, може розвиватись в Україні практично повсюди. Те саме можемо сказати й про **велосипедний** туризм. Зважаючи на свої уподобання та переваги, любителі піших походів можуть обирати для себе в Україні різноманітні ландшафти: лісові, лісостепові, степові або гірські; мандрувати плоскою чи хвилястою рівниною на півночі країни або хвилястими, горбистими, розчленованими ярами та балками височинами центральної та західної її частини. Любителів трекінгових маршрутів приваблюють Карпатські та Кримські гори. Шоправда, з початком російсько-української війни у 2014 році чимало українських туристів відмовились від останнього напрямку, мотивуючись патріотичними, етичними та політичними міркуваннями. З 2022 року ці ресурси стали ще менш доступними навіть для місцевого населення.

З-поміж рівнин найбільш привабливим для розвитку пішохідного та велосипедного туризму з погляду естетики є горбистий рельєф Подільської височини та її менших складових: Подільських Товтр, Опілля, Гологір, Вороняків, Кременецьких гір та Розточчя, – з характерними для них яружно-балковими та карстовими формами рельєфу; Придніпровської височини з ярами та кручами; Приазовської височини та Донецького кряжу.

Низовини (Поліська, Придніпровська, Причорноморська, Закарпатська) в цілому характеризуються більш однотипними ландшафтами, але й тут окремі райони з цікавими

елементами рельєфу (карстом, гранітними кар'єрами, ярами, балками, кряжами, виходами кристалічних порід, піщаними дюнами, оазами, соляними куполами, курганами, крейдяними «горами») можуть бути об'єктами туристичної привабливості.

Гори становлять лише 1/20 частину території, але мають виняткове значення для розвитку як пішохідного, так і інших видів туризму.

Карпатську гірську систему Україна ділить ще з сімома європейськими країнами: Польщею, Чехією та Словаччиною, Угорщиною та Австрією, Румунією та Сербією. На Україну припадає лише 10,2 її відсотків. Українські Карпати простягаються на 270 км через території Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей смугою шириною 100–110 км з північного заходу на південний схід. Невисокі гори (до 2061 м) мають багато зручних перевалів. В орографічному відношенні Українські Карпати можна поділити на три частини:

- Зовнішні Карпати: Східні Бескиди, Скибові Горгани (найвища ділянка) та Покутсько-Буковинські гори;

- Центральні Карпати: Вододільно-Верховинські та Полонинсько-Чорногорські Карпати (найвища ділянка);

- Внутрішні Карпати: Вулканічний або Вигорлат-Гутинський хребет та Мармароський масив (найвища ділянка).

Так чи інакше, вони задіяні у різних видах туризму.

Кримські гори повністю знаходяться на території України. Вони простяглися смугою шириною 60 км. по південно-східному краю Кримського півострова від Балаклави до Феодосії.

В рельєфі гір чітко виділяються майже паралельні Головне (найвище, 1200 – 1500 м), Внутрішнє (близько 500 м) та Зовнішнє (250–320 м) пасма з крутими південними та пологими північними схилами. Вершини Кримських гір – яйли (від тюрк, джайляу – пасовище) – плоскі і майже безлісі. Головне пасмо поділяється на 10 яйл. Особлива мальовничість властива Демерджі-яйлі, Ай-Петрінській, Байдарській, Чатирдазькій. Вони ж є і найбільш привабливими для туристів-пішохідників та велосипедистів. Найвідоміші туристичні стежки Криму – Голіцинська, Боткінська, Тарактаська, Штангеевська (Ялта), Карадазька.

Наслідки сучасних несприятливих фізико-географічних процесів у вигляді заболочених низовинних ділянок на Поліссі та заплаві Дніпра, зсувів, що трапляються на урвистих берегах річок, обвалів, селів та снігових лавин у горах ненабагато ускладнюють пішохідні та велосипедні маршрути.

В Україні можна організувати піші походи 1–3 категорій складності (к.с.), причому, 2-ї та 3-ї – виключно в горах (Федерація, 2017). Для велотуристів на рівнинній території України можна організувати маршрути 1–2 к.с., а у горах – до 5 к.с. Для походів 3–5 категорій складності в Карпатах і Кримських горах придатні складнопрохідні ділянки ґрунтових польових і лісових доріг і стежок, круті гірські дороги, перевали, затяжні підйоми і спуски, броди та інші природні перешкоди, а також незручні для велосипеда покриття доріг (бруківка, крупний щебень тощо).

Гірський туризм – вид спортивного туризму, який проходить в умовах середньо- та високогір'я, тобто вище 1500 м. Класичні гірські походи відбуваються на висоті 2500 і вище за умови наявності скельних ділянок, сніжників та льодовиків (Методика, 2021). Українські гори мають абсолютну висоту, нижчу снігової лінії, яка на 40–50° північної широти встановлюється на висотах 3500–4000 м. Тож у період, коли в Українських Карпатах та Кримських горах немає снігу, вони непридатні для організації категорійних гірських походів. Лише у зимово-осінній період можлива організація гірських походів категорії 1А та 1Б категорій складності, зокрема, у Горганах (масив Сивуля), на Свидовці (хребти Урду-Флантуч, Апшинець, Свидовець), у Чорногорі (Чорногорський хребет, східні та північно-західні його відроги) та Гуцульських Альпах або Рахівських горах (північні відроги Мармароського хребта та масив Пін-Іван-Мармароський).

Гірськолижний туризм розвивається там, де є гори, сніг та відповідна інфраструктура. При прокладанні гірськолижних трас значення мають протяжність схилу, його крутизна, наявність

обривів, канав, горбів, скель, дерев, лавинонебезпечність, особливості снігового покриву. Чим більша протяжність і різноманітність трас на схилі, тим привабливішим є гірськолижний комплекс, що використовує його як ресурс. Гірськолижні траси можуть прокладатися на заліснених та безлісних схилах. Кожен із них має свої переваги та недоліки.

В Україні такі умови склались, в основному, в Карпатах. Попри значну тривалість періоду із достатнім сніговим покривом, Кримські гори важко назвати районом розвитку гірськолижного туризму. Там діяли лише 2 курорти: Ай-Петрі та Ангарський перевал.

Гірськолижний туризм з року в рік набирає в Україні все більшої популярності, тому і в Карпатах, і на рівнинній території функціонує більше 50 гірськолижних курортів та комплексів. Найвищий курорт – Драгобрат на масиві Свидовець (1400 м.), найнижчий – Березівка (Одеська область) – 8 м. над рівнем моря. З 25 регіонів України 12 мають гірськолижні курорти або комплекси. Найбільша їх кількість знаходиться у гірських областях (рис. 1.1): Закарпатській (17), Івано-Франківській (9), Львівській та Чернівецькій (по 6). Для катання на гірських лижах здебільшого освоюються Покутсько-Буковинські Карпати, Вододільний та Полонинський хребти.

На рівнинній території гірськолижні курорти є у Дніпровській (1), Донецькій (2), Одеській (1), Харківській (4), Полтавській (3), Київській (2), Черкаській областях.

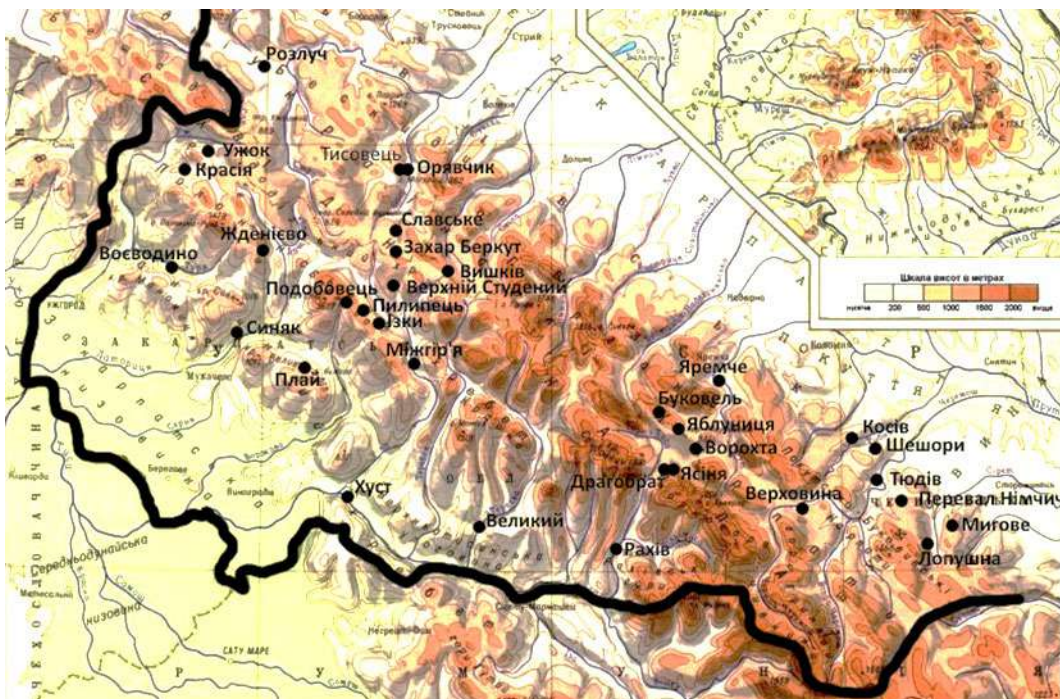

Рис. 1.1 – Гірськолижні курорти Українських Карпат

В Карпатах можлива також організація лижних походів в Карпатах 1–4 к.с. Лижні походи можуть відбуватися також і на рівнинній території України.

Скелелазіння та альпінізм в Україні відбувається в умовах низькогір'я (до 1500 м) та середньогір'я (вище 1500 м), на скелях, що трапляються на рівнинах, а також на штучно облаштованих скелелазних тренажерах та скеледромах. З окупацією Криму наша країна втратила доступ до більше ніж 600 скелелазних трас категорій складності до 8с включно. Але вітчизняні та іноземні скелелазники можуть відточувати свою майстерність в інших скелелазних районах України (Каширіна, 2011), які, здебільшого, поширені в районі залягання Українського кристалічного щита, зокрема:

- каньйоні Смотрича в районі міста Кам'янець-Подільський;
- долині Південного Бугу (гранітні скелі Каспича у Вінниці, та Дзвониха біля с. Кліщів, скелі Гарда висотою 40–50 м.);

- долині Тетерева (гранітні скелі Чацького в Житомирі та Денишах), Коростишівський гранітний кар'єр (5-6 к.с.);
- долині Гірського Тікича;
- гранітних скелях о. Хортиця;
- скелях Довбуша, що у с. Бубнище у Східних Бескидах.
- селі Зуївка, яке нині теж знаходиться на тимчасово окупованих територіях (рис.1.2).

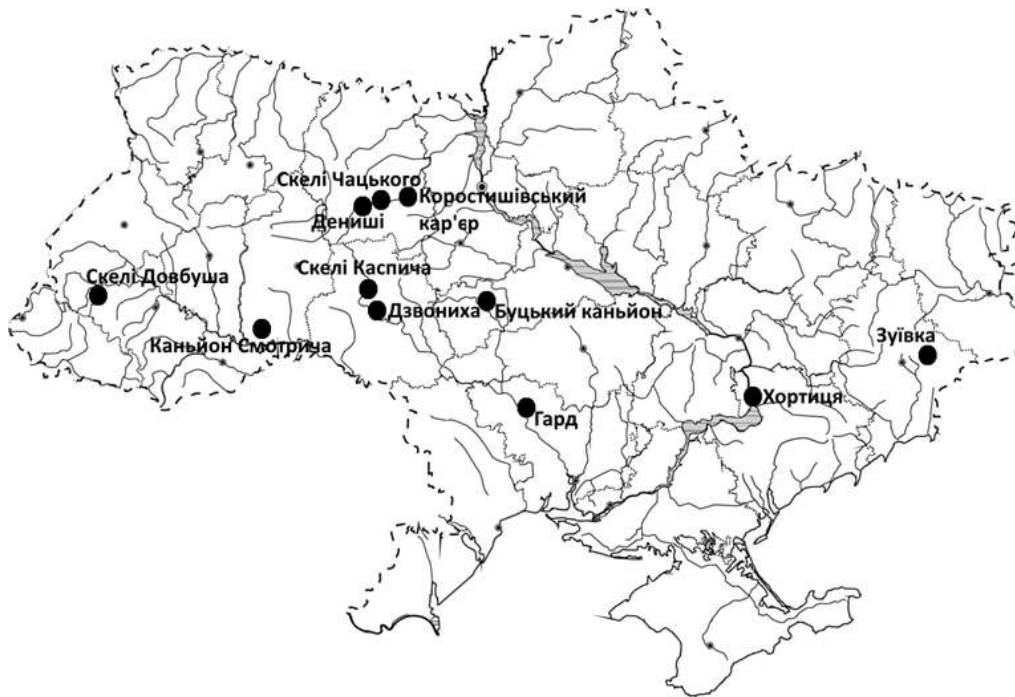

Рис. 1.2 – Скелелазні райони України

Траси, на яких тренуються скелелазники, належать до категорій складності від 4 до 8А. У Карпатах, перед ними та за ними є ще чимало скель, які можуть бути екскурсійними об'єктами: Липовецькі, Урицькі, Високий Камінь, Анталовецькі, Занівські, Камінь тощо.

Розвиток **спелеотуризму** вимагає наявності печер, які по території України поширені нерівномірно. В цілому, в нашій країні відомо понад 1100 печер різного типу від невеликих до гігантських за розмірами. Печери на території України утворилися в різних породах, що піддаються розчиненню (вапняки в Криму, гіпси в Західній Україні, черепашник в Одеській області, сіль в Донецькій і Закарпатській областях). Залежно від цього та інших чинників (глибина залягання шару водорозчинних порід, його потужність, наявність або відсутність води, повітряний режим тощо), печери відрізняються відкладами, наявністю кристалів, натічних форм та іншими ознаками, які є привабливими для організації рекреаційно-туристичної діяльності.

Спелеоресурси карстового походження на території України зосереджені переважно у трьох рекреаційно-туристичних районах: Кримському, Подільському (Тернопільська, Хмельницька області) та Карпатському (Закарпатська та Чернівецька області).

Кримські гори можуть запропонувати для огляду й обстеження найбільшу кількість печер – близько дев'ятисот. Знаходяться вони, в основному, в юрських вапняках гірських масивів Карабі-яйли, Субаткан-яйли, Чатур-Дагу, Ай-Петринської яйли. У кожному із цих районів є чудові зразки печер, багато з них – унікальні за своїми характеристиками та красою. Карстові печери Криму досить короткі (найдовша печера – Кизил-Коба, має 13,7 км (к.с. – 4Б)), однак займають перші позиції за глибиною (найглибша в Україні печера – Солдатська, 517 м (к.с. – 4Б), друга за глибиною – Каскадна

(к.с. – 3Б), 400 м; третя – Нахімівська, 374 м (к.с. – 3А)). Визнаною популярністю серед масових спелеотуристів України користуються спеціально обладнані для екскурсійного відвідування чотири печери Криму: Мармурова, яка має 3 маршрути, Кизил-Коба або Червона (2 маршрути), Еміне-Баїр-Хосар (4 маршрути) та Еміне-Баїр-Коба або Триглазка (1 маршрут). Маршрути екстремального спелеотуризму нині прокладені у десятках необладнаних печер Криму. В основному їх відвідують підготовлені групи зі спелеоклубів різних міст. Найбільш складними для проходження в Україні є печери Солдатська та Кизил-Коба (к.с. 4-Б). Нині ці ресурси Україною не використовуються.

На Поділлі нараховується більше сотні карстових печер. Серед найбільш відомих – Оптимістична (240 км), Озерна (134 км), Млинки (46 км), Кришталева (23), Вертеба (9 км), Узринь (3,5 км), Атлантида (2,4 км).

Гіпсові печери Буковини на такі довгі: найбільшою є Попелюшка (91 км), інші набагато коротші: Буковинка (5 км), Чорнопотоцька (1 км), Баламутівська (0,2 км).

Є категоризовані карстові печери на Одещині, що утворились у вапнякових та гіпсових породах: Наталина та Одеського університету – усі 1 к.с.

В Україні є також печери, що утворилися внаслідок розлому і зсуву гірських порід, тому тут не зустрінеш сталактитів, сталагмітів та інших натічних утворень. Натомість дивуватися можна велетенським брилам каміння, що ніби нависають над головою. Такою є найвища в Україні печера, яка знаходиться на горі Петрос на висоті 1902 м над рівнем моря та має довжину лише 186 м.

Пошук і дослідження печер триває і нині. Найбільш цікаві зі спортивного погляду печери мають класифіковані туристські спортивні маршрути і увійшли до «Переліку класифікованих печер України». Всього в Україні класифіковано близько 160 печер від 1 до 4Б категорії складності (Федерація, 2017). Поділля та Буковина характеризуються переважанням печер горизонтального типу 1–2Б категорії складності. Більшість печер Гірського Криму – вертикальні 1–2Б категорії, а також є декілька комбінованих печер 3А–4Б категорій складності. Таке розмаїття спелеоресурсів в Україні сприяє розвитку спелеотуризму міжнародного значення.

Як ресурс рельєф використовується і для організації купально-пляжного туризму. Йдеться, насамперед, про пляжі. З рекреаційно-туристичною метою в Україні можуть бути використані близько 750 км приморських узбережь. Загальна одноразова місткість всіх пляжів регіону оцінюється в 5 млн. осіб (Стафійчук, 2017).

Рельєф берегів Чорного і Азовського морів у межах України переважно низовинний, за виключенням ПБК, де Головне пасмо Кримських гір майже прямовисно обривається у сторону моря. Під абразивною дією хвиль біля їх підніжжя утворилась вузька смужка галькових та гравійних пляжів, а в морі – безліч скель-останців. Береги Причорноморської низовини та Тарханкутської і Керченської височин здебільшого урвисті, але і там море та суша подекуди розділяє смужка піщаних або піщано-черепашкових пляжів. На берегах Причорноморської низовини поширені намівні піщані коси, утворені річковими та морськими наносами. У Чорному морі такими є пересипи, що відділяють лимани північно-західного Причорномор'я від моря, а також Кінбурнська, Тендрівська, Бакальська, Південна, Джарилгацька коси; в Азовському – Арабатська Стрілка, Федотова коса з Бирючим Островом, Обитічна, Бердянська, Білосарайська, Крива коси. Не усі з них з різних причин використовуються як пляжі. Найкращі піщані пляжі властиві Північно-Західній, Дніпровсько-Каркінітській та Західно-Кримській, а гравійні – Південно-Кримській береговим областям Чорного моря. У той же час, рекреаційне використання узбережь деяких лиманів та придунайських територій утруднене через значну заболоченість і замуленість берегів. У цілому з рекреаційною метою використовується дуже незначна кількість чорноморських пляжів (Маринич, 2006). Крім того, їх площа постійно скорочується внаслідок дії природних та антропогенних факторів: зимових штормів та використання піску та гальки з пляжів у якості будівельних матеріалів, зміни функціонального призначення пляжних територій (будівництво гач, барів, ресторанів, кафе, атракціонів).

Українські морські острови, здебільшого, непридатні для розвитку купально-пляжного туризму, бо мають круті урвисті береги і/або функціонують у якості природоохоронних чи військових об'єктів.

Винятками є острови Джарилгач та Тендрівська коса. Хоча це є природоохоронні території, вони користуються увагою і пляжників через малолюдність і, як наслідок – чисту воду і пляжі. Деякі з морських островів мають екскурсійне значення (Джарилгач, Березань, острів св.Георгія). Натомість, річкові острови, особливо ті, що знаходяться у зоні впливу великих міст, масово використовуються для пляжної рекреації. Приклади – острови Венеціанський, Долобецький, Труханів та Муромець у Києві, Монастирський – у Дніпрі, Хортиця – у Запоріжжі. Багато річкових і морських островів є цінним ресурсом для розвитку **промисельного** та **екологічного** туризму, бо через свою відносну ізольованість мають багатий тваринний і рослинний світ.

Різноманітні цікаві форми рельєфу, які можна побачити в різних куточках України, відіграють велике значення для розвитку **пізнавального** та **фототуризму**. Часто рельєф виступає і одним із «головних героїв» історико-архітектурних комплексів, бо віддавна люди надавали перевагу природним підвищенням або скелям для створення неприступних фортець, замків, монастирів. В Україні це можна побачити в Урицьких скелях, у Львові (Високий замок), Олеську, Кам'яниці-Подільській, Мукачевому, Гаспрі, Святогірській лаврі та багатьох інших місцях.

1.2. Кліматичні рекреаційно-туристичні ресурси України.

Як рекреаційний ресурс клімат безпосередньо використовується для організації небагатьох видів туризму. В основному, це стосується **лікувально-оздоровчого, пляжного, лижного та екстремального туризму (парашанеризм, вітрильний спорт тощо)**. Проте, як умова він впливає на проведення практично усіх його видів, оскільки активно впливає на формування особливостей практично усіх, у т.ч. антропогенного походження, туристично-рекреаційних ресурсів.

Сприятливими для розвитку туризму на території України є наступні кліматичні умови (Стафійчук, 2017; Маринич, 2006):

- помірно-континентальний тип клімату з чітко вираженою зміною пір року, що забезпечує мінливість і різноманітність протягом року не лише погодно-кліматичних умов, але й усіх природних та антропогенних компонентів, на які вони впливають;

- тривалість періоду з температурами понад +15 °С (літні показники) в Україні найменша в гірських районах Карпат (до 50 днів), найбільша – в Причорномор'ї (понад 140 днів), що дозволяє розвивати усі види літнього відпочинку повсюдно в Україні;

- кількість днів із температурою нижче 0 °С у межах від 50 на Південному березі Криму до 130 у північно-східних регіонах, що робить можливим розвиток і зимових видів туризму, причому, у тих регіонах, де вони є більше затребуваними (Карпати);

- переважання антициклонального типу погоди (220 – 240 днів/рік), яке забезпечує більшу кількість днів без опадів, що важливо для реалізації усіх видів туризму і рекреаційних занять;

- сприятливий для геліотерапії період триває 6–8 місяців з квітня до початку жовтня, що сприяє розвитку оздоровчо-лікувального туризму у період, що значно перевищує тривалість купального сезону;

- несприятливі умови, пов'язані з частими змінами атмосферного тиску, мають місце лише з листопада по лютий – цей період не співпадає із часом масових відпусток і не перешкоджає розвитку туризму;

- велика різноманітність кліматичних умов (від карпатських полонин, де середньорічні температури наближаються до приполярних, до ПБК, де середньорічні температури відповідають температурі середземноморського узбережжя Франції), що забезпечує велику різноманітність, а отже, і привабливість усіх інших ландшафтних компонентів.

Несприятливі погодні явища (грози, град, тумани, хуртовини, пилові бурі) хоча і мають місце на території України, не можуть бути нездоланною перешкодою для існування туризму.

За впливом погодно-кліматичних умов на теплообмін людини територію України поділяють на 4 зони: дискомфортну, оптимальну, сприятливу та комфортну (рис. 1.3).

Рис. 1.3 – Зонування території України за погодно-кліматичними умовами проживання населення

Важливо розуміти, що це районування характеризує стан речей стосовно лише України без співвідношення із іншими територіями. Тому дискомфортна зона України не може порівнятися за своїми умовами, скажімо, із екваторіальними або приполярними широтами, де мешканці помірних широт відчують дійсний дискомфорт.

Дискомфортна зона України відрізняється від інших її регіонів нижчими літніми температурами, ряснішими опадами та мінливішою погодою в літній період. Вона охоплює Карпати та більшу частину правобережного Українського Полісся. Оптимальна співпадає із південними районами цієї території, а також лівобережним Поліссям та північною частиною Лісостепу. Сприятлива шириться із заходу на схід і включає південь Лісостепової зони та північний Степ. Комфортна зона – це ділянки Лісостепу між середніми течіями Дністра і Південного Бугу, приморські степи і Крим. Ця територія характеризується найтеплішим в Україні кліматом із невеликою кількістю опадів.

Кліматичні ресурси широко застосовуються для розвитку в Україні **лікувально-оздоровчого туризму**. Саме їх сприятливість є визначальним фактором для розміщення кліматичних курортів (рис.1.4).

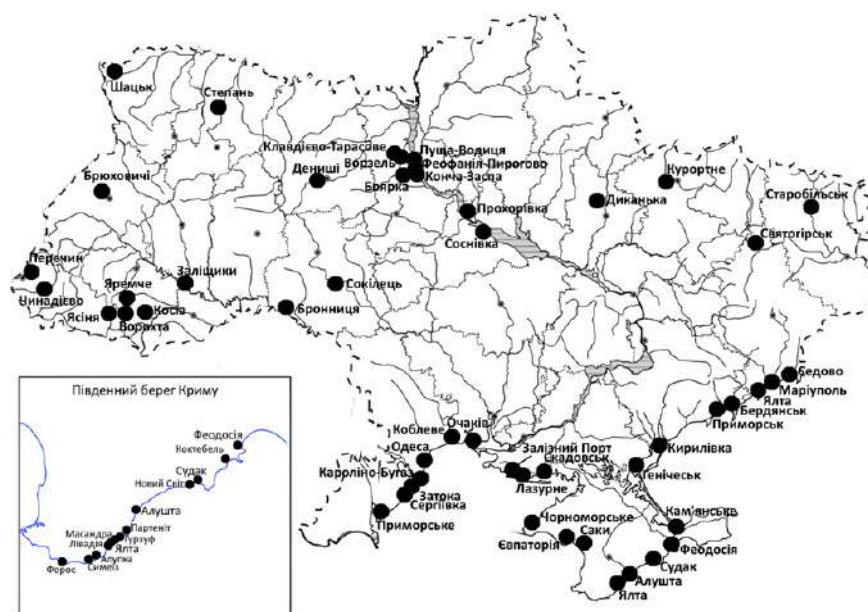

Рис.1.4 – Кліматичні курорти України

Найбільш сприятливим кліматом характеризується ПБК, захищений від впливу холодних північних вітрів Кримськими горами. Тут розташовані найбільш відомі кліматичні курорти, що спеціалізуються на лікуванні легеневих, серцево-судинних та нервових захворювань: Ялта, Алушка, Алушта, Судак, Коктебель, Гурзуф, Феодосія, Форос та ін.

Особливі кліматичні умови склалися в гірських районах Криму та Карпат. Знижений атмосферний тиск та температура, високий ступінь чистоти та прозорості, насиченості негативними іонами сприяють виникненню тут кліматичних курортів. За погодними характеристиками кліматичні умови Карпат більш комфортні для організації зимового відпочинку, а Кримських гір, передгір'їв Карпат та Закарпаття – як зимового, так і літнього відпочинку (Стафійчук, 2017). Важливі гірські кліматичні курорти: Ворохта, Косів, Шешори, Яремча, Ясіня, Славське, Чинадійово – в Карпатах, Солхат (Старий Крим) – в Криму.

На рівнинній території найбільш сприятливі кліматичні умови склалися у приморській смузі, де знаходяться основні кліматичні курорти степової України: Аркадія, Лузанівка, Лебедівка, Чорноморка, Кароліно-Бугаз, Затока, Сергіївка (біля Одеси), Євпаторія, Саки, Коблеве, Очаків, Бердянськ, Маріуполь, Кирилівка та ін.

Кліматичні умови Лісостепу є комфортними та субкомфортними для проведення різноманітних рекреаційних занять (через велику мінливість погоди) як в літній, так і в зимовий періоди. Кліматичні курорти даної зони функціонують поблизу великих міст (Конча-Заспа, Феоданія-Пирогово біля Києва, Соснівка біля Черкас, Брюховичі біля Львова.)

Кліматичні умови Полісся є найменш комфортними в Україні для рекреаційної діяльності. Лікувальний вплив кліматичних курортів, розташованих в цій зоні, обумовлюється сприятливими мікрокліматичними умовами (Ворзель, Пуца-Водиця, Святошин, Лютіж, Дениші).

Найкращими кліматичними умовами для літнього відпочинку відзначаються узбережжя Чорного й Азовського морів, літнього і зимового – Карпати і Закарпаття.

Без сприятливих погодних-кліматичних умов неможливий розвиток **купально-пляжного туризму**. Купальний сезон основної маси відпочивальників починається, коли вода прогрівається до температури 17-19°C, масове купання – з досягненням 20°C відмітки. Ці показники встановлюються в середньому із кінця травня до початку вересня, але у зв'язку зі зміною клімату з року в рік вони нестабільні і можуть спостерігатися раніше і тривати довше. Оскільки територія України знаходиться у межах 4-х кліматичних зон (за Кеппеном), тривалість купального сезону в різних її регіонах різна. На Поліссі та Заході України вона становить 90-120 днів, у центральних, східних та південних областях – більше 120 днів (Стафійчук, 2017). Купальний сезон в Азово-Чорноморському басейні триває більше 4 місяців – з кінця травня до початку жовтня.

Для проведення **зимових активних видів** туризму потрібен сніговий покрив. В середньому тривалість сприятливого періоду для зимових видів рекреації (лижні, санны, ковзанярські види спорту) коливається від 20 – 26 днів на півдні до 40 і більше – на півночі та північному сході. Зазвичай, постійний сніговий покрив на північному сході встановлюється у другій декаді листопада, на півдні – наприкінці грудня – на початку січня. Але останнім часом зими досить малосніжні, і навіть у північних регіонах сніговий покрив незначний та часто сходить внаслідок відлиг.

Стійкий сніговий покрив у Карпатах встановлюється в кінці листопада і утримується 3-4 місяці. З висотою його товщина зростає. Найбільша потужність снігового покриву спостерігається в кінці лютого – на початку березня: від 70 см на північно-східних схилах до 300 см – на південно-західних. Характерні для української зими часті відлиги можуть внести свої корективи та бути причинами зменшення або сходження снігового покриву, а також створюють лавинонебезпечну ситуацію, яка останнім часом зростає внаслідок хижацьких вирубок лісу. Найчастіше лавини в Карпатах сходять у березні та лютому. На висотах 600-1000 м сніг починає танути у квітні і вже до третьої його декади повністю сходить. До середини травня Карпати повністю звільняються від снігового покриву. Це – в середньому. Але з року в рік трапляються відхилення. Так, малосніжною зимою запам'ятався 2014 рік, а у 1993 р. лижна підготовка на спортивній базі «Драгобрат» тривала аж до 15 липня!

Сприятливі погодні умови та наявність гір або високих пагорбів необхідні для **повітряних видів спорту**, що розвиваються за допомогою безмоторних або малопотужних моторних засобів: планеризму, дельтапланеризму, парашанеризму тощо. Різноманітні види таких засобів літають за рахунок висхідних повітряних потоків, що формуються або за рахунок різниці температур (у горах, над прогрітими полями, дорогами, скелями), або за рахунок ефекту схилу (коли вітер наштовхується на виступи рельєфу і обминає їх понад ними), або вітрових хвиль. Для здійснення польоту необхідний вітер силою 4-5 балів за Бофортом (6-8 м/с) і сонячна малохмарна погода. Польоти можливі і на рівнинній території, а у деяких місцевостях, зокрема на півдні України, доступні цілий рік. Але сезоном масових польотів все ж залишається весняно-літній. В Україні найбільш популярним є парашанеризм, який може розвиватися у багатьох куточках нашої країни. Окрім сприятливих погодних-кліматичних умов, локації повинні демонструвати красиві ландшафти. Багато з них орієнтуються на жителів великих міст і розміщені неподалік від них. Найбільш привабливими майданчиками для польотів є: Боржавський хребет, гора Тростян у Славському, полонина Руна, Драгобрат та околиці Рахова у Карпатах, Дністровський каньйон (села Ісаків та Одаїв в Івано-Франківській області, Бакота на Хмельниччині), узбережжя Чорного моря та його лиманів (гори поблизу Коктебеля та Феодосії, Херсонські гори біля с. Станіслав, околиці Одеси), г. Карачун на Донеччині та інші.

Клімат України, як і у всій Європі, змінюється у бік підвищення середніх температур. З першого погляду, це нібито сприятливий фактор для розвитку принаймні літніх видів туризму. Проте це не зовсім так. На тлі зростання кількості туристів, що намагаються влітку вибратись із задушливих міст, спостерігаємо збільшення дискомфорту під час літньої спеки, формування небезпечних погодних явищ (сильних злив, гроз, смерчів), переорієнтацію туристичних потоків на більш «прохолодні» дестинації, підвищений попит туристів на забезпечення клімат-контролю у закладах проживання, а значить, і збільшення споживання енергетичних ресурсів, посилення екологічного тиску, здророжчання послуг.

1.3. Водні та гідромінеральні рекреаційно-туристичні ресурси

Україна має значні запаси водних та гідромінеральних ресурсів. Основне і найбільш масове їх використання як ресурсів – для розвитку **купально-пляжного та оздоровчо-лікувального** туризму. І найбільш цінним ресурсом для їх розвитку в Україні є *моря*.

Довжина берегової лінії нашої держави становить 3744,6 км: Чорне море – 1829,1 км; Керченська протока – 64,0 км; Азовське море – 799,8 км; затока Сиваш – 1051,7 км. Майже 750 км Чорноморського та Азовського узбереж'я придатні для використання в туристично-рекреаційних цілях. Найбільшими приморськими рекреаційними ресурсами володіють АР Крим (майже 1750 км² суходільних і водних актуальних смуг), Херсонська (990 км²), Одеська (264 км²) області (Бейдик, 2001). На жаль, нині більша їх частина перейшла до категорії парарекреаційних.

На Україну припадає 41,3% довжини берегів Чорного моря (Маринич, 2006). З точки зору рекреації саме тут склались умови, найбільш сприятливі для організації відпочинку. Невеликі глибини прибережних вод (близько 100 м) та прихід теплих річкових вод влітку забезпечують значно більше прогрівання води у північній частині моря, ніж деінде. Протяжні острови та коси додатково перешкоджають перемішуванню холодної води з відкритого моря із прогрітою прибережною. Тому на деяких курортах в один і той же час температура води може бути відчутно вищою порівняно із курортами, розташованими поряд, але позбавленими такого захисту. Середня температура води в літній період становить +20+24 °С, місцями до +27 °С. Але нерідкі випадки різких змін температури буквально за лічені дні внаслідок змінно-нагінних явищ. Ця мінливість є одним із факторів, які послаблюють привабливість українських чорноморських курортів.

На берегах Причорноморської низовини поширенні лимани – мілководні затоки, що утворюються в місцях впадіння річок у море. Солоність поверхневих вод Чорного моря незначна:

17‰, у лиманах – 1-10‰. В умовах значного випаровування та малого притоку прісних вод вода у лиманах може осолонюватися, на дні можуть накопичуватися солевмісні мулисті відклади – гряди, які часто використовуються в курортній справі як лікувальний засіб. Вода Чорного моря, за виключенням районів, близьких до промислових центрів та портів, є прозорою, що у сукупності з багатим рослинним (660 видів) та тваринним (понад 2 тисячі видів) світом є сприятливим фактором для підводного полювання та дайвінгу. Але значна кількість медуз – аурелій та корнеротів, а також ареалів значного поширення водоростей, що часто виносяться прибоєм на берег, може бути фактором, що змушує туристів зупиняти вибір на інших морях.

Азовське море характеризується мілководністю (пересічна глибина 7,4 м, максимальна – 15 м) та більш високою температурою води. Пересічна температура води становить +22-+24, місцями до +32°C). Якщо не брати до уваги Сиваш, то на Україну припадає 43 % найбільш якісних у рекреаційному розумінні берегів Азовського моря (Стафійчук, 2017). Дно моря переважно рівне, з повільним зростанням глибини, у прибережній частині вкрите піском та черепашкою, окремі ділянки (переважно затока Сиваш) замулені. Ці фактори перетворюють наймілководніший морський басейн світу у надзвичайно придатний для розвитку дитячої рекреації.

Пересічна солоність води – 13,8 ‰, максимальна – в затоці Сиваш – 250 ‰. Сиваська ропа раніше використовувалась лише в якості сировини для хімічної промисловості, і до окупації Приазов'я були зроблені лише перші кроки щодо її використання у лікувальних та косметичних цілях, хоча сиваські ропа та грязь мають властивості, подібні до ропи та гряди Мертвого моря. Прозорість води в Азовському морі невисока внаслідок значної кількості планктону, завислих частинок та під впливом хвильових процесів (висота хвиль у холодний період року сягає 2 м і більше). Це невелике за площею море (39 тис. км²) має надзвичайно багатий рослинний і тваринний світ, який нині безконтрольно знищується.

Проблема медуз актуальна і для Азовського моря. Цим тваринам для комфортної життєдіяльності потрібна тепла вода та органіка. Її щедро виносять українські річки. До того ж медузи не мають природних ворогів. А так як середня температура води у морях підвищується внаслідок потепління клімату, цих тварин у Чорному та Азовському морях значно побільшало. Іноді їх буває так багато у прибережних водах, що це робить плавання вкрай некомфортним, особливо для малих дітей. Потрапляючи з прибоєм на берег, медузи гинуть і починають розкладатися, виділяючи сірководень. Це робить некомфортним і перебування на пляжі, повному медуз. Очевидно, що в подальшому ця проблема повинна вирішуватися, якщо Україна планує посісти гідне місце серед країн, які пропонують послуги купально-пляжного туризму.

Нині Азовське море для України – парарекреаційний ресурс, який до того ж нещадно забруднюється окупантами. Серед найбільших екологічних катастроф, спричинених ними – потрапляння в Азовське та Чорне море у 2024 р. 4,3 тис. тон мазуту внаслідок аварії двох танкерів, що перевозили нафтопродукти.

З окупацією Криму у 2014 р., популярність приморських курортів материкової частини України почала зростати: значно розвинулась їх інфраструктура і підвищився рівень обслуговування. Але з початком повномасштабного вторгнення велика частина приморських територій була або окупована, або знаходилася у зоні активних бойових дій, або зазнавала обстрілів. Дуже постраждала рекреаційна інфраструктура. Після війни доведеться докласти чимало зусиль до оцінки наслідків війни на стан приморських рекреаційно-туристичних ресурсів та інфраструктури, їх очищення і відновлення, розмінування прибережних вод і пляжів та подолання негативного іміджу цих територій як небезпечних та забруднених.

Моря можуть також використовуватися для розвитку багатьох інших видів туризму: **круїзів (Чорне), активних водних видів відпочинку, промисельного, екологічного, пізнавального, наукового.**

Величезна кількість річок (близько 71 тис.), озер (більше 3 тис.) та інших гідрооб'єктів природного походження збільшує привабливість українських ландшафтів та примножує рекреаційні можливості території.

Озера України мають велике значення для організації туризму та відпочинку. Вони придатні для купання, рибальства, заняття водними видами спорту та пізнавальної діяльності. В Україні особливо вирізняються такі скупчення озер: Шацькі, Турійсько-Озерянські, Придунайські, Слов'янські, Перекопські, Євпаторійські та Керченські. З лікувальною метою використовуються приморські озера та лимани: Сасик, Тулігульський, Хаджибейський, Куяльницький та інші, оскільки вони є місцем зосередження лікувальних грязей та мають цілющу ропу. З метою відпочинку використовуються озера півночі України. Відомі туристичні зони Полісся розташовані біля озер Білого (Володимерецький р-н Рівненської обл.), Нобеля (Зарічанський р-н Рівненської обл.), Борового та Оріхового (Коропський р-н Чернігівської обл.), Десняка (Сосницький р-н Чернігівської обл.), Красного (м. Новгород-Сіверський), озер Києва (Стафійчук, 2017). Окрім безпосереднього рекреаційного значення вони збільшують атрактивність даних територій, формуючи неповторні мальовничі поліські ландшафти.

Велике естетичне значення мають гірські озера Карпат, які мало придатні для купання, однак, зачаровують своєю красою: Бребенескул (на висоті 1801 м на р.м.), Синевир, Ворожеська, Несамовите, Драгобратське, Апшинецькі, Марічейка та багато інших. Після 2022 року туристичне значення отримали озера Закарпатської низовини: Дийда поблизу Берегово, Шаянське на відомому курорті, Віта, Кунігунда та інші. Поблизу них з'явилась відповідна інфраструктура, що робить перебування біля озера більш комфортним та різноманітним.

Хоча Україна і не належить до найкращих дайвінг-дестинацій світу, її моря та деякі озера придатні для розвитку дайвінгу, але здебільшого, завдяки затопленим ресурсам антропогенного походження, а не природним принадам. Завдяки останнім серед дайверів відомий, насамперед, Світязь – найглибше озеро в Україні.

Річки України теж мають велике значення в організації рекреаційної діяльності в країні. Пляжний відпочинок, купання, активні види туризму з використанням байдарок, плотів, парусних суден, рибальство, рафтинг, річкові круїзи – види відпочинку, що базуються на використанні рекреаційних ресурсів річок. Річки збільшують мальовничість краєвиду, подекуди стаючи одним з основних атрактивних факторів (панорама Заліщиків, Кам'янець-Подільського, Дністровський каньйон, Деснянська оболонь, південнобузькі пороги, водоспади на кримських та карпатських ріках).

Україна має досить густу річкову мережу. На 1 км її території припадає 0,25 км річок. Річок довжиною понад 10 км у країні майже 4 тис, а понад 100 км – близько 120, великих річок, загальна довжина яких перевищує 500 км, – 14.

Найдовша річка України – Дніпро – несе на собі й найбільше рекреаційне навантаження. На його берегах розмістились два міста-мільйонери (Київ та Дніпро), важливі економічні центри держави (Київ, Канів, Черкаси, Кременчук, Дніпро, Запоріжжя, Нікополь, Нова Каховка, Херсон тощо), населення яких активно використовує рекреаційні ресурси Дніпра для купання та організації активного відпочинку на воді. До того ж, ці міста є культурно-історичними центрами, пізнавальні можливості яких можуть використовуватись для організації круїзів. Притоки Дніпра: Прип'ять, Тетерів, Рось, Тясмин, Інгулець, Десна, Сула, Псел, Ворскла, Самара та інші, – теж широко використовуються для організації відпочинку та подорожей. На їх берегах знаходяться такі міста, як Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир, Біла Церква, Кривий Ріг, Чернігів, Суми, Полтава, Миргород тощо. Потреби у відпочинку великої кількості населення, що проживає у басейні Дніпра, а також рекреаційні ресурси даної території зумовили розміщення багатьох курортних закладів, баз відпочинку, дитячих таборів на його берегах та берегах річок його басейну. Рекреаційно-туристичні ресурси нижньої течії Дніпра вимагатимуть відновлення і переоцінки, оскільки перебували на тимчасово окупованих територіях та зоні активних бойових дій.

Другим, найбільш перспективним районом рекреаційно-туристичного освоєння є басейн Південного Бугу. Відносно чиста в екологічному розумінні територія, мальовничі береги (особливо в межах Поділля), старовинні великі міста в басейні ріки (Хмельницький, Вінниця,

Умань, Кропивницький, Первомайськ, Миколаїв) роблять можливим розвиток тут рекреаційно-туристичної діяльності. Проблеми використання рекреаційно-туристичних ресурсів Бузького лиману аналогічні проблемам нижньої течії Дніпра.

В Карпатських горах беруть свій початок **Дністер, Прут, Тиса** та їх притоки. В межах гірських територій річки мало придатні для купання через низьку температуру води, стрімку течію, численні пороги та водоспади, незначну глибину. Проте, вони придатні для організації активних видів туризму, а також мають багато привабливих об'єктів (порогів, водоспадів), які примушують туристів здійснювати мандрівки та екскурсії. Джерела поблизу карпатських річок є важливою умовою організації гірських походів. У межах рівнинних територій Дністер, Прут, Тиса та їх притоки придатні для купання, рибальства, сплавання на байдарках та каное. Звивисті русла Дністра та його приток в межах Подільської височини пробивають в гірських породах каньйони та формують мальовничі пейзажі. У басейні цих річок знаходяться українські міста з давньою та славною історією: Дрогобич і Трускавець, Івано-Франківськ, Галич і Коломия, Тернопіль і Заліщики, Кам'янець-Подільський, Чернівці і Хотин, Білгород-Дністровський і Затока, міста і курорти Закарпаття.

Річки Криму, як правило, беруть початок в горах. Їх туристичне значення здебільшого зводиться до екскурсійного, пейзажозаформуючого та водозабезпечуючого.

Сіверський Донець і його головні притоки (Лугань, Оскіл, Айдар, Деркул) протікають територією найбільш індустріалізованого району України. Тому роль для організації туризму та рекреації, яку вони виконували і навіть під час воєнного часу продовжують виконувати, неоднозначна: ріки широко використовуються для організації відпочинку внаслідок значного рекреаційного попиту з боку мешканців високоурбанізованих промислових районів, проте води їх значно забруднені відходами металургійної, хімічної та нафтохімічної промисловості. В басейні Сіверського Донця розміщена величезна кількість баз відпочинку, в т.ч. курорти Рай-Оленівка, Святогірськ та Кремінна. Після звільнення цих територій як ресурси, так і інфраструктура потребуватимуть відновлення і комплексного підходу до вирішення проблеми їх екологічного і раціонального використання.

Кілійське гирло **Дунаю** теж є дуже забрудненим. Але його ресурси можна використовувати для організації круїзів як місцевого (Ізмаїл, Кілія, Вилкове), так і європейського масштабу. Дунай протікає територією 10 держав: Німеччини, Австрії, Словаччини, Угорщини, Хорватії, Сербії, Болгарії, Румунії, Молдови та України, а його басейн охоплює території 18 країн Центральної та Південної Європи. Це відкриває значні можливості для міжнародного співробітництва у сфері туризму. Окрім круїзного, в дельті Дунаю можна організувати екологічний туризм. Впадаючи у Чорне море, він утворює дельту, територія якої під час весняної повені та паводків зазнає тривалого затоплення. Ці території (плавні) відносно мало освоєні у господарському сенсі, покриті заростями чагарників, очерету, осоки та рогузу, відрізняються багатою флорою та фауною та є місцем гніздування великої кількості птахів.

На річках, що протікають низовинами (Поліською, Придніпровською), можна організувати водні походи 1 к.с.. Походи 2 та 3 к.с. організуються на річках українських височин, багатих на пороги та перекати. Найбільш складними для подолання вважаються пороги на Південному Бузі поблизу с.Мигія. Карпатські річки класифікуються до 4 к.с. з елементами 5 к.с. Найбільш важкий для проходження водоспад Пробій (Яремче). Це перешкода 6А к.с. Сплави 4 к.с. здійснюються у квітні річками Прут, Чорний та Білий Черемош, Чорна Тиса (Федерація, 2017).

Як ресурс для розвитку **яхтингу** в Україні здебільшого використовуються Чорне море та Дніпро. Він розвивається у формі прогулянок під вітрилами або на моторній тязі і перегонів (регат) професійних команд. Для здійснення прогулянок достатньо і тих можливостей, що надають інші великі річки та озера України.

Для **вейкбордінгу, кайтсерфінгу, віндсерфінгу, парасайлінгу**, які розвиваються в Україні, необхідні великі водні простори, а для трьох останніх – і бриз, який утворюється внаслідок різниць температур води і сухогоду. Тож вони розвиваються, здебільшого на Чорному та Азовському морях, їх затоках та лиманах, де менший трафік: Тилігульському, Ягорлицькій, Джарилгацькій, Утлюцькому.

Круїзний туризм до війни розвивався на Дніпрі та у Чорному морі. Але потенціал розвитку круїзів на малотоннажних суднах мають і інші великі річки України.

В Україні є дуже багато цікавих і привабливих гідрологічних об'єктів, представлених джерелами, криницями, каньйонами, водоспадами, порогами, мальовничими озерами, витокami та гирлами рік. Більшість із них оголошено заказниками, пам'ятками природи, заповідними урочищами, і всі вони можуть виступати у якості об'єктів пізнавальної рекреації та фототуризму.

Гідромінеральні ресурси (мінеральні та термальні води, грязі, озокерит, бішофіт) використовуються з метою розвитку **оздоровчо-лікувального туризму**. Кожний регіон України має принаймні один вид гідромінеральних ресурсів (рис.1.5). Сприятливим для розвитку туризму фактором є поєднання родовищ гідромінеральних ресурсів з комфортним кліматом та гідроресурсами. Особливо це проявляється у Карпатських та приморських областях.

В Україні поширені мінеральні води (бальнеологічні ресурси) з різним хімічним складом.

Радонові, які використовуються у лікуванні хвороб опорно-рухового апарату та нервової системи, поширені у Житомирській, Київській, Вінницькій, Черкаській областях, на Кіровоградщині та Січеславщині¹. Найбільш відомі бальнеологічні курорти з використанням радонових вод діють у Хмельнику, Житомирі, Черкасах, Б. Церкві, Миронівці, Полонному.

Йодні і бромні, що лікують хвороби шлунково-кишкового тракту та нормалізують обмін речовин, поширені в Криму, Приазов'ї, Причорномор'ї, західних областях.

Рис.1.5 – Гідромінеральні ресурси України

Сульфідні (хвороби шлунково-кишкового тракту) – у Карпатах, на Поділлі, Причорномор'ї, Керченському п-ві. Такі курорти як Немирів, Шкло, Черче використовують сульфідні води.

Знамениті мінеральні води “Лужанська”, “Поляна Квасова”, “Свалява” належать до вуглекислих, які лікують захворювання шлунково-кишкового тракту та нормалізують обмін речовин. Води такого типу поширені на Закарпатті, Буковині, Керченському п-ві.

Води з підвищеним вмістом мінеральних речовин (типу «Нафтуся») є у Львівській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій, Івано-Франківській областях.

¹ Незважаючи на те, що адміністративні центри цих областей були перейменовані у 2016 р., вони ще досі носять назви на честь советських партійних діячів. Тому ми уникатимемо цих найменувань і живитимемо топоніми Кіровоградщина та Січеславщина (Кіровоградська та Дніпропетровська області), які неофіційно живаються на позначення цих регіонів.

Відомі бальнеологічні курорти Трускавець, Моршин, Миргород, Слоб'янськ працюють на мінеральних водах, які не містять специфічних компонентів.

Термальні води з різним складом і ступенем мінералізації поширені на Закарпатті. Їх використовують з лікувальною та оздоровчою метою на курортах у Береговому, Косино, Велятині, Виноградіві, Нижньому Солотвино. Є вони також у Херсонській області (с. Бехтери, с. Шасливицево та Стрілкове), а також у Криму (Низинне, Іллінка, Шебетівка, Нове Життя, Саксько-Євпаторійське та Новоселівське родовища).

Вплив лікувальних грязей (пелоїдних ресурсів) на організм обумовлений дією температурних, механічних та хімічних подразників. Вони мають протизапальні, нейрогуморальні, розсмоктуючі, імуномодулюючі, протимікробні властивості. Обсяг природно-рекреаційного потенціалу України за лікувальними грязями складає 25 млн. людино-год (Стафійчук, 2017). Поширені в Азово-Чорноморському регіоні (Сакське, Мойнакське озера, Куяльницький та Хаджибейський лимани), Львівській області (Немирів, Шкло, Моршин), Рівненській, Житомирській, Волинській, Полтавській областях.

Озокерит або гірський віск має фізичні та хімічні лікувальні властивості. Під його дією розширюються капіляри шкіри, посилюється лімфо- та кровотік, зникають застійні явища. Добувають його у Передкарпатті (Бориславське, Трускавецьке, Дзвиняцьке та Старунське родовища).

Бішофіт – природний розсіл із вмістом великої кількості мікроелементів, використовується для лікування опорно-рухового апарату, нервової системи, серцево-судинної системи, органів травлення, нормалізації обміну речовин. Видобувається з родовищ у Чернігівській (с.Новий Поділ) та Полтавській (с.Затурине) областях.

1.4. Біотичні ресурси

Рослинний покрив та тваринний світ певної території є ресурсами для розвитку **екологічного, навчального, промисельного, агрорекреаційного, фототуризму та оздоровчо-лікувального** туризму. Окрім того, вони є тлом, на якому реалізуються інші види туризму, і фактором, який поряд із іншими впливає на туристичну привабливість території, а отже, і на її вибір туристами.

Україна володіє достатніми і різноманітними біотичними ресурсами, щоб успішно розвивати різні види туризму.

Флора України налічує більше 4,5 тис. видів судинних, близько 800 видів мохоподібних рослин, більше 1 тис. лишайників та 15 тис. видів грибів. Серед рослинних угруповань на Україні відомо 766 видів дерев, 2788 чагарників, 2856 видів багаторічних, 329 дворічних та 984 види однорічних трав'янистих насаджень (Маринич, 2006). З дерев найбільш поширеними є хвойні породи (сосна, ялина). З листяних порід дерев найчисельнішим родом є дуб, бук, береза, вільха та граб. Поширення певних порід залежить від кліматичних умов та ґрунтів, тому породний склад лісів закономірно змінюється з рухом на південь і формує ландшафти, характерні для певних природних зон.

Так, на Поліссі ростуть сосна, дуб, береза, вільха, осика, граб; у зоні Лісостепу – дуб, граб, бук, ясен, клен, в'яз, акація; у Степу – дуб, сосна, біла акація, гледичія; у байрачних лісах – дуб, клен, ясен, берест. В Українських Карпатах поширені ялина (смерека), бук, ялиця; у Кримських горах – дуб пухнастий та скельний, бук, граб, сосна.

Ліси є важливим об'єктом туристично-рекреаційної діяльності. Лісами вкрито 14% території України, що є невисоким показником. Найбільші лісові масиви зосереджені в Карпатах (40%), в Кримських горах (32%) та на півночі країни (26,1%). На хвойні породи, відомі своїми лікувально-оздоровчими фітонцидними властивостями, припадає 54% загального запасу деревини. Основними районами поширення хвойних порід є Полісся та Карпати (Стафійчук, 2017). За даними Мінекономіки України рекреаційне значення мають лише 10% усіх лісів державного лісового фонду.

Степова рослинність в первісному вигляді до цього часу збереглася тільки на ділянках, непридатних для сільськогосподарського освоєння: схилах балок, у передгір'ях Криму, на піщаних косах Азово-Чорноморського узбережжя, островах. У лісостеповій зоні поширені лучні степи на глибоких чорноземах. У їх травостой переважають злаки: ковила, типчак, тонконіг вузьколистий; з різнотрав'я — конюшина, гадючник, маренка, шавлія лучна тощо; з ефемерів та ефемероїдів — незабудка, переломник, крупка.

У типовій степовій зоні на півночі поширена різнотравно-типчаково-ковилова рослинність, представлена ковилою, тонконогом, стоколосом, викою, горицвітом, молочаем, шавлією, астрагалом. Далі на південь переважають посухостійкі злаки: типчак, ковила українська, келерія, з різнотрав'я — кахрис, ферула, будяк, пижмо тощо. Вздовж Азово-Чорноморського узбережжя поширені полиново-злакові степи, де переважають посухостійкі дернинні злаки (типчак, ковила, житняк), полини, кермек та ін.

Невеликими ділянками в Кримських горах трапляються напівсаванні степи. В цих степах до злаків домішуються субтропічні види, поширені також люцерна, пирій повзучий, горошок та ін.

Лучна рослинність в Україні представлена у заплавах річок (заплавні луки), зволжених ділянках Лісостепової зони (суходільні луки), понижених ділянках річкових долин та на вододілах (низинні луки), в горах (полонини, яйли). На заплавах луках поширені вівсяниця, мітлиця, келерія, а також конюшина, жовтець, щавель, деревій тощо. На суходільних луках ростуть мітлиця, пахучий колосок, костриця, кульбаба, волошки. В трав'яному покриві низинних лук переважають вівсяниця, тимофіївка, осока, конюшина. Луки використовуються як сіножаті. У травостой гірських луків поширені вівсяниця, білоус, конюшина, лядвенець. В субальпійському поясі сформувались луки з білоуса, тимофіївки, осоки вічнозеленої, вівсяниці.

Болотяна рослинність представлена осоками, очеретом, розгозом, хвощем, лепехою та ін. З дерев поширені вільха чорна, береза, верба, чагарники з верби і берези. Роль боліт у розвитку рекреаційно-туристичної діяльності є неоднозначна. З одного боку, їх наявність значним чином обмежує рекреаційну та інші види господарської діяльності. З іншого — завдяки цьому на даних територіях зберігся багатий тваринний і рослинний світ, що може бути об'єктом інтересу для екотуристів. Беззаперечною є вагома роль боліт у збереженні гідрологічного балансу території. Найбільше боліт поширено на Поліссі, зокрема, на Волині.

Є в Україні і власна *пустеля* — Олешківські Піски, розташована у Херсонській області. Шоправда, вона має антропогенне походження. Внаслідок надмірного випасання овець трава, що росла на пісках, знесених Дніпром, зникла, а нічим не закріплений пісок став розноситися вітром, розширюючи площу пустелі. Нагріваючись під час літньої спеки, піски сприяють формуванню напівпустельного мікроклімату над територією. Зараз довжина пустельного ареалу в діаметрі становить 15 км. Це найбільша європейська пустеля, тому туристичний інтерес їй гарантовано. Проте нині це окуповані території.

Особливе значення для промислового туризму мають значні ресурси дикорослих корисних рослин: лікарських, плодово-ягідних, салатних, олійних та інших.

З 4,5 тис. видів судинних рослин фармакологічна активність притаманна не менш як 1 тис. видів (Маринич, 2006), які застосовуються як в офіційній, так і в народній медицині. Але в широких масштабах ведеться заготівля лише 45–50 видів рослин. Найбільша видова кількість лікарських рослин зосереджена на Поліссі, в Лісостепу та Українських Карпатах. Але у зв'язку з аварією на ЧАЕС значні території на півночі країни заборонені для заготівлі як лікарських рослин, так і грибів та ягід. В Тернопільській області є Почаївський та Галицький ботанічні сади лікарських рослин.

В Україні відомо кілька сот видів їстівних грибів, серед яких найбільш популярними є білий гриб, маслюк, сиріжка, обабка, красноголовець, лисичка, печериця, опеньок. Найбільшими грибними зонами в Україні є Полісся, карпатські та гірсько-кримські ліси. Полісся та Карпати є також і найбільш ягідними місцями України (малина, ожина, чорна горобина, калина, чорниця, брусниця, журавлина, суниця та ін.).

Рослинний світ України є досить виснаженим господарською діяльністю, і майже всі ендемічні види рослин є видами, занесеними до Червоної книги України. На межі вимирання опинилось 429 видів судинних рослин, 28 видів мохоподібних, 27 видів лишайників, 17 видів водоростей, 30 видів грибів.

Фауна України ще більше постраждала від втручання людини в природу. З 367 видів птахів до Червоної книги занесено 67 видів, із 103 видів ссавців – 40 видів, з близько 40 видів плазунів та земноводних – 13 видів, з 200 видів риб – 34 види (Стафійчук, 2017).

Найпоширенішими серед мисливських видів ссавцями є (Маринич, 2006):

–бобер річковий - річкові системи Прип'яті, середньої течії Пд. Бугу, середньої та нижньої течії Дніпра;

–бабак - пониззя Дніпра та північний схід України;

–заєць сірий - всюди, особливо на Поліссі та в Лісостепу;

–білка звичайна - Полісся, Карпати, Лісостеп;

–тхір світлий - окрім Полісся та Карпат;

–лисиця звичайна - всюди;

–вовк - за винятком Таврійських степів та Криму (зустрічається на Кінбурнській косі);

–козуля - північ, Карпати;

–кабан - Полісся, Карпати, Лісостеп.

Цінних для мисливства птахів в Україні нараховується понад 50 видів. У великій кількості ще зустрічаються крижень, чирок-тріскунок, чирок-свистунок, чернь червоноголова, шилохвіст, курочка водяна, бекас, куріпка сіра, гуси, кулики та ін.

В річках та морях України нараховується біля 270 видів риби. Практично всюди об'єктом інтересу рекреантів та туристів-рибалок можуть бути короп, сазан, ящ, лин, карась, щука, судак, сом, амур, окунь, йорж, плітка, краснопінка та товстолобик; форель та харіус водяться у карпатських річках; лососів та оселедців ловлять у дунайських водах. У прибережній смузі Чорного моря водяться білуга, севрюга, осетрові, скумбрія, ставрида, сардини, кефаль, килька, камбала, бички, оселедці; Азовського - хамса, керченський оселедець, тюлька, камбала-глосса та калкан, бичок леопардовий, пеленгас.

Предметом постійного інтересу для людей, які займаються екотуризмом та науковим туризмом, є ендеміки. В Україні немає жодної ендемічної родини, проте є досить значна кількість ендемічних видів, які належать до родин трояндових, бобових, ясноткових, гвоздикових, складноцвітих, злаків. Найвищим ендемізмом характеризуються Кримські гори (10%), Карпати (9,8%), Подільська височина (Маринич, 2006).

Фауна України має набагато менше специфічних видів. Найвищий ендемізм притаманний комахам та молюскам. Ендемічних видів ссавців небагато: лисиця кримська, олень кримський благородний, сліпак подільський, бурозубка альпійська.

Непоправної шкоди рослинному та тваринному світу на півночі, сході та півдні України завдала російсько-українська війна. Бойові дії, що супроводжуються вибухами, викидами шкідливих речовин, пожежами, будівництвом шанців та бліндажів, каховська катастрофа, мінне забруднення – оцінка збитків, завданих природі, ще попереду.

Рельєф, клімат, гідрооб'єкти, рослинність, тваринний світ та людське суспільство взаємодіють між собою, утворюючи складні системи. Окремі ділянки території та акваторії, які характеризуються тим чи іншим ступенем однорідності називаються ландшафтами. Вони характеризуються притаманним їм виглядом. В Україні можна зустріти різноманітні ландшафти (рис.1.6).

Територія України – регіон давнього освоєння, тому тут практично не залишилось незмінених діяльністю людини ландшафтів. В туристично-рекреаційній діяльності значення має їх естетична цінність, а її можуть мати, як природні, так і природно-антропогенні ландшафти. У сприйнятті ландшафтів як естетично привабливих велику вагу має їх різноманітність, гармонійність, виразність та насиченість крайовими зонами (межами між двома-трьма ландшафтами чи місцевостями) та фокусними точками (підвищеннями, з яких видно довколишню місцевість).

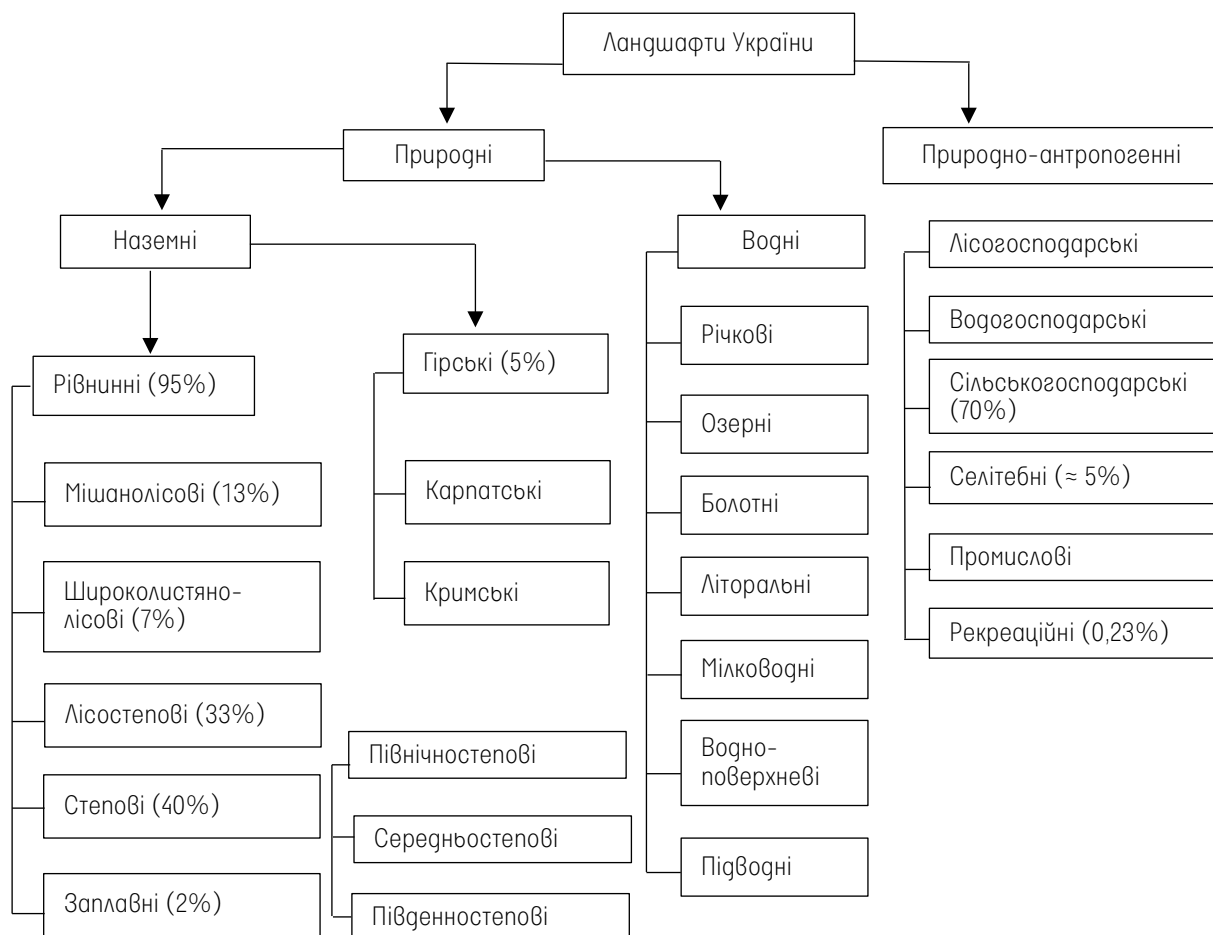

Рис. 1.6 – Ландшафти України

У цьому сенсі вигідно вирізняються краєвиди Українських Карпат, гірського та південнобережного Криму, окремі ділянки Закарпатської низовини та Передкарпатської, Подільської, Придніпровської, Приазовської та Донецької височин, щоправда, у двох останніх значну частину займають селітебно-промислові ландшафти. Інші регіони України теж мають привабливі куточки. Такими є, наприклад, Надслучанська та Мізинська «Швейцарії», Словечансько-Овруцький кряж, оболоні поліських річок і багато-багато інших. Такі краєвиди є привабливими для любителів **фото- та екскурсійного туризму, піших, велосипедних, кінних та водних походів**, а також є чудовим і бажаним середовищем для розвитку інших видів туризму, не таких чутливих до естетичних вимог. Незмінені або мало змінені ландшафти використовуються як ресурс розвитку **екологічного туризму**. Такі, здебільшого, зустрічаються в горах, лісовій місцевості, болотах і заплавах річок. Окремі ландшафти є особливо привабливими у пору масового цвітіння окремих рослин і здатні приваблювати у рази більше туристів. На Закарпатті почали складати гіді, де можна знайти локації цвітіння різних первоцвітів. Окрім нарцисів в однойменній долині Карпатського біосферного заповідника, тут можна у певний час знайти цілі гектари квітучих підсніжників, пролісків, сон-трави, шафрану, білоцвітів, рябчиків та анемон. Цей ресурс є дуже популярним у любителів **фототуризму**. З диких рослин, які демонструють масове цвітіння, популярними є також маки, люпин, алтея, іван-чай та верес.

З метою популяризації та визначення найбільш привабливих природних туристичних ресурсів України у 2007 р. було проведено Інтернет-опитування усіх охочих. В результаті було визначено 7 природних чудес України (Сім чудес, 2007). До їх числа увійшли:

1. Біосферний заповідник «Асканія-Нова»
2. Гранітно-степове Побужжя
3. Дністровський каньйон

4. Мармурова печера
5. Подільські Товтри
6. оз.Світязь
7. оз. Синевир

Список використаних джерел:

1. Бейдик О. О. (2001). Рекреаційно- туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія. – Київ: Київський університет. 395 с.
2. Каширіна О. Ю., Луценко Д. Г., Ільченко О. П., Жемерова Г. Г. (2021). Віпочивай активно! Харків: АССА. 480 с.
3. Маринич О. М., Шищенко П. Г. (2006). Фізична географія України: підручник. Київ: Т-Во «Знання», КОО. 479 с.
4. Методика визначення категорії складності маршрутів гірських туристських спортивних походів (2021). URL: <https://drive.google.com/file/d/1cf6qSsmZXXт6T7k1zh5iF-LddeSct6z9/view>
5. Сім чудес України (2007). URL: <https://7chudes.in.ua/nomination/7-chudes/>
6. Стафійчук В.І. (2017). Рекреалогія. Херсон: ОЛДІ ПЛЮС. 428 с.
7. Федерація спортивного туризму України (2017). Перелік класифікованих туристських спортивних маршрутів України. URL: <https://www.fstu.com.ua/normativni-dokument-i-fstu/>

Тема 2. Загальна характеристика природно-антропогенних рекреаційно-туристичних ресурсів України

2.1. Загальна характеристика об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) України

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси – це, по-перше, об'єкти ПЗФ, створені, у тому числі, для реалізації рекреаційно-туристичної діяльності, по-друге, це інші об'єкти, що виникають в результаті впливу людини на природу і мають рекреаційно-туристичне значення. У першому випадку людина не чинить вплив на природу, а навпаки, оберігає від господарського втручання незмінені, мало змінені або штучно створені особливо цінні території. Ступінь невтручання, від заповідання окремих компонентів природних комплексів до повного вилучення усєї території із господарської діяльності, обумовлюється категорією та статусом об'єкта ПЗФ. У другому випадку людина чинить активний вплив на природні ландшафти для того, щоб зробити їх більш придатними чи зручними для рекреаційно-туристичного використання: створює парки, сквери, лісопарки, гідропарки, лукопарки, ставки, водосховища, штучні острови, насипні пляжі, викопані підземні порожнини тощо.

Природно-антропогенні об'єкти є цінними рекреаційно-туристичними ресурсами, значення яких важко переоцінити, адже їх створення можливе і доцільне у тих регіонах, які мають значні обсяги рекреаційних потреб або рекреаційно-туристичного споживання. Завдяки їх створенню можна задовольнити рекреаційно-туристичний попит та знизити рекреаційне навантаження на інші території, які від нього потерпають, зміцнити туристичний потенціал регіонів (Ткач, 2021).

Природно-антропогенні об'єкти, що входять до ПЗФ, можуть використовуватися в рекреаційно-туристичній діяльності і навіть створюватися спеціально або у тому числі для цієї мети, як, наприклад, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки. Але слід пам'ятати, що рекреація і туризм – не єдина мета їх існування. Організаційно-правові засади природоохоронної діяльності в Україні визначаються її Законом «Про природно-заповідний фонд України» (Закон, 1992). Згідно з ним в Україні визначаються такі категорії об'єктів ПЗФ (рис.2.1)

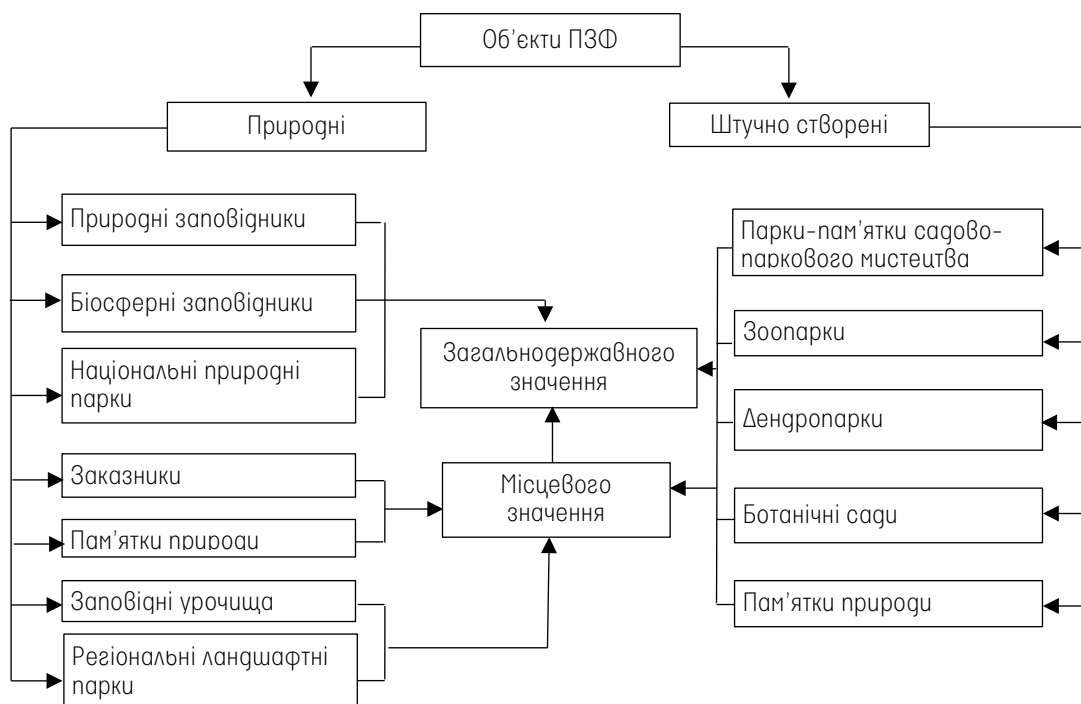

Рис. 2.1 – Класифікація об'єктів природно-заповідного фонду України

Природні та біосферні заповідники не є рекреаційними або культурно-освітніми установами, що передбачало би їх використання в рекреаційно-туристичній діяльності, але і там можливий розвиток **наукового, навчального та екологічного** туризму. Використання ж усіх інших об'єктів ПЗФ в туризмі можливе.

Відомості про конкретні об'єкти ПЗФ, їх категорію, статус, розміщення, площу, належність, режим заповідання містяться у «Державному кадастрі територій та об'єктів природо-заповідного фонду» (Портал, 2024). Цей документ може бути своєрідним довідником-путівником, адже у ньому зафіксовано найкращі зразки природних об'єктів, які тільки є в Україні. Кадастр постійно поповнюється новими об'єктами, що беруться під охорону.

Об'єкти ПЗФ, на яких дозволена рекреаційна діяльність, можуть бути ресурсом для розвитку **природно-пізнавального, екологічного, наукового, навчального, сільського, купально-пляжного, оздоровчо-лікувального, активних** видів туризму. Використання в туризмі об'єктів штучного походження аналогічне такому, що реалізується стосовно об'єктів природного походження (див. тему 1), хоча і може мати деякі свої особливості, пов'язані з їх охоронним статусом.

Загальна чисельність об'єктів ПЗФ України станом на 01.01.2024 р. становила 8960 об'єктів, загальною площею 4474 тис.га (Портал, 2024) (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1 – Структура природно-заповідного фонду України, станом на 01.01.2024 р.

Категорія	Кількість		Площа	
	об'єктів	% від загальної кількості	тис. га	% від загальної площі
Заповідники:	22	0,24	682,9	15,3
природні	17	0,19	201,9	4,5
біосферні	5	0,05	481,0	10,8
Національні природні парки	59	0,66	1429,8	31,9
Регіональні ландшафтні парки	85	0,95	792,4	17,7
Заказники загальнодержавного значення	329	3,6	462,0	10,3
Пам'ятки природи загальнодержавного значення	134	1,5	6,2	0,14
Ботанічні сади	29	0,32	2,0	0,04
Зоологічні парки	13	0,15	0,5	0,01
Дендрологічні парки	61	0,68	1,8	0,04
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення	600	6,7	13,9	0,31
місцевого значення	90	1,0	5,9	0,13
Заказники, пам'ятки природи, урочища місцевого значення	7628	85,2	1082,7	24,2
УСЬОГО	8960	100	4474,2	100
у тому числі:				
загальнодержавного значення	679	7,6	2590,2	57,9
місцевого значення	8281	92,4	1884,0	42,1

Примітка. Складено за джерелом (Портал, 2024)

Як бачимо, у структурі ПЗФ України за категоріями об'єктів чисельно переважають пам'ятки природи, заказники, заповідні урочища та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (97%) – об'єкти, які, здебільшого, можуть використовуватися в екскурсійній діяльності. За величиною площ, зайнятих окремими категоріями об'єктів ПЗФ, переважають національні природні парки та регіональні ландшафтні парки (49,6%) – об'єкти, у статуті яких позначено, що вони створюються, у тому числі, з метою рекреації та туризму (Закон, 1992).

Якщо порівняти кількість об'єктів ПЗФ за статусом, то виявиться, що переважна їх більшість (92,4%) має місцеве значення. Лише 679 об'єктів ПЗФ в Україні мають статус державних, серед них 5 біосферних заповідників, 17 природних заповідників, 59 національних природних парків, 329 заказників, 134 пам'ятки природи, 90 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 20 дендрологічних парків, 18 ботанічних садів та 7 зоологічних парків. Їх загальна площа становить більше 57 % від усієї площі ПЗФ. Біосферні заповідники: Карпатський, Чорнобильський, Дунайський, Асканія-Нова та Чорноморський, – мають ще й міжнародний статус. На жаль, це не завадило загарбникам із сусідньої держави грубо втрутитись у життя цих територій. Під час війни три біосферні заповідники (Чорнобильський, Асканія-Нова та Чорноморський) зазнали окупації, територія Дунайського зазнавала обстрілів. Катастрофа на Каховському водосховищі завдала чимало лиха і об'єктам ПЗФ, розташованим поблизу та нижче за течією Дніпра, у Дніпро-Бузькому лимані, зокрема, і Чорноморському біосферному заповіднику. Через російську військову агресію небезпека загрожує 900 об'єктам ПЗФ, що становить 1,2 млн га, або близько 30 % площі всіх природно-заповідних територій України (Kucher, 2023).

Території та об'єкти ПЗФ загальнодержавного значення перебувають **у підпорядкуванні або під охороною** різних державних органів та установ, серед них Міністерство екології та природних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України, Національна Академія наук та інші. Не завжди це йде на користь справі.

Частка заповідних територій у загальній площі держави становить 7,4%, але цей показник є завищеним внаслідок повторного підрахунку площ ПЗФ при входженні одних об'єктів до складу інших та врахування площ морських акваторій, що входять до складу заповідних територій, у перерахунку на площу країни. Реальний показник, який вказується у кадастрі – 6,93% (Портал, 2024). Вважається, що для нормального відтворення природи і запобігання виснаженню природних ресурсів показник заповідності повинен бути не менше 10%. Найбільші показники заповідності (більше 16%) в Україні мають Закарпатська, Івано-Франківська, Хмельницька області та м. Київ. Найменший (до 3,5%) – Вінницька, Дніпровська, Харківська.

Найбільш цінними є національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, дендропарки, ботанічні сади, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Їх територіальна концентрація, в основному, пояснюється не лише цінними природними територіями, але і затребуваністю в рекреаційно-туристичній діяльності та орієнтацією на потреби жителів високоурбанізованих районів, а також може пояснюватися як природними передумовами, так і історичними причинами.

З метою підвищення економічної ефективності функціонування об'єктів природо заповідного фонду значна увага приділяється організації на їх території рекреаційно-туристичної діяльності. Дана ідея не нова. Так, екскурсійна діяльність заохочувалась ще бароном Ф. Е. Фальц-Фейном – засновником найстарішого природного заповідника України (статус з 1921 року) "Асканія-Нова". Тоді, у 1909-1910 роках, заповідник відвідувало 3-5 тис. туристів щорічно. Нині інтерес до природо-заповідних об'єктів набагато вищий. У національних природних парках для цих потреб облаштовуються стаціонарні рекреаційні об'єкти та екологічні стежки. Є такі і в природних та біосферних заповідниках, хоча доцільність і нешкідливість такої діяльності давно викликає сумніви.

2.2. Національні природні парки України

Національні природні парки вважаються на сьогодні найбільш соціально корисною та економічно вигідною формою природного заповідання. У них можна оптимально поєднувати природоохоронну, господарську та рекреаційну діяльність, тому їх кількість постійно зростає. Нині їх нараховується 59 [2]. Найбільша кількість об'єктів даної категорії зосереджена в Івано-Франківській (5), Львівській (5), Херсонській (5) областях. Волинська, Закарпатська, Одеська, Рівненська, Харківська, Черкаська, Чернівецька та Чернігівська області мають по 3 НПП.

Найбільшу площу відносно загальної території займають НПП м. Києва (13,7%), Хмельницької (13,1%), Івано-Франківської (8,7%), Закарпатської (7,8) та Волинської (6%) областей. Найбільшим за площею національним природним парком України на даний час є Подільські Товтри (261 тис. га), а також Нижньодніпровський (80,2 тис. га), Приазовський (78,1), Азово-Сиваський (52,6), Карпатський (50,5). Поки що НПП немає у Дніпровській, Житомирській областях, на Криворіччю (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2 – Перелік національних природних парків України

№	Назва НПП	Регіон	Площа
1	Чарівна Гавань	АР Крим	10900,0
2	Кармелюкове Поділля	Вінницька	20203,4
3	Прип'ять-Стохід	Волинська	39315,5
4	Цуманська пуща	Волинська	33475,3
5	Шацький	Волинська	48977,0
6	Святі Гори	Донецька	40605,5
7	Меотиди	Донецька	21301,2
8	Синевир	Закарпатська	43081,8
9	Ужанський	Закарпатська	46147,3
10	Зачарований край	Закарпатська	10451,4
11	Великий Луг	Запорізька	16756,0
12	Приазовський	Запорізька	78126,9
13	Карпатський	Івано-Франківська	50495,0
14	Гуцульщина	Івано-Франківська	32271,0
15	Галицький	Івано-Франківська	14684,8
16	Синьозора	Івано-Франківська	10866,0
17	Верховинський	Івано-Франківська	12022,9
18	Залісся	Київська	13548,5
19	Білоозерський	Київська	3658,2
20	Кремінські ліси	Луганська	7269,0
21	Яворівський	Львівська	7078,6
22	Сколівські Бескиди	Львівська	35684,0
23	Північне Поділля	Львівська	15587,9
24	Бойківщина	Львівська	12240,0
25	Королівські Бескиди	Львівська	8997,0
26	Білобережжя Святослава	Миколаївська	35359,3
27	Бузький Гард	Миколаївська	6138,1
28	Нижньодністровський	Одеська	21311,1
29	Тузловські лимани	Одеська	27865,0
30	Куяльницький	Одеська	10800,9
31	Пирятинський	Полтавська	12028,4
32	Нижньосульський	Полтавська	10764,2
33	Дермансько-Острозький	Рівненська	5448,3
34	Нобельський	Рівненська	25318,8
35	Пуща Радзівілла	Рівненська	24265,3
36	Гетьманський	Сумська	23360,1
37	Деснянсько-Старогутський	Сумська	16215,1
38	Дністровський каньйон	Тернопільська	11778,3
39	Кременецькі гори	Тернопільська	6951,2

До складу національних природних парків включаються не лише природні території, але і населені пункти. Дуже часто в них знаходяться цікаві археологічні або архітектурні пам'ятки, інші історико-культурні об'єкти, тож розширюється і спектр видів туризму, які можуть використовувати НПП як ресурси. Тому, окрім вищеперерахованих, на території НПП можливий розвиток **культурно-пізнавального, етнографічного, гастрономічного** та інших видів туризму.

Національні природні парки є найбільш відвідуваними категоріями природоохоронних об'єктів (більше 2,5 млн. відвідувань щорічно). На їх території розміщена основна маса стаціонарних рекреаційних закладів, що локалізуються в межах об'єктів ПЗФ, та розроблена найбільша кількість туристичних маршрутів. Найбільш відвідуваним до війни був НПП «Святі гори» — більше 1,2 млн. осіб. У ньому ж була розташована найбільша кількість стаціонарних рекреаційних закладів. Найбільшою кількістю туристичних маршрутів відрізняється Карпатський НПП, який у 1980 році першим в Україні отримав статус національного природного парку.

Не менше 17 НПП опинились на тимчасово окупованих територіях або у зонах активних бойових дій і зазнали непоправної шкоди (Удовенко, 2023). Місцеві жителі свідчать про особливу нелюбов окупантів до цих об'єктів ПЗФ України через слово «національний» у їх назві (Губарева, 2024). На природних об'єктах ці новітні варвари виміщують свою ненависть до нашого народу (Нотануик, 2023). На відновлення цих ресурсів можуть піти десятиліття (Бадюк, 2023), навіть за умови достатнього фінансування.

2.3. Регіональні ландшафтні парки України

Регіональні ландшафтні парки теж активно задіяються в рекреаційній діяльності. Від НПП вони відрізняються своїм місцевим статусом та призначенням. РЛП, так само як і НПП є природоохоронними та рекреаційними установами, але не є культурно-освітніми та науково-дослідними, хоча, згідно Закону України «Про природно-заповідний фонд України» мають таку цінність (Закон, 1992). Функціональні зони обох цих категорій об'єктів є аналогічними. Тож і види туризму, які можуть розвиватися в НПП, з успіхом можуть використовувати і ресурси РЛП.

В Україні даний тип об'єктів ПЗФ є відносно новим, оскільки статус РЛП почав надаватися територіям, цінним у природному та рекреаційному відношенні, лише з 1992 року. Частина з них згодом було перетворено на НПП. Нині їх нараховується 85. Першими РЛП на території України, що донині зберегли цей статус, є «Кінбурнська Коса», «Знесіння», «Ізмаїльські Острови», «Дністровський». Найбільшу кількість РЛП мають АР Крим (14), Донецька (6), Київська (6), Львівська, Миколаївська області та м.Київ (по 5). Найбільшим за площею РЛП України є «Сеймський»(98,8 тис га), «Міжріччинський»(78,7 тис га) та «Світловодський»(61,2 тис га), а найбільші показники відношення площі даних об'єктів до загальної площі області мають Чернівецька (5,4%), Сумська (4,2%), Кропивницька (3,2%) та Тернопільська (3,1) області. Не мають РЛП Волинська, Житомирська, Запорізька та Херсонська області (табл. 2.3).

Таблиця 2.3 – Перелік регіональних ландшафтних парків України

№	1	2	3
1	Калинівський	АР Крим	12000,0
2	Бакальська коса	АР Крим	1520,0
3	Караларський	АР Крим	6806,0
4	Тиха бухта	АР Крим	1508,0
5	Лисяча бухта Ечки-Даг	АР Крим	1561,0
6	«Повітроплавний комплекс «Узун-Сурт, гора Клементьева»	АР Крим	840,0
7	Науковий	АР Крим	965,0

№	1	2	3
8	Біла скеля	АР Крим	2256,0
9	Бахчисарай	АР Крим	10300,0
10	Урочище Кізіл-Коба	АР Крим	102,0
11	Донузлав	АР Крим	2335,0
12	Мис Такіль	АР Крим	850,0
13	Бітак	АР Крим	55,0
14	Атлеш	АР Крим	260,0
15	Середнє Побужжя	Вінницька	2618,2
16	Дністер	Вінницька	6719,5
17	Мурафа	Вінницька	3452,7
18	Немирівське Побужжя	Вінницька	5678,0
19	Дніпрові пороги	Дніпровська	4917,9
20	Дніпровські ліси	Дніпровська	4514,5
21	Самарські плавні	Дніпровська	2823,3
22	Балка Кобильна	Дніпровська	1844,0
23	Меотуда	Донецька	14351,9
24	Донецький кряж	Донецька	7463,5
25	Клебан-Бик	Донецька	2900,1
26	Зуївський	Донецька	1532,7
27	Краматорський	Донецька	2247,8
28	Слов'янський курорт	Донецька	431,3
29	Притисянський	Закарпатська	10330,7
30	Синяк	Закарпатська	4631,3
31	Панай	Запорізька	1025,0
32	Дністровський	Івано-Франківська	19656,0
33	Гуцульщина	Івано-Франківська	17729,0
34	Полянський	Івано-Франківська	1032,0
35	Богуславль	Київська	7,5
36	Пташиний рай	Київська	466,8
37	Трахтемирів	Київська	5148,7
38	Яготинський імені гетьмана Кирила Розумовського	Київська	131,6
39	Приірпіння	Київська	340,0
40	Студениківський	Київська	2104,0
41	Боковеньківський ім. М.Л.Давидова	Кропивницька	17530,7
42	Світловодський	Кропивницька	61227,4
43	Біловодський	Луганська	14011,0
44	Знесіння	Львівська	312,0
45	Надсянський	Львівська	19428,0
46	Верхньодністровські Бескиди	Львівська	8536,0
47	Равське Розточчя	Львівська	19103,0
48	Стільське Горбогір'я	Львівська	9205,6
49	Кінбурнська коса	Миколаївська	17890,2
50	Гранітно-степове Побужжя	Миколаївська	7394,3
51	Висунсько-Інгулецький	Миколаївська	2712,6
52	Приінгульський	Миколаївська	3152,7
53	Тилігульський	Миколаївська	8195,4

№	1	2	3
54	Ізмаїльські острови	Одеська	1366,0
55	Тилігульський	Одеська	13954,0
56	Гадяцький	Полтавська	12803,3
57	Диканський	Полтавська	12767,9
58	Нижньоворсклянський	Полтавська	23200,0
59	Прип'ять-Стохід	Рівненська	21600,0
60	Надслучанський	Рівненська	17271,0
61	Дермансько-Мостівський	Рівненська	19837,0
62	Сеймський	Сумська	98857,9
63	Дністровський каньйон	Тернопільська	42084,0
64	Зарваницький	Тернопільська	283,0
65	Загребеля	Тернопільська	630,0
66	Печенізьке поле	Харківська	5166,1
67	Великобурлуцький Степ	Харківська	2042,6
68	Ізюмська Лука	Харківська	5002,0
69	Ольхова Балка	Харківська	465,5
70	Сокольники-Помірки	Харківська	1104,6
71	Червонооскільський	Харківська	6623,0
72	Фельдман-Екопарк	Харківська	140,5
73	Мальованка	Хмельницька	16915,3
74	Трахтемирів	Черкаська	5562,5
75	Чернівецький	Чернівецька	21487,5
76	Черемоський	Чернівецька	22103,3
77	Міжрічинський	Чернігівська	78754,0
78	Ялівщина	Чернігівська	168,7
79	Ніжинський	Чернігівська	6122,7
80	Лиса гора	Київ	137,1
81	Партизанської слави	Київ	115,0
82	Голосіїв	Київ	2936,0
83	Дніпровські острови (34 острови)	Київ	1215,0
84	Смородинський	Київ	26,2
85	Максимова гача	м.Севастополь	83,9

Примітка. Складено за джерелом (Портал, 2024)

2.4. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, дендропарки та зоопарки

Серед природно-антропогенних туристичних ресурсів найбільше навантаження припадає на зелені зони міст, дендропарки, ботанічні сади та зоопарки.

Мережа дендропарків України у 2024 році нараховувала 61 об'єкт, з них 20 мали статус загальнодержавних (Портал, 2024) (рис. 2.3). Свій початок вони беруть, здебільшого, із регулярних парків, що закладалися при шляхетських садибах, або колекцій деревних рослин, які збиралися науковими установами або навчальними закладами. Тож, разом із ботанічними садами та парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва їх можна вважати найстарішими рекреаційними та об'єктами ПЗФ України, хоча даний статус вони отримали значно пізніше. Дендропарки використовують як рекреаційний ресурс для здійснення прогулянок та пізнавальних

екскурсії. Найстарішими та найвідомішими дендропарками України є: «Оброшинський», заснований у 1730 році львівським архієпископом Яном Скарбеком; «Олександрія», опорядкування якого власниця цих земель, Олександра Браницька, розпочала у 1793 р.; «Софіївка», створений в Умані у 1796 р. С.Потоцьким, Тростянецький (заснував І. М. Скоропадський у 1834 р); дендропарк «Асканія-Нова» (заснував Ф. Е. Фальц-Фейн у 1887 р), «Веселі Боковеньки» (засновник М. А. Давидов, 1893р.), Устимівський (засновник В. В. Устимович, 1893 р.). Найбільша кількість дендропарків знаходиться у західних областях України: Тернопільській (9 об'єктів), Івано-Франківській (7 об'єктів), Львівській, Хмельницькій та Чернівецькій (по 6 об'єктів). Немає дендропарків у Волинській, Донецькій, Луганській, Миколаївській та Одеській областях.

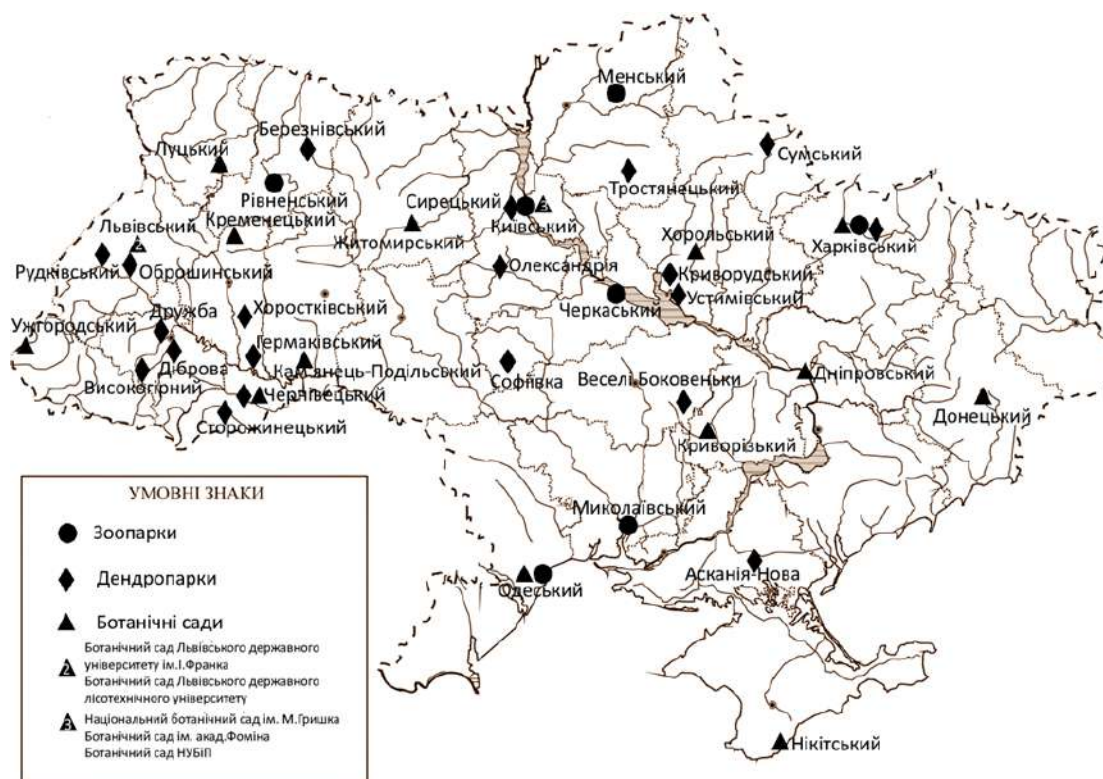

Рис.2.3. Дендропарки, ботанічні сади та зоопарки загальнодержавного значення в Україні

В Україні існує 29 ботанічних садів, з яких статус загальнодержавних мають 18 (рис.2.3). Ботанічні сади, так само, як і дендропарки, першопочатково слугували науковим та навчальним цілям, про що свідчать і їх офіційні назви. У Сумській області є 4 такі об'єкти (усі – місцевого значення), у Львівській, Дніпровській областях та м. Київ – по 3 об'єкти даного типу, що є найбільшими показниками. Здебільшого, загальнодоступні ботанічні сади використовуються з рекреаційною метою місцевими жителями, але популярними є й пізнавальні екскурсії, екскурсії, приурочені до періоду цвітіння колекцій рослин. На території України перший ботанічний сад було закладено в 1804 році у Харкові. Садом бузку та розарієм, колекціями азалій та камелій славиться Національний ботанічний сад ім. М. Гришка. Так, під час цвітіння бузку у вихідні дні тут буває до 100 тис. осіб. Чимало відвідувачів приваблює весною квітуча колекція магнолій у ботанічному саду ім. О. Фоміна у Києві. Нікітський ботанічний сад УАН відомий своїм дендрарієм, зібранням південних плодових культур, колекціями троянд, кактусів, хризантем.

Серед найкращих парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України, в основному ті, що оточують старовинні палаци та садиби, прикрашають центри міст, впливаючи на їх рекреаційно-туристичну принадність. До ПЗФ належить 600 таких об'єктів, з яких 90 – загальнодержавного значення. Найбільше парків-пам'яток садово-паркового мистецтва знаходиться у Черкаській (69

об'єктів загальнодержавного і місцевого значення), Львівській (68), Чернівецькій (40) та Вінницькій (37) областях. Найменше – у Донецькій (3) та Харківській (5).

Серед найкращих парків України Немирівський (Вінницька обл.), Трощанський (Житомирська обл.), Хутір Надія та Онуфріївський (Кропивниччина), Гостра могила (м. Луганськ), Стрийський, Високий замок, Шевченків гай (м. Львів), Кардамичівський (Одеська обл.), Хомутецький та Полтавський міський (Полтавська обл.), Гоцанський (Рівненська обл.), Тростянецький (Сумська обл.), Більче-Золотецький та Скала-Подільський (Тернопільська обл.), Краснокутський, Наталіївський, Шарівський (Харківська обл.); «Сатанівська перлина», Самчиківський, Полонський (Хмельницька обл.), Корсунь-Шевченківський, Тальнівський, Черкаський «Соснівка» (Черкаська обл.), Сокиринський (Чернігівська обл.), парки Південного берегу Криму (особливо Алупкінський, Лівадія, Масандрівський), Володимирська гірка, Маріїнський, Феофанія, Голосіївський ім. М. Рильського (м. Київ) та багато інших.

Продовжуючи тему масового цвітіння колекцій рослин, висаджених у парках та на вулицях міст, принагідно згадаємо київські каштани, донецькі троянди, чернігівські тюльпани, ужгородські та мукачівські сакури, які вже стали негласними символами міст та приваблюють любителів **фототуризму**. Багато міст намагаються привабити туристичні потоки, прикрашаючи вулиці яскравими клумбами. Тривають пошуки і власної ботанічної унікальності, яка б відрізняла міста і допомагала виграти боротьбу за туриста.

З-поміж 14 зоопарків, що є в Україні, 7 мають загальнодержавний статус (рис.2.3): Асканія-Нова, Київський, Менський (Чернігівська область), Миколаївський, Одеський, Рівненський та Харківський. Серед тих, що мають місцеве значення, Бердянський (приватний), Вінницький, Докучаєвський (Донецька обл.), Луцький, сафарі-парк «Тайган» (приватний зоопарк у АР Крим), Черкаський, Ялтинський (приватний). Найдовшу історію з-поміж українських зоопарків має Харківський. Його було відкрито у 1895 р. Наймолодшим зоопарком України є сафарі-парк «Тайган», заснований у 2012 році. Основними завданнями роботи зоопарків є, звичайно, традиційні – формування та утримання колекцій тварин; збереження та відтворення тварин у штучних умовах, у першу чергу тих, що зникають, занесених до “Червоної книги України” й міжнародних Червоних списків, а також забезпечення різноманітних форм культурного дозвілля відвідувачів, створення належних умов відпочинку населення.

2.5. Екопарки, ферми, центри енімал-терапії

Ідею відповідального і пізнавального відпочинку на природі підхопили численні підприємці та благодійні фонди. Їхніми стараннями в Україні було засновано десятки екопарків, які пропонують до уваги відвідувачів власні зоопарки, екзотичні ферми (страусині, равликові, буйволіні), музеї природи, апі-будиночки, цілі плантації квітів, стайні. Прекрасно розвинена інфраструктура дозволяє розвивати **екологічний, рекреаційний, гастрономічний, промисловий туризм, пропонувати різноманітні розваги на лоні природи**. Багато з них завдяки цікавій концепції та рекламі швидко стали популярними об'єктами та «родзинками» туристичних маршрутів. Розміщення екопарків орієнтується на великі міста («Деревіль», «Беремицьке», «Ясногородка», «Добропарк», «Осокорки», «Медвино» – на Київ, «Фельдман-Еко Парк» – на Харків, «Сьоме Небо» – на Дніпро) або визнані туристичні регіони, зокрема, Карпатський (екопарк «Долина вівків», звіринець у Яремче та інші).

Ці об'єкти не входять до природно-заповідного фонду, хоча виконують не лише рекреаційні, але і природо-охоронні функції. Так, ведмежий притулок «Домажир» с.Жорницьке та «Центр реабілітації бурих ведмедів» поблизу Синевиру займаються порятунком бурих ведмедів у Карпатах, «Беремицьке» на Чернігівщині відтворює популяції тварин, котрі жили в Україні за часів давньої Русі.

«Ясногородка», «Добропарк» та «Фельдман-Еко Парк» значно постраждали на початку повномасштабного вторгнення, але завдяки зусиллям небайдужих відновлюються.

У Закарпатті є буйволіні ферми, котрі пропонують поспостерігати за тваринами, скуштувати вироби з їх молока, поспостерігати за процесом їх приготування. Повсюдно в Україні відкриваються страусині, козячі, равликові ферми, котрі пропонують **екскурсії та дегустації**.

Ще одна сучасна, орієнтована на туристів концепція зоопарків – сафари-парки. Такі є у Одесі, Києві та Шасливецькому (Херсонська область). Чи переживе останній окупацію – наразі невідомо.

Як спеціалізовані зоопарки, реабілітаційні центри та розважальні заклади функціонують в Україні океанарії та дельфінарії. В них можна познайомитись не лише з видами морських ссавців, але і переглянути вистави за їх участі. Дані заклади не належать до ПЗФ України. Наразі в Україні нараховується вісім діючих дельфінарій (Дельфінарії, 2024). Розміщуються вони не лише біля моря (Одеса, Бердянськ, Кирилівка, Скадовськ, Виноградне), але й у Києві, Харкові, Трускавці. Ще 11 знаходяться в Криму: Феодосії (2), Ялті, Севастополі (2), Коктебелі, Євпаторії, Алушті (2), Судаку, Партеніті. Нині з 19 українських дельфінарій 14 знаходяться на окупованих територіях. Дельфінів загарбники використовують як камікадзе для захисту Севастопольської бухти (Бойові дельфіни, 2023).

Спілкування з деякими свійськими та домашніми тваринами, догляд за ними гарно позначається на психічному стані та настрої людини. В Україні, попри невизнання офіційною медициною, розвиваються різні види енімал-терапії. Одним із них є **дельфіноterapia**. У цього методу лікування є як прибічники, так і противники. Ми належимо до останніх. Слід подумати про здоров'я і дельфінів, адже жоден так званий спеціалізований заклад для них не здатен забезпечити тваринам належних умов існування. Не можна вирішувати проблеми здоров'я одних за рахунок життя інших. Тим більше, що нині в дикій природі дельфіни гинуть тисячами внаслідок воєнних дій. Їх чисельність стрімко скорочується, і у Чорному та Азовському морях вони можуть опинитися на межі вимирання. Ще до війни дельфінарії часто опинялися у полі зору екоактивістів, і деякі з них (у Києві, Львові, Дніпрі, Бердянську) були закриті.

Більш звичний та гуманний спосіб лікування та реабілітації за допомогою тварин – **іпотерапія**. В Україні іпотуризм знаходить своїх прихильників. Нині центри іпотерапії діють у багатьох обласних центрах України. А кінно-спортивні клуби та приватні стайні пропонують кінні прогулянки та видовищні кінні змагання. За даними «Кінного порталу України» (2024) наразі в Україні нараховується 76 кінно-спортивних клубів, з них 21 в або поблизу Києва. Чимало з них постраждало під час повномасштабного вторгнення. Популярними кінні прогулянки є і у Карпатському регіоні. І хоча в Україні іпотерапія доки не має офіційної підтримки, кінними прогулянками із користю для здоров'я займаються в різних куточках України.

Прадавні традиції бджільництва в Україні, а також рівень його сучасного розвитку зумовлюють високий світовий авторитет нашої держави у цій галузі. Бджільництво від просто реалізації продукту перетворилося на складову частину сільського туризму – **«анітуризм»**, який успішно розвивається у багатьох регіонах України, у тому числі, й у Карпатському. В Мукачеві діє музей і дегустаційна зала меду, які увійшли до туристичного маршруту «Солодке Закарпаття». Але апітерапія передбачає не лише споживання меду, але й лікування іншими продуктами бджільництва, у тому числі, бджолою отрутою, а також теплом та звуком, що видають бджоли. Апітерапія, так само як і інші види енімал-терапій, не визнається офіційною медициною через значну кількість побічних ефектів. Тим не менше, центри апітерапії діють у Києві, Одесі, Львові, Чернівцях, Кременчуці, на Рівненщині та Івано-Франківщині і знаходять своїх прибічників.

Популярним форматом відпочинку та засобом приваблення відвідувачів стали котокафе. Ідея, що зародилась у 1998 році на Тайвані, і навіть стала улюбленою для багатьох туристів з Японії, в Україні стала відомою з 2015 року. Взамін на радість, що дарують пухнастики відвідувачам (**феліноterapia**), вони отримують шанс знайти нового господаря. Особливо популярним цей формат став після повномасштабного вторгнення, коли кількість бездомних

тварин зросла в рази. Київ, Львів, Дніпро, Одеса, Вінниця, Черкаси, Ужгород, Запоріжжя, Тернопіль мають такі заклади.

Роль благодійних, волонтерських та природоохоронних громадських організацій, а також приватного бізнесу у створенні природно-антропогенних ресурсів дедалі більше зростає. Завдяки більш гнучким механізмам функціонування на ринку туристичних послуг ці об'єкти демонструють більшу життєздатність, ніж деякі традиційні об'єкти ПЗФ, які намагаються розвивати рекреаційно-туристичний напрям. Природно-антропогенний формат дозволяє створити дійсно нову і цікаву, затребувану на ринку туристичних послуг пропозицію.

2.6 Географія підземних порожнин антропогенного походження

До природно-антропогенних об'єктів належать і різноманітні підземні споруди: катакомби, підземні міста, монастирі, ходи, льохи, шахти, криївки тощо. Вони приваблюють прихильників **релігійного, культурно-пізнавального, промислового, оздоровчо-лікувального та екстремальних** видів туризму. Ті чи інші підземні споруди можна знайти у багатьох старовинних і сучасних українських містах і навіть селах. Найбільш цікаві та доступні для туристів є у Києві, Харкові, Львові, Чернігові, Кам'янці - Подільському, Кременці, Острозі, Пляшевій, Ніжині та багато де інде. А найбільшим і найзнаменитішим осередком природно-антропогенних спелеоресурсів в нашій країні є Внутрішня гряда Кримських гір. Тут знаходяться міста Мангуп-Кале, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, найдавніші в Україні печерні монастирі Свято-Успенський, Шулдан та Качі-Кальон. Знаменитими туристичними об'єктами є також Аджимушкайські каменярні (Керч), Інкерманський монастир (Севастополь), печери Києво-Печерської та Святогірської лавр, Антонієві печери в Чернігові, Михайлівський печерний монастир у Бакоті на Поділлі. Як бачимо, чимало з них знаходяться на окупованих територіях і можуть використовуватися з військовою метою, а значить, знаходяться під загрозою.

Найбільш забезпеченими підземними порожнинами антропогенного походження, які можуть виступати як рекреаційно-туристичні ресурси, є АР Крим, Київська, Чернігівська, Одеська області.

За наявністю спелеоресурсів антропогенного походження в Україні можна виділити такі райони (Бейдик, 2001).

- Центральний - Київська, Чернігівська області (підземні монастирі, льохи);
- Кримський - АР Крим (катакомби, каменярні, «печерні міста»);
- Волинь - Волинська, Рівненська область (підземні монастирі, шахти, підземні ходи, підземелля замків);
- Дніпровсько-Донецький - Дніпровська, Донецька, Луганська (підземні виробки, шахти, підземелля заводів);
- Подільсько-Поліський - Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Тернопільська (фортифікаційні підземні ходи, скельні монастирі, підземелля замків);
- Карпатський - Івано-Франківська, Львівська, Закарпатська (монастирі, підземелля замків, підземні виробки, шахти, військові об'єкти часів I світової війни);
- Причорноморський - Одеська область (катакомби);
- Дніпровсько-Бузький - Миколаївська, Херсонська області (катакомби, підземні ходи, старі інженерні споруди, ракетні шахти).

У решті областей підземні порожнини антропогенного походження невідомі або мають незначне поширення (наприклад, в Уманському та Чигиринському районах Черкаської області наявні давні підземелля та катакомби).

2.7. Інші об'єкти природно-антропогенного походження

Площа гідропарків, лугопарків, лісопарків України становить близько 26,7 тис. га (Стан, 2023). Найбільші абсолютні показники мають промислові, густозаселені регіони України, населення яких має підвищені рекреаційні потреби: Полтавська, Кропивницька, Харківська, Луганська. У рейтингу за величиною площ даних об'єктів у перерахунку на 1 тис.км² загальної площі перше місце посідає м. Київ (700,5 га). Далі у першій п'ятірці розмістилися Севастополь (237,8), Кропивницька, Полтавська, Харківська області. Промислово-аграрні області, добре забезпечені біотичними та гідрологічними рекреаційно-туристичними ресурсами, мають незначну кількість штучно створених рекреаційних зон даного типу.

Гідропарки в нашій країні облаштовуються, переважно, в зоні Полісся, багатій на заболочені території, річкові острови, озера-стариці. Використовуються вони, здебільшого, з метою організації відпочинку місцевого населення, але є цікавими і для туристів. На території гідропарків працюють заклади харчування, розважальні й спортивно-оздоровчі заклади та туристичні атракції. Найбільш відомим гідропарком України є Київський, розташований на дніпровських островах. В ньому одночасно може відпочивати до 75 тис. осіб. Є гідропарки і в обласних (Житомир, Тернопіль, Рівне, Одеса), і в районних (Сновськ Чернігівської області) центрах.

Лісопарки та лукопарки України служать для реалізації рекреаційних цілей на околицях великих міст. Лісопарки як міські рекреаційні зони влаштовуються, здебільшого, у поліській та лісостеповій зонах. Їх основу складають хвойні та дрібнолисті породи дерев. На півдні України у лісопарках переважають широколисті породи. Лукопарки – у Лісостепу та Степу. Найбільш відомими лісопарками є парк Пам'яті – у Харкові (він же й найбільший), Голосіївський ліс у Києві, Пуща-Водицький, Боярський та Дарницький – під Києвом, Зубра, Погулянка та Білогорща – у Львові, Майорівський – під Львовом, Аеропортівський у Одесі, Вінницький, Любівський – у Люботині Харківської області, Кияницький – Сумської. Прикладами лукопарків в Україні є Київські, розташовані в заплаві Дніпра, Харківські на р. Лопань, Маріупольський.

Господарства, де практикують органічне землеробство, є ресурсом для розвитку **сільського, екскурсійного та гастрономічного туризму**. Найбільше таких господарств знаходиться в Одеській, Херсонській, Житомирській, Хмельницькій та Чернігівській областях (5 фактів, 2018). Ефектно виглядають та змушують зупинитися для фотографування квітучі поля соняшнику, рапсу, фацелії та льону.

На території України налічується понад 1160 водосховищ. Найбільші водосховища (шість) створено на Дніпрі: Київське, Канівське, Кременчуцьке, Кам'янське, Дніпровське, Каховське. Серед інших найбільшими є Дністровське, Оскільське, Краснопавлівське, Печенізьке та інші. Найбільша кількість штучних водойм даного типу зосереджена в Донецькій (151), Дніпровській (131), Кропивницькій (84) та Вінницькій (73) областях. Найбільшу площу водного дзеркала мають водосховища Одеської (78,33 тис.га), Харківської (32,4), Херсонської (27,4), Дніпровської (21,6) та Донецької (19,68) областей (Регіони України, 2022). Поряд із господарськими, вони активно використовуються й у рекреаційних цілях. З рекреаційною метою також активно використовуються ставки. В Україні їх нараховується 28,8 тис загальною площею водного дзеркала 223,3 тис.га. Найбільша їх кількість зосереджена в південних областях та регіонах, де розвивається сільське господарство: Вінницькій (понад 3 тис.), Київській (понад 2,3 тис.), Черкаській (понад 2,3 тис.), Кропивницькій (2,1 тис.), Харківській (біля 2 тис) областях. Найбільшу сукупну площу водного дзеркала мають ставки Вінниччини (22,5 тис. га), Черкащини (17,0), Київщини (16,4), Кропивниччини (16,05), Полтавщини (15,9) (Регіони, 2022)

Список використаних джерел:

1. 5 фактів про органічне землеробство в Україні. URL: <https://bakertilly.ua/id45259/>
2. Номанчук М., Khodosovtsev O., Moysiienko I., Ponomaryova O., Zharonkin V. Ukrainian facilities of the nature reserve fund in the conditions of war and Russian occupation. *Економічна та*

соціальна географія. 2023. № 89. <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2023.89.31-41>.

3. Kucher A., Honcharova A., Kucher L., Bieloborodova M., Bondarenko L. (2023). Impact of War on the Natural Preserve Fund: Challenges for the Development of Ecological Tourism and Environmental Protection. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 14. P. 2414. [https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5\(69\).23](https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5(69).23).

4. Tkach V., Rogovyi A., Zelenska O., Gonta O., Aleshugina N., Tochylyna Y. (2021). Tourism Potential of the Regions in the Conditions of European Integration. *International Journal of Computer Science and Network Security*, VOL.21 No.12. P. 356-364. URL: http://paper.ijcsns.org/07_book/202112/20211250.pdf <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2021.21.12.50>

5. Бадюк О. «Ще катастрофа. Скрізь військові РФ». Що відбувається із заповідниками та національними парками в окупації? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/povnyu-pryazovnyu-zarovidnyku-okupatsiya-askaniya-nova/32337921.html> (дата звернення 11.07.24).

6. Бейдук О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: [Монографія] / О.О.Бейдук. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – 395 с.

7. Бойові дельфіни: міф чи реальність? URL: <https://mil.in.ua/uk/author/firstdivision/> (дата звернення 11.07.24).

8. Губарева В. «Асканія-Нова»: що відбувається в біосферному резерваті, окупованому з перших днів війни? URL: <https://gubryka.com/article/biosfernyj-zarovidnyk-askaniya-nova/> (дата звернення 11.07.24).

9. Дельфінарії України: список, контакти (2024). URL: https://www.prostobiz.ua/spravochniki/baza_kompaniy/any/223 (дата звернення 11.07.24).

10. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» (1992). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>

11. Полянська К. Дозвілля з подвійним дном. *Українська правда*. URL: <http://life.pravda.com.ua/society/2011/11/7/88925/>

12. Портал відкритих даних (2024). Державний кадастр об'єктів та територій природно-заповідного фонду. URL: https://data.gov.ua/dataset/мерг_05

13. Регіони України. Статистичний збірник. / Державна служба статистики України. – Частина 1. – 2021 р. Київ, 2022. 276 с.

14. Стан сфери зеленого господарства за 2023 рік. URL: https://decentralization.gov.ua/files/стан_сфери_зеленого_господарства_за_2023_рік.docx

15. Удовенко І. О., Мамчур В. В., Сержантова Ю. Ю. (2023). Об'єкти природно-заповідного фонду: аналіз наслідків українсько-російської війни. *Український журнал природничих наук*. №5. DOI <https://doi.org/10.32782/naturaljournal.5.2023.14>

Тема 3. Загальна характеристика антропогенних рекреаційно-туристичних ресурсів України

3.1. Археологічні ресурси України: особливості, поширення, характеристика основних об'єктів

Територія України у її нинішніх кордонах у різні часи була зоною активних контактів різних народів і цивілізацій, які наклали свій відбиток на місцеву людність. Внаслідок цього сучасна Україна відрізняється значною різноманітністю археологічних пам'яток. Тут було відкрито стоянки, які датуються раннім палеолітом і вважаються найдавнішими поселеннями людини у Центральній та Східній Європі; виявлено стоянки та некрополі, які представляють десятки археологічних культур, що існували на цих територіях; ідентифіковано залишки давньогрецьких, трипільських та літописних міст; досліджено скіфські та половецькі кургани і городища, руїни середньовічних фортець та більш пізніх оборонних споруд (МКІП, 2024а). Звичайно, далеко не всі з них через свою специфіку можуть бути екскурсійними об'єктами, але є й такі, які цілком можуть привернути увагу туристів. Поки що з різних причин дані ресурси не повністю залучені до рекреаційно-туристичної діяльності, хоча вони володіють значним рекреаційним потенціалом і можуть бути задіяні в туристичній діяльності за умови створення належної пропозиції.

Наразі в Україні налічується майже 65,5 тис. пам'яток археології. Найбільш цінні з них включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення – 450 об'єктів (МКІП, 2024а) (табл.3.1).

Таблиця 3.1 – Кількість пам'яток археології національного значення за регіонами та історичними періодами

Регіон	Усього	Кам'яної доби (1,5 млн.р. – 5 тис. до н.е.)	Мідна доба (4 – 3 тис. до н.е.)	Бронзова доба (2,5 тис. – 10 ст. до н.е.)	Залізна доба (9 ст. до н.е. – 4 ст. н.е.)	Раннє середньовіччя (4 – 8 ст. н.е.)	Середньовіччя (9-15 ст. н.е.)	Новий час (16-19 ст.н.е.)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Україна	450	38	36	27	145	23	174	7
АРК	22	1		2	14	2	3	
Вінницька	19				7	2	10	
Волинська	15					1	13	1
Дніпровська	13		6	4	3			
Донецька	9	1	4			4		
Житомирська	12		1		1		10	
Закарпатська	13	3			7	1	2	
Запорізька	9	1	4	3	1			
Івано-Франківська	14	4	1	1	1		7	
Київська	25	2	3		5		15	
Кропивницька	4		1		3			
Луганська	3		1	1				1
Львівська	14				1	3	10	
Миколаївська	28	7	5	1	14	1		
Одеська	16		2		13	1		
Полтавська	13	2		4	6		1	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Рівненська	16	2		2			12	
Сумська	22				6		14	2
Тернопільська	3	1					2	
Харківська	15	1		1	12		1	
Херсонська	28	4	1	2	19		2	
Хмельницька	11				2		9	
Черкаська	27	1	4	1	9		12	
Чернівецька	19	2			6	1	10	
Чернігівська	31	2		5	11	1	12	
м. Київ	33	1	3			1	26	2
м. Севастополь	16	3			4	5	3	1

Складено на основі джерела (МКІП, 2024а)

Найбільша кількість таких об'єктів знаходиться у м. Києві та Київській області (разом 58), АР Крим із м. Севастополь (38), Чернігівській (31), Херсонській (28), та Миколаївській (28), найменша – у Луганській (3), Тернопільській (3), Кропивницькій (4) та Донецькій (9) областях. Але слід зазначити, що річ тут не у браці таких ресурсів, і навіть не у меншій їх цінності чи привабливості, а, швидше, в особливостях формування списку. Найбільшою часовою різноманітністю характеризуються археологічні пам'ятки національного значення АР Крим, Івано-Франківської, Миколаївської, Херсонської, Черкаської та Чернігівської областей.

В історичному аспекті найбільш давніми археологічними пам'ятками України є стоянки первісних людей кам'яної доби. Поодинокі археологічні пам'ятки епохи раннього палеоліту (1,5 млн р. до н.е. – 150 тис. р. до н.е.) виявлено у найдавнішій на території України стоянці людей поблизу села **Королеве** Закарпатської області. Первісні люди проживали тут близько 800 тис. років до н.е. На високому березі р. Тиси на глибині 12 метрів було виявлено 15 культурних пластів палеолітичної доби. У найдавнішому із них знайдено скребки, рубала, наконечники із каменю. Їх вік становить понад 1,4 млн років. На жаль, стоянка Королеве стала прикладом кричущого порушення законодавства щодо охорони археологічної спадщини. Після проведення розкопок територія стоянки була включена у земельний відвід місцевого щебеневого кар'єру, що викликало обурення громадянськості. Нині вона практично знищена, незважаючи на загальноєвропейську унікальність та статус національної пам'ятки археології. Ще одна стоянка раннього палеоліту знаходилась біля скелі Ак-Кая в Криму. У цій місцевості, а також на обширній Карабі-яїлі (не увійшла до списку об'єктів національного значення) неандертальці переживали льодовиковий період. Ці місця залишались заселеними і у більш пізні періоди. Але і тут окрім місць, відомих як одні з найбільш давно заселених в Україні, ніяких музеїв, археологічних артефактів або реконструкцій побачити не можна. Усе свого часу було вилучено до наукових та музейних колекцій, і не лише українських. Те саме можна сказати про Амвросіївську стоянку на Донеччині, Анетівську – на Миколаївщині, Гінцівську – на Полтавщині та інші палеолітичні стоянки.

Винятком є **Кам'яна Могила** поблизу Мелітополя, яка має статус Національного історико-археологічного заповідника. Мільйони років тому, коли на цих територіях котило хвилі Сарматське море, тут знаходився велетенський останець-пісковик, що згодом розколовся на величезні брили. Море зникло, утворився степ, а великий кам'яний пагорб площею близька 3-х гектарів та висотою 12 м приваблював давніх людей як надзвичайне явище. Саме з цих причин вони перетворили його на святилище. У результаті дослідження останця було виявлено 65 гротів і печер, розмальованих кількома тисячами найрізкісніших наскельних зображень різних історичних епох. Найдавніші свідчення перебування людей, знайдені у цій місцевості, належать до XXIV тисячоліття до нашої ери. До повномасштабного вторгнення щороку об'єкт відвідували понад 30 тисяч туристів (Кам'яна Могила, 2024). Нині він знаходиться під загрозою знищення.

Ще одним місцем в Україні, де можна доторкнутися до епохи палеоліту і побачити місцевість проживання давніх людей та докази цього, є село **Мезин**, що на Чернігівщині. Тут свого часу було відкрито нову для науки історичну культуру (названу згодом за місцем першого відкриття) кроманьйонців європеїдного типу, які майже двадцять тисячоліть тому населяли наші землі. Однією з найхарактерніших особливостей діяльності носіїв культури стали неймовірно талановиті вироби з кісток мамонта та перші відомі у світі орнаменти та символи, нанесені на вироби. У місцевому музеї зберігаються кістки мамонта, які використовувались для спорудження житла та інших цілей, зняття праці та навіть «музичні інструменти» епохи пізнього палеоліту. Територію стоянки включено до Мезинського національного природного парку, який було створено у 2006 р.

Палеолітичні артефакти також можна побачити в музеях Києва, Одеси, Львова, Чернігова, Коропа та інших міст. За кількістю археологічних пам'яток кам'яної доби, що мають національний статус, в Україні лідирують Миколаївська (7), Херсонська (4), Івано-Франківська (4), Закарпатська (3) області та м. Севастополь. На жаль, далеко не всі вони мають в наявності експонати, чи облаштовані відповідною інфраструктурою, яка б дозволила доторкнутися до найдавнішої історії. Як правило, у цих місцевостях люди продовжували жити і в наступні історичні епохи, тому, здебільшого нічого, окрім відомостей, що тут свого часу було знайдено сліди перебування неандертальців чи кроманьйонців, вони запропонувати не можуть.

За кількістю національних археологічних пам'яток, поява яких датується мідно-кам'яною добою (енеоліт), лідирують Дніпровська (6 об'єктів), Миколаївська (5), Донецька (4), Запорізька (4) та Черкаська (4) області. Особливу цінність серед археологічних пам'яток цієї доби посідають об'єкти трипільської культури, яка вважається найдавнішою культурою землеробів Східної Європи, що існувала наприкінці V – середині III тисячоліття до н. е. Первісно вона складалася на Пруті і Дністрі. Звігду ще на ранньому етапі розпочався рух давніх землеробських спільнот на схід – у Побужжя та Подніпров'я. Трипільці будували поселення-гіганти площею від 100 до 400 га, де ставили тисячі будівель. Це унікальне явище в археології первісності. Частина дослідників вважає їх протомістами. У них могли проживати від 10 до 14 тис. осіб. Будинки мали великі розміри, значна частина, за реконструкціями дослідників, була двоповерховою. Трипільській кераміці притаманна оригінальність та високохудожнє виконання. В орнаментативній посуді відображено духовний світ ранніх землеробів, їх міфологія та обрядовість, знання про навколишній світ. Елементи орнаментів трактуються як знакові системи. За рівнем соціально-економічного розвитку давні трипільці впритул підійшли до рубежу цивілізації Давнього Сходу та Єгипту. Перші пам'ятки трипільської культури були відкриті у західних областях України наприкінці XIX ст. Але лише після розкопок Вікентія Хвойки (1893 р.) у Києві та поблизу містечка Трипілля (звідси походить й назва культури), відкриття поселення Коломиїщина та його повної реконструкції було встановлено їх наукове значення та місце серед інших культур епохи первісності.

На сьогодні відомо близько 3000 поселень культури Трипілля-Кукутень та до 200 поховальних пам'яток. Результатом багаторічних досліджень археологів у різних регіонах України стало відкриття у вересні 2003 р. у м. **Переяславі** Київської області музею трипільської культури. Він створений за науковою концепцією та переважно на матеріалах досліджень поселень трипільської культури у нижній течії р. Трубіж. У музеї можна побачити керамічний посуд, прикраси, глиняні фігурки, зняття праці. Реконструкції житла трипільців можна побачити у с. **Леґедзине**, що на Черкащині. Тут знаходиться офіс історико-культурного заповідника «Трипільська культура», до складу якого входять також пам'ятки трипільської культури, що знаходяться в селах Тальянки, Веселий Кут, Майданець, Доброводи. Зал трипільської культури знаходиться у Київському обласному археологічному музеї у с. **Трипілля**. Тут же знаходиться Трипільський етно-історичний комплекс – приватний музейно-розважальний заклад, який працює в сучасному форматі і в інтерактивній формі знайомить з історією та культурою України від найдавніших часів. У с. **Халеп'я** функціонує музей В. Хвойки.

Пам'яток національного значення, які представляють добу бронзи в Україні не так багато: лише 27. У північно-західній частині країни вони представляють культуру шнурової кераміки,

згодом – сосницьку, східнотшинецьку та комаровську, а на південному сході – катакомбну, згодом – зрубну та сабатинівську. Найбільше у Чернігівській (5), Дніпровській (4) та Полтавській областях. Із матеріальних пам'яток здебільшого можна побачити місцевості, де свого часу були проведені розкопки, та кургани. Археологічні артефакти, знайдені при розкопках, зберігаються у історичних та краєзнавчих музеях. Частина їх свого часу була вивезена за межі України.

Серед археологічних пам'яток національного значення вагомою є група об'єктів, які представляють залізний вік і пов'язані з культурою кіммерійських, а згодом скіфських та сарматських племен. У той же період греки активно освоювали Північне Причорномор'я; невідомі племена, що залишили по собі пам'ятки зарубинецької культури, – басейни Прип'яті, Десни, середньої течії Дніпра та Південного Бугу; пшеворської культури – південну Волинь та Прикарпаття. Усього залізну добу в Україні представляють 146 археологічних об'єктів національного значення (у т.ч. у Херсонській області – 19 об'єктів, АР Крим – 14, Миколаївській – 14, Одеській – 13). Археологічні пам'ятки, що залишили кіммерійці, скіфи та сармати, представлені в основному городищами, курганами, могильниками. Вони поширені не лише на півдні сучасної України, а й у інших регіонах держави.

З-поміж об'єктів кіммерійської спадщини найбільш відомим є городище, знайдене у **Дикому Сагу у Миколаєві**, та **Висока Могила біля с. Балки** Запорізької області.

Найвідоміші скіфські могили на території України:

– **Жаботинські кургани**, села Жаботин, Райгород та Михайлівка Черкаської області – ранньоскіфські поховання, де були знайдені артефакти «звіриного стилю», бронзово-залізна зброя;

– **Огуз**, сел. Нижні Сірогози, Херсонська область – царський курган, найбільший в Україні, висотою понад 20 м, окружністю 380 м. Один із перших курганів України, на якому після розкопок було відновлено насип та встановлено пам'ятний знак;

– **Куль-Оба**, околиці Керчі, АР Крим – курган, в якому свого часу було знайдено найбагатші скарби;

– **Солоха**, біля с. Велика Знам'янка Запорізької області, в якому серед інших артефактів було знайдено знаменитий золотий гребінь;

– **Товста Могила**, біля м. Покров Дніпровської області – місце виявлення золотої пекторалі – одного з історичних символів України. Скарби із Товстої могили, що була досліджена у ХХ столітті, залишились в Україні.

– **Чортюк** – царське поховання неподалік Нікополя у Дніпровській області;

– **Лугова Могила** (Олександропільська могила), с. Олександропіль Дніпровської області – один з найбільших царських курганів України, де було знайдено багатий скарб;

– **Лита Могила** (Мельгуновський курган), с. Копані Кропивниччини – один із перших офіційно розкопаних та розграбованих (XVIII ст.) курганів України. Т.з. «мельгуновський» скарб, названий за прізвищем урядовця, який дав наказ розкопати курган, був вивезений до Петербурга та подарований Катерині II;

– **Переп'ятиха**, с. Мар'янівка Київської області – унікальний скіфський курган українського лісостепу, в розкопках якого брав участь Т. Шевченко.

На території України знайдені городища колишніх укріплених поселень, що будувались свого часу місцевим населенням для захисту від скіфів, а потім, після їх завоювання, освоювались і самими скіфами: **Більське** – на Полтавщині, **Мотронинське** та **Трахтемирівське** – на Черкащині, **Бушівське** – на Київщині, **Кам'янське** – на Запоріжжі, **Донецьке** – на Харківщині, **Бизюково** на Херсонщині і багато інших. Місцезнаходження цих давніх городищ легко ідентифікуються на місцевості завдяки земляним валам та скіфським могилам поблизу.

Географія сарматських могил чи, правильніше, могильників, бо у кожному з них знаходяться десятки різночасових поховань, є ще ширшою: вони розповсюджені по степовій та лісостеповій смугах від заходу до сходу країни. Загальна їх кількість – більше 100 об'єктів. Найбільшими сарматськими курганами є:

–**Молочанське святилище** біля с. Виноградне Запорізької області неподалік від вже згадуваної Кам'яної Могили, що свідчить про існування у цій місцевості потужного духовного центру;

–**Усть-Кам'янський курган** біля одноіменного села у Дніпровській області,

–**Белюхова могила** біля с. Підгородне на Січеславщині – припинив своє існування у 2023 р., незважаючи на охоронний статус;

–**Ногайчинський курган** біля с. Червоне, АР Крим, в якому було знайдено нерозграбоване поховання сарматської цариці із безліччю золотих виробів тонкої ювелірної роботи;

–**Соколова Могила** с. Ковалівка Миколаївської області – поховання жінки, як вважають, представниці вищої сарматської знаті, ймовірно, жриці, де були знайдені фрагменти вишивки, коштовності, предмети жіночого туалету та посуд.

Могили, як називали їх наші пращури, стали органічною частиною українських степових ландшафтів. Початок їх насипання відомий із бронзової доби, розквіт припав на час скіфів та сарматів. Але і пізніше кочовики та козаки могли «підселяти» своїх небіжчиків у стародавні могили. Кургани – це ті археологічні ресурси, які першими привабили до себе увагу, щоправда, не з боку туристів, а тих, хто прагнув швидкого збагачення. Багато з курганів було пограбовано ще в давні часи. У кінці XVIII ст., коли Північним Причорномор'ям заволоділа Російська імперія, почалися систематичні розграбування могил, інспіровані новими правителями краю. Коли було усвідомлено культурно-історичне значення цих знахідок, за ними почали полювати музеї, у тому числі, європейські, та приватні колекціонери. З XIX ст. паралельно існували офіційна археологія та приватний бізнес із пошуку та продажу археологічних знахідок. Спочатку різниця між ними була лише в тому, що перша описувала знайдене та передавала його до музеїв. Так на основі знахідок із курганів почали формувати свої колекції найстаріші музеї України: Миколаївський (1806 р.), Феодосійський (1811 р.), Одеський (1925 р.). Методи ведення розкопок мало чим відрізнялися. Про кількість втрачених речей, які б могли прислужитися науці, але не мали жодного значення в очах копачів, або були втрачені внаслідок застосування недосконалих методів розкопок, залишається лише здогадуватись. Втрата цієї частини нашої культурної спадщини продовжується і нині, хоча за «чорну археологію» передбачена кримінальна відповідальність. Ще однією загрозою тисячолітніх курганів стала діяльність аграріїв, які спочатку переорюють прилеглу до курганів територію, а згодом – і самі кургани. Нині чимала їх кількість опинилась на окупованих територіях або у зонах активних бойових дій.

Великою туристичною привабливістю вирізняються археологічні пам'ятки, що збереглися на місці існування давньогрецьких міст Тіра, Ольвія, Херсонес і та боспорського Пантікапею.

Національний історико-археологічний заповідник "**Ольвія**" розташований у Миколаївській області на місці відомого античного міста-держави. Те, що городище на березі Бузького лиману є останками стародавнього грецького поліса Ольвія, довели ще у кінці XVIII ст. академік П. Паллас і письменник П. Сумароков. Професійне дослідження міста розпочалося у середині XIX ст. На сьогодні територія заповідника включає городище і некрополь стародавньої Ольвії. До складу заповідника також включено острів Березань, де існувало найдавніше у Північному Причорномор'ї давньогрецьке поселення. Заповідник має власний музей та фонди археологічних матеріалів (понад п'ятдесят тисяч одиниць). Експонуються залишки фортечних мурів, житлових кварталів, римської цитаделі, поховальних склепів та інше (Ольвія, 2024).

Національний заповідник "**Херсонес Таврійський**" засновано на базі музею, у якому зберігалися знахідки з розкопок давньогрецького міста Херсонес Таврійський (поблизу м. Севастополя). Місто засноване 422–421 рр. до н. е. грецькими вихідцями з Гераклеї Понтійської як грецька колонія. В античну епоху воно було важливим торгівельним, ремісничим і політичним центром південно-західного узбережжя Криму. Економічний і політичний розквіт Херсонесу Таврійського припав на IV–II ст. до н. е. Тут карбувалася власна монета, а основою економіки були виноградарство, рибний промисел, ремесла і торгівля. Полісу підкорялися інші грецькі колонії Криму: Керкінітида та Калос-Лімен. Місто неодноразово зазнавало пограбувань і руйнації

від рук завойовників (цар Скілур, князь Володимир, темник Ногай, литовські князі Ольгерд та Вітовт). У 1399 р. темник Едигей захопив і спалив місто. Після цього йому уже не вдалося відродитися. Херсонес був, насамперед, торговим містом і загинув не лише внаслідок нападів і пљондрування, але й через зростаючу конкуренцію з колоніями генуезьких торговців. Серед найвідоміших археологічних пам'яток заповідника можна назвати базиліку, амфітеатр, храм з ковчезом, підземний храм-мавзолей (Херсонес Таврійський, 2024).

Ділянки античних шляхів, виноградників, залишки садиб, стародавніх винокурень планувалось включити до складу археологічного парку, де зазначені ділянки були би законсервовані та музеєфіковані. Надзвичайна археологічна цінність об'єктів Херсонесу Таврійського дала підстави 37 сесії Комітету Світової спадщини ЮНЕСКО включити його у червні 2013 р. до списку об'єктів світової спадщини. Після анексії Криму окупанти заходилися вивозити із заповідника матеріальні цінності (фрески, ікони, посуд, предмети побуту) і робити з грецького Херсонеса місце «руської (у значенні російської) історії», фактично знищивши його.

Історико-археологічний заповідник **“Калос-Лімен”** (АР Крим) було створено 22 квітня 1997 року на базі унікальної пам'ятки археології – античного міста. До складу цього заповідника входять Чорноморський історико-краєзнавчий музей та заповідна територія древнього міста Калос-Лімен з розкритими архітектурно-археологічними об'єктами під відкритим небом (фортифікаційні споруди, житлова забудова, курганний некрополь). Місто Калос-Лімен, як вважають науковці, існувало з IV ст. до н.е. по I ст. н.е. на місці сучасного селища Чорноморське у районі Вузької бухти. Це було підтверджено завдяки першим розкопкам, які проводилися тут директором Херсонеського музею Л. Мойсеєвим у 1929 р. Завдяки зручному географічному положенню місто виконувало одночасно функції як економічного, так і військово-політичного центра західної частини Криму. Унікальність пам'ятки полягає у тому, що тут добре збереглися не лише архітектурні комплекси різного призначення, а й різноманітні археологічні матеріали, які є цінними для розуміння історії заселеності та розвитку Північного Причорномор'я. У 2011 р. в історико-археологічному заповіднику було розроблено проект плану музеєфікації городища, метою якого стало би створення на території античної пам'ятки музею під відкритим небом. Планам перешкодила окупація Криму.

Період пізньої Античності на решті території України досліджений непогано. Це пам'ятки київської слов'янської (східне Полісся), вельбарської готської (західне Полісся) та черняхівської слов'яно-готської (Лісостеп та Степ) культур. Археологічні знахідки увійшли до колекцій історичних, археологічних та краєзнавчих музеїв, але побачити на місцевості залишки городищ, або якісь реконструкції чи туристичні атракції неможливо.

Раннє середньовіччя в Україні це час існування археологічних культур (колочинської, пеньківської та празько-корчакської), які ідентифікують з ранньослов'янськими племенами та державними утвореннями (венетами, антами та склавинами), та Великого переселення народів. Територією України прокотилися хвилі гунів (IV ст.), болгарів (V ст.), аварів (VI ст.) та хозарів (VII–IX ст.). Цю добу представляють 23 пам'ятки з національним статусом. Туристичне значення мають:

Зимненське городище на Волині – найстаріша пам'ятка празько-корчацької культури укріпленого типу. Зі стін Свято-Успенського монастиря можна побачити залишки валів та ровів;

Скельний храм у с. Буша Вінницької області – єдиний збережений дохристиянський, як вважають, антський храм та залишки оборонної фортеці;

Бакота на Хмельниччині, де знайдено склавинське поселення;

Плісненський археологічний комплекс у с.Підгірці Львівської області, де у VII–XIII ст. існувало велике місто Плісненськ. Тут можна побачити залишки культурного центру, старого поселення, а також давньоруське городище літописного Плісненська та могильники того ж періоду;

Кульчицьке городище біля одноіменного села у Львівській області.

Салтівську культуру, з якою пов'язують народи Хозарського каганату, представляють пам'ятки: **Салтівське, Маяцьке, Сидорівське та Теплинське** городища Донецької області.

Туристичне значення мав історико-археологічний заповідник «Верхній Салтов» на Харківщині. Його було створено на базі знахідок із катакомбного могильника залізної доби, який у 1900 р. виявив учитель місцевої школи В. Бабенко. Від того часу і розпочалося вивчення Салтово-Маяцької культури. Пізніше тут було розкопано місто Сарага, засноване аланами, вихідцями з Північного Кавказу, які входили до складу Хазарського каганату. Більша частина знахідок, зокрема кераміка, кінська упряж, зброя, прикраси тепер знаходяться у музеї археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна та у Харківському історичному музеї. Багато артефактів, знайдених при археологічних розкопках, було вивезено також до музеїв Києва, Одеси, Москви та С.-Петербургу (Верхній Салтов, 2024). У 2000-х роках музей салтівської культури був досить популярним: постійно проводилися екскурсії, пропонувались інтерактивні заняття. Але село, в якому знаходиться музей, було окуповано в лютому 2022 року, а після звільнення у травні того ж року його будівля декілька разів потрапляла під обстріл і дуже постраждала. Частину експонатів було евакуйовано до музеїв Харкова, частину розграбовано, те, що залишилося, опинилося фактично просто неба і приходить в занепад.

Майже 40% археологічних пам'яток національного значення презентують добу давньої Русі, або Київської Держави (IX–XIII ст.). Збереглися вони переважно у регіонах (північні, північно-західні та центральні області України), території яких повністю чи частково входили до її складу. До найбільш відомих пам'яток цього періоду належать городище літописного **Іскоростеня** у Житомирській області, городище літописного міста **Юр'їв** у Білій Церкві, городище давньоруського Львова (**“Високий замок”**), курганний могильник **“Болдині гори”**, курган **“Чорна могила”** у Чернігові та інші.

Зокрема, давньоруську археологічну спадщину презентує **Національний заповідник “Давній Галич”**. Його було створено на місці столиці Галицького князівства (Івано-Франківська область). Хоча до складу заповідника входять природні та архітектурні пам'ятки, його ядром є археологічні об'єкти, серед яких фундаменти 14 літописних церков і понад 200 пам'яток археології (Давній Галич, 2024). Археологічні дослідження древнього Галича систематично ведуться з 1965 р. У 80–90-х роках ХХ ст. були досліджені фундаменти зниклих церков, оборонні вали XII–XIII ст., фундамент Успенського собору XII ст. тощо.

Ще одна визначна археологічна пам'ятка, корені якої загубилися чи то у скіфо-сарматських, чи то черняхівських, чи то ранньослов'янських часах, є **Змієві Валу** – лінії земляних оборонних укріплень, окремі фрагменти яких знаходять на Житомирщині, Київщині, Черкащині, Полтавщині та Сумщині. Як вважають, загальна їх довжина колись становила понад 900 км. Аналогічними Змієвим є **Траянові вали** на Тернопільщині, Хмельниччині та Одещині, які почали будувати давні римляни, а продовжили анти. Ці цінні археологічні пам'ятки знаходяться під загрозою зникнення внаслідок сільськогосподарської та лісогосподарської діяльності.

Нині все більше спілок, науково-дослідних центрів та вишів пропонують охочим взяти участь у археологічних експедиціях: Інститут археології НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, дочірні підприємства Державного підприємства “Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України: “Волинські старожитності”, “Подільська археологія”, “Старожитності Полісся”, “Слобідська археологічна служба”, “Південьгідроархеологія” та інші майже у всіх регіонах України. Це надзвичайно цікавий інтерактив, який дає змогу не лише доторкнутися до нашої давньої історії та активно відпочити, але і долучитися у міру сил та можливостей до виявлення археологічних артефактів.

Практично у всіх регіонах працюють клуби історичної реконструкції, які на основі археологічних, писемних та ілюстративних джерел відтворюють зброю, обладунки, одяг і побутові речі різних епох та беруть участь у численних фестивалях, які проводяться в історичних місцях.

Правові засади збереження археологічних об'єктів визначаються Законом України “Про збереження археологічної спадщини” від 2004 року (Закон, 2011). Проте, багато пам'яток, навіть визнаних національним надбанням, знаходяться під загрозою знищення внаслідок будівельних

робіт, розвитку видобувної промисловості, діяльності “чорних археологів” та інших несприятливих явищ. З метою привернення уваги широкого загалу до археологічних пам’яток проводяться різноманітні культурні заходи, фестивалі, проте, цього не достатньо для їх збереження.

3.2. Географія та специфіка архітектурно-історичних рекреаційно-туристичних ресурсів

Візитівкою історико-культурних надбань українського народу є його архітектурна спадщина. В Україні виявлено 1399 міст і селищ та близько 8 тисяч сіл із цінними об’єктами історико-культурного надбання. Загалом в країні існує 39 історичних міст, вік яких перевищує тисячу років, а понад 500 міст і містечок мають 900-річну історію (Бейдик, 2001). З них до «Списку історичних місць України» було включено 401 поселення (табл. 3.2). Основна мета появи даного переліку – вивчення та популяризація української історико-культурної спадщини, у тому числі, з метою туризму.

Згідно Списку, найбільша кількість історичних міст і селищ зосереджена у західних регіонах України, зокрема у Львівській (55 населених пунктів), Тернопільській (30), Івано-Франківській (27), Хмельницькій та Вінницькій (по 24 населені пункти) областях. Помітно менше таких об’єктів на сході та півдні країни, тобто на тих територіях, де раніше населення вело переважно кочовий спосіб життя і не засновувало постійних поселень. Серед них Миколаївська (4), Дніпровська, Запорізька, Кропивницька (по 6) та Херсонська (7 поселень) області.

За звання найстарішого нині існуючого міста України борються Кілія, Євпаторія, Феодосія, Керч, Білгород-Дністровський, Балаклава та Чорноморське. Своєю появою вони завдячують давньогрецькій цивілізації, а саме грекам-колоністам, які до появи у Причорномор’ї освоювали береги Малої Азії. Проте, факт безперервного існування було доведено лише стосовно Білгорода-Дністровського (він був заснований у V столітті до нашої ери біля гирла Дністра і був названий за давнім ім’ям цієї річки – Тірою). Цьому місту більш як 2500 років і він є найдавнішим містом, яке веде безперервне існування, в Україні.

Переважна більшість поселень, включених до Списку, виникла у буремні XIII-XVI ст., коли територія сучасної України знову стала ареною боротьби багатьох народів та держав. Майже 100 міст і селищ були засновані у не більш спокійних XVII-XVIII ст., 82 поселення, включені до Списку, розпочинали свою задокументовану історію за часів давньої Русі. Найбільша часова різноманітність притаманна історичним містам Криму.

Таблиця 3.2 – Розподіл населених пунктів, внесених до Списку історичних місць України за регіонами та часом виникнення

1	Всього	у т.ч. за часом виникнення						
		XX ст.	XIX ст.	XVII-XVIII ст.	XIII-XVI ст.	X-XII ст.	VIII-I ст.	до н.е.
Україна	401	2	10	99	193	82	8	7
АРК (разом із Севастополем)	29	-	3	7	2	8	4	5
Вінницька	24	-	1	7	14	2	-	-
Волинська	20	-	-	-	14	6	-	-
Дніпровська	6	-	-	5	1	-	-	-
Донецька	8	-	2	4	2	-	-	-
Житомирська	10	-	-	1	6	3	-	-
Закарпатська	19	-	-	-	12	6	1	-
Запорізька	6	-	1	5	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ів.-Франківська	27	-	-	3	14	10	-	-
Київська (разом з Києвом)	9	-	-	-	2	6	1	-
Кропивницька	6	-	-	6	-	-	-	-
Луганська	10	1	1	7	1	-	-	-
Львівська	55	-	-	2	47	6	-	-
Миколаївська	4	-	-	3	1	-	-	-
Одеська	12	-	1	6	3	-	-	2
Полтавська	13	-	-	5	3	5	-	-
Рівненська	13	-	-	-	8	5	-	-
Сумська	15	-	-	11	-	4	-	-
Тернопільська	30	-	-	2	25	3	-	-
Харківська	16	-	-	14	1	1	-	-
Херсонська	7	1	1	4	1	-	-	-
Хмельницька	24	-	-	2	17	4	1	-
Черкаська	13	-	-	3	5	5	-	-
Чернівецька	11	-	-	-	10	1	-	-
Чернігівська	14	-	-	2	4	7	1	-

Складено на основі джерела (Постанова, 2001)

Щодо забезпеченості України історико-архітектурними рекреаційно-туристичними ресурсами, то дотепер немає чіткого уявлення про їх обсяги, оскільки обліковані далеко не всі об'єкти (Бейдик, 2001). Деякі з'являються та нищать просто зараз. Згідно даних, узагальнених О. Гоциною на основі аналізу чотирьохтомника "Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР", що видавався у Києві упродовж 1983-1986 рр., на той період в Україні нараховувалося 3516 пам'яток національного значення. Найбільше їх було зосереджено у Львівській області (822), м. Києві (390), АР Крим (214), Волинській (213), Тернопільській (180) та Чернігівській (172) областях. Незначну кількість архітектурних пам'яток національного значення було зафіксовано у Запорізькій (5), Донецькій (13), Миколаївській (14) та Кіровоградській областях (Постанова, 1965). Щодо архітектурних пам'яток місцевого значення, то, за розрахунками О. Бейдика, на початку XXI ст. найбільше їх було зареєстровано у Харківській, Дніпровській, Чернігівській, Черкаській областях та АР Крим (Бейдик, 2001).

У 2000 році було прийнято Закон України "Про охорону культурної спадщини" (2000), на виконання якого через рік Кабінетом Міністрів України прийнято постанову "Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України". Він поповнюється і коригується і нині. Узагальнення кількісних показників, складених на основі «Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення» представлено у таблиці 3.3. Згідно даних таблиці, наразі в Україні нараховується 1298 нерухомих пам'яток національного значення. Найчисельнішою є група архітектурних об'єктів, а у ній – пам'ятки, що представляють XVIII – XIX ст. Друга за чисельністю – група архітектурних пам'яток XIV – XVII ст. Третя – пам'ятки історії. Найкраще у Реєстрі репрезентовані Київ, Крим та Хмельницька область. Найрізноманітніше національна архітектурна спадщина представлена у Криму, Івано-Франківській, Полтавській, Черкаській областях та м. Києві.

Разом із тим, «Реєстр» не може бути основою для загальної характеристики історико-культурної спадщини України на тій підставі, що він далеко не повний. Варто лише згадати потужну спадщину Волинської, Вінницької або Тернопільської областей та порівняти із кількістю пам'яток, включених до Реєстру, щоб пересвідчитись у цьому. З переліку нерухомих пам'яток національного та місцевого значення нині вилучають окремі історичні та монументальні пам'ятки,

що пов'язано із процесами деколонізації України. Але робота щодо поповнення його низкою об'єктів, котрі являють собою безсумнівну історичну чи художню цінність, ще попереду.

Розглянемо найбільш цінні з рекреаційно-туристичної точки зору архітектурні об'єкти, якими є фортеці, замки, палаци та садиби, монастирі. У якості ресурсу вони можуть використовуватись в рамках розвитку **культурно-пізнавальних видів туризму (історико-архітектурному, військово-історичному, літературно-художньому, релігійному, музейному, гастрономічному), фототуризмі, розважальному, подієвому, сільському, а також у діловому та активному його видах як пізнавальна складова основної програми.**

Таблиця 3.3 – Архітектурні, історичні та інші пам'ятки національного значення за регіонами

Регіон	Всього	Архітектурні пам'ятки, у т.ч. датовані					Пам'ятки історії	Монументальні пам'ятки
		До VIII ст.	IX – XIII ст.	XIV – XVII ст.	XVIII – XIX ст.	XX ст.		
Україна	1298	16	39	339	537	38	293	36
АРК	200	16	11	81	57	9	26	
Вінницька	9						7	2
Волинська	8						7	1
Дніпровська	40			3	24	5	8	
Донецька	5						3	2
Житомирська	13				10		3	
Закарпатська	82		3	22	53	3		1
Запорізька	3						3	
Івано-Франківська	92		5	22	59	1	4	1
Київська	14			2	5		7	
Кропивницька	11				9		2	
Луганська	24				19		5	
Львівська	31			3	10		15	3
Миколаївська	13				11		2	
Одеська	8				3		3	2
Полтавська	64		1	3	37	4	14	5
Рівненська	59		1	23	33	1	1	
Сумська	60			9	38	5	4	4
Тернопільська	3				1		2	
Харківська	19				4	1	11	3
Херсонська	7				1		4	2
Хмельницька	170		1	97	63		8	1
Черкаська	43		3	3	27	1	8	1
Чернівецька	37		1	10	21	1	4	
Чернігівська	58		6	15	27		9	1
м. Київ	206		7	43	17	4	128	7
м. Севастополь	19			3	8	3	5	

Примітка. Складено за джерелом (МКІП, 2024а)

За різними джерелами, у свій час на території України існувало від 3 до 5 тис. замків і фортець. До нашого часу збереглися лише 116 споруд, із яких значна частина зруйнована. Найбільша кількість їх знаходиться у Тернопільській, Львівській, Хмельницькій та Закарпатській областях, а також в АР Крим.

Фортеці та замки презентують в архітектурній спадщині України добу Середньовіччя та більш пізні періоди. З'ясувати, який замок та яка фортеця в Україні є найстарішою, досить важко, бо за буремну історію свого існування багато з них руйнувалось, заново зводилось на тому ж місці, перебудовувалось та добудовувалось. Внаслідок цього декілька українських пам'яток такого типу претендують на це почесне звання. Так, за честь бути найстарішою фортецею України змагаються **Алустон** (VI ст.), **Білгород-Дністровська** (XIII ст. але, на місці давніших укріплень Тіри), **Кам'янець-Подільська** (XI ст.) та **Хотинська** (XIII ст., але на місці руського городища X–XIII ст.). Усі вони, окрім алуштинської, яку можна вважати не архітектурною, а вже археологічною пам'яткою, непогано збереглись до нашого часу. Археологічними, а не архітектурними пам'ятками вважаються також кримські фортеця **Каламіта** (VI ст.), **Вежа Зенона** (V ст.), що залишилась від укріплень Херсонесу, та **башта-мавзолей скіфського царя Скілура** (II ст. до н.е.) у Сімферополі.

На звання найстарішого замку України претендують **Одеський** (XIV ст.) та **Ужгородський** (дерев'яна версія з'явилась у IX ст., кам'яну почали будувати у XIV ст.). Більшість замків давньої Русі через складність геополітичного становища, яке склалося у XIII ст., збереглися до наших часів у вигляді або зовнішніх оборонних валів, або валів дитинців – внутрішніх центральних укріплених частин фортець, або ровів. Такими є, наприклад **Чернігівський, Білоцерківський, Володимирський, Овруцький, Переяславський, Путівльський, Любецький, Новгород-Сіверський дитинці** та багато інших. Поширені вони, здебільшого, у межах територій, колись підвладних Київській державі або на її кордонах. Замки та фортеці часів Галицько-Волинської держави теж дійшли до нашого часу або у вигляді валів (**Високий Замок у Львові**), або у вигляді руїн (**Галицький замок, Полонська фортеця, Кременецький замок**).

Більшість середньовічних фортець та замків–пам'яток, доступних для туристичного огляду, дійшли до нашого часу з XIII–XV століть і знаходяться у західних і південних регіонах нинішньої України. Вони будувались як оборонні споруди (**Кам'янець-Подільська фортеця, Одеський, Корецький, Буцацький замки, генуезькі фортеці у Судаку та Феодосії**), часто на місці колишніх зруйнованих укріплень (**Хотинська фортеця, Луцький, Невицький, Дубенський, Сатанівський замки, Білгород-Дністровська фортеця, генуезька фортеця Чембало у Балаклаві**).

На відміну від Європи, замки та фортеці як оборонні споруди не втрачали своєї значущості на заході та півночі України аж до XVII – поч. XVIII ст. Про це говорить кількість фортифікацій того часу, що була зруйнована саме в цей період (**Батуринська, Полтавська, Черкаська, Кодацька фортеці**), або нині лежать у руїнах чи реконструйовані (**Збаразький, Губківський та інші замки**). Є й такі, що непогано збереглися (**Меджибізька фортеця**).

У XVIII столітті будуються фортеці на південних рубежах тодішньої Російської імперії, яка приросла українськими землями (**Єлисаветградська, Олександрівська, Микитинська, Кирилівська, Григорівська та інші**). Зараз це, відповідно, сучасні міста Кропивницький і Запоріжжя та пам'ятки історії національного значення у Шаричанському районі Дніпровської області.

Проте, із виникненням нової зброї та винайденням нових способів ведення бойових дій оборонні функції замків змінюються. З XIV–XV ст. замки починають слугувати здебільшого представницьким цілям і поступово трансформуються в палаці. Зростає естетичне значення споруд, які слугують житлом для заможних власників. Спочатку під палаці переоблаштовуються колишні замки (палац князів Острозьких в **Острозі**, який вважається найстарішим палацом в Україні), згодом вони зводяться як частина архітектурних ансамблів фортець (**Підгорецький, Жовківський, Золочівський замки, ханський палац у Бахчисарайі**) або з'являються у відносно спокійних, внутрішніх районах країни (**Олицький замок**). За традицією їх продовжують називати замками, але за формою та змістом це вже палаці.

У часи панування стилів історизму і еkleктики існувала мода будувати палаці у стилі старовинних замків, але з великими вікнами і численними прикрасами, які вже не слугували оборонним функціям. Так постали Воронцовський палац у **Алуці**, Ластівчине гніздо у **Гаспрі**, Шенборнів під **Чинадієво**, садиба Попова у **Василівці**, палац Кенігів у **Шарівці**.

Останні споруди представляють уже так звану цивільну, а не оборонну архітектуру, серед об'єктів якої найбільшу зацікавленість із боку туристів викликають палаці та садиби. Більшість палаців і садиб України презентують другу половину XVIII – першу половину XIX ст. Саме на цей період припадає найбухливіший розвиток в Україні палацово-паркового будівництва. Його стимулювало все зростаюче прагнення українського, а також польського й російського шляхетства, що селилося на українських землях, до презентабельності, а також зникнення постійної зовнішньої загрози. У будівлях зникають високі стіни, вузькі вікна, маленькі приміщення. Натомість з'являються пишні палацові комплекси та ландшафтні парки.

Збудовані у XVIII–XX століттях, вони представляють різні архітектурні стилі та напрямки. Серед найбільш відомих – вже згадувані Воронцовський (англійський романтизм із елементами мавританського стилю) та Ластівчине гніздо (неоготика), а також **Лівадієвський** (італійський неоренесанс) та **Массандрівський** (французький неоренесанс) палаці у Криму, Маріїнський у **Києві** (бароко), **Батуринський**, **Качанівський** та **Сокиринський** палаці на Чернігівщині (класицизм), садиба у **Самчиках** Хмельницької області (ампір), палац Вітославського-Львова у **Чернятині** (неоготика), Грохольського у **Вороновиці**, Шербатової у **Немирові** та Потоцького у **Тулчині** Вінницької області (неокласицизм), палац Кенігів у **Шарівці** (неоготика), Терещенків у **Андрушівці** (неоренесанс), Лопухіних у **Корсунь-Шевченківському** (російський романтизм з елементами неоготики) та багато інших. Серед об'єктів подібного типу в Україні до Списку ЮНЕСКО включено резиденцію буковинських митрополитів (нині один з корпусів Чернівецького університету) у **Чернівцях**.

В історичних центрах міст увагу туристів приваблюють особняки та будинки, які відігравали і продовжують відігравати важливу роль не лише в архітектурних ансамблях міських поселень, а й у виконанні ними адміністративних функцій. Стандарти цивільного будівництва, планування вулиць часто змінювалися, міста страждали від частих пожеж, тому найстаріші будівлі громадського та житлового призначення дійшли до нашого часу з XVI ст. Вони знаходяться у **Львові**. Це будівля Арсеналу, палацо Бандінеллі, кам'яниці Войнаровських, Корнякта. Особняки та будинки історичного центру Львова та Одеси внесено до Списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО.

З-поміж будівель громадського призначення найстарішими є Зинджирли-медресе (вищий навчальний заклад) у **Бахчисарайі** (1500 рік) та **Кам'янець-Подільська** ратуша, яка лічить свій час з XIV ст.

Дуже різноманітним є перелік архітектурних стилів та напрямків, в яких збудовані міські будинки та особняки: від готики та ренесансу до стилю хай-тек. Загальне ж архітектурне обличчя центрів найбільших українських міст було сформоване у часи панування еkleктики та модерну. Ці архітектурні напрями XIX початку XX ст. представлені значною кількістю стилів та архітектурних шкіл. Їх зразки можна побачити в центральних частинах Києва, Львова, Чернівців, Івано-Франківська, Чернігова, Харкова, Одеси, Херсона та інших обласних центрів. Ратуші, шляхетські особняки і палаці, вокзали (двірці), готелі, будівлі театрів, навчальних закладів, банків, урядових і громадських організацій, торгові ряди творять неповторні ансамблі центральних частин старих міст. Найкрасивішими в Україні справедливо вважаються історичні центри Києва, Львова, Чернівців, Одеси, Чернігова, Харкова, Полтави. Периферійні спальні райони великих міст для туристів, здебільшого, не цікаві, бо зводились переважно в часи, коли уникали «архітектурних надмірностей». Але і там можна знайти якісь архітектурні цікавинки, що залишились від поселень, які свого часу були поглинуті великими містами. Не позбавлені особливого шарму і старовинні вулиці невеликих міст і містечок як ось: Кам'янець-Подільського, Кременця, Бердичева, Коростишева, Білої Церкви, Ніжина, Путивля та багатьох інших. Від варварських ударів московитів страждає і ця частина культурної спадщини України.

Щодо сакральних споруд, то збережених об'єктів більше і вони давніші: з 23,2 тис. об'єктів подібного типу в Україні, 3947 є пам'ятками архітектури (Постанова, 2001) місцевого або національного значення. Пояснюється це їх статусом. Хоча за довгий час свого існування мало

яка стародавня сакральна пам'ятка не пережила пожеж, розграбувань та кількох періодів занепаду, але цілеспрямовано і масово вони руйнувалися, коли відбувалася зміна язичництва на християнство у X столітті та у періоду воєнничого атеїзму у XX столітті. Звичайною практикою було просто віддавати захоплені храми іншим конфесіям. Тому чимало сакральних споруд України поєднують у собі риси православних та католицьких храмів, вірменських та православних, християнських та мечетей. Єврейські синагоги та караїмські кенаси у XX столітті масово ставали філармоніями, театрами та іншими культурними установами. Втім, така доля не обійшла і християнські храми з тією різницею, що випадки повернення статусу сакральної споруди на зламі XX та XXI століть з ними траплялися частіше, ніж із синагогами.

Сакральні пам'ятки України відрізняються історико-культурною, художньою, духовною цінністю. Софійський собор і прилеглі до нього монастирські споруди, Києво-Печерська лавра, а також ще вісім дерев'яних церков у селах **Потелич і Матків**, містах **Жовква і Дрогобич** Львівської області, **м. Розатин та с. Нижній Вербіж** - Івано-Франківської, **сел. Ясіня та с. Ужок** – Закарпатської області включені до Списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО.

Найбільша кількість сакральних пам'яток архітектури сконцентрована у Львівській (19%), Івано-Франківській (14%), Тернопільській (13%) та Чернівецькій областях (Бейдик, 2001). Ці регіони оминула перша хвиля антирелігійної боротьби, що тривала у 20-30-х роках XX століття. Та і у 60-ті роки советська влада остерігалась нагнітати напругу у не так давно приєднаних і ще до кінця не упокорених землях. У тих регіонах України, які більш тривалий час знаходились під впливом імперії, сакральних об'єктів набагато менше.

В Україні переважають християнські сакральні пам'ятки архітектури. Вони представлені православними і греко-католицькими церквами та римо-католицькими костелами, є 13 церков старообрядців (в основному, Одеська та Чернівецька області) та 6 вірменських церков у Криму та Львові. Серед сакральних архітектурних пам'яток інших релігій – 11 синагог, 10 мечетей (АР Крим) та 2 караїмські кенаси (Сімферополь та Євпаторія). Єдиний в Україні **буддійський храм у Черкасах** хоча і не є історико-архітектурною пам'яткою, може бути цікавим для туристів через свою унікальність та екзотичність для наших країв.

У Чернігівській області до пам'яток сакральної архітектури віднесено 71 об'єкт (14% їх загальної кількості в області та 2% від загальної кількості сакральних пам'яток України). Усі вони представлені православними церквами.

Найстаріші храми, що збереглися до нашого часу, були збудовані ще в дохристиянські часи. Це три печерні храми Святокlementійського монастиря (освячені на честь св. Климента, св. Андрія Первозванного та св. Мартина Сповідника) I – VI ст. у нинішньому **Севастополі**, церква Іоанна Предтечі VIII–XI ст. у **Керчі**. З приходом християнства на землі давньої Русі, християнські храми почали будувати і на північних теренах сучасної України. Спочатку храми були дерев'яними і до нашого часу у первісному вигляді не дійшли. Такими були, наприклад, церкви Миколаївська на Аскольдовій могилі, Софійська у Києві, Богородиці у Чернігові, Василівська церква у Овручі. Через 100–200, а то і більше років після появи їх дерев'яних версій на їхньому місці збудують кам'яні, які нині ми і можемо бачити. Одночасно із дерев'яними зводились і кам'яні храми, але їх було не так багато. Перша кам'яна церква давньої Русі – Десятинна у Києві, збудована за часів Володимира Хрестителя, була зруйнована у XIII ст. За честь бути найстарішим кам'яним храмом давньої Русі, що дійшов до нашого часу, змагаються Спасо-Преображенський собор у **Чернігові** (1036 р.) та Софійський собор у **Києві** (1037 р.). Хоча останній було закладено пізніше, його будівництво на місці Софіївської дерев'яної церкви, збудованої ще Ольгою, завершилось раніше. Іншими давньоруськими храмами, доступними огляду туристів в Україні, є Михайлівська церква у Видубицькому монастирі **Києва**, Успенський та Борисо-Глібський собори та Іллінська церква у **Чернігові**, Юр'єва божниця у **Острі** Чернігівської області, церква св. Пантелеймона у **Галичі**, Свято-Успенський собор у **Володимирі** Волинської області, кам'яна Василівська церква у **Овручі** та інші.

Найдавніша мечеть на території сучасної України – мечеть хана Узбека – знаходиться у **Старому Криму** (кол. Солхаті). Вона була побудована у 1314 р. за часів Золотої Орди, тодішній правитель якої – хан Узбек – оголосив іслам офіційною релігією своєї держави. При мечеті за ініціатииви та за гроші місцевої жительки Інджибек-хатун у 1332 – 1333 роках звели перший в Україні заклад вищої освіти – медресе. Щоправда, до нашого часу будівля дійшла у вигляді руїн.

Юдеї з'явилися в Україні ще за княжих часів і, очевидно, тоді ж почали будувати свої молитовні будинки – синагоги. Але вони не дійшли до нашого часу. Найдавніша вціліла синагога в Україні знаходиться у **Луцьку**. Вона була побудована у 1624 році. У Львові можна знайти вцілілу після вибуху і пожежі у 1941 р. стіну синагоги «Золота Роза», яку звели на 42 роки раніше.

Архітектура сакральних споруд не уникла модних тенденцій та технологічних новинок у будівництві, що були популярними у різні часи. Храми готичного стилю, збудовані у XIV-XV ст., можна побачити на заході України, зокрема у Львівській та Закарпатській областях. Зразки сакральної архітектури доби українського бароко (XVII-XVIII ст.) збереглися у нинішніх Київській, Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Сумській та Харківській областях. Зразки барочної архітектури є також у **Львові, Почаєві, Бучачі** та інших західноукраїнських містах. У класичному стилі збудовані церкви кінця XVIII – сер. XIX ст., наприклад, Воскресенська – в сел. **Батурич**, Миколаївська – у с. **Диканька**, Спасо-Преображенський собор у **Новгороді-Сіверському**, Преображенський собор у **Дніпрі**, Петропавлівський собор у **Севастополі**. У період панування напрямку історизм православні церкви будувались, здебільшого у псевдоруському стилі (Хрестовоздвиженський та Преображенський собори у **Житомирі**, Троїцький собор **Почаївської лаври**, церква старовірів у **Білій Криниці**, церква св. Самсонія у **Полтаві** тощо), у католиків був затребуваний неоготичний стиль (костел св. Єлизавети у **Львові**, костел св. Йосипа у **Миколаєві**, костел Воздвиження Святого Хреста у **Фастові**, Миколаївський костел у **Києві**). Греко-католицькі храми в західних землях України будуються у XVIII ст. у «кірхоподібному» (собор І. Хрестителя у **Верхньому Синевидному**) та традиційному стилях (Введенський храм у **Бернадівці**). У добу історизму греко-католицькі храми будуються у неороманському (Воскресенська церква у **Серединках**, Миколаївська – у **Буську**), необарочному (Введенський храм у **Чижикові**), неоренесансному (Зачаттївська церква у с. **Данильче**, Богоявленська у с. **Гуменець**). На зламі XIX та XX століть у греко-католицькому храмовому будівництві простежуються і риси еклектики (Миколаївська церква у **Гончарівці**, Мирносицька – у **Болехові**) (Бобош, 2024). У сучасній сакральній архітектурі використовуються як історичні, так і постмодерні мотиви (Церква Казанської Божої Матері у **Чигирині**, церква святителя Миколая у **Миколаєві**, церква св. Тетяни у **Одесі**).

Синагоги довгий час зводились у традиційному стилі і ззовні мали вигляд куба, прикрашеного взорі візерунками або зубцями. Такими є синагоги у **Луцьку, Острозі, Шаргороді, Гусятині, Сатанові** та інші. У XIX столітті в їх архітектурі стали помітними риси еклектики та псевдомавританського стилю, як у **Ужгородській** та синагоги Розенберга у **Києві**.

Окремо слід розглянути сакральні пам'ятки українського дерев'яного зодчества. Дерев'яне будівництво протягом століть посідало чільне місце на теренах України, особливо у тих її частинах, які володіли значними лісовими ресурсами. Загальновідомо, що перші християнські храми на Русі були дерев'яними (наприклад, церква св. Іллі на Подолі). Непоодинокими були випадки, коли спершу храм будували із дерева, а потім на цьому місці зводилась однойменна кам'яна церква. Нерідко дерев'яні церковні споруди розбирались і переносились на інше місце. Найбільш поширеними типами дерев'яних церков в Україні є однозрубні, тризрубні або п'ятизрубні із різними системами перекриття – ступінчасто-пірамідальною та баневою. Крім того, дерев'яні культові споруди мають певні особливості конструкції та оздоблення залежно від регіону поширення – Буковини, Галичини, Закарпаття, Придніпров'я. До нашого часу зберіглося чимало унікальних зразків дерев'яних культових споруд XVI-XX ст. – від найдавніших на західноукраїнських землях до порівняно нових церков східноукраїнських земель. Найдавніша дерев'яна церква України святого Миколи Чудотворця України (1470 р.) знаходиться у селі **Колодне** на Закарпатті.

Вершиною дерев'яного церковного будівництва дослідники вважають Троїцький собор у **Самарі** (1775-1778 рр., архітектор Я. Погребняк). Цей дев'ятизрубний, дев'ятиверхий храм – одна із найбільших за розмірами і висотою дерев'яних будов України. Собор дістав у народі назву "козацького", "запорізького" і був настільки популярним, що його копіювали при будівництві інших храмів. Наприклад, за проектом архітектора П. Кузнецова у **с. Плішувець** на Полтавщині з'явилась зменшена копія цього собору у камені – Покровська.

У першій половині XIX ст. будівництво дерев'яних храмів в Російській імперії було заборонене і не велось майже 50 років. Після того, як владою все-таки було визнано переваги деревини як будівельного матеріалу, у підвладних їй землях України будівництво дерев'яних храмів було відновлено і велось вже за типовими, так званими «єпархіальними» проектами, спущеними «згори». Народні традиції дерев'яного зодчества на Лівобережжі були втрачені. Зникнення загрожує і самим храмам. Майже всі вони потребують професійної реставрації, яку місцеві громади неспроможні провести самотужки. Аварійні храми або залишаються напризволяще як у с. Городище Чернігівської області (на щастя, її розібрали і відновили в музеї народної архітектури та побуту у Пирогові, але Городище залишилось без пам'ятки), або ремонтуються парафіянами усіма доступними засобами. При цьому часто погіршується їх зовнішній вигляд, а головне, втрачається автентичність храму (церква св. Миколи у **Новгород-Сіверському**, Покровська церква у **Синявці** на Чернігівщині та багато інших).

Українські дерев'яні храми – чудові автентичні пам'ятки, в яких найбільше виражені національні риси української архітектури. Козацькі церкви Лівобережжя, храми Поділля, шедеври закарпатської дерев'яної готики не мають аналогів у світі (Сайт Олени Крушинської, 2007-2021). Саме це стало підставою для ухвалення рішення про включення у червні 2013 р. восьми дерев'яних церков України (дві в Івано-Франківській, по три у Львівській та Закарпатській областях) до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Окремої уваги з-поміж сакральних споруд заслуговують і монастирі. Згідно даних Державної служби етнополітики й свободи совісті, наразі в Україні функціонує 552 монастиря (Сологуб, 2024). Найбільша кількість монастирів знаходиться у західних областях нашої країни: Львівській, Закарпатській, Тернопільській. У Чернігівській області функціонує 13 православних монастирів.

Багато монастирів мають історію давнішу, ніж збережені пам'ятки на їх території. Пов'язано це із використанням дерева для зведення перших споруд і храмів у час заснування монастирів у «лісових» регіонах України. Найстарішими монастирями-пам'ятками архітектури є Климентіївський у **Севастополі** (VIII ст.), Успенський у **Бахчисарай** (VIII-IX ст.), Києво-Печерська Лавра (XI ст.), Межгірський (X-XII ст., Київщина), Миколаївський у **Мукачевому** (XIV ст., Закарпаття), Святогірський у **Зимному** (XV ст., Волинь), Троїцький у **Межирічі** (XIII ст., Рівненщина), Почаївська Лавра (XV ст., Тернопільщина) та інші.

Найбільш цінні пам'ятки архітектури охороняються державою шляхом створення національних і державних історико-архітектурних заповідників. Охарактеризуємо ті з них, котрі пов'язані з архітектурою і отримали статус національних.

Києво-Печерський історико-культурний заповідник було засновано 1922 року, а сучасну назву та статус національного він отримав 1996 року. На сьогодні Національний заповідник "Києво-Печерський" є найбільшим музейним комплексом України, у якому зосереджено 144 споруди, 122 із яких є пам'ятками історії та культури. З-поміж них два унікальні підземні комплекси (дальні і ближні печери), храми-пам'ятки архітектури XI-XIX ст., зокрема Велика лаврська дзвіниця, Трапезна церква, церква Святого Миколая, церква Всіх Святих, церква Спаса на Берестові, Хрестовоздвиженська церква, церква Різдва Богородиці та інші. Особливе місце серед архітектурних пам'яток заповідника посідає Успенський собор – один з найдавніших храмів Київської Русі, перший кам'яний храм на території монастиря, усипальниця багатьох видатних осіб. Упродовж кількох століть він був однією з найбільш шанованих святинь православної церкви, що не завадило новітнім варварам знищити його у роки II світової війни.

Нині маємо реконструкцію храму. На території заповідника також розміщені: музей книги і друкарства України, музей українського народного декоративного мистецтва, музей театального, музичного та кіномистецтва України, музей історичних коштовностей України. Фондова колекція національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника нараховує близько 71 тис. одиниць зберігання, серед яких культові вироби з дорогоцінних металів, предмети іконопису, портрети церковних діячів та світських осіб, коштовні тканини з зашубванням, стародруки, графічні роботи, фото, археологічні речі тощо. Це переважно експонати XVII–XX століть. Заповідник щорічно відвідують сотні тисяч туристів. Києво-Печерська лавра включена до переліку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО.

Національний історико-архітектурний заповідник **“Кам'янець”** знаходиться у місті Кам'янці-Подільському Хмельницької області. Необхідність збереження унікального комплексу замку-фортеці була визнана ще в Українській ССР, коли у 1928 р. його оголосили історико-культурним заповідником. Попри це, більшовиками було знищено кілька чудових культових споруд міста, зокрема Вірменський Миколаївський, Іоанно-Претеченський, Казанський, Троїцький храми. На сьогодні площа історико-архітектурного заповідника **“Кам'янець”** становить 121 га. Він включає Старе місто, прилеглий до нього каньйон р. Смотрич, Замковий міст, комплекс Старого і Нового замків. Дуже цікавою для туристів є архітектура Старого міста, де збереглися зразки культур різних народів (українців, поляків, вірмен, турків і росіян) та релігій (православної, католицької, іудейської, ісламу), а саме: Турецький мінарет XVII ст., турецький та вірменський бастиони XVII ст., Миколаївська (вірменська) церква XIV ст., монастирські комплекси XV–XVIII ст. Усього у межах заповідника розміщується 156 архітектурних пам'яток (115 мають національне значення), проте його перлиною безперечно є Кам'янець-Подільська фортеця. Щорічно історико-архітектурний заповідник відвідують тисячі туристів. Він входить до списку семи чудес України, ведеться підготовка документів щодо включення заповідника до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Заповідник **“Софія Київська”** засновано 1934 року на базі Софійського монастиря. У 1994 р. він отримав статус національного та сучасну назву. Формування заповідника тривало поетапно. Спочатку до нього входили лише Софійський собор і дзвіниця. У 1962 р. до заповідника включили Андріївську, у 1965 р. – Кирилівську церкви, у 1983 р. – Золоті ворота. Філією заповідника **“Софія Київська”** є також Судацька фортеця у Криму. На сьогодні заповідник перетворився на музейний комплекс, який включає 77 пам'яток архітектури, найбільш відомою із яких є Софійський собор (перша половина XI ст.). Він був не лише головним храмом давньої Русі, а й політичним, громадським і культурним центром держави. Собор Святої Софії зберіг давню архітектуру та унікальний за своєю цілісністю комплекс мозаїк і фресок XI ст. Фондові колекції заповідника нараховують понад 80 тис. одиниць зберігання. Це археологічні колекції, предмети декоративно-прикладного мистецтва, унікальні архітектурні проекти різних років, велика колекція фотоматеріалів тощо. Від 1990 р. Софійський собор з комплексом монастирських споруд XVIII ст. включено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Щорічно об'єкти заповідника відвідують понад 400 тис. туристів. Тут проводяться як оглядові, так і тематичні екскурсії для відвідувачів різних вікових категорій, періодичні виставки у залі **“Хлібня”**. Можна також піднятися на дзвіницю.

Як філіал **«Софії Київської»** у 1967 році створювався історико-архітектурний заповідник у Чернігові. Статус національного архітектурно-історичного заповіднику **“Чернігів стародавній”** було надано у 1998 р. До складу заповідника входить 29 унікальних пам'яток архітектури та історії, шість із яких презентують домонгольський період і вважаються найбільш давніми у Східній Європі: найдавніший храм давньої Русі – Спаський (Спасо-Преображенський) собор (XI ст.), курганний некрополь (IX–X ст.), Антонієві печери (XI–XVIII ст.), пам'ятки писемності і книгодрукування (XVII–XIX ст.). На території заповідника знаходяться також Чернігівський дитинець (вал), Борисоглібський собор, Єлецький монастир, П'ятницька, Катерининська та Іллінська церкви, Болдина гора, колегіум, комплекс Троїцького монастиря. Науковий і фондovий матеріал заповідника нараховує понад 70 тис. одиниць зберігання, серед яких унікальна колекція

професійного, народного та старообрядницького іконопису XVIII–XIX ст. (800 ікон), фонд дерев'яного різьблення, колекції таврованої цегли та художнього металу, у т.ч. неперевершені царські ворота Борисоглібського собору, колекція пам'яток археології (понад 50 тис. одиниць). На базі заповідника проводяться численні наукові конференції, виставки тощо.

Національний історико-культурний заповідник **“Качанівка”** знаходиться поблизу однойменного села Ічнянського району Чернігівської області. Створений у 1981 році, нинішній статус заповідник отримав 2001 року. Основою формування національного заповідника став палацовий ансамбль і парк дворянської садиби, заснованої у 1770-х рр. На сьогодні, кажуть, це єдина в Україні садиба, що збереглася у комплексі з усіма іншими спорудами. Заповідник включає верхнє плато, де розміщується палацовий комплекс, та нижнє – з мальовничим парком, 12 ставками, павільйонами, скульптурами, парковими містками, амфітеатром тощо. Окрасою національного заповідника є Качанівський палац, споруджений у стилі класицизму. У XIX ст. у Качанівці побувало дуже багато відомих людей того часу – Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Максимович, М. Гоголь, Марко Вовчок, Д. Яворницький, М. Ге, І. Ріпін, В. Штернберг. Усього в альбомі почесних гостей Качанівки налічується 608 автографів відомих людей. Щороку у заповіднику проводиться літературно-мистецьке свято “Качанівські музи”, розроблено чотири екскурсійні маршрути, на основі фондів матеріалів створено нові виставки. До послуг туристів – невеликий готель та кафе-їдальня.

Національний заповідник **“Замки Тернопілля”** знаходиться у м. Збараж Тернопільської області. Сучасний статус заповідник отримав 2005 р. Базою заповідника став архітектурний комплекс Збаразького замку XVII століття, церква Преображення Господнього 1600 року, ансамбль споруд монастиря ордену отців-бернардинів, які є пам'ятками архітектури національного значення, ряд інших пам'яток міста та району. На сьогодні до складу заповідника входять також палацово-парковий комплекс XIV–XIX ст. князів Вишневецьких та 11 замків (Скалатський, замки у мм. Терембів, Чортків, селища Микулинці, Золотий Потік, селах Підзамочок, Язловець, Кривче). Поки що вони перебувають у досить занедбаному стані і чомусь не включені до Реєстру нерухомих пам'яток національного значення. Головним об'єктом заповідника є замок князів Збаразьких, у 40 залах якого експонується понад 100 художніх виставок, діє органний зал. У запасниках національного заповідника міститься понад 50 тис. експонатів – колекції ікон, монет, вишивки, керамічних люльок, годинників, антикварних меблів тощо. Кількість відвідувачів національного заповідника з кожним роком зростає. До послуг туристів ресторан “Легенда” та готельний комплекс “Гетьман” у призамковому парку.

Національний історико-культурний заповідник **“Гетьманська столиця”** у теперішньому його статусі було створено у листопаді 2007 р. на базі комплексу пам'яток культурної спадщини та природи, пов'язаних з історією українського козацтва доби Гетьманщини. Він розміщується у м. Батурині Чернігівської області. У заповіднику охороняються, зберігаються та відтворюються безцінні пам'ятки історії, архітектури, археології. Усього у заповіднику нараховується 42 об'єкти культурної спадщини, у тому числі, палацово-парковий ансамбль К. Розумовського, будинок генерального судді В. Кочубея, музей археології Батурина, Воскресенська церква-усипальниця гетьмана К. Розумовського, парк “Кочубеївський”, Микола-Крупницький монастир, цитадель Батуринської фортеці, пам'ятник жертвам Батуринської трагедії 1708 року, могила П. Прокоповича – основоположника вітчизняної науки про бджільництво, винахідника рамкового вулика. Оскільки заповідник не успадкував жодної колекції, то тепер триває процес їх формування за рахунок археологічних розкопок, етнографічних експедицій, проведення акції “Подаруй експонат”. У заповіднику проводяться численні наукові конференції, щорічні “Батуринські читання”. З кожним роком національний заповідник “Гетьманська столиця” відвідує дедалі більше туристів.

Національний історико-культурний заповідник **«Глухів»** оберігає пам'ятки ще однієї колишньої гетьманської столиці. Він був створений у 1994 р., а статус національного отримав у 2008 р. Усього до складу заповідника включено 50 об'єктів, з-поміж яких 36 – архітектурні.

Шоправда, до доби Гетьманщини належить лише одна Миколаївська церква та тюремний замок. Ше дві – Спасо-Преображенська та Вознесенська, а також Київська брама будувались в часи К. Розумовського. Глухів не став віддаленою провінцією одразу після скасування автономії України. Про це свідчить поява у 2 половині XVIII ст. – на поч. XX ст. низки архітектурних пам'яток: будинку дворянського зібрання, учительського інституту, садибних будинків родини Кочубеїв та інших заможних мешканців міста. З Глухова почалась кар'єра українського «цукрового короля» А. Терещенка. Він і його нащадки не забували про місто. Їхнім коштом була побудована низка закладів громадського призначення та показна Трьох-Анастасіївська церква.

Отже, пам'ятки архітектури є цінним джерелом вітчизняної історії та культури, що містить багатопланову інформацію стосовно різноманітних аспектів минулого нашої держави.

3.3. Персоналізовані рекреаційно-туристичні ресурси України

З Україною пов'язані життєві шляхи багатьох видатних постатей, які відіграли значну роль у національній і світовій культурі та політиці. Різноманітні об'єкти, пов'язані з народженням, діяльністю, перебуванням, загибеллю або похованням видатних осіб, знаходяться у багатьох регіонах України. Це і є персоналізовані, а за визначенням О. Бейдика – біосоціальні, туристично-рекреаційні ресурси. За дослідженнями цього вченого, в Україні нараховується 1629 об'єктів, які можна віднести до цієї категорії (Бейдик, 2001).

Максимальна кількість персоналізованих (біосоціальних) ресурсів, що охороняються державою в національному статусі, знаходиться у м. Києві, Полтавській, Львівській, Харківській та Чернігівській областях (МКІП, 2024а).

Туристів, зазвичай, цікавлять матеріальні об'єкти, пов'язані з тими чи іншими видатними посталями. Саме вони приваблюють до себе потоки людей, котрі подорожують із пізнавальною метою. У таблиці 3.4 узагальнено дані лише про деякі українські матеріальні пам'ятки, пов'язані з відомими людьми.

Таблиця 3.4 – Перелік деяких персоналізованих ресурсів, пов'язаних з відомими особистостями

Область діяльності	Прізвище	Матеріальні пам'ятки
1	2	3
Релігійні діячі	Андрій Первозванний	Андріївська церква у Києві – збудована на честь апостола
	св. Климент	Климентіївський монастир у Севастополі, заснований святим, мощі зберігаються у Києво-Печерській лаврі та храмі св. Климента у Львові, мозаїки і фрески, що зображують Климента у Софії Київській
	св. Володимир Хреститель	Пам'ятники у Києві, Володимирі, Зимному, Івано-Франківську, Севастополі та інших містах України, Володимирський собор у Києві
	св. Ольга	Ольжина купальня у Коростені, пам'ятники у Києві, Коростені, Кам'янці-Бузькій, храми на честь святої у Львові та Ходорові, саркофаг княгині Ольги у Софії Київській
	свв. Борис та Гліб	Храми на честь святих у Чернігові та Вишгороді, пам'ятник у Вишгороді
	Антоній Печерський	Антонієві печери у Любечі, Чернігові, печерний монастир у Лядовій, Києво-Печерська лавра, засновником якої був Антоній
	Феодосій Печерський	Києво-Печерська лавра, в якій Феодосій був ігуменом, храм св. Феодосія у Василькові – батьківщині святого, липа св. Феодосія у Києво-Печерській лаврі

1	2	3
	Петро Могила	Києво-Печерська лавра, Києво-Могилянська академія, церква на честь святого у Херсоні, пам'ятники у Києві
	Стефан Яворський	Києво-Могилянська академія, де вчився і викладав С. Яворський, Благовіщенський монастир у Ніжині, збудований на його гроші, книги з його бібліотеки знаходяться бібліотеках вишів Ніжина та Харкова
	Феодосій Чернігівський	Києво-Могилянська академія, де він навчався, Видубицький (Київ) та Єлецький (Чернігів) монастирі, де був ігуменом, Троїцький монастир у Чернігові, де знаходяться його мощі, храми на честь святого у Києві та Чернігові
	Іоанн Максимович	Києво-Могилянська академія, де він навчався, Єлецький монастир, де був архімандритом, Чернігівський колегіум, який заснував
	Андрей Шептицький	Каплиця-усипальня у Прилбичах (Львівська область), де народився Шептицький, Добромільський монастир, де був пострижений, Свято-Юрівський монастир у Шептицькому, Онуфріївський монастир у Львові, де був ігуменом, Воскресенський храм у Івано-Франківську, де служив єпископом, собор св. Юра у Львові, де служив митрополитом та був похований, Національний музей у Львові, який заснував, пам'ятники у Львові та Івано-Франківську
	Йосип Сліпий	Музей-садиба у с. Заздрість на Львівщині, де він народився, музей, музей в Українському католицькому університеті, пам'ятники у Львові та Тернополі
	Лука Войно-Ясенецький	Національний медичний університет, де вчився; Святотроїцький монастир у Сімферополі, де знаходяться мощі, Михайлівська церква в с. Деньги на Черкащині, храми на його честь у Вінниці, Сумах, Києві, Сімферополі
Літератори	Іван Котляревський	Літературно-меморіальний музей у Полтаві, музей-садиба у Полтаві, могила у Полтаві, пам'ятники у Полтаві, Києві, Чернівцях та с. Лозино на Львівщині
	Григорій Сковорода	Музеї у Чорнухах, де народився, Переяславі, де викладав, та Сковородинівці (знищений у 2022 р.), могила у Сковородинівці, Києво-Могилянська академія, де навчався, пам'ятники у Києві, Яготині, Лохвиці, Чорнухах, Переяславі, Сковородинівці, Харкові, Хмельницькому
	Тарас Шевченко	Музеї у Моринцях, Шевченковому, Києві (3), Каневі (2), Львові, Черкасах, Переяславі, Баришівці, Донецьку, могила на Чернечій горі у Каневі, пам'ятники у багатьох містах і селах України
	Адам Міцкевич	Пам'ятники у Львові, Одесі, Івано-Франківську, Збаражі, Дрогобичі, Трускавці, Бориславі
	Микола Гоголь	Музей у Гоголевому – родовому маєтку Гоголів-Яновських, музей у Великих Сорочинцях, де народився, старий корпус Ніжинського університету, де навчався, пам'ятники у Харкові, Дніпрі, Миргороді, Полтаві, Ніжині, Гоголевому, Великих Сорочинцях, Миколаївська церква у Диканьці
	Іван Франко	Заповідник у Нагуєвичях, де він народився, будинок-музей у Криворівні, музеї у Калуші, с. Лолін на Івано-Франківщині, будинок-музей у Львові, музей у с. Халеп'я на Київщині, квартира-музей у Києві, могила на Личаківському цвинтарі у Львові, пам'ятники у багатьох містах України

	Леся Українка	Будинки-музеї у Звягелі і Колодяжному, музеї у Києві та Ялті, пам'ятники у Луцьку, Києві, Дніпрі, Ялті, Балаклаві та інших містах, могила на Байковому кладовищі у Києві
	Михайло Коцюбинський	Музеї у Вінниці, де народився, Чернігові, де жив із родиною, Сімеїзі, могила на Болдиній горі у Чернігові
	Оноре де Бальзак	Костел св. Варвари у Бердичеві, де вінчався Бальзак, кімната-музей у Верховні Житомирської області, пам'ятник у Верховні
	Давід Гурамішвілі	Музей та могила у Миргороді Полтавської області
Художники	Ілля Ріпін	Музей у Чугуєві, де народився, Київська картинна галерея, Харківський художній музей
	Іван Айвазовський	Картинна галерея у Феодосії (розграбована у 2016 р.), Київська картинна галерея, фонтан Айвазовського у Феодосії, пам'ятники у Феодосії, Партеніті, Сімферополі, могила біля Вірменської церкви у Феодосії
	Архип Куїнджі	Художній музей у Маріуполі, Маріупольський краєзнавчий музей, Сумський художній музей, Сімферопольська картинна галерея, Харківський художній музей
	Микола Пимоненко	Володимирський собор (образи св. Миколая та св. Олександри), Київський політехнічний інститут, де викладав, могила на Лук'янівському кладовищі у Києві, Національний художній музей України, Харківський художній музей, музей у с. Малютянка на Київщині
	Микола Самокиш	Музей «Ніжинська поштова станція», де народився, старий корпус Ніжинського університету, де навчався, художнє училище у Сімферополі, Полтавський краєзнавчий музей, музей у Харкові, могила на старому кладовищі у Сімферополі
	Казимир Малевич	Будинок у Пархомівці, де жив у дитинстві, Пархомівська картинна галерея, Національна академія образотворчого мистецтва, де викладав
	Катерина Білокур	Будинок-музей у Богданівці, Національний музей декоративного мистецтва України, пам'ятники у Богданівці та Яготині, могила у Богданівці
	Тетяна Яблонська	Національна академія образотворчого мистецтва, пам'ятник у Седневі, могила на Байковому кладовищі
Діячі театру і кіно	Іван Карпенко-Карий	Заповідник-музей «Хутір Надія», літературно-меморіальний музей у Кропивницькому, краєзнавчий музей у Кропивницькому, Театр корифеїв у Кропивницькому, могила у «Хуторі Надія»
	Марія Заньковецька	Музей у с. Заньки на Чернігівщині, де народилась, квартира-музей у Києві, будинок, де жила у Ніжині, театри у Львові та Ніжині, пам'ятники у Заньках, Ніжині, Києві, могила на Байковому кладовищі у Києві
	Леся Курбас	Садиба-музей у Самборі на Львівщині, де народився, музей-садиба у Старому Скалаті на Тернопільщині, Харківський драматичний театр, Львівський академічний театр
	Олександр Довженко	Музей у Сосниці, де народився, Київська кіностудія, будинок у Києві, пам'ятник у Сосниці
	Гнат Юра	Будинок у Києві, колишній театр в Олександрії, пам'ятник у с. Підлісне на Кропивниччині, могила на Байковому кладовищі
	Микола Яковченко	Будинок у Прилуках на Чернігівщині, де народився, пам'ятники у Києві та Прилуках, театр у Києві, могила на Байковому кладовищі

Музиканти, композитори	Максим Березовський	Пам'ятник у Глухові, де народився, Києво-Могилянська академія, де навчався
	Дмитро Бортнянський	Пам'ятник у Глухові, де народився, Києво-Могилянська академія, де навчався
	Микола Лисенко	Музей у с. Гриньки на Полтавщині, де народився, будинок-музей у Києві, пам'ятник у Києві, могила на Байковому кладовищі
	Микола Леонтович	Музеї у с. Марківці, Тульчині Вінницької області, експозиція в історичному музеї Покровська, пам'ятники у Тульчині та Вінниці, могила у с. Марківка
	Остап Вересай	Могила, музей та пам'ятник у Сокиринцях на Чернігівщині
	Соломія Крушельницька	Кімната-музей в с. Білявинці на Тернопільщині, де народилась, музеї у с. Біла на Тернопільщині та у Львові, пам'ятник у Тернополі, могила на Личаківському цвинтарі у Львові
Вчені, винахідники	Іван Федорович	Монастир св. Онуфрія у Львові, де похований, пам'ятник у Львові, друкарня Львівського братства, пам'ятник у Львові, Троїцький монастир у Дермані Другій
	Микола Пирогов	Садиба-музей у Вінниці, мавзолей вченого у Миколаївській церкві, Вінниця, будинок у Києві, де жив, пам'ятники у Вінниці
	Ігор Сікорський	Експозиція в київському музеї української діаспори, пам'ятник поблизу аеропорту, названого на честь винахідника
	Микола Кибальчич	Музей та пам'ятник у Короні, де народився
	Володимир Вернадський	Музей у с. Шишаки на Полтавщині, педагогічний коледж (колишня гімназія) у Харкові, де вчився, пам'ятники у Києві
	Сергій Корольов	Музей космонавтики у Житомирі, де народився, пам'ятники у Житомирі та Києві, дуб Корольова у Києві
	Євген Патон	Київський політехнічний інститут, міст Патона у Києві, будинок у Києві, де жив, могила на Байковому кладовищі, пам'ятник у Києві
	Лев Смирненко	Інститут помології у Млієві (колишній маєток Смирєнків)
Політики	Ярослав Мудрий	Софійський собор, який збудував, саркофаг у Софійському соборі, пам'ятники у Києві, Харкові, Полтаві, Білій Церкві
	Володимир Мономах	Саркофаг у Софійському соборі, пам'ятники у Прилуках та Любечі на Чернігівщині
	Данило Галицький	Пам'ятники у Галичі, Івано-Франківську, Тернополі, Володимирі
	Роксолана	Пам'ятник у Рогатині, церква Св. Духа у Рогатині
	Богдан Хмельницький	Пам'ятники у Києві, Чигирині, Чернігові, Хмельницькому, Черкасах, Нікополі, Кропивницькому, Запоріжжі, Суботіві, музеї у Суботіві, три криниці у Суботіві, музей та резиденція у Чигирині, музей гетьманства у Києві
	Іван Мазепа	Пам'ятники у Мазепинцях, де народився, Полтаві, Чернігові, Дігтярівці на Чернігівщині, Коломаку на Харківщині, музей гетьманства у Києві, Чернігівський історичний музей
	Михайло Грушевський	Пам'ятники у Києві, Львові, Луцьку, Барі і Козятині на Вінниччині, Шептицькому на Львівщині, Долині на Івано-Франківщині, музеї у с. Сестринівка на Вінниччині, у Львові, Києві, могила на Байковому кладовищі
	Нестор Махно	Пам'ятники у Гуляйполі, Нікополі, Старобільську, музей у Гуляйполі (знищений московитами)
	Степан Бандера	Пам'ятники у Львові, Самборі, Івано-Франківську, Тернополі, Трускавці, Дрогобичі та інших містах, музей у Старому Угринові, де народився, церква у Старому Угринові, музеї-садиби у Волі-Задеревацькій та Стрії на Львівщині, музеї у Ягільниці та Дублянах на Тернопільщині

Примітка. Складено автором.

В Україні діє низка меморіальних музеїв, створених у місцях, де народились, проживали або тимчасово перебували ті чи інші видатні особи. Окрім приміщень, які були свідками подій із їх життя, та на базі яких зазвичай створюються погібні музеї, в експозиціях представлені особисті речі, одяг, автографи, твори та інші матеріальні пам'ятки, пов'язані з відомими діячами або ті, які представляють відповідну епоху.

Іноді не лише будинки, але й цілі населені пункти, пов'язані із життям видатних осіб, беруться під охорону й оголошуються заповідниками, як, наприклад, заповідник-музей І. Тобілевича "Хутір Надія" поблизу с. Миколаївка на Кропивниччині; державний історико-культурний заповідник "Нагуєвичі" на Львівщині. Заповідникам М.В. Гоголя у с. Гоголеве, Т. Шевченка у Каневі та Б. Хмельницького у Чигирині надано статус національних.

Шевченківський національний заповідник розміщується у м. Каневі Черкаської області. Це перший в Україні історико-культурний заповідник, який отримав статус національного (1994 р.). Заповідник об'єднує території історико-культурного та природно-заповідного фондів загальною площею 45 га. На його території знаходяться пам'ятки археології, архітектури, історії, мистецтва та природи, зокрема могила і пам'ятник Т. Шевченка (1939 р.), державний музей Т. Шевченка (1933–37, 1939 рр.), багаточислове поселення Пулипенкова гора тощо. Основою національного заповідника є будинок музею Т. Шевченка, остання реконструкція якого у сучасному стилі завершилася 2010 р. Музейна колекція нараховує понад 20 тис. унікальних пам'яток, окрасою яких є меморіальні речі та офорти Т. Шевченка, рідкісні видання його творів, високохудожні твори українських і зарубіжних митців, шедеври народної художньої творчості, цінні архівні документи, фото- і кіно матеріали. У музеї використано аудіо-візуальні програми, інтерактивні мультимедійні пристрої, які сприяють підвищенню інтересу дітей та молоді до його експозиції. Після реконструкції вперше у музеї з'явився багатофункціональний зал для відзначення ювілейних і пам'ятних дат, пов'язаних з іменем Т. Шевченка, державних свят, а також для проведення урочистих і протокольних заходів, прес-конференцій, наукових симпозіумів тощо. Щороку заповідник відвідують понад 100 тис. туристів як з України, так і з інших держав світу.

Національний **музей-заповідник Миколи Васильовича Гоголя** знаходиться у селі Гоголеве Шишацького району Полтавської області. Площа заповідника становить 30,7 га. Музей-заповідник включає комплекс архітектурних і ландшафтно-природних об'єктів – батьківський будинок, флігель із робочим кабінетом М. Гоголя, парк-сад із малими архітектурними формами, ставки, могилу батьків М. Гоголя. Заповідник є пам'яткою архітектури національного значення і занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Музей-заповідник М. Гоголя є складовою частиною туристично-рекреаційного кластеру "Гоголівські місця на Полтавщині" та входить до всеукраїнського туристичного маршруту "Гоголівські місця в Україні". Головна експозиція, яка відображає життя М. Гоголя та його родини, розміщується у батьківському будинку Гоголя. Тут у кількох залах представлено документи, які розповідають про дитинство письменника, історію його родини, роки навчання М. Гоголя у Ніжинській гімназії вищих наук, роки життя і творчості у Санкт-Петербурзі. У різних залах будинку експонуються факсимільні копії з листування М. Гоголя з матір'ю, килими, створені за малюнками й описами візерунків, надісланих письменником матері. У флігелі, що розміщується поряд з будинком, відтворено робочий кабінет М. Гоголя, а також представлені особисті речі письменника. У 2009 р. до 200-ліття М. Гоголя у садку музею-заповідника проведено масштабну реконструкцію.

Національний історико-культурний заповідник "**Чигирин**" розміщується поблизу однойменного населеного пункту Черкаської області. Теперішній статус отримав 1995 року. Територія заповідника складається із 18 ділянок заповідника та 5 ділянок окремих пам'яток, що розташовані за межами заповідника, і становить 1249,7 га. Історико-культурний потенціал заповідника унікальний, адже тут зберігаються пам'ятки, пов'язані, насамперед, з історією козацтва та становленням державності українського народу. Загалом на території заповідника розміщується 35 пам'яток історії, археології, архітектури, етнографії, які знаходяться у

м. Чигирині, селах Суботові, Медведівці, Стецівці тощо. Попри це, заповідник, перш за все, асоціюється із прізвиськом Б. Хмельницького, адже Чигирин – це перша столиця України часів його гетьманства, а село Суботів – його рідний маєток. У залах музею Б. Хмельницького представлено експозиції, які розкривають військову, державотворчу та зовнішньополітичну діяльність гетьмана, історію розвитку Чигирини, події національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Музейне зібрання налічує понад 2 тис. експонатів (зброя, спорядження), які дозволяють відтворити матеріально-предметне середовище, у якому жив Б. Хмельницький. У селі Суботів у приміщенні Іллінської церкви є історичний музей. Тут же знаходиться пуста могила гетьмана України Б. Хмельницького. Чигирин був столицею і інших гетьманів: І. Виговського, П. Тетері, Ю. Хмельницького та П. Дорошенка. Щорічно національний заповідник відвідує велика кількість туристів.

Національний музей-садиба М. І. Пирогова знаходиться на околиці Вінниці. Тут цей видатний хірург, науковець та педагог провів 20 останніх років свого життя. Музей включає в себе будинок, аптеку, церкву-мавзолей та прилеглий парк. Відкрився музей у 1949 р. Статус національного отримав у 1997 р.

Значним осередком концентрації персоналізованих (біосоціальних) ресурсів України є **Байкове кладовище** у Києві. Його площа становить 72,5 га. Кладовище розміщене на Байковій горі у Голосіївському районі столиці. На його території знаходиться близько 20 старих склепів різноманітної архітектури. Тут знайшли свій останній притулок багато видатних постатей української та світової історії та культури: поетеса Л. Українка, письменниця та громадська діячка Олена Пчілка, письменник і публіцист І. Нечуй-Левицький, актор, режисер, театральний діяч М. Садовський, науковець, громадський та політичний діяч М. Грушевський, актриса М. Заньковецька, актор, режисер П. Саксаганський, композитор Д. Ревуцький, актор, режисер А. Бучма, поет М. Рильський, письменниця В. Василевська, поет В. Сосюра, театральний діяч, педагог Г. Юра, поет В. Стус, актор, режисер Л. Биков, футбольний тренер В. Лобановський, хірург М. Амосов, актори І. Миколайчук, Б. Брондуков, Б. Ступка, М. Яковченко, Н. Ужвій, державні діячі Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Плющ, Л. Кравчук та багато інших.

Не менш відомим осередком концентрації біосоціальних ресурсів є державний історико-культурний музей-заповідник **“Личаківський цвинтар”** (м. Львів). Він займає площу майже 40 га, на яких розміщується понад 300 тис. поховань. На могилах встановлено близько 500 скульптур і барельєфів. На Личаківському цвинтарі поховано дуже багато відомих людей, зокрема, письменник, поет, публіцист, науковець І. Франко, оперна співачка С. Крушельницька, поет, публіцист, громадський діяч М. Шашкевич, композитор, музикознавець С. Людкевич, композитор А. Кос-Анатольський, історик, академік І. Крип'якевич, письменниця І. Вільде, письменник-прозаїк Г. Тютюнник, композитор В. Івасюк, мистецтвознавець Б. Возницький, режисер В. Данченко. На цвинтарі збереглися 24 каплиці – усипальниці заможних, переважно шляхетських родин.

Лук'янівський цвинтар є одним із найстаріших у Києві. У 1994 р. йому присвоєно статус державного історико-меморіального заповідника. На території заповідника знаходиться багато майстерно виконаних надгробків і скульптур, а 277 могил і надгробків мають статус пам'яток історії, мистецтва та архітектури й охороняються державою. У заповіднику під охороною держави знаходяться могили та скульптури математика Д. Граве, геолога П. Тутковського, географа К. Воблого, художників О. Мурашка та М. Пимоненка, біолога М. Кашенка, ботаніка О. Фоміна, лікаря М. Стражеска та багатьох інших відомих в Україні людей.

Поховання окремих осіб, насамперед, церковних діячів, князів проводилося на території монастирів, у криптах відомих соборів і церков. Наприклад у крипті Собору Святого Юра у м. Львові знаходяться могили митрополита А. Шептицького, патріарха Й. Сліпого, кардиналів С. Сембратовича, М. Любачівського, князя Я. Осьмомисла; Софії Київської – могили Ярослава Мудрого, Володимира II Мономаха; на території Києво-Печерської лаври – засновника монастиря преподобного Антонія, Нестора-літописця, І. Муромця, князів О. Вишневецького та К. Острозького, П. Могили; у церкві Спаса на Берестові – засновника Москви Ю. Долгорукого.

Знаменитості – наші сучасники теж можуть спричинити формування туристичних потоків, пов'язаних із поїздками на з'їзди, зустрічі, конференції та симпозиуми, в яких беруть участь відомі політики та вчені, на лікування до відомих лікарів та представників нетрадиційної медицини, на пораду до відомих релігійних діячів, чаклунів та мольфарів, на вистави, концерти та шоу за участю зірок театру та естради.

Особливістю біосоціальних ресурсів є залежність пам'яті про людей, з ними пов'язаних, від суспільно-політичної ситуації в країні, викривлення або відновлення історичної правди та створення або розвіювання історичних міфів. Сучасний процес декомунізації та дерусифікації яскраво демонструє цю залежність. Ресурси місць, пов'язаних із перебуванням в Україні Катерини II, О. Суворова, О. Пушкіна, П. Чайковського, А. Чехова, М. Шорса, М. Булгакова, Г. Петровського, Ф. Сергеева (Артема), М. Хрущова та інших діячів політики і культури переходять у категорію парарекреаційних, бо вже мало кого цікавлять. Феномен «ленінопада» засвідчив прагнення українців звільнитися від комуністичної спадщини, її ідеалів та кумирів.

3.4. Подійні туристичні ресурси України

Подійні ресурси теж значною мірою є залежними від суспільно-політичної ситуації, коли зі зміною ідеології або відкриттям історичної правди змінюється оцінка і ставлення до одних і тих самих подій. Вони тісно пов'язані з персоналізованими ресурсами, адже творцями і учасниками подій є люди.

За оцінками О. Бейдика, в Україні нараховується щонайменше 626 подій, які можуть розглядатися як туристичні ресурси. Найбільшу кількість таких об'єктів мають м. Київ, Дніпровська, Сумська області, АР Крим та м. Севастополь.

Україна тривалий час не мала власної державності, її окремі території входили до складу інших країн чи імперій. Доля України вирішувалася у Новогрудку, Вільні, Кракові, Варшаві, Стамбулі, Москві, Петербурзі, Відні та інших столицях. Тому культурних, політичних або економічних подій, які б мали світове або європейське значення, на її теренах, як у провінції, відбувалося небагато.

Найбільш доленосні політичні події здебільшого мали місце або за часів давньої Русі, або в періоді відновлення державності та уже в суверенній Україні. Найбільш вагомі представлені в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5 – Знакові для України історичні події

Подія	Характеристика	Місце, де відбулась	Пам'ятки
1	2	3	4
<i>Хрещення Русі (988 р.)</i>	подія величезної релігійної, політичної та культурної ваги, що змінила хід історії ряду східноєвропейських держав і значним чином вплинула на їх подальшу долю	Церемонія хрещення киян, яка стала символом хрещення усієї держави, відбулась у Почайні, притоці Дніпра, приблизно в районі сучасної Поштової площі	Пам'ятник Володимиру Хрестителю на Володимирській гірці
<i>Любецький з'їзд (1097р)</i>	зафіксував перетворення однієї держави на конфедерацію напівнезалежних держав, проте, не зміг зупинити міжусобиць між їх володарями	Любеч, Чернігівська область	Пам'ятник Любецькому з'їзду на Замковій горі у Любечі
<i>Переяславська рада (1654 р.),</i>	ознаменувала появу нового політичного блоку та майже на три з половиною століття стала предметом маніпуляцій з боку Московії та змінила політичну карту Європи	Переяслав	Пам'ятний знак на честь зречення українським козацтвом присяги московському царю

1	2	3	4
<i>Злука УНР та ЗУНР (1919 р.)</i>	засвідчила, що, не зважаючи на довгі віки іноземної окупації, єдиний український народ існує	Київ, Софійська площа	Хрест на честь Злуки на Соборній площі у Дніпрі, Вагон-музей м. Фастів
<i>Голодомор 1932-1933 рр.</i>	світовою спільнотою визнаний геноцидом українського народу	Українські території, які були під владою СРСР	Національний музей жертв голодомору у Києві, пам'ятники у багатьох містах та селах України, зокрема, у Дніпрі, Житомирі, Ужгороді, Києві, Броварах, Львові, Ромнах, Сумах, Черкаській-Лозовій
<i>Депортація кримли (кримських татар)</i>	призвела до зміни соціально-культурного ландшафту Криму, спричинила великі демографічні втрати серед кримли, заклала основу для майбутніх маніпуляцій з історичним минулим півострова	Крим	Пам'ятник у Севастополі, меморіал у Києві
<i>Ялтинська конференція 1945 р.</i>	лідери країн-союзників вирішували долю повоєнного світу	Ялта	Лівадійський палац
<i>Передача Україні Криму у 1954 р.</i>	завершила формування території України в її сучасних кордонах і спровокувала появу потенційного осередку політичної та етнічної напруги на території України	Москва, Київ	-
<i>Револуція на граніті, 1990 р</i>	засвідчила активну громадянську позицію молоді України, її антисоветські настрої і зіграла важливу роль у становленні незалежності України	Майдан Незалежності, Київ	-
<i>Проголошення незалежності України (1991)</i>	засвідчила відновлення державності і появу суверенної держави на політичній карті світу	Верховна Рада України, Київ	Монумент Незалежності на Майдані Незалежності у Києві, монумент Незалежності на майдані Конституції у Харкові
<i>Помаранчева революція (2004)</i>	протести проти зневажливого ставлення влади до власного народу. Останньою краплею стали масові фальсифікації результатів президентських виборів	Майдан Незалежності, Київ	-
<i>Револуція Гідності</i>	протести українців проти корупції, свавілля та цинізму влади, її ігнорування прагнень українського суспільства до свободи та демократії	Майдан Незалежності, Київ	Пам'ятники у Луцьку, Ківерцях на Волині, Чемерівцях на Хмельниччині, меморіали Героям Небесної сотні у багатьох містах України, тимчасові пам'ятники на Алеї Небесної сотні, сквер Небесної сотні у Києві, меморіал Героям Небесної сотні у Львові

Примітка. Складено автором.

Майже усі ці події залишили по собі матеріальні пам'ятки у тих місцях, де відбувалися, та відзначаються різноманітними масовими заходами, до яких можуть долучитися і туристи.

Сумнозвісною екологічною подією в Україні, яка мала світовий резонанс, була аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 р. У роки незалежності у північних містах України з'явилося багато як високохудожніх, так і аматорських пам'ятників ліквідаторам аварії та цивільному населенню, що постраждало від "мирного атома". Проте, зона відчуження та місто-привид **Прип'ять** стали найбільш вражаючими пам'ятками цієї події.

Наша держава часто була ареною протистояння різних держав за вплив на її територію, а також театром бойових дій під час локальних і світових воєн. Місця трагічних і героїчних подій численних воєнних конфліктів позначені пам'ятниками монументального мистецтва, меморіальними комплексами та дошками, пам'ятними знаками, церквами, капличками.

Хід європейської та світової історії змінили:

– *битва на р. Калці (поблизу суч. Маріуполя) 1223 р.*, у результаті якої було значно підрвано військовий та політичний потенціал руських князівств, які не змогли протистояти навалі Монгольської орди, що розпочалася незабаром;

– *битва Ольгерда з ординцями на Синіх Водах* (нинішня Кропивниччина) у 1363 р., після якої більша частина українських земель відійшла до Великого князівства Литовського;

– *Хотинська битва 1621 р.*, у результаті якої Османська імперія відмовилась від планів завоювати Європу. Хотинська фортеця – свідок цієї битви;

– *битва під Жовтими Водами 1648 р.*, яка ініціювала зміни на політичній карті Європи. У місті **Жовті Води** встановлено пам'ятний знак;

– *Конотопська битва 1659 р.*, яка, не зважаючи на те, що була виграна козаками, обернулася політичною поразкою України і поклала початок остаточній втраті незалежності. У **Конотопі** на честь перемоги у битві встановлено пам'ятний знак;

– *Полтавська битва 1709 р.*, у результаті якої змінилася розстановка сил в Європі, і Московія почала набирати політичної ваги. За часів Російської імперії на полі, де відбулася битва, і у середмісті **Полтави** встановлювали пам'ятники, будували архітектурні об'єкти. Нині діє заповідник «Поле Полтавської битви»;

– *бій під Крутами 1919 р.*, який не мав стратегічного значення, але став символом боротьби патріотично налаштованої молоді за незалежність України. Пам'ять про нього бережуть меморіальний комплекс під **с. Крути** та Аскольдова могила у **Києві**, де поховано загиблих бійців;

– *битва за Дніпро 1943 р.* – одна з найбільш масштабних та найкращих битв світової історії. Пам'ять про подію бережуть пам'ятник на Лютізькому плацдармі, музей української військової звитяги у **Нових Петрівцях**.

Попри те, що від давніх битв не залишилось матеріальних пам'яток, і навіть серед істориків точаться суперечки про точне місце перебігу подій, вони представляють інтерес і в туристичному сенсі. Битви, що відбулися у XVII–XX ст., відзначені матеріальними пам'ятками, вшановуються масовими заходами, які інколи набувають міжнародної ваги.

Лева частина подійних пам'ятників в Україні присвячена II світовій війні, яка забрала життя мільйонів українців. Це як музеї та пам'ятки, присвячені усьому періоду війни, найбільшим із яких є Музей історії України в Другій світовій війні 1939–1945 рр. у **Києві**, так і пам'ятки, пов'язані з окремими формуваннями, подіями і битвами (Національний музей-заповідник української військової звитяги у с. **Нові Петрівці** Київської області, Аджимушкайські каменоломні у Криму, музей партизанської слави "Лісоград" у Чернігівській області, Бабин Яр у Києві, музей Голокосту в **Одесі**, музей пам'яті єврейського народу і Голокосту в Україні у **Дніпрі**, меморіальний комплекс «Висота маршала І. Конєва» у **Харкові**, гіорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року» у **Севастополі**, гіорама "Битва за Дніпро" у м. **Дніпрі** та багато інших).

Майже у кожному селі та місті є братські могили, встановлено пам'ятники й обеліски безіменним солдатам та тим, хто не повернувся з боїв.

В останні десятиліття разом із відновленням історичної правди з'явилися пам'ятники учасникам українських визвольних змагань початку і середини ХХ століття (меморіал під **Крутами**, меморіал воїнам УГА у **Львові**, пам'ятник Січовим стрільцям у Львові, пам'ятники Н. Махну в **Нікополі** та **Гуляйполі**, пам'ятник Симону Петлюрі у **Києві**, **Тернополі**, **Рівному** та **Вінниці** та ін.).

В часи пізнього СРСР на вітвар імперських амбіцій правителів цієї держави було покладено тисячі життів українських солдатів, яких відрядили виконувати «інтернаціональний борг» до Афганістану. Пам'ятники загиблим воїнам-інтернаціоналістам, яких справедливіше було б назвати жертвами геополітики СРСР, теж є досить поширеними в Україні.

Зі зрозумілих причин менш численними та розповсюдженими є пам'ятки, пов'язані з іншими війнами. Так, пам'ятки, що свідчать про події російсько-турецьких воєн ХVIII–ХІХ ст., знаходяться в Криму та інших південних областях України (найбільш відома панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.»), Північної війни 1700–1721 рр. – у Полтавській (музей історії Полтавської битви) та Чернігівській областях. З місцями перебігу подій національно-визвольного руху в Україні пов'язані пам'ятки, присвячені Визвольній війні 1648–1654 рр. У центральних областях України існують пам'ятки, що нагадують про Коліївщину (**Холодний Яр**, **Умань**, **Черкаси**, **Кодня**), на Поділлі – про У. Кармалюка (**Літин**, **Летичів**, **Кам'янець-Подільський**), на Покутті та Буковині – про опришків та О. Довбуша.

Нині в Україні триває запекла і жорстока боротьба за право бути вільною, незалежною, демократичною, правовою державою із розвиненим і свідомим громадянським суспільством. Відбуваються нові події, які згодом теж стануть ресурсами для розвитку туризму. Нині і після війни українському суспільству доведеться тримати іспит на право називатися таким, у тому числі, і увічненням та шануванням пам'яті про подвиг синів і дочок українського народу, які захищають Україну і роблять усе для її перемоги.

В Україні створено кілька національних і державних заповідників, у яких вшановуються місця (території), пов'язані із сумними подіями в історії української держави та її народу.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької Битви» розміщується у селі Пляшева Рівненської області. Сучасний статус надано 2008 р. Заповідник створено для вшанування пам'яті тисяч козаків, які загинули під час Берестецької битви 1651 р. у часи національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. На території національного заповідника розташовані такі пам'ятки, як: Михайлівська церква (ХVII ст.), церква святого Георгія Переможця, у нижньому ярусі якої розміщується саркофаг із кістками козаків, урочища Монастирщина (козацький цвинтар), Гайок, Козакова Яма, Козацька переправа. Музей заповідника містить унікальні археологічні знахідки часів Берестецької битви 1651 р.: стріли, залишки козацьких мушкетів, пістолі, сумки, у яких зберігалися кулі, порохівниці тощо. В експозиції музею представлені також козацькі чоботи, інші вироби зі шкіри, які були знайдені під час розкопок у районі Берестечка, а також невелика діорама, на якій відображено наступ військ Яреми Вишневецького на козаків. У національному заповіднику проводяться наукові конференції, щороку його відвідує багато туристів.

Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» створений на пошану пам'яті жертв політичних репресій на околиці м. Києва (Деснянський район). Сучасні назву та статус отримав 2006 року. У Биківнянському лісі знаходиться найбільше в Україні місце поховання жертв масових політичних репресій. Тут був об'єкт спеціального призначення НКВС, де проводилося масове захоронення розстріляних і закатованих у 30–40-х роках ХХ ст. За даними науковців, у Биківнянському лісі покоїться близько 100 тис. репресованих комуністичною владою. На сьогодні документально підтверджено прізвища 14 тис. осіб. За останніми даними тут також поховано 3,5 тис. польських військових. Меморіал складається із семи об'єктів, розосереджених від головного входу до братської могили. Загальні композицію і філософську концепцію меморіалу складають як суто мистецькі твори монументальної скульптури, камені-присвяти, хрести як сакральні символи християнської віри, так і природне історико-документальне довкілля.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» створено у 2007 році на місці масових розстрілів німцями мирного населення та військовополонених у 1941–1943 рр. За різними відомостями тут було вбито від 70 до 200 тисяч людей. На території заповідника є біля 20 пам'ятників та пам'ятних знаків, які увічнюють цю трагедію. Статус національного заповідника отримав у 2010 році. Робота над розробкою його концепції та її втіленням ще не закінчена.

До російсько-української війни були популярними історичні реконструкції боїв, що відбувалися у різний час. На власні очі побачити все та навіть взяти участь у них можна було під час історичних фестивалів, що відбувалися у різних містах України: «На броні Перемоги» (Київ), «Стародавній Меджибіж», «Дорпост» (Кам'янець-Подільський), «Київська Русь XIII–XIV ст.» (Київ), «Стара фортеця» (м. Тростянець Сумської області), «Срібний Татос» (Чинадієве), козацький фестиваль «Богданові перемоги» м. Городок на Львівщині, «Бандерштат» у Луцьку та багато інших.

Фестивалі – ще один приклад ресурсів для розвитку подійного туризму. До війни вони були дуже популярним засобом створення туристичних брендів українських міст і способом залучення до них туристичних потоків. Популярність далеко за межами України завоювали музичні фестивалі «Червона Рута» (різні міста), «Таврійські ігри» (Каховка, Київ), «На хвилях Свіязя», «Казантип», одеська «Гуморина», музично-театральний фестиваль «Гогольfest» у Києві, фестиваль етнічної музики «Країна Мрій» (Київ), кінофестиваль «Молодість» (Київ), Сорочинський ярмарок на Полтавщині, Одеський міжнародний кінофестиваль, культурно-мистецький фестиваль «Тарас Бульба» у Дубно, фестиваль ремесел «Здвиг» у Опішні на Полтавщині, міжнародний фестиваль «Трипільське коло» на Київщині. Цікаво та оригінально відзначалися День Ботяра, фестивалі кави та пива, свято пампуха у Львові, фестиваль повітряних куль у Криму, фестиваль кулінарного мистецтва «КоронФест» у сел. Коропець на Тернопільщині, фольк-рок фестиваль «Млиноманія» в селах Сокилець та Печера на Вінниччині, кавуновий фестиваль «Солодке диво» у м. Гола Пристань на Херсонщині, міжнародний фестиваль дерунів на Житомирщині, свято сала у Полтаві, фестиваль борщу (різні міста), фестиваль льодових скульптур «КриЖталь» у Черкасах, фестиваль моржів у Буковелі тощо. І під час війни фестивальна діяльність не припинилась. Їх проводять Київ, Львів, Одеса, Хмельницький.

Інші культурні події, що викликають бажання туристів долучитися до них, здебільшого, відбуваються у столиці і пов'язані з **гастролями** зірок театру чи естради світового та європейського рівнів. Місцем їх виступів обираються національний палац мистецтв «Україна», міжнародний центр культури і мистецтв «Жовтневий палац», НСК «Олімпійський», Палац Спорту, Палац культури КПІ. Під час війни ця діяльність обмежена.

Міжнародна **виставкова діяльність** теж здебільшого відбувається у Києві. Найбільш значними виставковими центрами є київські Національний виставковий центр, «КиївЕкспоПлаза», «Міжнародний виставковий центр», проте престижні міжнародні виставки в Україні майже не проводяться.

Київ є і місцем проведення основних **спортивних подій** України. Лише у столичному Палаці Спорту, який може приймати у своїх стінах змагання з понад 50 видів спорту, за час його існування відбулося 16 чемпіонатів світу, 30 чемпіонатів Європи, 42 чемпіонати ССРСР, 30 Єврокубків, 440 турнірів серії Гран-прі. Україні вдалося вибороти право приймати на своїй території престижну й видовищну спортивну подію – фінальну частину чемпіонату Європи з футболу 2012 р. Підготовка до неї супроводжувалась значними труднощами щодо приведення туристичної та інфраструктури загального користування до рівня європейських стандартів. Проте, Україна й надалі планує брати активну участь у спортивному житті континенту і планети.

В українській туристичній індустрії поступово формується культура відродження, створення, накопичення і використання подієвих ресурсів. Це впливає на формування тимчасових туристичних потоків та їх просторову організацію, урізноманітнює національний туристичний продукт, стимулює розвиток супутніх виробництв, що обслуговують туристів.

3.5. Етнокультурні туристичні ресурси

Український етнос формувався на дуже строкатій основі з різних племен, народностей та народів, а це формує потенційну різноманітність етнокультурних туристичних ресурсів.

Незважаючи на те, що нині українці в етнічному плані є досить однорідною цілісною спільнотою, яка не встояла проти планової економіки, масової культури та стандартизації життя, в країні є достатня кількість ресурсів для розвитку етнографічного туризму навіть серед представників титульної нації. Тим більше нині, коли війна, у тому числі, за національну ідентичність, спричинила в суспільстві сплеск цікавості до місцевих діалектів, історії, кухні, одягу, житла, занять. Результатом стало відродження забутих ремесел і традицій, більш уважне і поважне ставлення до місцевої культури, що лише збагатило і урізноманітнило етнокультурні туристичні ресурси.

В основному, носіями народної культури є представники сільського населення, як більш консервативної частини суспільства. Саме в селах вітчизняні та іноземні туристи можуть ще спостерігати традиційне житло, заняття, способи господарювання, ремесла, традиції. Вони мають регіональні відмінності, які найяскравіше проявляються у Карпатах та на Поліссі.

Тривале проживання частини українського етносу на територіях з природними умовами, що за певного рівня розвитку продуктивних сил обмежували доступ інших народів і вільний культурний обмін (гори, густа річкова мережа, болота), або, навпаки, злиття представників інших етносів, які визнавали українські цінності, з українським (як це було у Бессарабії, Буджаку, Таврії, на Запоріжжі або Слобожанщині), сприяли формуванню субетнічних культур (етнографічних груп), які є об'єктом інтересу не лише філологів та етнографів, але й туристів.

Раніше на території України вирізняли етнографічні групи волинян, пінчуків, поліщуків, литвинів, севрюків, долинян, бойків, гуцулів, лемків, батьків, підгірян, покутян, ополян, дністров'ян, подолян, черкасів, переяславців, полтавців, слобожанців і ряд інших. На побутовому рівні українців із певних історико-етнографічних регіонів можуть асоціювати з певними етнографічними групами, не заглиблюючись у їх походження та самоідентифікацію. Нині етнографічних груп українців, які мають певні культурно-побутові особливості, а надто – субетнічну самосвідомість, не так багато. В основному, поширені вони в Українських Карпатах.

Насамперед, мова йде про *гуцулів*. Ареал їх поширення пов'язується із сучасними Верховинським і південними частинами Надвірнянського і Косівського районів Івано-Франківської області, Путильським та південною частиною Вижницького районів Чернівецької області, Рахівським районом Закарпатської області (рис. 3.1).

Рис.3.1 – Етнографічні групи українців у Західній Україні

Етнокультурними центрами Гуцульщини є **Верховина (кол. Жаб'є), Косів, Яремче, Ясіня, Рахів, Путила, Вижниця**. Гуцули розмовляють на своєрідному діалекті. Особливості фольклору, міфології, мови, побутових звичаїв, промыслів і деяких інших рис дозволяють багатьом дослідникам називати гуцулів своєрідним реліктом давніх українських племен, які в силу ландшафтних особливостей на довгий час законсервувалися і тому зберегли вихідні риси українського народу. Самі гуцули так і вважають. Брак орної землі змушував гуцулів селитися невеликими поселеннями. Провідною галуззю господарства завжди було скотарство, що зумовлювало напівосідле життя із сезонними міграціями між постійною оселею і полониною, де випасали худобу. Доповнювалось воно лісовим господарством (збиральництвом, заготівлею лісу, лісосплавом). Відповідно до роду занять, небезпечних природних і геополітичних умов сформувалася оселя-градя, що нагадувала своєрідну фортецю із замкнутою по периметру системою будівель. Склалася і самобутня кухня, орієнтована на приготування страв із молока і м'яса – головних продуктів скотарства. Одяг теж виготовлявся переважно із матеріалів тваринного походження, а різноманітні аксесуари (топірець, шкіряна торба, черес) допомагали у побуті чабанів і лісорубів. Збереглися і розвиваються ремесла, типові для гуцулів: гончарство, обробка вовни та шкіри, дерева, ткацтво, лозоплетіння. Вироби з вовни, дерева, кістки, шкіри стали надбанням не лише української, а і світової культури. Вони користуються значним попитом серед туристів і як предмети домашнього вжитку, і як сувеніри, і як твори мистецтва. Щорічно на Гуцульщині проводиться видовищний Міжнародний гуцульський фестиваль, який може бути подійним ресурсом розвитку етнографічного туризму як для представників гуцульської діаспори, так і для інших туристів. У **м. Косів** на Івано-Франківщині функціонує музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини, у **Верховині** – до десятка приватних музеїв, де туристи теж зможуть долучитись до культури гуцулів. У **Рахові** є пам'ятник гуцулу.

Бойки – самобутня етнографічна група українців, яка мешкає у центральній і подекуди в західній частині Українських Карпат. Це сучасні більша частина Калуського району Івано-Франківської області, південні частини Стрийського, Дрогобицького та Самбірського районів Львівської області, а також північні частини Ужгородського, Мукачівського та Хустського районів Закарпатської області (рис.3.1). Основні історичні центри Бойківщини – **Самбір, Борислав, Дрогобич, Калуш, Свалява, Долина**. Нині, до них приєдналися **Турка, Сколе, Старий Самбір, Воловець** та деякі інші. У Самборі та Долині діють музеї “Бойківщина”. На відміну від гуцулів, бойки були землеробами, які під ріллю пристосовували не лише долини, але й гірські схили, лісові масиви. У складних агрокліматичних умовах склалася не тільки специфічні галузі рослинництва, оригінальна агротехніка, але й особливості побуту, культури і характеру: простота у житті, побуті, одязі та прикрасах, і разом із тим неповторні зразки сакральної архітектури. Бойківська архітектура, яка здобула загальне визнання, вирізняється майстерним використанням головного будівельного матеріалу – деревини – та гармонією з навколишнім середовищем. Бойки досі зберігають традиційну культуру, високий статус сім'ї, пошанування батьків, високу релігійність. Традиційними заняттями для бойків були також скотарство, торгівля, житлове та церковне будівництво, солеваріння, садівництво, виноградарство, нафтовидобуток. Бойки теж зберігають самосвідомість. Раз на п'ять років у **м. Турка** та **с. Явора** відбуваються Всесвітні бойківські фестивали, на яких виступають фольклорно-етнографічні аматорські колективи не лише наших співвітчизників, але й представників діаспори. Бойки пишуться своїми знаменитими синами й дочками. Відомими світу бойками були Ю. Дрогобич – вчений, філософ, ректор Болонського університету, поет і громадський діяч І. Франко, гетьман П. Сагайдачний, Ю. Кульчицький – засновник першої в Європі мережі кав'ярень, театральний режисер Лесь Курбас, політичний діяч С. Бандера та інші. На в'їзді до Сколе можна побачити пам'ятник бойкам.

Найзахіднішим українським субетносом були **лемки**. Вони мешкали по обох схилах Західних і Східних Бескидів на територіях сучасних України, Польщі та Словаччини. Під час Першої та Другої світових воєн лемки зазнали етноциду, багато з них емігрували або були насильно та розпорошено

переселені на північ Польщі у новостворені воеводства (операція "Вісла"). Таким чином, лемківській культурі було завдано непоправної шкоди, і чимала частина спадщини цього українського субетносу була практично знищена. Проте, висока духовність, пошанування традицій та сім'ї, високий рівень національної самосвідомості сприяють збереженню самоідентифікації цього розпорошеного, але повністю не асимільованого субетносу. Так, у **с. Зарічово** Ужгородського району Закарпатської області діє будинок-музей "Лемківська садиба". У селі **Монастириська** Тернопільської області теж є музей «Лемківське село», щорічно відбувається фестиваль "Дзвони Лемківщини", на який з'їжджається понад 20 тис. лемків. Планується створити музей Лемківщини просто неба та побудувати містечко для проживання лемків.

Русинами досі називають себе мешканці Закарпаття. Перейшовши Карпати у V-VI ст. н.е., вони принесли з собою культуру праукраїнського народу, мову, звичаї, побут, міфологію, а також колишню його назву. Не втратили вони її і після 800 років перебування у складі інших, неукраїнських держав, хоча звичайно, століття тісного спілкування з іншими етносами та політична ізоляція від України далися взнаки. Русини зберігають високий рівень самосвідомості, що уберегло їх від асиміляції із угорцями. Українські горяни-русини називають русинів, що проживають на заході перед Карпатським хребтом, долинянами. Ще у XIX ст. у їх складі розрізняли гайналів, лишаків та лемаків. Але це не самоназви.

Так само, як самоназвою не був етнонім «*галичани*». Нащадки Галицько-Волинської держави, яка у XVIII столітті стала провінцією імперії Габсбургів – Королівством Галиції та Володимирії, називали себе русинами. Згодом на їх позначення з'явилися назви «галицькі русини» та «галичани». Нині цей етнонім стає самоназвою для мешканців сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей, хоча, як бачимо з рис. 3.1 в етнографічному сенсі цей регіон дуже неоднорідний.

Особливою традицією західноукраїнських субетносів, яку з подивом і повагою відмічають усі подорожуючі, є будівництво малих форм культового призначення, придорожніх хрестів і капличок. У советські² часи її всіляко позбувалися, але вже в середині 80-х рр., коли послабився ідеологічний тиск, на карпатських дорогах знову почали з'являтися хрести й каплички. Вони доглянуті, їх ніколи не зачинають, всередині обов'язково горить свічка, є образи, прикрашені рушниками. Це є свідченням глибокої побожності і високої культури українців, що населяють західні території нашої держави.

Не менш цікавим, ніж Карпатський регіон, в етнокультурному відношенні є Полісся. Праукраїнські племена сіверян, полян, древлян, волинян селились у зоні контакту з представниками білоруського, литовського, польського та російського етносів. Проживаючи у специфічних умовах, часто на заболочених долинах і межиріччях, вони сформували певний спосіб господарювання, традиційні види занять, світоглядну систему, культурні особливості. Нині своєрідність окремих субетнічних груп Українського Полісся втрачена повністю або частково. Причинами цього дослідники називають міграційні процеси, Чорнобильську катастрофу, що їх посилювала, а також меліоративні заходи, які змінили поліські ландшафти (Український соціум, 2005). На Поліссі нині проживають нащадки поліщуків, литвинів, пінчуків, севруків та інших субетносів.

Походження *поліщуків* пов'язують із давнім скіфо-слов'янським племенем будинів. Сучасні етнографи ареал їх розселення відносять до теренів Волинського Полісся, зокрема північніше лінії Рівне-Луцьк-Ковель-Володимир (Український соціум, 2005). Традиційними заняттями поліщуків були землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, збиральництво. Поліщуки зберегли чимало архетипових українських рис, зокрема, у сімейно-шлюбних відносинах. Своєрідними є і їхня архітектура, традиційний одяг, кухня і традиції.

² Ми поділяємо думку багатьох українських істориків та мовознавців, котрі відповідають від слова «радянський» та вживають транслітерацію з російської, адже та влада була окупаційною та недемократичною. Хоча в Україні існували різноманітні органи державної влади із словом «рада» у назві, радами по суті вони не були.

Ареалами проживання *литвинів* були землі на схід від Десни: сучасні північно-східні частини Чернігівської, Сумської областей, а також суміжні території Росії і Білорусі, що збігаються з межами давньої Сіверщини. Литвинів вважали нащадками сіверян або севрюків, як вони себе згодом називали. До цього часу обабіч Десни, особливо у районах поблизу Мени, Городні, Ріпок, Березни, Сосниці та деяких інших місць, місцеве населення зберігає свою субетнічну литвинську пам'ять (Український соціум, 2005). Традиційними видами занять литвинів були рибальство, мисливство, збиральництво, скотарство. Згодом почали вирощувати жито, просо, гречку, коноплі та льон, пізніше з'явилася й картопля, яку використовували для продовольчих і кормових потреб. Литвини жили з натурального господарства, гарів лісу та річок, ремесел. До сьогодні литвини зберігають пам'ять про своїх пращурів у мові, кухні, фольклорі.

Різноманітність українського етносу не обмежується лише вищенаведеними етнографічними групами. В Україні історично склалося 15 історико-етнографічних регіонів: Полісся, Волинь, Галичина, Підкарпатська Україна, Буковина, Покуття, Поділля, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Запоріжжя, Середня Надніпрянщина, Сіверщина, Слобожанщина, Донщина. У кожному із них формувалися свої локальні культурні особливості, ознайомитися з якими можна в місцевих краєзнавчих, етнографічних і музеях народної архітектури та побуту. Найбільш відомими з них є: Національний музей народної архітектури та побуту України та Музей Івана Гончара у м. **Київ**, Національний історико-етнографічний заповідник "**Переяслав**", Національний музей-заповідник українського гончарства в **Опішні** (Полтавська область), Закарпатський музей народної архітектури та побуту в **Ужгороді**, Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття у с. **Крилос** та Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття у м. **Коломия** Івано-Франківської області, музеї етнографії та художнього промислу і народної архітектури та побуту у **Львові**, **Сімферопольський** етнографічний музей, **Маріупольський** музей народного побуту, музей родинних професій в **Івано-Франківську**, музей народного мистецтва Слобожанщини у **Харкові**, музей культури та побуту **Уманщини**, **Чернівецький** музей народної архітектури та побуту, музей кролевецького ткацтва та інші.

Як етнотуристичні ресурси можуть використовуватися не лише регіональні відмінності українського народу. На території України проживають інші, неукраїнські корінні народи та етноси, а також понад 130 представників національних меншин – носіїв 79 мов. У цьому сенсі для туристів цікавими можуть бути кримли (кримські татари), кримчаки та караїми, яких визнано корінним населенням Кримського півострова, а також представники національних меншин, що віддавна жили в Україні, селилися компактно і зберегли культурні риси своїх народів. Проживаючи в інших природних і соціальних умовах, вони дещо відрізняються від тих народів, які живуть на історичній батьківщині. Такими національними меншинами є росіяни (південні та східні регіони України), білоруси (схід та південь України), поляки (Волинь, Поділля, Галичина), євреї (Одеська, Дніпровська, Харківська, Житомирська області), болгары (Одеська, Запорізька області), німці (Дніпровська, Одеська, Донецька, Закарпатська та Запорізька області), греки (Донецька область), молдавани (Одеська та Чернівецька області). В Україні створено музеї, які розповідають про культуру і традиції корінних народів та національних меншин: Музей історії і культури кримських татар (м. **Бахчисарай**), Кримськотатарський музей мистецтв (м. **Сімферополь**), Музей історії та етнографії греків Приазов'я (сел. **Сартана**, Донецької області), **Болградський** історико-етнографічний музей (Одеська обл.), Музей караїмської історії та культури м. **Галич**, «Світовий центр старообрядництва» (с. **Біла Криниця** Чернівецької області).

Особливу цікавість викликають села, міста й містечка, де віддавна компактно цілими общинами селились представники національних меншин, і навіть кількісно переважали над представниками титульної нації. Такі поселення набували певного національного колориту, який не втрачено й дотепер, незважаючи на процеси асиміляції, масову культуру та інші чинники, що стирають національне самоусвідомлення: **Одеса**, **Житомир**, **Вінниця**, **Умань**, **Кременчук**, **Бердичів** та інші (євреї), **Болград**, **Кулевча** (болгари), **Бахмут** та **Новомиргород** (серби), **Біла**

Криниця (росіяни-старовіри) та інші. Національні меншини в Україні проводять багато видовищних фестивалів, які теж можуть бути предметом туристичного інтересу.

Традиційні заняття та побут населення того чи іншого етнографічного регіону України можуть бути ресурсами для організації гастрономічних і винних турів. Своєю кухнею славляться Закарпаття та Одещина, Полтавщина та Львівщина. Закарпаття, Одещина, Крим мають цілі виноградарські династії, які пережили часи «сухого» закону, виробляють крафтові вина і знайомлять відвідувачів із традиціями виготовлення вина. Гуцульські сироварні вже здобули собі визнання тих, хто цікавиться цим продуктом. Гуцульська овеча бриндзя стала першим українським продуктом, який отримав статус географічного зазначення в Україні. Іншими українськими географічними зазначеннями стали мелітопольська черешня, гуцульська коров'яча бриндзя, вина Криму, вина та бренді Таврії, мінеральні води «Миргородська», «Трускавецька», «Східницька», «Поляна Квасова», «Менська Остреч», «Шаричанська», «Збручанська», «Молочанська».

Світ починає відкривати для себе Україну. З кожним роком серед туристів підвищуються рейтинги української кухні. Так, згідно опитувань Tasterglas (2024), у 2024 р. вона посіла 44 місце у світі. Найбільше смакують вареники, сирники, пампушки, мачанка, борщ, котлета по-київськи, київський торт, деруни, вергуни, узвар, ряжанка, квас та інші. Судячи з високого рейтингу Польщі (11), яка має чимало подібних страв, можемо судити, що це не межа: Україна має багатий потенціал для розвитку гастрономічного туризму. Справа лише у популяризації і використанні усіх її можливостей.

До Списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО у 2022 році було включено український борщ. Але традиції його приготування в різних регіонах України не однакові, що може стати предметом цікавої пізнавально-гастрономічної подорожі. Так само різняться традиції приготування голубців або вареників, дерунів або випічки. До вищезгаданого Списку ЮНЕСКО найпершим було внесено у 2013 році петриківський розпис. Згодом він поповнився косівською мальованою керамікою, кримськотатарським орнаментом орнек, козацькими піснями Січеславщини, українським борщем, українською писанкою та кобзарством.

Подібний список формується і на національному рівні. Він теж може стати своєрідним генератором ідей та путівником для тих, хто планує етнокультурні подорожі. Наразі у ньому 215 об'єктів (табл. 3.6). Деякі з них, наприклад, культура приготування українського борщу, українська писанка, приготування української традиційної страви «голубці» чи традиції щедрого вечора мають всеукраїнське поширення і були нами обліковані по усіх регіонах. Тому кожен з них у таблиці має мінімум 4 об'єкти. Розподіляючи об'єкти по категоріях, ми дещо відійшли від розподілу, запропонованого у переліку (МКІП, 2024б), щоб уникнути повторного обліку. Формування списку продовжується. Наразі найкраще у ньому представлена традиційна кухня та ремесла. З регіонів – Івано-Франківська, Чернівецька, Львівська, Закарпатська та Одеська. Саме туди нині спрямовані основні туристичні потоки в Україні, а місцева культурна спадщина активно задіюється у створенні цікавих туристичних маршрутів.

В Україні діє три національні заповідники, які можна віднести до категорії етнографічних чи історико-етнографічних.

Національний музей народної архітектури та побуту України у м. Київ був заснований у 1969 році у **с.Пирогів** під Києвом. Нині це вже південна його околиця. Завдяки різноманітному ландшафту, на якому чергуються рівнинні, слабохвилясті, горбисті відкриті та заліснені ділянки, на території у 133,5 га вдалось відтворити краєвиди шістьох історико-етнографічних та географічних регіонів України: Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини та Полтавщини, Полісся, Поділля, Карпат та Південної України. По всій Україні збирались колекції меблів, посуду, одягу, декору, реманенту, відшукувались, розбирались та перевозились старовинні хати, господарські споруди, церкви – майбутні експонати музею. Підготовча робота, що передувала відкриттю, тривала 7 років. Це був перший скансен на території України, який створювався для

збереження і відтворення традиційної народної архітектури України, популяризації народних ремесел та промислів, дослідження народного мистецтва. Співробітники музею відтворювали і показували відвідувачам обряди та святкування родинних та релігійних свят. Статусу національного музею набув у 2008 р. Нині робота музею продовжується. Це дуже атмосферне місце, чудовий варіант для відпочинку. Тут проводяться екскурсії, етнографічні ярмарки, майстер-класи, вистави, можна придбати сувеніри, скуштувати традиційні українські страви тощо.

Таблиця 3.6 – Об'єкти нематеріальної культурної спадщини України за регіонами та категоріями

Регіон	Усього	у тому числі,					
		ремесла	звичай, обряди, святкування	усні традиції	традиційна кухня	знання та практики щодо	виконавське мистецтво
Україна	215	53	49	4	65	27	17
АРК	4	1	1		1		1
Вінницька	11	4	3		3	1	
Волинська	8	2	2		2	1	1
Дніпровська	8	1	2	1	2	1	1
Донецька	7		2		4	1	
Житомирська	6	1	1		3	1	
Закарпатська	13	6	2		4	1	
Запорізька	7	1	1		3	1	1
Івано-Франківська	19	8	4	1	3	1	2
Київська	10	3	2		2	1	2
Кропивницька	4		1		2	1	
Луганська	9	1	3		3	2	
Львівська	15	5	2	1	4	1	2
Миколаївська	4		1		2	1	
Одеська	13	1	3	1	4	2	2
Полтавська	9	4	1		2	1	1
Рівненська	10	3	3		2	1	1
Сумська	8	1	3		3	1	
Тернопільська	6	1	2		2	1	
Харківська	7	1	1		2	2	1
Херсонська	5		1		2	1	1
Хмельницька	5	1	1		2	1	
Черкаська	6		1		3	1	1
Чернівецька	15	6	5		3	1	
Чернігівська	6	2	1		2	1	

Складено за джерелом (МКІП, 2024б).

Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав" розміщується у Київській області. Теперішній статус надано 1999 р. До його складу входять окремі території м. Переяслава, його околиці, навколо яких визначені охоронні зони. Загальна площа національного історико-етнографічного заповідника становить 3050 га. Заповідник сформовано на базі комплексу визначних пам'яток історії та культури, різноманітних музейних колекцій, що мають велике історичне і художнє значення. Загалом до складу заповідника входять понад 400 об'єктів і пам'яток культурної спадщини, діють 24 тематичні музеї, зокрема археологічний, Г. Сковороди, академіка В. Заболотного, архітектури давньоруського Переяслава, декоративно-

ужиткового мистецтва Київщини, заповіту Т. Шевченка, історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини, єврейської літератури Шолом-Алейхема, кобзарства, космосу, народної архітектури та побуту, трипільської культури, українського рушника, хліба та інші. Основний музейний фонд заповідника нараховує понад 180 тис. одиниць зберігання. Серед них унікальна археологічна колекція, колекція козацького періоду XVI–XVII ст. (1800 од.), колекція стародруків XVI–XVIII ст. (10 тис. одиниць). Щороку кількість відвідувачів національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” збільшується.

Скансени, подібні до київського та переяславського, є у **Львові, Чернівцях, Ужгороді, Колочаві** Закарпатської області, **Прелесному** – Донецької, **Писарівці** – Харківської.

Національний музей-заповідник українського гончарства створено 2001 року. Він знаходиться у сел. **Опішня** Полтавської області, яке вважається гончарною столицею України. Діяльність музею-заповідника спрямована на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове вивчення та популяризацію українського гончарства. До складу музею входять центр досліджень українського гончарства, національний архів українського гончарства, гончарська книгозбірня України, центр спеціальних методів дослідження кераміки, національна галерея української монументальної скульптури, меморіальні музеї-садиби О. Селюченко, гончарської родини Пошивайлів, філософа і колекціонера опішнянської кераміки Л. Смержа, музей мистецької родини Кричевських тощо. Нині заклад володіє найбільшою в Україні колекцією традиційної кераміки (близько 30 тис. одиниць збереження), яка представляє досягнення всіх історико-етнографічних регіонів України від найдавніших часів до сьогодення. Щороку фонди поповнюються близько 2 тис. нових експонатів. Музей-заповідник підтримує тісні зв'язки з найбільшими керамічними музеями різних країн світу, у ньому проводяться численні виставки та наукові конференції. Шквалом Опішнянського заповідника є етносело «Гончарія», розташоване у с. **Малі Будища**.

Ідею створення етносіл як спеціалізованих туристичних осередків підхопили і приватні підприємці. Нині подібні атракції з усією необхідною для відпочинку туристичною інфраструктурою є у с. **Бузова** на Київщині та **Геленджик** – на Запоріжжі. Етнічна складова використовується і для створення приватних музеїв, готелів, ресторанів, тематичних парків тощо.

3.6. Дозвілєві заклади України

Згідно переліку музеїв, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини (Перелік, 2021), в Україні нараховується 1043 музейні заклади (табл. 3.7). Найбільша їх кількість (музеїв, їх відділень та філій) розміщується у Черкаській (107), Львівській (78), Київській (59), Чернігівській (54) та Івано-Франківській (53) областях.

Реальна ж кількість музеїв набагато більша за рахунок приватних закладів, які останнім часом почали масово створюватися. Їх загальна кількість в Україні оцінюється приблизно у 5000 об'єктів (Фіщук, 2010). Приватні музеї представлені як скромними, випадковими зібраннями предметів старовини, так і такими поважними закладами як музей “**Духовні скарби України**” Ігоря Пономарчука або музей-міжнародний центр сучасного мистецтва **PinchukArtCentre** Віктора Пінчука. Більшість приватних музеїв розташована у Києві, а також регіонах України, де масово розвивається туризм, у т.ч. сільський, зокрема, у Львівській, Івано-Франківській та інших областях.

За спеціалізацією найбільш масовими в Україні є краєзнавчі, меморіальні та історичні музеї, у той час як художніх, етнографічних, науково-технічних набагато менше і це за умови, що їх найчастіше відвідують туристи. Цю диспропорцію долають приватні власники, які пропонують туристам як етнографічні, так і інші тематичні колекції, що можуть викликати інтерес: музичних інструментів, старовинного аптечного приладдя та обладнання, музичні програвачі, ляльки-мотанки і навіть штопори та унітази!

Таблиця 3,7 – Музейні заклади України, де зберігаються музейні колекції та предмети, що є державною власністю, за регіонами

	Усього	у тому числі,										
		краєзнавчих, історично-краєзнавчих	історичних, історико-культурних	меморіаль-них, літературно-військово-історичних	природничих	науково-технічних	історико-археологіч-них	історико-архітектурних	етнографіч-них	художніх	інших	
Україна	1043	297	209	242	45	11	12	22	28	47	83	47
АРК	47	10	8	12	1	1		4	2	4	3	2
Вінницька	44	14	9	13	1		1			2	3	1
Волинська	23	8	8	3	2						2	
Дніпровська	41	22	8	4	2		1			1	3	
Донецька	46	9	16	6	1	1			1	4	7	1
Житомирська	27	10	6	6	1		1				1	2
Закарпатська	19	7	5	3					1	2	1	
Запорізька	25	14	3	1	1			2	1		3	
Ів.-Франківська	53	9	6	15	5			1	1	9	5	2
Київська	59	19	9	14	4			5		3	3	2
Кропивницька	35	16	7	7		1			1			3
Луганська	37	16	10	4	3		1				3	
Львівська	78	7	16	17	3	2	1		9	4	16	3
Миколаївська	20	6	5		3		2	1			3	
Одеська	29	7	4	6	2	1	1	1		1	4	2
Полтавська	49	19	5	15	1		2	1		3	3	
Рівненська	16	6	6				1	1		2		
Сумська	32	12	4	6	3		1		1	1	3	1
Тернопільська	34	14		9	1				3	2	2	3
Харківська	40	21	4	5	3			1		1	4	1
Херсонська	17	12	4								1	
Хмельницька	25	9	9	2					2		1	2
Черкаська	107	12	19	64				2	1	2	4	3
Чернівецька	33	2	5	11					1	2	1	11
Чернігівська	54	16	9	19	3			3	1	1	2	
м. Київ	43		21		1	5			1	3	4	8
м. Севастополь	10		3		4				2		1	

Складено за джерелом (Постанова, 2021)

Майже 50% загальної кількості музейних закладів складають краєзнавчі, історико-краєзнавчі, історичні та історико-культурні музеї та заповідники. З-поміж них добре відомими на теренах України є Національний музей історії України, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Музей історії **Києва**, Львівський історичний музей з численними філіями, музей “Арсенал” (м. **Львів**), **Дніпровський** історичний музей імені Д. Яворницького, Історичний музей ім. М. Сумцова (м. **Харків**), **Чернігівський** обласний історичний музей ім. В. Тарновського, краєзнавчі музеї **Вінниці**, **Полтави**, **Херсона**, **Ніжина**, **Умані**, **Бережан**, **Путівля** та багато інших.

Меморіальні, літературно-меморіальні та літературні музеї – на другому місці за чисельністю. Найбільш відомі: Національний музей літератури у **Києві**, літературні музеї у **Харкові** та **Одесі**, Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Шевченка, (м. **Київ**), Державний

меморіальний музей М. Грушевського (м. **Львів**), Львівський літературно-меморіальний музей І. Франка, Меморіальний будинок-музей Д. Яворницького (м. **Дніпро**), Національний музей-заповідник М. Гоголя (с. **Гоголеве** Полтавської області), Шевченківський національний заповідник "Тарасова Гора" (м. **Канів**), Літературно-меморіальний музей Лесі Українки у **Ялті**, **Чернівецький** літературно-меморіальний музей Ольги Кобилянської, музей-садиба Марка Вовчка у с. **Хохітва** Київської області, музей-садиба О. Гончара у с. **Суха** на Полтавщині, меморіальний музей с. Бандери у с. **С. Угеринів** на Івано-Франківщині тощо.

Серед художніх музеїв найбільш відомими є Національний художній музей України (м. **Київ**), Музей мистецтв Богдана і Варвари Ханенків (**Київ**), **Львівська** національна галерея мистецтв, Музей західного і східного мистецтва (м. **Одеса**), художні музеї м. **Одеса**, **Полтава**, **Тернопіль**, **Суми**, **Хмельницький**, **Чернігів**, **Чернівці**, Національний музей українського декоративного мистецтва, Національна картинна галерея І. К. Айвазовського (м. **Феодосія**), музей Волинської ікони (м. **Луцьк**), Художній музей ім. А. Куїнджі (м. **Маріуполь**), **Пархомівський** художній музей на Харківщині.

Серед природничих і науково-технічних музеїв варто відзначити Музей авіації, Музей метро, Музей телебачення, Політехнічний музей Національного університету "Київський політехнічний інститут", Планетарій, Національний науково-природничий музей НАН України (м. **Київ**), Природознавчий музей (м. **Львів**), Музей космонавтики імені С. Корольова (м. **Житомир**).

У добу незалежності в Україні з'явилася ціла низка нових, оригінальних музеїв, які також варті уваги туристів: Національний музей "Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні", Музей гетьманства, Музей іграшок, Музей води, Музей совєтської окупації, Музей однієї вулиці (м. **Київ**), Музей пивоваріння, Музей "Слідами галицьких євреїв" (м. **Львів**), Музей сексуальних культур світу, Музей історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху, Музей холокосту (м. **Харків**), Національний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця" (м. **Батурин** Чернігівської області) та інші.

Існують також особливі музеї, які пропонують відвідувачам оригінальні експозиції або мають незвичайне розміщення. Серед них Музей мініатюрної книги В. Розумова у **Горлівці**, Музей на колесах у м. **Ясинувата** (Донецька область), кузня-музей "Гамора" у с. **Лисичево** Закарпатської області, корчма-музей "Деца у нотаря" в **Ужгороді**, Музей рідинних професій в **Івано-Франківську**, музей "Писанка" у **Коломиї**, аптека-музей "Під чорним орлом" у **Львові**, музей "Поштова станція" у **Нижнін**, музеї подарунків, вторинної сировини, мікрмініатюри у **Києві** та інші.

Українські музеї популяризують себе через мережу Інтернет, де створено декілька спеціалізованих музейних сайтів: "Музейний простір України" (<http://prostir.museum/>), "Музеї України" (<http://www.museum-ukraine.info/>) та інші.

Незважаючи на те, що музейна справа в Україні набула значного розвитку, для неї характерна певна традиційність і навіть консервативність. У світі виникають і успішно функціонують нові типи музеїв: культурні центри, у яких культурно-просвітницька діяльність ведеться за допомогою творів мистецтва, книг, кіно, театру, аудіовізуальних програм, екскурсій та лекцій. Відвідувачі центрів можуть не лише ознайомитись з основною експозицією та тематичними виставками, але й мати у своєму розпорядженні книги, фільми, слайди, електронні видання та інші джерела, що допомагають знайти відповіді на різноманітні питання. Окрім того, такі заклади мають дитячі ігрові кімнати, студії, кафе або ресторани, музейні крамниці, де продається друкована продукція, авторські вироби, сувеніри (Музеї України, 2024).

Останнім часом у музейному просторі України теж з'являються музеї із сучасною концепцією розвитку. Такими музеями є, наприклад, "Мистецький Арсенал" та вже згадуваний "PinchukArtCentre".

Національний культурно-мистецький та музейний комплекс "**Мистецький Арсенал**" визнається на сьогодні одним із найбільш перспективних проєктів у галузі культури України. У нього є значні шанси стати у майбутньому одним із найпотужніших світових музейно-виставкових комплексів. Будівля "Мистецького Арсеналу" площею у 50000 м² обладнана просторами виставково-експозиційними залами, арт-лабораторіями, електронними бібліотеками, книгарнями, конференц-залами, інформаційними центрами, навчальними аудиторіями.

“PinchukArtCentre” – це міжнародний центр сучасного мистецтва XXI сторіччя, відрита платформа для митців, мистецтва та суспільства. Він розміщується у старовинному архітектурному ансамблі Бессарабського кварталу Києва, який було реставровано на початку XXI ст. Архітектурний проект і дизайн внутрішнього простору арт-центру було розроблено французьким архітектором Філіпом Кіамбаретта. На шести поверхах “PinchukArtCentre” розташовані виставкові зали, зали video-lounge та кафе, а також робочий простір кураторів. Заклад уже встиг завоювати репутацію одного з найулюбленіших місць відпочинку молоді, а також численних туристів столиці.

Сучасний музей науки і техніки «Експериментаріум» у Києві пропонує своїм відвідувачам інтерактивне знайомство з різними розділами фізики та анатомією людини. В музеї проводяться видовищні шоу: кріо-лабораторія, експерименти на кухні, реактив-шоу, кристаломанія та інші. Окрім основних послуг в музеї можна замовити святкування днів народження із частуванням у кафе музею та захоплюючими квестами.

Є особлива категорія музеїв-ансамблів, що створюються на основі пам'яток архітектури, їх інтер'єрів та навколишньої території. Найвизначніші ансамблі та комплекси історико-архітектурної спадщини беруться під охорону держави та оголошуються заповідниками. В Україні 23 музеї-заповідники із статусом національних: «Софія Київська», Києво-Печерський заповідник, «Бабин Яр» у Києві, «Биківнянські могили» у с. Биківня під Києвом, «Херсонес Таврійський» під Севастополем, «Хортиця» у Запоріжжі та «Кам'яна Могила» у області, «Давній Галич» в Івано-Франківській області, «Переяслав» та «Битва за Київ у 1943 р.» на Київщині, «Ольвія» у с. Парутино Миколаївської області, музей-заповідник українського гончарства в сел. Опішня та музей-заповідник М. В. Гоголя на Полтавщині, історико-культурний заповідник «Поле Берестецької битви» у Рівненській області, «Глухів» на Сумщині, «Замки Тернопілля» у м. Збараж Тернопільської області, «Кам'янець» Хмельницької області, «Чигирин» та 2 Шевченківські заповідники на Черкащині, «Чернігів стародавній», «Качанівка» (Ічнянський район Чернігівської області) та «Гетьманська столиця» у м. Батурині на Чернігівщині³.

Громадська думка теж вирізняє дані об'єкти історико-культурної спадщини. За даними Інтернет-опитування до 7 чудес України віднесено (Сім чудес, 2007): **1. Місто Кам'янець-Подільський. 2. Києво-Печерську Лавру; 3. Хотинську фортецю. 4. Дендропарк “Софіївка” (м. Умань). 5. Софію Київську. 6. Херсонес Таврійський. 7. острів Хортиця.**

На жаль, нині українські музеї переживають складні часи. Чимала кількість музеїв воліють не ризикувати своїми безцінними колекціями, тому згорнули свої постійні експозиції і організують, здебільшого, тимчасові виставки, на яких демонструють копії предметів музейного зберігання. Музеї, що опинились на окупованих територіях та у зоні бойових дій, зазнають розграбувань та руйнувань. Держава-агресорка станом на 25.11.2024 знищила 121 музей та галерею (МКІП, 2024В), серед яких Національний літературно-меморіальний музей Г. Сковороди у с. Сковородинівка на Харківщині. Окупантами вивозяться культурні цінності та музейні колекції, зокрема, були розграбовані Маріупольський та Херсонський художні музеї. Окрім проблеми повернення награбованого під час нинішньої війни перед Україною стоїть задача репатріації культурних цінностей, вивезених з України впродовж століть окупації її території сусідньою державою, починаючи від Івана III до советських часів. А це величезна кількість рукописів, документів, археологічних знахідок, останків князів та гетьманів, колекцій, предметів мистецтва та інших артефактів, які можуть перевернути наше уявлення про історію та культуру України.

До списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО станом на 2024 рік внесені 8 об'єктів (з них 1 – природний): **Софійський собор, Києво-Печерська лавра, ансамбль історичного центру Львова, пункти геодезичної дуги Струве (у Хмельницькій та Одеській областях), резиденція**

³ Деякі із наведених заповідників розглядалися у складі інших груп суспільно-історичних туристично-рекреаційних ресурсів. Вони ж активно використовуються і у якості місць проведення змістовного дозвілля.

буковинських митрополитів у Чернівцях, букові праліси Карпат, Херсонес Таврійський, дерев'яні церкви України (8 об'єктів) та історичний центр Одеси. Цей список планується розширити за рахунок архітектурних ансамблів історичного центру Чернігова, Чернечої гори у Каневі, Кам'янець-Подільської фортеці, Софіївського дендропарку, Ханського палацу у Бахчисараї, Судацької фортеці та низки інших об'єктів. Але і тут держава-агресорка вносить свої корективи. Так, під загрозою позбавлення статусу пам'ятки всесвітнього значення знаходиться Херсонес Таврійський через масштабне будівництво, затіяне на його території. Може не потрапити до нього і Ханський палац у Бахчисараї через «реставрацію», яка знищує його автентичність, і Кам'яна Могила, і генуезькі фортеці Криму. У списку пам'яток у небезпеці від ЮНЕСКО знаходиться історичний центр Одеси, усі інші всесвітні пам'ятки на території, підконтрольній Україні, а також будинок Держпрому у Харкові, могилу Т. Шевченка, дендропарк «Софіївка», обсерваторії у Києві, Одесі та Миколаєві, культурний ландшафт каньйону у Кам'янці-Подільському оголосили пам'ятками під посиленним захистом.

Тематичні парки як дозвіллеві заклади користуються величезною популярністю, у тому числі, й іноземних туристів. Їх мережа інтенсивно розширюється, справа приносить значні прибутки і належить до перспективних напрямів розвитку індустрії дозвілля. Успіх цієї справи у світі говорить про доцільність створення подібних об'єктів в Україні, у основу яких могла б бути покладена ідея відтворення різних епох із періодів історії нашої країни: трипільської культури, давньої Русі, козацької доби тощо. У розміщенні тематичних парків орієнтуються, передусім, на попит. Тому найчастіше їх можна зустріти у великих містах або на курортах, де вони урізноманітнюють основний відпочинок або заповнюють технологічні паузи у разі настання несприятливих погодних умов.

В Україні розпочато роботу над створенням таких парків. На киян і гостей столиці розрахований тематичний парк «Київська Русь», що у селі **Копачів** за 34 км від Києва. Тут у масштабі 1:1 відтворюються Київський Дитинець V-XIII ст. із стародавніми будівлями, від яких до нашого часу дійшли лише описи: оборонними спорудами, палацами князя Володимира, княгині Ольги, Федорівським монастирем, Десятинною церквою, Ярославовим двором, Гридницею та ін. У парку передбачається створення музеїв, діють історичний та кінний театри, майстерні. Рекреантам і туристам пропонуються театралізовані вистави, екскурсії, кінні прогулянки, майстер-класи з виготовлення гончарних і ковальських виробів, польоти на повітряних кулях та інші розваги у дусі часу із сучасними зручностями.

Тема фауни юрського періоду підтримується парками «Динозавр-парк» у **Поляниці**, «Дино-парком» у **Берегово**, «Планетою динозаврів» у **Києві**, «Динопарком» у **Харкові**, «Уруру» у **с. Старе Село** Львівської області. Більш широку тему взялися розробляти автори проекту мережі парків історії Землі «Underhill» у **Богородчанах та Підгір'ї** Івано-Франківської області. Вони пропонують скульптури динозаврів та доісторичних тварин, міні-зоопарк, дитячі і спортивні майданчики, музей цивілізації, портал у майбутнє з цікавими квестами, фудкорт та сувенірні лавки.

Тему активного відпочинку розробляють мотузяний парк розваг «Seiklag» у **Києві**, «Їжак-парк» у **с. Красів** Львівської області, «Гараж» – у **Харкові**. Цілий комплекс розваг пропонує курорт Буковель: який розвиває етнічну та зоологічну теми у парку «Гуцул-ленд», тему водного релаксу – у «VodaClub», тему екстриму – на родельбані, тролєї, ролеркостері та байкзні.

Сімейний та дитячий відпочинок забезпечують звичні парки культури та відпочинку з атракціонами, серед яких найкращі «Центральний парк» у **Харкові**, «Казкова поляна» у **Києві**, «Казка» – у **Миколаєві** і у **Сумах**, «Луна-парки» у **Кирилівці, Полтаві, Приморському, Одесі**. У холодну пору року до послуг криті торгівельно-розважальні комплекси і центри, які забезпечують різноманітні потреби у розвагах. У їх складі працюють спеціалізовані дитячі парки розваг, як наприклад «Fly Kids» (**Маріуполь, Мелітополь, Чернігів, Запоріжжя, Черкаси, Львів, Харків, Рівне, Кривий Ріг**), «Епіленд» у мережі гіпермаркетів «Епіцентр», сімейний парк розваг «Галактика» у **Києві**. Чимало з них залишилось на окупованих територіях або знаходяться під загрозою обстрілів.

Популярним форматом тематичних парків є *аквапарки*. Наразі на неокупованих територіях України налічується 20 таких закладів: «Drim Island» (м. Київ), «Термінал» (м. Бровари), «Хвиля» та «Джунглі» (м. Харків), «Happy Day» (м. Дніпро), «Пляж» (м. Львів), «Сьомий океан» (м. Хмельницький), «Алігатор» (м. Тернопіль), «Цунамі» (м. Івано-Франківськ), «Карпатія» (м. Мукачево), «Косино» (с. Косино), «Маяк» (м. Вінниця), «Королівська бочка» (м. Житомир), «Водолій» (м. Миколаїв), «Орбіта» (м. Коблево), «Затока» (сел. Затока), «Рута», «Одеса», «Гаваї» (м. Одеса), «Посейдон» (сел. Чорноморське Одеської області). Окрім басейнів і водних атракціонів відвідувачам пропонуються популярні релакс-процедури: сауна, джакузі, масажні басейни, послуги харчування, у т.ч. і дитячого, у ресторанах і барах. Чимало причорноморських аквапарків залишилися на окупованих територіях: у Бердянську, Кирилівці, Генгірці, Скадовську, Севастополі, Симеїзі, Алушті, Судаку, Коктебелі.

Розміщуються аквапарки або у приморських містах-курортах або у великих містах. При цьому у першому випадку вони працюють під відкритим небом і мають сезонний характер роботи, у другому – у спеціальних критих приміщеннях з цілорічною доступністю. Реакцією на обмежений доступ до курортів Причорномор'я стала поява аквапарків у більш безпечному Закарпатті.

Одним із перших в Україні було збудовано аквапарк «Термінал», що розміщується у Броварах. Площа зони відпочинку становить 20500 м².

Найбільшим аквапарком України є аквапарк «Затока» в Одеської області. Його загальна площа більше 80 тис. м². Це цілий комплекс, який пропонує не лише водні гірки, але і багато інших розваг.

Цікавим аквапарком Києва є «Dream Island» у ТРЦ Dream Town, який може прийняти одночасно 3500 осіб. Він створений у стилі загубленого світу. Серед цікавих ідей парку – аквабар та «Світ лазні», у якому представлені банні культури народів світу з різними технологіями проведення процедур, мікрокліматом, філософією та інтер'єрами: давньоримська, індійська, марокканська, російська, турецька, фінська, єгипетська.

На відміну від парків під відкритим небом, сезон функціонування яких обмежується 5 місяцями, в Україні бурхливо розвивається мережа розважальних центрів: нічних клубів, боулінгів, мультіплексів, скелетромів, лазертагів, картингів тощо. Як правило, це великі торговельно-розважальні комплекси, які поєднуються із підприємствами роздрібною торгівлі, ресторанными закладами та мають можливості для сімейного, дитячого та молодіжного відпочинку. Дані заклади користуються більшим попитом у рекреантів, ніж у туристів, тому їх поява прив'язується переважно до великих міст.

На жаль, на сьогодні в Україні немає театрів, концертних залів, мюзик-холів, подібних міланському «Ла Скала», лондонському «Ковент-Гардену» або паризькому «Мулен Руж», які були б візитівками тих чи інших міст, і відвідини яких входили б до екскурсійних програм. Але у Києві та в інших містах є заклади театрального та естрадного мистецтва, які можуть урізноманітнити години дозвілля подорожуючим. В Україні діє близько 113 професійних театрів і 76 концертних організацій. Як правило, театри є в обласних центрах та інших великих містах. Найбільша кількість театральних закладів сконцентрована у столиці України (23), у Дніпровській (14) та Львівській (9) областях.

Мистецькими закладами, які викликають найбільший інтерес подорожуючої публіки, є театри опери і балету, вистави яких не обов'язково вимагають знання мови приймаючої країни, народні театри, а також ті заклади, у яких служать знамениті актори театру й кіно. В Україні діють сім оперних театрів. Вони знаходяться у Києві (2), Дніпрі, Донецьку, Львові, Одесі, Полтаві й Харкові. Найбільш відомим закладом є Національна опера України імені Тараса Шевченка у Києві. З народних театрів, заснованих на матеріалах усної народної творчості, в Україні відроджується вертеп, який можна побачити на різдвяні свята в окремих містах України, особливо, у західних регіонах. На вистави за участю відомих акторів прагнуть потрапити у Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка (Богдан Бенюк, Анатолій Хостікоєв, Наталя Сумська, Олексій Богданович, Лариса Руснак, Остап Ступка, Марина Кошкіна, Олександр Бегма),

Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки (Олександр Кобзар), Київський академічний театр драми і комедії на лівому березі (Олеся Жураківська, Дмитро Олійник, Поліна Василюк), Молодий театр (Ірма Вітовська, Лілія Ребрик, Олексій Вертинський), театр «Сузір'я» (Ада Роговцева, Лесь Задніпровський, Тарас Цимбалюк, Ахтем Сеїтаблаєв), театр на Подолі (Анна Саліванчук). Серед концертних залів, на сценах яких найбільш часто виступають як знамениті вітчизняні виконавці, так і зірки світового рівня – Національний палац мистецтв «Україна», Міжнародний центр культури і мистецтв Федерації профспілок України, Палац культури КПУ, Національна філармонія України, концерт-холи «Рошен», «FreeDом» «Allegro», «Symphony Hall» у Києві, кіноконцертні зали «Україна» у Харкові та «Ювілейний» у Херсоні. Великі сцени є практично у кожному обласному та деяких районних центрах.

Серед інших дозвілених закладів слід відзначити стаціонарні цирку. В Україні є 12 подібних закладів: у **Києві, Дніпрі, Кривому Розі, Донецьку, Запоріжжі, Луганську, Одесі, Сімферополі, Севастополі, Ялті, Харкові та Львові.**

До фінальної частини чемпіонату Європи з футболу в Україні було реконструйовано та побудовано за стандартами УЄФА кілька стадіонів, які мають усю необхідну сучасну інфраструктуру: НСК «Олімпійський» (70 тис. глядачів) у **Києві**, «Донбас-Арена» (50 тис.) у **Донецьку**, стадіон «Металіст» (40 тис.) у **Харкові**, «Арена Львів» (35 тис. глядачів) у **Львові**. Виконують функції сучасних спортивно-розважальних комплексів також великі стадіони в **Одесі, Сумах, Дніпрі, Запоріжжі, Луганську** та інших містах України. Під час війни постраждали донецький, чернігівський, миколаївський, мариупольський, новокаховський та інші стадіони.

Список використаних джерел:

1. TasteAtlas Awards 24/25 (2024). *100 Best Cuisines in the World*. URL: <https://www.tasteatlas.com/best/cuisines>
2. Бейдик О.О. (2001) Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет». 395 с.
3. Бобош Г. (2005) Формування архітектури мурованих церков Галичини кінця XVIII — початку XX століть (на прикладі Львівської єпархії). Автореф. дис. ... канд. арх. Львів: Львівська політехніка. 18 с.
4. Державний історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтов» (2024). URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Верхній_Салтов
5. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 № 1626-IV зі змінами від 17.02.2011 (2011). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1626-15>
6. Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III від 8 червня 2000 року (2000). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>
7. МКІП (2024а). Державний реєстр нерухомих пам'яток України. URL: <https://mcip.gov.ua/kulturna-spadshchyna/derzhavnyy-reiestr-nerukhomukh-pam-iatok-ukrainy/>
8. МКІП (2024б) Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. URL: <https://mcs.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/nacjonalnyj-perelik-elementiv-nks-2.pdf>
9. МКІП (2024в). Руйнування культурної інфраструктури. URL: <https://mcs.gov.ua/news/2130-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-gujnivan-cherez-rosijsku-agresiyu/>
10. Музеї України (2024). URL: <http://www.museum-ukraine.info/>
11. Музейний простір України (2024). URL: <http://prostir.museum/museums/ua/>
12. Національний заповідник «Давній Галич» (2024). URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Давній_Галич
13. Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (2024). URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Херсонес_Таврійський

14. Національний історико-археологічний заповідник “Кам’яна Могила” (2024). URL://http://uk.wikipedia.org/wiki/Кам'яна_Могила
15. Національний історико-археологічний заповідник “Ольвія” (2024). URL://<http://uk.wikipedia.org/wiki/Ольвія>
16. Полянська К. (2011) Дозвілля з погвійним гном. *Українська правда*. URL: <http://life.pravda.com.ua/society/2011/11/7/88925/>
17. Постанова Кабінету Міністрів України (2001). Про затвердження Списку історичних населених місць України № 878 від 26 липня 2001 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>
18. Постанова Кабінету Міністрів України (2021). Про затвердження переліку музеїв та заповідників, в яких зберігаються музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України № 1388 від 2 грудня 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1388-2021-%D0%BF#Text>
19. Постанова Ради Міністрів Української ССР (1965). Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української ССР № 711 від 21 липня 1965 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/711-65-n>
20. Родічкін І., Родічкіна О. (2009). Старовинні маєтки України. Київ: Мистецтво. 384 с.
21. Сайт Олени Крушинської (2007-2021). *Дерев'яні храми України*. URL: <http://www.derev.org.ua/>
22. Сім чудес України (2007). URL: <https://7chudes.in.ua/nomination/7-chudes/>
23. Сологуб І. (2024). Релігійні організації в Україні 21.05.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3865991-religijni-organizacii-v-ukraini.html>
24. Український соціум (2005). За ред. В. С. Крисаченка. Київ: Знання України. 792 с.
25. Фіщук О (2010). Україна – музейна країна. <https://www.unian.ua/culture/358865-ukrajina-muzejna-krajina.html>

Розділ 4. Рекреаційно-туристичні ресурси півдня України

4.1. Кримський рекреаційно-туристичний район

Загальні відомості. Кримський рекреаційно-туристичний район (рис.4.1) представлений Автономною Республікою Крим, розташованою на одноіменному півострові.

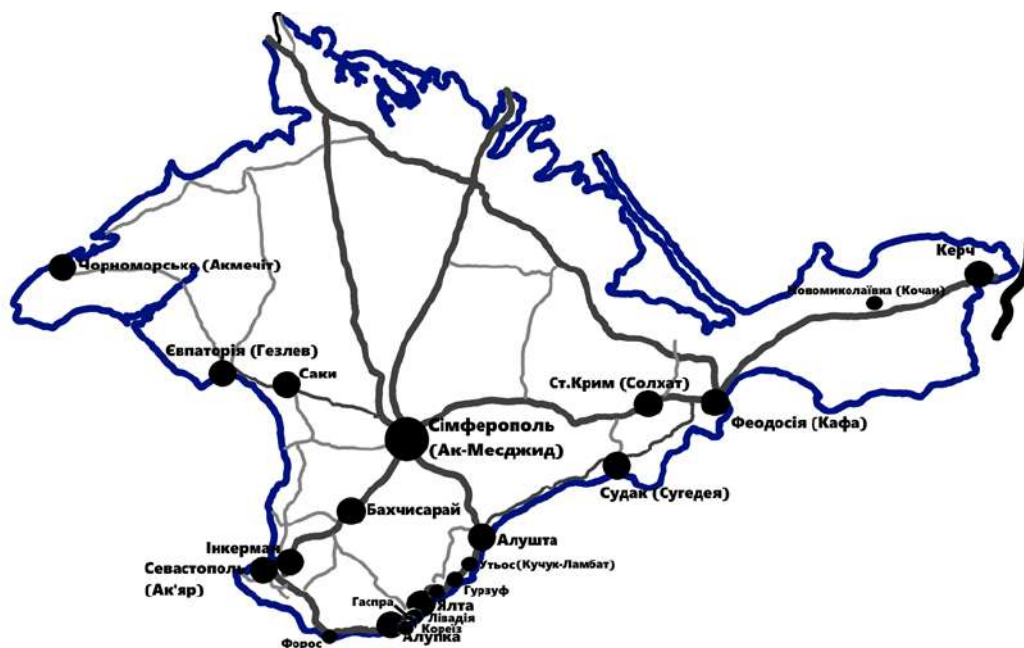

Рис. 4.1 – Кримський РТР

Площа району – 26,1 тис. км², що становить 4,3% загальної території України. До окупації РФ тут проживало 1965,2 тис. населення, більша частина якого (62,8%) мешкала у містах. Після 2014 року загальна кількість населення, так само як і кількість міських жителів півострова, зростає за рахунок громадян країни-агресора, які заходяться реалізовувати віками прийняту стратегію асиміляції захоплених земель. До 2014 року особливий статус регіону надавали значні рекреаційні можливості степового, гірського та приморського природно-територіальних комплексів, унікальні рекреаційні ресурси, сформовані на стику орієнтальної та західної культур, давні традиції розвитку рекреаційної справи. Від 2014 року і до майбутнього звільнення від загарбників півострів для свідомих туристів має статус осередку цінних парарекреаційних ресурсів, які до використання не залучаються.

Після звільнення рекреаційно-туристичні ресурси Кримського РТР однозначно потребуватимуть відновлення та подальшого розвитку, оскільки пріоритетом загарбників є використання його військово-стратегічного, а не туристичного потенціалу. Вже зараз громадяни України, що знаходяться під окупаційною владою, б'ють на сполох щодо початку на півострові екологічної катастрофи, пов'язаної із забрудненням моря, погіршенням водозабезпечення, масштабною забудовою, неконтрольованим видобутком корисних копалин, проривами каналізації, накопиченням сміття та іншими чинниками. Одна з останніх екологічних катастроф відбулась 15 грудня 2024 року у зв'язку з аварією двох танкерів, які перевозили майже 10 тис. тон мазуту. Ще одне завдання, актуальне для післявоєнного Криму, що торкається і його рекреаційно-туристичних ресурсів – повернення соціально-історичним об'єктам їх історичних назв, з яких особливо багато було змінено після депортації кримли (кримських татар) у 1944 р. з метою зросійщення регіону. Назви природних об'єктів, як всюди у світі, традиційно є більш

давніми і у меншій мірі зазнали перейменувань у XIX–XX ст., тому надалі ми приділимо деяку увагу їх походженню і значенню, щоб спростувати активно насаджувану ідею про Крим як «ісконно російську» землю.

Природні рекреаційно-туристичні ресурси. Рельєф півострова характеризується надзвичайною різноманітністю і варіює від низовинного на півночі та північному сході до гірського на півдні та південному сході.

З точки зору туристичної привабливості найбільше значення має система Кримських гір довжиною 150 км, шириною 50–60 км. Кримські гори молоді, але невисокі. Вони займають 7,3% площі півострова. Найвища вершина – г. Роман-Кош (з крим. – лісовий кіш) – має висоту 1545 м над рівнем моря. Це робить гори доступними для організації різноманітних видів рекреаційної діяльності.

Головне пасмо Кримських гір – найвища їх частина. Воно являє собою чергування гірських вершин з яйлами (з крим. – літнє пасовище), яких тут нараховується десять (рис. 4.2). За особливостями будови, конфігурації та клімату яйла поділяються на західну та східну групи. До західної групи відносяться пов'язані між собою Байдарська, Ай-Петрінська, Ялтинська, Нікітська, Гурзуфська та Бабуган-яйла.

Рис. 4.2 – Орографічна схема Кримських гір

Невисока (до 700 м) Байдарська (з крим. – гірська сідловина) яйла починається за Форосом і на північному сході упирається в Ай-Петрінську яйлу, від якої відділяється перевалом Байдарські ворота. З перевалу відкривається чудовий краєвид на Байдарську долину, оточену природним амфітеатром гір. Річка Чоргунь (за назвою місцевої етнографічної групи) або Чорна, що протікає по долині, свого часу була перегороджена греблею, і одна з її ділянок була перетворена на водосховище. Чудові краєвиди є дуже привабливими. Серед природних об'єктів, що мають туристичне значення, Скельська печера, опоряджена для проведення екскурсій, та каньйон, який проклала річка Узунджи (з крим. – довга ріка).

Висоти сусідньої Ай-Петрінської яйли вже більші і зростають з рухом на схід від 600–700 м до 1200–1300 м. Впізнаваною її роблять білі зубці однієї з її вершин, гори Ай-Петрі (з крим. – святого Петра), що утворились в результаті вивітрювання вапняків. Яйла є найбільш освоєною в туризмі. Тут проходить дорога “Бахчисарай–Ялта” і канатна дорога. Серед природних чудес яйли – оглядовий майданчик на скелі Шишко, гора Бедене-Кир (з крим. – перепелина гора), печера Еміне-Баїр-Коба (з крим. – печера на схилі під дубом) або Тривічка, Байдаро-Кастропільська стіна, на якій залюбки займаються скелелазінням. На північному схилі Ай-Петрінської яйли знаходиться Великий Каньйон Криму, по дну якого тече річка Аузун-Узень (з крим. – потік із пащі). Довжина каньйону 3,5 км, глибина подекуди перевищує 320 м, а ширина в окремих місцях не більша 3 м. На дні каньйону утворилось багато розширених заглибин, які називають котлами та ваннами. Сюди ведуть численні туристичні та екскурсійні маршрути.

На північному заході Ай-Петрінська яйла переходить у Ялтинську (з грец. – прибережна), цікаву своїми печерами та скелями Таракташ (з крим. – кам'яний гребінь), поряд з якими проходить одна з наймальовничіших стежок гірського Криму – Тарактаська. Перевалом Уч-Кош-Богаз (з крим. – перевал трьох кошів) Ялтинська яйла відділяється від Гурзуфської. Уся Гурзуфська (з лат. – ведмігь) яйла входить до складу Кримського природного заповідника і її відвідування обмежується.

Нікітська (назва колишньої генуезької колонії Сукита, яка тут знаходилась, з часом трансформувалась у «Нікіту») яйла знаходиться на південь від Гурзуфської і є єдиною, розташованою перпендикулярно до берегової лінії моря. На їх стику знаходиться друга за висотою вершина Кримських гір – Демір-Капу (з крим. – залізні ворота) (1540м). На Нікітській яйлі знаходиться скеледром, де тренуються професійні альпіністи.

Найвищим гірським масивом Криму є Бабуган-яйла (з крим. – вовча ягода). Тут знаходяться дві вершини, вищі за 1500 м: Роман-Кош та Зейтін-Кош (з крим. – оливковий кіш). Яйла майже повністю входить до складу Кримського заповідника.

Яйли східної групи являють собою розрізнені гірські масиви, що розділяються між собою широкими в 3–5 км перевалами. Перевал Кебіт-Богаз (з крим. – магазин, лавка) розділяє Бабуган та Чатирдаг (з крим. – намет-гора) яйли. Остання є популярною серед туристів через значну кількість карстових печер, з яких Мармурова та Еміне-Баїр-Хосар (з крим. – колодязь на схилі під дубом)⁴ обладнані для відвідування. До освоєння Ангарського перевалу через Кебіт-Богаз пролягав давній торговий шлях, яким гіставалися до моря. Чатирдаг від Демерджі (з крим. – коваль) та Субаткан-яйли (з крим. – поринаюча у воду) або Долгоруківської відділяє Ангарський перевал (назву отримав від річки, назва якої з крим. перекладається як широка долина). На західному схилі Субаткан-яйли розташовані печери Кизил-Коба (з тюрк. – червона печера), популярні серед тих, хто здійснює пішохідні походи та екскурсії. Це найдовші вапнякові печери не лише в Україні, але й у Східній Європі.

На південь від Субаткан-яйли знаходиться Демерджі-яйла, відома чудернацькими скупченнями гір-останців на її південних схилах, що отримали назву “Долина приви́дів”.

Передостання, Карабі-яйла (з крим. – пасовище тарантула) є найбільшою у Гірському Криму. На ній широко представлені карстові форми рельєфу, у тому числі, найглибша печера України Солдатська (500 м), виявлена у ХХ ст. На крайньому сході Головного пасма Кримських гір розташована яйла Агармиш (з крим. – біліюча), поросла буковим лісом і теж багата на печери.

Внутрішнє та Зовнішнє пасма Кримських гір набагато нижчі і привабливі для туристів своїми печерами.

Денудаційні, вулканічні, карстові і абразивні процеси призвели до появи екзотичних форм рельєфу: гір-останців, глибоких каньйонів, печер, гротів, ніш, арок, нагромаджень, улоговин, згаслих вулканів та вулканів, що так і не вибухнули. Вони нерідко стають об'єктами туризму. Серед найбільш відомих – скелі Ласпі (з грец. – бруд, багно), Іфігенія, Аврора, Діва, Парус, Карадаг (з тюрк. – чорна гора), Аю-Даг (з тюрк. – ведмігь-гора), Кафель (з італ. – фортеця), Ак-Кая (з крим. – біла скеля), а також Нікітська розколина, грот Діани, Кучук-Койський (з крим. – мале село) кам'яний хаос та багато інших.

Не менш важливим, ніж гори, рекреаційним ресурсом півострова є його пляжі, загальна протяжність яких 343 км (майже 50% берегової лінії) при середній ширині від 12 до 25 м. На Тарханкутському (від крим. «тархан» – звільнений від податків – та укр. «кут») півострові поширені піщані пляжі. У сполученні з пологими схилами морського дна та численними мілководними лиманами вони цілком придатні для організації дитячого відпочинку. На західному узбережжі поширені піщано-гравійні та піщано-грібногалькові пляжі, а ухили дна характеризуються більшою крутизною.

⁴ За прикладками «коба» та «хосар» можна отримати уявлення про характеристику печери: коба – горизонтальна, хосар – вертикальна.

Пляжі ПБК від Форосу (з крим. - податок) до Алушти (з гр. – земля, дарована Богом) - гравійно-галькові з мальовничими скелями та кам'яними хаосами, розташованими як на березі, так і у воді. Глибини швидко зростають, тому ці пляжі більш придатні для відпочинку дорослих та розвитку водних видів туризму. Від Алушти до Судака піщано-галькові пляжі у гирлах річок чергуються з глибоко-гальковими. Біля Феодосії поширені піщані пляжі, а морське дно характеризується пологими ухилами. Піщані пляжі Керченського півострова характеризуються значною протяжністю. Найдовшим пляжем є Арабатська стрілка, яка тягнеться на 100 км та омивається з обох боків теплим мілким Азовським морем та Сивашем.

Берегова лінія півострова мало порізана. Чорне море утворює три затоки: Каркінітську (від назви міста Керкінітга (суч. Євпаторія)), Каламітську (від назви візантійської фортеці Каламіта (гарний мис), що знаходилась біля гирла річки Чоргунь) і Феодосійську. Стільки ж і Азовське море: Казантупську (від назви мису Казантуп, що з крим. – дно казана), Арабатську (з тюрк. - передмістя) і Сиваску (з крим. - багнюка). Але є чимало мальовничих мисів, бухт, які мають туристично-екскурсійне значення: Фіолент (з гр. - Божа країна), Айя (з тюрк.- свята), Сарич (з тюрк. – тканий золотом), Ай-Тодор (з гр. - святий Фодір), Март'ян, Меганом (з гр. - велике пасовище), Казантуп, Тарханкут, бухти Ласпі, Балаклавська (з тюрк. – місце, багате рибою), Коктебельська (з крим. – сіра цятка) та ін.

Рівнинна частина Криму представлена плоским рельєфом Північно-Кримської низовини та центральної частини півострова, хвилястою поверхнею Тарханкутської височини, пасмово-горбистою рівниною Керченського півострова. Об'єктами уваги туристів можуть бути унікальні природні пам'ятки – численні абразивні форми з уступами, зсувні узбережжя Тарханкутського півострова, а також грязьові вулкани Керченського півострова.

Клімат Кримського півострова теж характеризується значною різноманітністю. На рівнинній частині він помірно-континентальний, з тривалим спекотним літом (середня температура липня +23°C) і короткою малосніжною зимою (середня температура січня 0...- 1°C). Безморозний період триває тут 175-225 днів. Середньорічна кількість опадів коливається від 300 до 420 мм. Клімат Кримських гір має перехідний характер з м'якою (у передгір'ї) та помірно холодною (в горах) зимою. Середня температура січня коливається, відповідно, від 0 до -4. Літо у передгір'ї помірно спекотне (+21°C), а в горах – порівняно тепле (+16°C). В осінньо-зимовий період спостерігається хмарна погода. В цей час випадає основна маса опадів. Їх кількість коливається від 500 до 1100 мм на рік. Клімат Південного берега Криму, захищеного від впливу північних повітряних мас, субтропічний середземноморського типу з теплою зимою (+2...+4°C) та жарким посушливим літом (+23°C).

Завдяки теплому літу, а також більш-менш пологому рельєфу морського дна вода біля узбережжя добре прогрівається. Купальний сезон тут триває з середини травня до середини жовтня. Середньорічна кількість опадів становить 350-635 мм, більшість яких припадає на зимовий період. На думку дослідників, кримський клімат є найкращим для організації рекреаційної діяльності. Тепле, насичене йодом морське повітря віддавна використовувалось для лікування і профілактики хвороб дихальних шляхів.

Безперечно, найголовнішими рекреаційними *гідрологічними* ресурсами Криму є моря, якими він омивається (характеристику морів див. у розділі 1).

Основні *річки* півострова беруть початок у Кримських горах. Річки північного схилу – Салгир (з тавр. (не підтверджено) – річка снігової води), Біюк-Карасу (з крим. – велика чорна вода), Інгол, Альма (з крим. - яблуко), Кача (з тюрк. - хрест), Бельбек (з крим. – ущелина на вершині), Чоргунь – іноді пересихають у нижній течії, так і не донісши своїх вод до моря. Річки південного схилу короткі, порожисті, іноді утворюють водоспади, що є об'єктами туристської уваги, серед них – водоспад Учансу (з крим – вода, що летить) на одноіменній річці, Джур-Джур (з вірм. – вода-вода) на Улу-Узень (з крим. – велика ріка), Головінського на р.Узень-Баш (з крим. – початок річки), Срібні Струни, Гейзер. Екскурсійними гідрооб'єктами є також Ванна Молодості у Великому каньйоні, джерело в с.Орлиному (істор.Байдари) (Байдарська долина), водоспад Кобалар (з крим. – печерний яр) (там же) та ін.

Постійні водотоки Криму мало придатні для організації водного туризму та купання, проте, вони урізноманітнюють степові краєвиди рівнинної частини Криму та надають мальовничості гірським ландшафтам.

В АР Крим понад 50 солоних озер, що мають значні запаси лікувальних грязей, які, за підрахунками, сягають 24 млн. м². Найбільші з кримських озер — Сасик (з крим. — злилий), Донузлав (з тюрк. — місцевість, де зимують дикі свині), Узунлар (з крим. — довге), Сакське (з крим. — водонос). Деякі з озер використовуються у лікувальних цілях. Серед найбільш відомих — Сакське у Саках і Мойнакське (з тюрк. — пересип) в Євпаторії, Тобечицьке (з тюрк. — верхівка) на Керченському півострові.

Надзвичайно зміцнює рекреаційно-ресурсний потенціал Криму наявність на півострові джерел хлоридних, сульфатних (гірський Крим) та азотних, сірководневих, метанових та вуглекислих (рівнинний Крим) мінеральних вод. На півострові виявлено понад 100 джерел, проте, небагато з них використовуються з лікувальною метою. Відомими мінеральними водами Криму є “Феодосія”, “Кримський нарзан”, “Ялтинська”, “Мелас”, “Аджи-Су”.

Рослинність північної та центральної частин Криму представляють типові для типчаково-ковзових, полинових та солянково-полинових степів рослинні угруповання. У петрофітних степах Тарханкутського півострова ростуть чебрець, келерія, полини, пижмо, молочай, ковила та ін. На солончаках зростають галофіти. Степова рослинність Керченського півострова представлена ковилою, кострицею, осоками та ін.

Великою видовою різноманітністю характеризується флора Кримських гір. З 2433 видів вищих судинних рослин, що поширені на півострові, більшість зростає у горах. Лісистість гір становить 32%, а основними лісоутворюючими породами є дуб, бук, граб і сосна. Для Кримських гір характерна висотна поясність та широтна зональність. Так, на північному схилі чітко виділяються пояси: лісостеповий, дубових лісів, буково-грабових лісів, а на південному — приморських чагарників та ялівцево-дубових лісів, лісів з сосни та буку. Верхній пояс представлений рослинністю яйлинських лучних степів.

Фауна Кримських гір представлена різними видами тварин, серед яких козулі, благородні олені, кабани, білки, куніці, борсуки, бурозубки, кутори, канюки, яструби, орли-могильники, чорні грифи, сойки, чорні дрозди, вівчарики, зяблики тощо. Тварини степової частини Криму представлені ховрахами, тушканчиками, тхорами, мишоподібними гризунами, зайцями-русаками, полозами, вужами, степовими гадюками, дрохвами, журавлями, куріпками, перепелами, орлами, лунями тощо.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси. На території Автономної Республіки Крим, розташовані 194 об'єкти ПЗФ загальною площею 243,06 тис. га, тому числі 1 національний природний парк та 15 регіональних ландшафтних парків. Заповідність території Кримського рекреаційно-туристичного району становить 9%. З початком окупації Криму природно-антропогенні ресурси, так само, як ресурси антропогенного походження, знаходяться у небезпеці, адже при їх користуванні окупанти не керуються ані українським, ані навіть російським законодавством щодо охорони природної та історико-культурної спадщини. В якому стані вони будуть після звільнення — сказати важко через ймовірність ведення бойових дій на їх території.

Найбільш відомими заповідниками Криму є Карадазький, Кримський, Онуцький, “Мис Мартьян”, Казантипський та Ялтинський гірсько-лісовий. До окупації найбільш популярними у туристів були Ялтинський та Карадазький природні заповідники. Об'єктами ПЗФ, створеними Україною, у тому числі, для туристичних потреб є НПП “Чарівна Гавань”, РЛП “Бакальська коса” та “Калінівський”, ландшафтний парк “Салгирка” у Сімферополі. Відомими є також Алупкінський, Гурзуфський та Фороський парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарк у Євпаторії, Нікітський ботанічний сад та ін.

Ялтинський гірсько-лісовий заповідник було створено в 1973 році на південних схилах головного пасма Кримських гір. Його загальна площа 14,6 тис.га. Цей заповідник характеризується найбільшою в Україні кількістю видів рослин — усього 1367. Близько 75%

території заповідника займають хвойні та широколистяні ліси субсередземноморського та центральноєвропейського типів. Цікавими в туристичному відношенні є численні пам'ятки природи, зокрема найвищий водоспад України Учан-Су, гора Ай-Петрі; карстові колодязі та печери на території Ялтинської яйли; типові гірські річки: Хаста-Баш (з крим. – хвора голова), Дерекойка (з крим. – селище в ущелині). У **музеї природи**, який створено при заповіднику, зібрані експонати й цікаві відомості про флору та фауну гірського Криму.

Заповідний гірський масив **Карадаг** («Чорна гора») – єдиний справжній вулкан у Чорному морі, що вивергався в середині Юрського періоду мезозойської ери (150–160 млн. років тому). Нині урочище Карадаг – мінералогічний природний музей просто неба. Тут виявлено понад 30 мінералів, деякі з них є напівдорогоцінними або виробними: гірський криштал, аметист, сердолик, агат, яшма, опал. Розташований заповідник поблизу с. Коктебель, що між Феодосією та Судак. Карадаг та його околиці надзвичайно мальовничі і відомі скелями Золоті Ворота, Маяк, Парус, Слон, Іван-Розбійник, Мертвим містом, яке являє собою вузьку ущелину на південному схилі масиву, що нагадує скупчення кам'яних обелісків, веж і порталів, оточених з усіх боків важкодоступними скелями. У заповіднику створено Музей природи.

Природний заповідник «**Мис Март'ян**» є найменшим заповідником в Україні (його площа складає всього 240 га, які свого часу були відведені з території Нікітського ботанічного саду). Він розташовується у центральній частині південного берега Криму на однойменному мисі, що поблизу м. Ялти. Рельєф заповідника дуже мальовничий за рахунок поєднання ярів, балок, вимоїн, абразивних терас, підводних скель. Головною ботанічною цінністю даного об'єкта ПЗФ є реліктовий гай ялівця високого. Окупанти позбавили заповідник його охоронного статусу.

Кримський природний заповідник – найбільший та один із найстаріших на півострові. Свій початок бере із мисливських угідь останнього імператора Російської імперії, де згодом полюбляли полювати й керівники Советського Союзу. Заповідник охоплює частини яйл Ялтинської, Гурзуфської, Бабуган та Чатирдагу. Нині це досить закрита територія з тієї ж причини, що і колись: нелегальне полювання еліт.

Національний природний парк «**Чарівна гавань**» розташований у західній частині Тарханкутського півострова. Площа парку – 10900 га. Це один із найбільш посушливих районів Криму. Він поєднує на своїй території типові зональні рослинні угруповання – різноманітні типи степів, які збереглися в незміненому стані, унікальні прибережні ландшафти зі своєрідними формами рельєфу (скелями, арками, гротами), рослинним і тваринним світом, та цінні історичні пам'ятки. Символом національного парку «Чарівна Гавань» є арка Великого Атлешу (з перс. – вогонь).

Нікітський ботанічний сад, заснований у 1812 р., є найбільшим за площею в Україні – близько 877 га. і має найбільшу флористичну колекцію. За оцінками спеціалістів, Нікітський ботанічний сад належить до найвідоміших у світі ботанічних закладів. Всесвітню славу йому приніс дендрарій, який є унікальним зібранням рослин з усіх континентів. Жива колекція саду налічує 30 тис. видів, гібридів і сортів рослин. Сад також є «сховищем» видового та сортового різноманіття південних плодових культур, в т.ч. більше 11 тис. сортів персика, абрикоса, аличі, інжиру, граната, оливок, зизифусу, черешні, хурми. Колекція троянд – одна з найбільших і нараховує 2000 сортів. Усі рослини згруповані з урахуванням максимального декоративного ефекту.

Євпаторійський дендропарк з'явився після рішення советського уряду про створення в Євпаторії зразкового дитячого курорту у 1936 р. Нині дендропарк є окрасою Євпаторії, однією з небагатьох зелених зон міста, де у суворих степових умовах на кам'янисто-глинистих ґрунтах росте більше 280 порід дерев та чагарників. Багато дерев, що тут ростуть, належать до реліктових видів.

В Криму є значна кількість парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, створених у XIX ст. як оточення розкішних палаців та вілл на південному узбережжі: Алупкінський, Лівадійський, Місхорський, Кипарисний, Масандрівський, Гурзуфський, Утьоський, Харакський та ін.

Поряд з об'єктами ПЗФ на території Кримського рекреаційно-туристичного району є об'єкти, перетворені людською працею з природних. Серед них Чортові сходи – прокладена в

горах дорога, яка з'єднує Байдарську долину з Південним берегом Криму, стара римська дорога Календська стежка, яка пов'язувала Херсонес з Хараксом, а також численні печерні міста. Найвідоміші підземні порожнини антропогенного походження в нашій країні зосереджені у столових масивах Внутрішньої гряди Кримських гір.

«Печерні міста» Криму поділяються на три групи:

- великі за площею міста (Ескі-Кермен, Киз-Кермен, Мангуп, Чуфут-Кале);
- укріплені фортеці-замки (Бакла, Тепе-Кермен, Киз-Куле та ін.);
- вирубані в скелях християнські монастирі (Успенський, Інкерманський, Качі-Кальон та ін.).

У передмісті Бахчисараю (з крим. – сар-палац) височать мури фортеці **Чуфут-Кале** (з крим. – єврейська фортеця) яка існувала з V ст. до XIX ст. н.е. В різні часи там жили кипчаки, караїми, кримчаки. Свого часу тут була столиця Кримського ханства. Чуфут-Кале – найкраще збережене з печерних міст Криму. В'їзд до міста оточує система казематів, а за брамою збереглися руїни міських споруд.

Місто **Ескі-Кермен** (з крим. – старий замок) знаходиться приблизно за 20 км від Бахчисараю. Засноване у VI ст., печерне місто припинило своє існування у XII ст. Від колись квітучого міста залишилося тільки багато різних печер: печери-храми, бойові печери, господарські, печери зі сходами, печери з колонами. Це одне з найбільш мальовничих та загадкових печерних міст Криму. Цікавою спорудою є «храм трьох вершників» зі збереженим фресковим зображенням трьох воїнів.

Мангуп (з тюрк. – злочасна) (істор. Феодоро – богоносний) був побудований у V ст., а у XIII –XV ст. був столицею греко-готського князівства Феодоро. Природний скельно-печений ландшафт Мангупського плато був доповнений оборонними та іншими спорудами. Стіни цього давнього міста добре збереглися на неприступних схилах високої гори. Серед чагарників проглядаються руїни палацу, великої базиліки та цитаделі князів Феодоро (археологічні ресурси). Де-не-де можна побачити залишки фрескового розпису. У найбільшій печері, яка називається Барабан-коба, є колона, вдаривши по якій можна почути звук барабана.

Тепе-Кермен (з крим. – замок на вершині) – невелике печерне місто в Криму біля села Кудрине (істор. Шурі) Бахчисарайського району, розташоване на вершині гори-останця висотою 535 м над рівнем моря. Є три версії походження міста: як місця поховань, як житлового комплексу давніх народів або ж прихистку християнських ченців, що переховувались від іконоборських гонінь. У скелі вирубана велика кількість фундаментів, що залишилися від середньовічних споруд. Частина печер за своїм розміщенням і будовою подібна до фортифікаційних споруд Мангупа та Ескі-Кермена.

Найбільш відомим із християнських монастирів України є діючий нині **Успенський** (побудований у кінці VIII – на початку IX ст.), розташований неподалік Бахчисараю, на шляху від останнього до печерного міста Чуфут-Кале. Це один з найдавніших печерних монастирів регіону. Більшість учених вважає, що Успенський монастир був заснований наприкінці VIII – початку IX століття, коли в Криму з'явилися іконошанувальники. Це були, переважно, греки, які втекли з Візантії від переслідування іконоборців. Вони селилися в горах, створюючи печерні монастирі, одним з яких і був Свято-Успенський. Мешканці монастиря жили за суворими канонами, подібними монастирям Святого Афона у Греції, тому храм ще називали **Кримським Афоном**. Унікальність монастиря ще й у тому, що він розташований у вертикальній кам'яній стіні. Після захоплення Криму монголами багато монастирів припинили своє існування, але **Успенський** зберігся, хоча за радянських часів і йому довелося пережити закриття й занепад. Лише у 1993 році тут відкрито Свято-Успенський чоловічий монастир – головний центр православ'я в Криму. Іншими скельними монастирями Криму є **Інкерманський, Чильтре, Шулдан, Качі-Кальон**.

Цікавим туристичним об'єктом є також **Аджимушкайські каменярні** поблизу Керчі. Це підземні виробки у вигляді складної багатокілометрової системи ходів, що утворилися за час видобутку каменю, з якого будувалося місто Керч. Аджимушкайські каменярні є пам'ятником

технології видобутку будівельного каменю часів античності та середньовіччя. Вважається, що ще у II столітті нашої ери тут з'явилися християни. У роки II світової війни Аджимушкайські каменярні стали базою партизанського руху. Після прориву оборони советських військ бійці та цивільне населення були змушені ховатися у підземеллях, де організували партизанський загін чисельністю від 5 до 13 тис. осіб. В умовах браку води та їжі партизани чинили спротив, хоча і усвідомлювали його приреченість. 170-денна облога закінчилась поразкою партизанів. Вижило лише 48 осіб. У пам'ять про героїчну діяльність бійців у 1982 році звели меморіальний комплекс «Героям Аджимушкая».

Передумови формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів району. Поява перших поселень на рівнинній частині півострова відбулась, за визначенням вчених, 50–100 тисяч років тому. В давні часи право володіння Кримом оспорювали кіммерійці, таври, скіфи, сармати, готи, гунни, хозари, половці. На основі їх взаємодії формувалось місцеве населення – кримли, яке за сформованою традицією називають кримськими татарами. Вдале стратегічне розташування півострова призводило до активних державотворчих процесів: Крим був свідком виникнення, розквіту та занепаду пізньоскіфської держави, столицею якої був Неаполь Скіфський, Боспорського царства зі столицею у Пантікапеї (Керч), міста-держави Херсонес, греко-готської держави Феодоро зі столицею у Мангуні. Господарським освоєнням Криму в різні часи займались колоністи давньогрецьких держав-полісів, римляни, ромеї, хозари, генуезці, вірмени. Руські князі воювали та торгували з Кримом.

З другої половини XI ст. півострів почали активно освоювати половецькі племена. Переселення посилювалось під час монгольської навали, але Кримські гори не змогли врятувати ані половців, ані інші народи, що населяли цей край, від завоювання. На деякий час ця територія входить до складу улусу Джучі Монгольської імперії Чингізидів. З XIII ст. з'являється топонім «Крим», що за однією із версій означає «рів». До того півострів за античних часів називали Таврикою, після завоювання хозарами у VII ст. – Хозарією або Газарією.

В середині XV ст. Чингізиду Хаджі-Девлету з роду Гераїв за підтримки Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського вдалося звільнитися з-під контролю слабнучого сюзерена і стати першим ханом нової держави – Кримського Ханства. Проте, незалежність від Золотої Орди тривала недовго, і через деякий час Кримське Ханство стало турецьким васалом. Були на півострові території, які підкорялись безпосередньо султану. Така опіка часто призводила до повстань проти сюзерена, у чому місцевому населенню активно допомагали запорозькі козаки.

Через два-три століття стратегічно важливий півострів опинився у полі зору Російської імперії. Розпочалась серія кровопролитних воєн між Росією та Туреччиною за володіння даною територією, в результаті чого Крим на дев'ять років отримав незалежність і декілька російських гарнізонів, а потім в обхід умов Кучук-Карнаджийського мирного договору, укладеного між Османською та Російською імперіями, був приєднаний до останньої. Це викликало обурення з боку Османської імперії, і протистояння продовжилось. Завдяки депортації християн, якими Росія зобов'язалась опікуватись, утискам місцевого мусульманського населення та схиланню його до еміграції, зведенню нанивець торгівлі, яка заклала основи економічної незалежності Кримського Ханства, заселенню краю вихідцями з інших губерній імперії, укріпленню берегових позицій, створенню флоту Росії вдалось утриматись на завойованих землях. До заселення нових земель залучались не лише піддані Російської імперії, здебільшого, росіяни й українці, але й запрошені колоністи: німці, болгары.

У 1917 році на території Криму було створено першу у світі мусульманську республіку (Кримська народна республіка), яка не змогла довго втриматись на геополітичній арені і була поглинута новопосталою советською імперією. В советський період Крим ненадовго отримує права автономії, а потім входить до складу Російської, а з 1954 року – Української ССР. Під час II світової війни півострів став об'єктом запеклої боротьби советських військ із німецькими

загарбниками, які планували виселити місцеве населення та заселити Крим німцями на тій підставі, що колись в Криму існувала готська держава. Чимало пам'яток було зруйновано і знищено в той час. Після звільнення Криму від німецьких окупантів у травні 1944 р. киримли, а також болгар, греків та вірмен, яких несправедливо звинуватили у зраді, було депортовано у Середню, як тоді казали, Азію. На їх місце було переселено чимало росіян, українців та білорусів. Саме тоді сталося масове перейменування тисяч населених пунктів Криму. Про спадщину корінного народу після війни в умовах руїни мало хто збав. Ситуація змінилась, коли Крим було передано до складу України.

У 1990 р. киримли почали повертатись на землю предків. У 2014 році півострів було окуповано Російською Федерацією, а для корінного народу Криму почались нові випробування. Для історико-культурної спадщини півострова – теж.

Таким чином, край розвивався в умовах взаємодії різних етносів, що залишило відбиток на культурній спадщині і обумовило надзвичайне багатство, розмаїтість та самобутність соціально-історичних рекреаційних ресурсів. Водночас, конфронтація інтересів різних народів не сприяла їх збереженню у повній мірі.

На території Криму зберіглась велика кількість унікальних пам'яток античного, середньовічного та більш нових часів: фортифікаційних, культових споруд, палацових комплексів, особняків, які мають виключно важливе значення для розвитку в регіоні туризму.

Суспільно-історичні рекреаційні ресурси району. На відміну від більшості інших обласних центрів країни, що зосереджують в своїх межах основну частину антропогенних туристичних ресурсів, **Сімферополь** (назва була дана за часів Російської імперії в рамках підготовки до реалізації «грецького проекту». З гр. – місто користі) (істор. Неаполь (з гр. – нове місто) Скіфський, згодом Ак-Месджид (з крим. – біла мечеть)) не відзначається потужним соціально-історичним ресурсним актуалом. Незважаючи на тисячолітню історію, тут зберіглося не так багато визначних архітектурних споруд. Серед них – найдавніші споруди міста: мавзолей скіфського царя Скілура (рис.4.3) і мечеть Кебір-Джамі XV ст. (рис.4.4), грецькі торгові ряди, собор Петра і Павла, церква Костянтина і Єлени, палац Воронцова, господарські, житлові та адміністративні споруди XIX ст., залізничний вокзал XX ст. (рис.4.5).

Рис.4.3 – Мавзолей царя Скілура

Рис.4.4 – Мечеть Кебір-Джамі у Сімферополі

Рис.4.5 – Залізничний вокзал

Безперечними лідерами за кількістю соціально-історичних рекреаційних ресурсів є міста та селища Південного берегу Криму. **Ялта** вважається столицею курортного Криму. З другої третини XIX ст. вона була відома як аристократичний курорт. Це позначилось на архітектурному образі міста, що у деяких районах може сприйматись як музей просто неба. З-поміж визначних архітектурних споруд міста слід згадати церкву Іоанна Златоуста XIX ст. (рис.4.6), собор св. Олександра Невського, Вірменський храм св. Репісеме (рис.4.7), будинок чоловічої гімназії, палац еміра Бухарського поч. XX ст. (рис.4.8), костел Пресвятої Богородиці, багато особняків і вілл.

У селищі **Масандра** (істор. Марсандра - з гр. - великий грот), розташованому у передмісті Ялти, зберігся палац у стилі французького ренесансу (рис.4.9), будівництво якого було розпочато

гр. Воронцовим, а продовжено Олександром III. Свого часу він не був добудований і використовувався як мисливський замок. Селище знамените далеко за кордоном винними льохами одноіменного виноробного комбінату.

Інше передмісне селище Ялти – **Лівадія** (з гр. – луг) – відоме палацом, який належав родині Потоцьких, а потім став літньою резиденцією династії Романових (рис. 4.10). У ті часи палац перетворили на цілий комплекс, що потопав у зелені одного з найкращих на узбережжі парків. У 1945р. Лівадійський палац став місцем проведення Ялтинської конференції, на якій вирішувалась доля повоєнного світу.

Рис. 4.6 – Церква Іоанна Златоуста у Ялті

Рис.4.8 – Палац еміра Бухарського у Ялті

Рис. 4.7 – Вірменська церква св. Репісеме у Ялті

Алупка (з гр. – лисиця) знаменита оригінальним палацом М. Воронцова XIX ст. (рис.4.11), що поєднав у собі готичний та мавританський стилі. Розташований біля підніжжя Ай-Петрі, оточений розкішним парком, палац став однією з візитівок ПБК.

Рис. 4.9 – Палац Олександра III у Масандрі

Рис.4.11 – Палац Воронцова в Алупці

Рис.4.10 – Палац Романових у Лівадії

Візитною картою Криму стало також знамените Ластівчине гніздо, розташоване поблизу селища **Гаспра** (з гр. – білий), в якому збереглися два палаці XIX ст. Чудові архітектурні комплекси, які змінюють один одного, формуючи неповторний образ узбережжя, доповнюються палацами **Кореїзу** (з гр. – село) – Юсупівським та Дюльбер.

Серед інших пам'яток Південного берегу Криму – оригінальний фонтан “Ніч” у **Гурзуфі**, широко відомий за кордоном дитячий центр “Артек” біля підніжжя Аю-Дагу, генуезька фортеця (рис.4.12) у **Судаку** (істор. Сугедея, Солдайя, Сурож), палац князів Гагаріних в с. **Утьос**, генуезька фортеця, церкви та особняки, музеї І. Айвазовського та О. Гріна у **Феодосії** (з гр. Богом дана, істор. Кафа), церква Воскресіння у **Форосі** та ін. Палаці Криму окрім звичайної ролі ресурсів культурно-пізнавального туризму у 2000-х роках стали об'єктами весільного туризму.

Визначним осередком концентрації соціально-історичних рекреаційних ресурсів західної частини півострова є місто-курорт **Євпаторія** (назва була дана за часів Російської імперії в рамках підготовки до реалізації «грецького проекту»; з гр. – шляхетна). Архітектурна спадщина міста формувалась під впливом багатьох культур. Від античної епохи залишились руїни давньої Керкінітиди (з гр.- рак) – саме таку назву дали їй засновники греки-колоністи, від турецько-

татарського Гезлева (з тур. – спостерігай) збереглися залишки оборонних стін і брами, турецька лазня, текіє дервішів, мечеть Джума-Джамі XVI ст. (рис.4.13). За часів російського освоєння Криму в Євпаторії було побудовано Вірменську церкву, собор Св. Миколая (рис.4.14), храм св. Іллі, ряд готелів, адміністративних будинків, особняків. У СРСР Євпаторія здобула собі славу дитячого курорту всесоюзного значення.

Рис. 4.12 – Генуезька фортеця у Судаку

Рис.4.13 – Мечеть Джума-Джамі в Євпаторії

Рис.4.14 – Церква св.Миколая у Євпаторії

Характеризуючи соціально-історичні ресурси Кримського півострова, неможливо не згадати **Севастополь** (назва була дана за часів Російської імперії в рамках підготовки до реалізації «грецького проекту»; з гр. – священне місто; істор. Херсонес (з гр. – півострів), Корсунь (з тюрк. – палаюча вода), Ак'яр (з крим. – білий берег)). Відомий він, насамперед, залишками античного міста Херсонеса, заснованого наприкінці V ст. грецькими колоністами. Руїни міста дістали статусу Національного заповідника та 2013 р були включені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Херсонес є знаковим містом для православних християн. Свого часу тут бували Андрій Первозванний, рівноапостольні Климент та Кирило, св. Мартин Сповідник. Саме тут прийняв хрещення рівноапостольний князь Володимир і поклав початок розповсюдженню православної віри на підвладних йому землях. Херсонес було зруйновано Золотою Ордою наприкінці XIV ст. Торгівельне місто-держава не відновилося, бо великою була конкуренція із купцями-генуезцями, котрі вже до того часу мали свою потужну мережу фортець у Криму і змогли зберегти більш-менш хороші стосунки із завойовниками. У XVII ст. у цій місцевості з'являється кримське поселення Ак'яр як передмістя більшого **Інкермана** (з крим. – печерна фортеця), відомого своєю фортецею Каламіта та печерним монастирем.

Історія Севастополя як військового порту починається у 1783 р, коли з наказу Катерини II тут почали будувати базу для військових кораблів. З того часу місто нерозривно пов'язане з воєнно-морським флотом. У місті безліч привабливих церков, житлових та адміністративних будинків, побудованих у XIX ст. Але спеціалізація міста робила його у різні часи більшою чи меншою мірою закритим для цивільних відвідувачів. За часів незалежності України і до російської окупації ця закритість була порушена: Севастополь став одним із найбільш відвідуваних міст України. Туристи відкрили для себе Покровський та Володимирський собори, церкву-піраміду св. Миколая, колишню караїмську кенасу, численні музеї міста. Районом Севастополя стала колишня Балаклава, де знаходиться генуезька фортеця Чембало.

За своїм історико-культурним потенціалом не поступається Севастополю м. **Керч** (руське «Корчів» згодом трансформувалося в крим. «кереч» – вапняк) – за однією з версій – найдавніше місто України. На її території існувало кілька античних міст, найвідомішим із яких був Пантікапей (з іран. – рибний шлях) – столиця Боспорського царства. Місто багате на античні пам'ятки: залишки боспорських міст, Царський курган та некрополь на горі Мітридат, Мелек-Чесменський курган. Серед інших пам'яток Керчі – собор Іоанна Хрестителя VIII-XI ст., фортеці Керченська та Ені-Кале XVIII ст. (рис.4.15).

Давню історію має колишня столиця Кримського ханства – м. **Бахчисарай**, головними пам'ятками якого є ханський палац (рис.4.16) та Велика ханська мечеть. Нині цей унікальний

комплекс, зразок кримськотатарської палацової архітектури знаходиться під загрозою знищення. У місті функціонують три музеї.

Одним із старовинних центрів Криму є **Старий Крим** (з крим. – рів, окоп; істор. Солхат – з італ. – рів). Відоме ще з часів давніх таврів, місто було важливим транзитним пунктом міжнародної торгівлі. За часів панування Золотої Орди тут знаходилась резиденція намісника хана. Нині місто відоме однією з найстаріших мечетей на територіях, колись підвладних Монгольській імперії, – мечеттю хана Узбека, при якій з ініціатииви впливових кримських жінок у 1333 році було відкрито найстаріший вищий навчальний заклад на території сучасної України – медресе (рис.4.17).

На жаль, до нашого часу ця пам'ятка дожила у вигляді руїн. Цієї ж долі не оминули мечеті Бейбарса та Куршум-Джамі, церква Івана Хрестителя, монетний двір та караван-сарай. Неподальк від Старого Криму знаходиться діючий вірменський монастир Сурб Хач (Святого Хреста) XIV ст. та руїни вірменського ж монастиря Святого Стефана.

Пам'ятки архітектури є не лише в населених пунктах, але й у горах, а саме: Альтанка Вітрів на Нікітській яйлі, Срібна альтанка на г.Пендикюль, Ай-Петринський меридіан та обсерваторія, церква Воскресіння Христового поблизу Фороса, руїни фортеці Фуна у підніжжя Демерджі, Чоргуньська вежа в долині одноіменної річки, менгіри, залишки давніх святилищ та середньовічних храмів.

Рис. 4.15 – Фортеця Ені-Кале у Керчі

Рис. 4.16 – Ханський палац у Бахчисараї

Рис.4.17 – Мечеть хана Узбека та руїни медресе

Етнографічні ресурси Криму пов'язані з місцями компактного поселення кримли (колись – степняків, горців та південнобережців), караїмів, кримчаків, греків (Сімферополь, Ялта, Керч, Сімферопольський та Білогорський райони), італійців (Керченський півострів) та вірмен – народів, що віддавна проживають в Криму.

Століття переслідування імперською владою позначились на самоідентифікації багатьох із них. Але корінний народ кримли, за яким закріпилась назва «кримські татари», активно бореться за своє існування навіть в умовах жорсткого переслідування. Багато років культурна спадщина кримли свідомо знищувалась. Дізнатись про матеріальну культуру кримських татар можна у **Сімферопольському** етнографічному музеї, **Бахчисараї**, **Чуфут-Кале**, **Євпаторії** (фестивалі на вулиці Караїмській та біля Гезлівських воріт), **Ялтинському** музеї.

Цікаво, що не зважаючи на різницю у релігії, між кримли та українцями є багато спільного. Дуже розвинене вишивальне мистецтво, а характерний символічний орнамент орнек внесений ЮНЕСКО до списку нематеріальної спадщини. Житло прикрашалось вишиваними рушниками – іджіярами. Дівчата і заміжні жінки особливо дбали про прикрашання голови, виготовляючи шапочки та покривала, оздоблені витонченими вишиваними візерунками. У традиційних родин кримли зберігся звичай увечері ходити в гості до рідні, що сприяло свого часу розвитку традицій гостинності. Кримли, як і українцям характерне шанобливе ставлення до їжі. Своєрідною і цікавою є весільна обрядовість, до того ж обов'язковим було знання свого родоводу, бо перед весіллям обов'язково перевіряли відсутність родинних зв'язків між нареченими до 5-7 коліна! Існує свій, національний вид боротьби – куреш, коли борці змагаються, тримаючи один одного за пояс. Так само, як і українцям,

киримли довелося боротися за свою мову, але чисельність цього народу менша, значна кількість його представників живе в умовах окупації, тому його мова знаходиться на межі зникнення, і за цією ознакою включена ЮНЕСКО до списку мов, що вимирають.

Споріднює українців та кримли і культ кави, який, втім, у останніх має давніші традиції. Деякі страви кримськотатарської кухні завоювали широку популярність. Так, кримська пахлава стала популярним десертом не лише у приморській курортній місцевості, а чибереки – характерної форми смажені пиріжки з тонкого тіста з м'ясною начинкою – давно стали популярною вуличною їжею далеко за межами України. Кримськотатарську кухню репрезентують також різноманітні страви з баклажанив, серед яких знаменитий імам-баїлди (імам знепритомнів), фарширований перець (долма) і страва, схожа на голубці, але у виноградному листі (сарма), відкриті пиріжки янтик і великий, схожий на піцу, але у формі човника, пиріг піде, кашик-аш – юшка з маленькими пельменями, у виготовленні яких татарські господині досягли значної майстерності (у ложці їх повинно поміщатися не менше 9 штук!) та багато інших. Скуштувати страви кримськотатарської кухні нині можна не лише на півострові. Українцям та туристам з інших держав вона доступна у Києві, Львові та Чернігові.

Не менш цікавими є етнокультурні ресурси, пов'язані з іншими корінними народами Криму – караїмами та кримчаками. Караїми – тюркомовний народ, який сповідує іудаїзм (визнають лише Старий Заповіт). Хоча вони ніколи не мали своєї державності, головне їх місто в Криму – **Чуфут-Кале** (Єврейська фортеця). Свого часу караїми були досить впливовою спільнотою завдяки заняттям торгівлею, військовою та лікарською справою, нині – це малочисельний, зникаючий народ. Матеріальні свідки їхньої культури – кенаси (молитовні будинки). Усього на території України три діючі кенаси, дві з яких знаходяться в окупованому Криму (у **Євпаторії та Чуфут-Кале**) і одна у Харкові, де живе одна з найбільших караїмських громад. Багато з-поміж інших кенас свого часу були реквізовані і нині використовуються не за призначенням (Київ, Севастополь, Сімферополь, Бердянськ, Миколаїв), ще більше – зруйновані (Луцьк, Галич, Одеса, Дніпро, Херсон).

Кримчаки – ще більш малочисельний корінний народ Криму. Він сформувався на базі місцевого тюркомовного населення, яке прийняло юдейську віру. ХХ століття було одним з найбільш трагічних в історії цього народу, внаслідок чого його чисельність зменшилась до кількох сотень. Попереду велика робота щодо відновлення та збереження етнокультурної спадщини цих народів.

У 2000-х роках у **с. Новомиколаївка** діяв музей «Українська хата».

Із Кримом пов'язані долі свв. Климента та Мартина Сповідника, темника Мамая, династії Гераїв, ймовірно, Бейбарса I, султана Єгипту та Сирії, першого голови уряду незалежного Криму Н. Челебіджіхана, письменників С. аль-Кирімі, І. Гаспринського, С. Руданського, М. Коцюбинського, А. Чехова, О. Гріна, поетів Лесі Українки, О. Олеся, О. Пушкіна, художників І. Айвазовського, Л. Лагоріо, М. Самокиша, І. Левітана, А. Горської, архієпископа і хірурга Луки (Войно-Ясенецького), спортсменів К. Серебрянської, Я. Клочкової, О. Усика, співачок Софії Ротару та Джамали та багатьох інших.

В Криму зосереджена і значна кількість розважальних туристичних ресурсів: театрів, музеїв, клубів, дискотек, аквапарків. На приморських курортах розвиток отримали різноманітні види водних розваг: гідроцикли, катамарани, човни, катери, парашлани, водні лижі, надувні банани.

4.2. Причорноморський рекреаційно-туристичний район

Загальні відомості. До складу Причорноморського рекреаційно-туристичного району (рис.4.18) входять Одеська та Миколаївська області. Площа району – 57,9 тис. км² або 9,6 % загальної території України. В районі до повномасштабного вторгнення РФ проживало 3440 тис. осіб, більша частина якого мешкала у містах. Як єдине ціле даний рекреаційний район дають змогу розглядати його приморсько-степове розташування, пов'язана з цим специфіка

кліматичних рекреаційних ресурсів, значна забезпеченість бальнеологічними ресурсами та приморськими пляжами, схожість ландшафтів та характеру господарського освоєння території, давні традиції та значні перспективи розвитку рекреаційної справи.

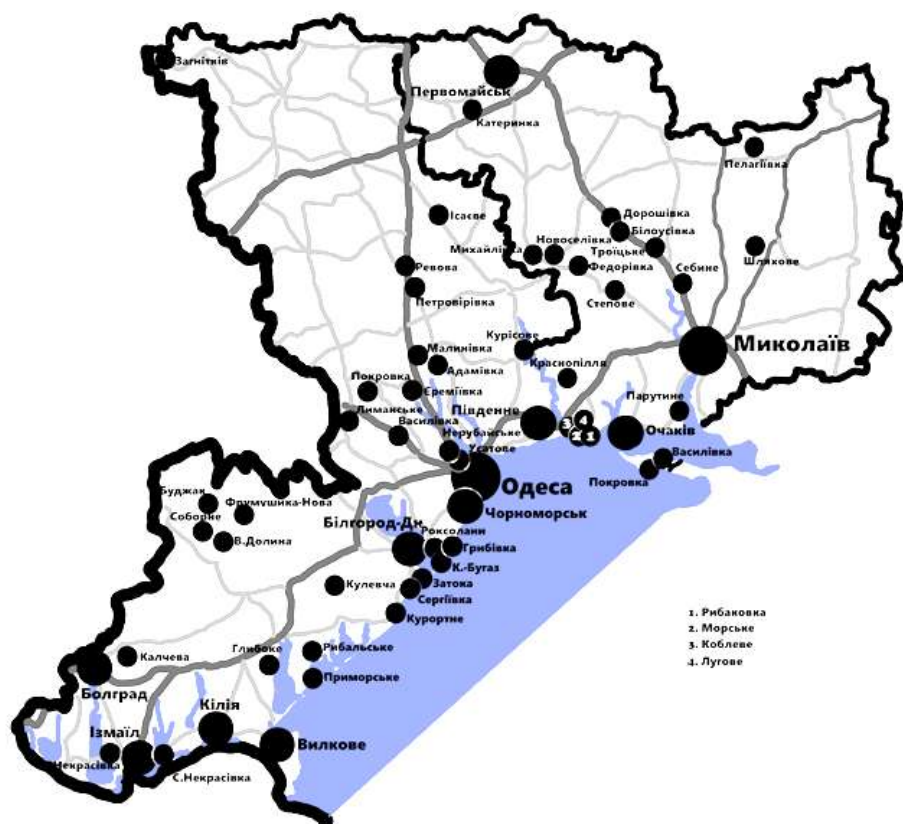

Рис. 4.18 – Причорноморський РТР

Рекреаційні ресурси Причорноморського району знаходяться під загрозою пошкодження, а деякі – навіть знищення. Частина Миколаївської області, у тому числі, морське узбережжя до гирла Південного Бугу, 9 місяців 2022 року знаходилась в російській окупації. Станом на грудень 2024 року не припиняються обстріли Одеської та Миколаївської областей, які спричиняють руйнування, у тому числі, і об'єктів культурної спадщини, що викликає значний резонанс у цивілізованому світі, але ніяк не впливає на рішення загарбників припинити варварське знищення природних і культурних об'єктів. Значну шкоду якості морських ресурсів району завдав підриз окупантами греблі Каховського водосховища, внаслідок чого в море потрапила значна кількість прісної води, сміття, органічних та хімічних речовин, спричинивши справжню екологічну катастрофу. Після звільнення захоплених територій, які знаходяться у безпосередньому сусідстві із описуваним районом, постане необхідність проведення масштабних заходів щодо відновлення і примноження рекреаційно-туристичних ресурсів району та модернізації його туристичної інфраструктури. Допоки ж рекреаційно-туристичні ресурси краю залишаються фактично у статусі парарекреаційних.

Природні рекреаційно-туристичні ресурси. Більша частина території району представлена плоскою, подекуди полого хвилястою Причорноморською низовиною, яка поступово знижується у південному напрямку і різко обривається до моря, утворюючи високий урвистий берег. На півночі рівнинний рельєф змінюється підвищеними гілянками Подільської та Придніпровської височин. Мальовничості ландшафтам цієї території надає близьке залягання порід Українського кристалічного щита, які часто відслонюються в річкових долинах і ярах. Найбільш мальовничими є околиці села Мигія, Актовський та Петропавлівський каньйони. Поверхня району сильно розчленована річковими долинами, балками та ярами. В районі

Куяльницького лиману знаходиться найнижча точка України з позначкою -5 м від рівня моря. Протяжність прибережної смуги пляжів Одеської області становить 170 км, Миколаївської – 50 км. Пляжі району, в основному, піщані, іноді являють собою вузькі смужки біля підніжжя урвищ. Морське дно здебільшого пологіє, придатне для сімейного відпочинку з дітьми.

Розташування Причорноморського рекреаційно-туристичного району на південному заході країни у безпосередній близькості до моря зумовлює формування особливого *клімату*, що є одним із найсприятливіших факторів для організації тут рекреаційної діяльності. На формування клімату значним чином впливають не тільки вологі атлантичні повітряні маси, але й середземноморські. Зима м'яка і малосніжна із середньою температурою січня -5...-1°C. Навесні переважає похмура погода з частими туманами. Літо сухе й спекотне. Середня температура липня – +20...+22°C. Осінь тривала й тепліша за весну. Безморозний період триває 160-220 днів. Кількість опадів – 330-470 мм за рік. Більшість випадків влітку у вигляді злив. На півдні трапляються пилові бурі та суховії. Пляжний сезон триває із середини травня до вересня. Температура прибережних вод у цей час становить від 17-18° до 24-25°C. Клімат як лікувальний рекреаційний ресурс використовується для проведення аеротерапії, геліотерапії та таласотерапії на курортах Аркадія, Затока, Кароліно-Бугаз, Коблево, Лугове, Лузанівка, Морське, Очаків, Рибаківка, Покровка, Чорноморка та інших.

В умовах невеликої кількості опадів та переважання випаровуваності формується малорозвинена *гідрографічна мережа*, яка живиться, в основному, за рахунок талих снігових вод і літніх злив. Основні річки району – Дунай, Дністер, Південний Буг, Мертвовід, Інгул, Арбузинка – придатні для організації водного, промисельного туризму та інших видів відпочинку. Пороги південного Бугу користуються популярністю у любителів рафтингу. Малі річки влітку часто пересихають. Дунайські та Дністровські плавні місцями заболочені.

Причорномор'я – край лиманів. Багато з них мають запаси лікувальних грязей та ропи. Основні запаси грязей зосереджені в лиманах та озерах Алібей, Будацькому, Бурнас, Куяльницькому, Тилігульському, Хаджибейському, Шагани. На їх базі діють бальнеологічні курорти Куяльник, Хаджибей, Холодна Балка, Малодолинське, Сергіївка, Лебедівка. В районі знаходиться і найбільше озеро України і друге за площею у Європі – Ялпуг, що приваблює мальовничими берегами, багатим рослинним та тваринним світом. Район відомий також запасами мінеральних вод родовищ Арцизьке, Куяльницьке, Коблевське, Одеське (курорт "Великий Фонтан"), Очаківське, Савранське, Сергіївське, Татарбунарське.

Проте, найбільш цінним гідрологічним рекреаційним ресурсом, що надає району виключної атрактивності, є Чорне море (див. розділ 1). На базі морських ресурсів функціонують курорти: **Затока, Кароліно-Бугаз, Грибівка, Санжейка, Сергіївка, Приморське, Лебедівка, Чорноморськ, Південний, Катранка** – на Одещині, а також **Коблево, Лугове, Морське, Рибаківка, Очаків, Покровка** – на Миколаївщині. Є і дикі пляжі на Кінбурнському півострові та Лагерній косі.

Причорноморський рекреаційний район розташований, в основному, у степовій природній зоні, лише північно-західна частина району знаходиться в межах лісостепу. Ландшафти значно змінені господарською діяльністю людини. Природна *рослинність* представлена різнотравно-типчакowo-ковиловими степами, байрачними перелісками з дуба, ясена, клена та чагарників, дубовими та березовими гаями. У плавнях Дністра та Дунаю ростуть вербові ліси з тополею та вільхою. Для заплав річок характерні також гаї з осики, тополі, верби та чорної вільхи. На схилах балок ростуть чагарники з терену, мигдалю степового, таволги, глоду, шипшини, дерези, карагани. Тваринний світ відрізняється різноманітністю видового складу. З тварин, що можуть представляти інтерес для мисливців, водяться заєць, лось, козуля, свиня дика, лисиця, вовк сірий, ондатра, вальдшнеп, куріпка сіра, дрофа, дикі гуси, кулики. У Чорному морі промислове значення мають бички, кефаль, хамса, скумбрія, ставрида, сардина. У річках – сазан, щука, сом, окунь, лящ.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси. На території Причорноморського РТР створено 5 національних природних парків та 7 регіональних ландшафтних парків. Об'єктами природно-заповідного фонду, що користуються постійною

увагою туристів, є біосферні заповідники “Дунайський” та “Чорноморський”, національні природні парки “Тузловські лимани”, “Нижньодністровський”, регіональні ландшафтні парки “Ізмаїльські острови”, “Тулізульський”, “Гранітно-степове Побужжя”, “Кінбурнська коса”, “Приінгульський”, Одеський та Миколаївський зоопарки, ботанічний сад Одеського національного університету.

Найбільший за площею біосферний заповідник України – **Чорноморський** (89,1 тис. га) знаходиться у Голопристанській (Херсонщина) та Очаківській (Миколаївська область) громадах. На частині Кінбурнського півострова, що належить до Миколаївської області, знаходиться одна з ділянок заповідника – Волижин ліс. Це одна з найбільших старовинних лісових ділянок у пониззі Дніпра з багатю трав'яною і чагарниковою рослинністю. Вважають, що це залишки Геродотової Гілеї. Родзинка лісу – незамерзаючі джерела. Так само, як і інша територія заповідника Волижин ліс став домівкою для багатьох видів птахів. У лісі зустрічаються червонокнижні види рослин та тварин. Внаслідок тривалої окупації Кінбурнського півострова від пожеж постраждали найбільш цінні заповідні території, обсяг збитків ще не встановлено.

Дунайський біосферний заповідник розташований на території Вилківської громади Одеської області (площа – 46,4 тис. га). Створений у 1998 році на базі природного заповідника “Дунайські плавні”. У заповіднику під охороною знаходяться плавні та болота дельти Дунаю з унікальними екосистемами. Загальна площа дельти Дунаю становить біля 5640 км², у тому числі 1200 км² припадає на українську частину. Дунайський біосферний заповідник, площею 46402,9 га, займає приморську зону дельти. До основних зон біосферного заповідника увійшли: Жебріянська гряда; Стенцівсько-Жебріянські плавні; русловий острів Єрмаков; територія прилеглого недіючого рибного господарства. Цікавим для туристів є відвідування міста Вилкового – так званої “української Венеції”, яке також знаходиться на території резервату. У центральній частині цього міста знаходиться візит-центр заповідника, де представлені інформаційні, екологопросвітні, природознавчі, краєзнавчі експозиції. Також відвідувачам заповідника пропонується кілька постійних екскурсійних маршрутів: “Місто на воді”, “Наглядова вежа”, “Нова земля”, “Екологічна стежка “Лебединка”, “Заповідне морське узбережжя”, “Нульовий кілометр” та ін. Час від часу заповідник потерпає від забруднення нафтопродуктами від суден, що здійснюють водний зв'язок шляхом «Дунай-Чорне море».

НПП “Тузловські лимани” (Білгород-Дністровський район Одеської області), створений у 2010 році, включає в себе частину акваторій та прилеглі території лиманів Тузловської групи (Шагани, Алібей, Бурнас тощо). Загальна площа НПП становить 27,8 тис. га. Під охороною знаходяться причорноморські полиново-злакові степи, орнітофауна лиманів та прибережної смуги Чорного моря. Природоохоронна діяльність знаходиться на стадії організації. Рекреаційно-туристична робота в парку лише планується. Організовані екскурсії поки що не проводяться. Парк постраждав від обстрілів під час російського вторгнення. Внаслідок вибухів та пожеж було зафіксовано зменшення популяції птахів, а також факти масової загибелі дельфінів.

Нижньодністровський НПП (Одеська область) створений у 2008 році на базі заповідного урочища “Дністровські плавні”. Включає в себе не лише природні, але й археологічні об'єкти с. Маяки, де знаходиться один із адміністративних будинків парку. Туристи можуть обирати з-поміж 4-х екологічних маршрутів (“Царство птахів”, “Дністровська Амазонія” та ін.) та однієї екологічної стежки. Є бази відпочинку, готельно-розважальні комплекси, гостьові будинки.

НПП “Білобережжя Святослава” (Миколаївська область) знаходиться на Кінбурнському півострові, який із півночі омивається Дніпровсько-Бузьким лиманом, із заходу – Чорним морем, із півдня – Ягорлицькою затокою. Поряд знаходиться острів Березань. До складу національного парку, створеного у 2009 р., увійшли території інших об'єктів ПЗФ, зокрема РЛП “Кінбурнська коса” та інші території Кінбурнського півострова. У ході організації парку було вилучено окремі цінні у природоохоронному відношенні території, навколо чого досі точаться суперечки. Під охороною знаходиться унікальний природний комплекс нижньодніпровських пісків, вкритих

степовою, лісовою та водно-болотяною рослинністю. Адміністрація об'єкту знаходиться за його межами у м. Очаків. На території парку є залишки реліктових гаїв (Геродотова Гілея), руїни турецької фортеці Кінбурн XV ст., матеріали якої використали для насипу штучного острова Первомайського у Дніпровсько-Бузькому лимані. За легендами, саме тут Геракл переміг амазонок, Ахіллес влаштував атлетичні ігри, існував храм богині Деметри та священні гаї Артеміди та Гекати. І вже доведений факт: на одній із піщаних кіс у дельті Дніпра, які слов'яни називали білобережжям, зимував князь Святослав, повертаючись у 972 р. із болгарського походу. Лікувальні ресурси коси представлені особливим мікрокліматом, цілющими грязями, покладами білої глини, солоними озерами, лікарськими травами. Західне морське узбережжя парку виділене для стаціонарної рекреації. До російського вторгнення популярністю користувались пляжний відпочинок, пізнавальний і екологічний туризм (3 маршрути), обмежено розвивався промисловий туризм (рибальство, мисливство, збір грибів та лікарських трав). Територія НПП постраждала від воєнних дій чи не найбільше з-поміж об'єктів ПЗФ Миколаївської області. Знаходячись в окупації значно довший термін, ніж інша територія Миколаївщини, Кінбурнський півострів використовувався загарбниками як плацдарм для обстрілів і зазнав значного забруднення. Окрім того, він постійно страждає від пожеж і був підтопленим внаслідок підризу греблі на Каховській ГЕС. Все це завдало величезних збитків та непоправної шкоди біорізноманіттю парку.

НПП “Бузький Гарг” створений у 2009 р. і включає частину територій РЛП “Гранітно-Степове Побужжя”. Охоплює більше 6 тис. га річкових долин Південного Бугу та його приток: Великої Корабельної, Бакшали та Мертвоводу, які врізаються в південний край Українського кристалічного щита. На території парку багато річкових порогів, виходів граніту, каньйонів. Впродовж останніх 60 млн. років ця ділянка суходолу не піддавалась затопленням і є однією з найдавніших ділянок суходолу Європи. Наслідком цього стало різноманіття реліктових та ендемічних рослин і тварин. Фактично на тлі величезного відсотку розораності земельних угідь Миколаївської області, територія парку стала останнім острівцем існування для решток представників колись багатой місцевій степовій флори та фауни.

На території парку виявлено 98 археологічних пам'яток. Дана місцевість znana з історії Козаччини та Гайданацького руху, на честь чого й отримала свою назву (Гарг – колишній центр Бугогардівської паланки Війська Запорізького). На території парку є радонові джерела. Розвивається спортивний (пішохідний, водний, скелелазіння), екологічний, науковий туризм.

Одеський міський сад за правом вважається зеленим серцем міста. Закладений на початку XIX ст., він вже два століття забезпечує рекреаційні потреби одеситів та гостей міста. Відомий не лише колекцією дерев та яскравими квітковими композиціями на клумбах, але і фонтанами, з-поміж яких унікальних фонтан парфумів, який щогодини розпилює ароматичні суміші, і Вернісажами просто неба, і іншими цікавинками.

Одеський зоопарк знаходиться у центрі міста поряд із знаменитим Привозом. Для відвідувачів був відкритий у 1938 році. Цікаво, що це була аж п'ята спроба заснувати у місті звіринець. Колекція зоопарку нараховує 153 види тварин і сягає 720 особин. З них занесеними до міжнародних червоних списків та Червоної книги України є 24 види. Зоопарк є популярним місцем відпочинку одеситів і гостей міста. Під час російсько-української війни зоопарк давав прихисток і надавав допомогу домашнім тваринам, що опинилися без господарів, а також тим, яких водою принесло з Херсонщини після теракту росіян на Каховській ГЕС.

Миколаївський зоопарк вважається одним із найкращих зоопарків в Україні. Свій початок зоопарк бере з приватної колекції акваріумів, заснованої у 1901 році. Унікальне зібрання, опоряджене за останнім словом науки і техніки, швидко стало відомим у Російській імперії та за її межами. У 1918 р. колекція була націоналізована, а її першим директором став її засновник – колишній міський голова М. Леонтович. Акваріум-зоосад за свою історію існування жодного разу не припиняв роботи: він був відкритий для відвідувачів навіть у часи німецької окупації! Після

Неапольського та Монакського зоопарків він є третім у Європі за багатством експонатів. Його колекція нараховує близько 3 тис. тварин. Зоопарк є активним учасником різноманітних міжнародних програм і організацій. Окрім екскурсій, візитерам пропонують відвідати музей зоопарку, зайнятись зоотерапією та взяти участь у інших заходах. У час, коли Миколаїв був майже оточений, співробітники зоопарку та прості мешканці міста, а також люди з різних куточків світу продемонстрували згуртованість заради порятунку тварин, жертвуючи час, корми і кошти.

Цікавою дестинацією є заказник «Савранський ліс», який вигідно виділяється на тлі степів північної частини Одещини. У одному із ярів цього лісу є гайдамацька криниця, яка зберіглась із XVIII ст.

Неподалік від Одеси на території колишньої птахоферми квітникарем Миколою Громлюком було створено «Республіку троянд» – плантацію троянд та інших рослин на території близько 20-ти гектарів. З червня і до пізньої осені тут квітує більше 500 сортів троянд, якими приїжджають милуватися не лише з України, але і з Молдови та Румунії. Окрім естетичної насолоди в «Республіці троянд» можна придбати і саджанці.

Передумови формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів району. Перші поселення Причорномор'я з'явилися у долинах річок у пізньому палеоліті (40–20 тис. років тому). З IX – VII ст. до н.е. до наших часів дійшла назва найдавнішого народу, що жив у ті часи в причорноморських степах – кіммерійці. Щодо того, хто вони були і куди поділися, точаться суперечки. З VII-II ст. до н.е. писемні джерела та археологічні знахідки свідчать про перебування на цих територіях племен скіфів. У ті часи тут з'являються і поселення греків-колоністів, найбільш відомими з яких були Тіра, Ніконій, Ольвія.

У II ст. до н.е. – II ст. н.е. сармати завоювали та частково асимілювали скіфів. З початком нової ери причорноморські простори приваблювали різні племена і народи. Так, у I-III ст. н.е. дані території були завойовані римлянами, на зміну яким прийшли готи, а потім, наприкінці IV ст. – гунни. Степами періодично прокочувались хвилі кочових племен, що увійшли в історію під назвою Великого переселення народів: авари, болгары, хозари, мадяри. У межиріччі Дунаю і Дністра, на півночі сучасної Миколаївської області у VI – IX ст. були слов'янські поселення уличів та тиверців. У X – XIII ст. у межиріччі Дунаю та Дону кочували тюркомовні печеніги, воюючи та збираючи данину з русів, угрів, болгар та Візантії, контролюючи дніпровські пороги та торгуючи. І вони, у свою чергу були частково витіснені, частково асимільовані тюркомовним же народом половців, котрі у XI столітті з'явилися у причорноморських степах. Свої володіння на березі Дунаю мали руські князі. Їм належали сучасні Ізмаїл та Рені. У середньовіччі свої колонії у Причорномор'ї мали і генуезці (Монастро – суч. Білгород-Дністровський, Лікостомо – суч. Кілія). XIII століття ознаменувалось володінням даними територіями Монгольської імперії.

На початок XV ст. Причорномор'ям володіли дві держави: Молдавське князівство (задністерська частина нинішньої Одеської області) та Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтське (межиріччя Дністра і Дніпра). З цим періодом пов'язана поява у Причорномор'ї поселень Коцюбіїва (суч. Одеси), Дашева (суч. Очакова), Винарадної Кручі (суч. Миколаєва), Чорногорода (суч. Овідіополь), Турлаків (суч. Випасне), Маяк-Каравула (суч. Маяки), Сокольця (суч. Вознесенськ). З XV ст. межиріччя Дунаю та Дніпра контролюється Османською імперією та її васалом – Кримським ханством. Турецькі фортеці зводяться у Балті, Татарбунарах, Ізмаїлі, Кілії, на Кінбурнському півострові. Сюди з дозволу кримського хана з прикаспійських степів переселилися і почали кочувати ногайські Єдисанська (Очаківська), Єдичкульська та Буждацька орди, очолювані правителями з роду Герайів. Після утворення Речі Посполитої у польське володіння перейшли північні території району між Бугом та Дністром (частина історико-етнографічного краю Поділля). Свої маєтності тут мали магнати Конєцпольські та Любомирські. Міжкордонні території заселялись козаками та втікачами з Речі Посполитої, Московії та Молдавії, що селилися у т. зв. ханських слободах. У XVII- XVIII ст. землі між Дніпром та Дністром вже називались Ханською Україною, Ханщиною або Ганщиною. На цих землях не було кріпацтва, тому

на південь тікали і в часи Руїни, і тоді, коли Московщина та Річ Посполита домовились про розподіл українських земель, і після поразки Івана Мазепи. З ханських слобід взяла початок низка сучасних міст та сіл Одещини та Миколаївщини. У XVIII ст. північну частину нинішньої Миколаївщини займала Бугогардієвська паланка Війська Запорозького Низового.

З XVIII ст. на причорноморські землі починає претендувати Російська імперія, що прагнула виходу до моря. У результаті трьох російсько-турецьких воєн 1768-1774, 1787-1791, 1806-1812 вона остаточно укріпилась на причорноморських берегах. Не в останню чергу це вдалось зробити завдяки колонізаційній політиці. Після зруйнування Запорізької Січі та анексії спочатку східної (між Дніпром та Бугом), а потім і західної (між Бугом та Дністром) Ганщини чимало козаків переселилися у Бугжак та за Дунай. На Кубань, а потім у Приазов'я виселялись ногайці і козаки, які залишилися в Російській імперії. У регіон на вигідних умовах переселялись мешканці північних губерній імперії та іноземці (німці, швейцарці, болгары, гагаузи), поселення яких спочатку виконували й оборонні функції. Після зруйнування Задунайської Січі повернулися і козаки. Новий імпульс економічному розвитку Причорномор'я дали реформи другої половини XIX ст.: стрімко почала зростати кількість населення регіону, ущільнювалась поселенська мережа, освоювались природні багатства краю, насамперед, земельні ресурси.

У 1918-1920 рр. XX ст. причорноморські степи стали свідками інтервенції з боку країн Антанти та кровопролитних боїв визвольних змагань та громадянської війни, після чого основна частина території Причорноморського району увійшла до складу Української ССР, а межиріччя Дунаю та Дністра до 1940 р. опинилось під владою румунів. Потрапивши до советського табору, українські землі «розвивались» за одним сценарієм: грабунки, знищення національних еліт під виглядом класових, а потім і партійних чисток (багато українців підтримувало ліві ідеї і спочатку повірили більшовикам), підривання економічної незалежності села шляхом репресій проти заможних та середньої руки господарів, перемішування населення, голодомори, пропаганда, русифікація, вилучення та вивезення культурних цінностей і просто цінних речей, знищення сакральних пам'яток, пошук та першочергове використання природних ресурсів, екоцид. У повоєнні роки на південь України переселяли українців з територій, що відійшли до Польщі, а також з Галичини та Волині, щоб позбавити рух спротиву советській окупації підтримки місцевого населення.

На території сучасних Одеської та Миколаївської областей свого часу стикалися різні народи – носії різних культур та цінностей, але ці контакти не завжди були мирними. Окрім того, впродовж тривалого періоду значним був вплив кочових народів, що не сприяло накопиченню великої кількості об'єктів нерухокої культурної спадщини. Свій відбиток на відносну бідність культурно-історичних ресурсів наклало і панування Російської імперії, яка намагалась вигадати нову історію краю, створюючи міфи про його процвітання з початком цього панування та приховуючи і знищуючи «незручні» факти та свідчення. Поряд із потужними археологічними ресурсами та кількома старовинними фортецями чи їх руїнами маємо у числі соціально-культурних ресурсів православні, єврейські та нечисленні католицькі культові споруди, палаци, будівлі житлового та громадського призначення XIX ст. Про історію краю у XVII - XVIII ст. розповідають лише старовинні козацькі цвинтарі.

Суспільно-історичні рекреаційні ресурси району. Одеська область. Перлиною українського Причорномор'я по праву вважається **м. Одеса**. Територія Одеси обжибалася з часів появи грецьких поселень (VI ст. до н.е.) у північному Причорномор'ї. Десь у XIV ст. генуезці побудували на цьому місці свою фортецю. У другій половині XIV ст., коли ці землі потрапили під контроль Великого князівства Литовського, на морському узбережжі виник порт Коцюбіїв, що після захоплення турками згадується як Хаджибей. Наприкінці XVIII ст. місто заново «заснували» з наказу Катерини II (1794 р.) і назвали Одесою на честь давньогрецької колонії Одесос, що існувала колись на місці сучасної болгарської Варни. Найбільш інтенсивно забудова Одеси здійснювалася, коли її градоначальником був нащадок знаменитого кардинала – герцог Арман-Емануель де Рішельє (1803-1814 рр). Одеса, або, як її у ті часи величали, «Південна Пальміра», будувалась за проектами найкращих європейських архітекторів

із найкращих будівельних матеріалів. Творчість архітекторів не обмежувалася, наслідком чого стала поява багатьох унікальних палаців і будинків.

Однією із перших дворянських садиб міста став палац найбагатшого польського роду Потоцьких (рис.4.19). Нині у ньому знаходяться експозиції Художнього музею.

У XIX ст. створюється архітектурна візитна картка Одеси – ансамбль будинків і споруд Приморського бульвару, що тягнеться вздовж узбережжя. Серед будівель бульвару особливу архітектурну цінність становлять готелі "Лондонський" і "Петербурзький", палаці Нарішкіних (нині палац культури моряків) і графа Воронцова (рис. 4.20), перша одеська біржа (нині міська рада). Центром архітектурного ансамблю бульвару є пам'ятник А. де Рішельє, від якого до моря спускаються Приморські сходи (кол. Рішельєвські, Гігантські, Бульварні, Потьомкінські).

Біля їх підніжжя знаходиться будівля Морського вокзалу. Біля яхт-клубу вже в наш час звели портовий Свято-Миколаївський храм на честь заступника моряків, рибалок і мандрівників. На початку XXI ст. до композиції комплексу споруд долучився готель "Одеса", нині зруйнований росіянами.

Не поступається красою Приморському Французький бульвар, на якому розмістилися найстаріша в Україні кіностудія, завод шампанських вин та численні санаторії. Окрасою Одеси є готель «Пасаж» (рис. 4.21), будинок Фальц-Фейнів (будинок з атлантами), прибутковий будинок Ознідова, будинок С.Урусова та багато інших.

Є в Одесі й паломницькі ресурси, представлені Преображенським, Свято-Троїцьким та Свято-Успенським соборами, Свято-Успенським, Свято-Іллінським, Свято-Пантелеймонівським чоловічими монастирями, Свято-Архангело-Михайлівським жіночим монастирем. Є у місті два римо-католицькі костели, синагога, вірменська церква.

Одеса має свій унікальний колорит завдяки різнонаціональному населенню. Це одне з небагатьох міст, де на увагу заслуговує все: і знані райони міста, і внутрішні дворики, і знаменитий ринок Привоз, і характерна говірка, і анекдоти та приповідки. Значну роль у цьому відіграла єврейська громада, яка сформувалась, в основному, із вихідців з Поділля та Галичини. Декілька поколінь видатних гумористів здобули місту слави столиці гумору, яку одесити із гордістю і задоволенням підтримують.

Рис. 4.19 – Одеський художній музей

Рис.4.20 – Воронцовський палац

Рис.4.21 – Готель «Пасаж»

Одеса є рекордсменом за кількістю пам'ятників, які з'явилися у місті в останній час. Пам'ятники присвячуються як видатним людям, які прославили місто, так і простим людям, а то й літературним і пісенним персонажам: дружині моряка, рибалкам Соні та Кості, Остапу Бендеру, Рабиновичу. Оригінальним пам'ятником, пов'язаним із історією розвитку міста, є пам'ятник апельсину – рятівнику Одеси. Саме ці фрукти у 1800 році одесити послали у подарунок Павлу I, який після смерті Катерини II позбавив місто його привілеїв та фінансування. Дарунок був ласкаво прийнятий, а Одесі надано позику на розбудову та повернуті пільги до її сплати на 14 років.

Ще одним оригінальним історичним, геологічним, палеонтологічним і спелеологічним туристичним ресурсом міста є його катакомби, що виникли у XIX–XX ст. у результаті інтенсивного видобутку черепашнику для будівництва міста. Нині довжину Одеських катакомб оцінюють у 2,5 тис. км. Для порівняння: Паризькі катакомби мають довжину 500 км, Римські – 300 км. У роки другої світової війни вони слугували криївкою для партизанів.

У місті діє вісімнадцять музеїв, найбільш відомими з яких є художній, археологічний, історико-краєзнавчий, літературний, західного та східного мистецтва, морського флоту та інші.

Розважальні ресурси міста представлені сімома театрами та філармонією, цирком, найбільшим в Україні дельфінарієм “Немо”, аквапарком “Посейдон” (30 км від Одеси), численними нічними клубами й дискотеками. Туристам запропонують більше півтора десятка тематичних екскурсій містом, морські прогулянки на катерах, вітрильниках та яхтах, рибальство, дайвінг.

Любителям етнографічного туризму і просто допитливим туристам варто відвідати музеї історії євреїв Одеси, Холокосту, єврейський культурний центр, центри болгарської, арабської, грецької культури.

Одеса є місцем проведення всесвітньо відомої “Гуморини”, численних кіно- та мистецьких фестивалів.

Під час російсько-української війни Одеса зазнала неодноразових ракетних ударів, які пошкодили, у тому числі, архітектурні пам'ятки та музеї міста, і ще раз підтвердили загарбницьку сутність росіян, бо хто не будував, той не шкодує. Історичний центр Одеси було включено до списку пам'яток ЮНЕСКО, які знаходяться під загрозою.

Не менш цікавим є найстаріше місто України – **Білгород-Дністровський**. Його історію прослідковують із кінця IV ст. до н.е., коли у гирлі Дністра виникло місто Тіра – одна з перших давньогрецьких колоній у Північному Причорномор'ї. Руїни міста IV ст. до н.е. – IV ст. н.е. (фундаменти і підвали будинків, вулиці і водостоки, численні залишки знярядь праці та давніх статуй, знахідки прикрас і монет) найбільш широко представлені й детально досліджені на березі лиману біля входу в середньовічну фортецю. До III ст. н.е. належить т.з. сарматський склеп, знайдений у піщаному кар'єрі, а нині перенесений на територію церкви Успіння Богородиці. Білгород-Дністровський внесений ЮНЕСКО до списку десяти найдавніших міст світу, що зберегли безперервне існування.

У місті збереглася видатна пам'ятка середньовічної фортифікаційної архітектури, одна із найбільших і наймогутніших оборонних споруд XIII – XV ст. на території України – Акерманська фортеця (рис.4.22). Побудована, як вважають, генуезцями, вона слугувала згодом литовцям, молдаванам та туркам. Неодноразово її намагалися захопити запорожці, молдавани та поляки. Російська армія в ході російсько-турецьких воєн тричі захоплювала фортецю, але за мирними договорами вона знову поверталася до турків. До складу Російської імперії Аккерманська фортеця разом із Бессарабією увійшла у 1812 році. Відтоді вона почала втрачати своє стратегічне значення. Нині це один із найбільш популярних туристичних об'єктів південної України, де проводиться фестиваль “Фортеця” та знімаються історичні фільми.

Місто відоме храмами великих міських громад – вірменської, молдавської, грецької, болгарської. Збереглися споруди цивільного призначення другої половини XIX ст. – початку XX ст.: Олександрівські казарми, будинок Ярошевича, будинки колишніх чоловічої гімназії та земської управи та інші. Діє краєзнавчий музей, який пропонує і екскурсійне обслуговування. У місті прийняв мученицьку смерть святий покровитель Бессарабії Іван Сочавський. І хоча його мощі були вивезені до Румунії (деякий час у XVII ст. вони перебували у м. Стрий та Жовква Львівської області), церква святого є об'єктом паломництва православних християн.

Ще одна унікальна для України туристична дестинація знаходиться у місті **Вилкове**, розташованому у дельті Дунаю. Сюди у XVIII ст. від російської влади тікали старовіри, а згодом і запорожці. Унікальність місту забезпечують канали (єрики), що правлять замість вулиць. Завдяки цьому місто прозвали «українською Венецією». Щоправда, Вилкове не може похизуватися величними архітектурними перлинами, як італійський прототип, але його архітектура представляє культуру місцевого населення, яке пристосувалось жити на хисткому ґрунті дунайських островів, а тому може слугувати основою розвитку етнографічного туризму. Його ресурсну базу підкріплює і місцеве садівництво, що спеціалізується на вирощуванні полуниці, винограду та айви, і місцева кухня, що базується на широкому використанні риби для приготування різноманітних страв.

Іншими цікавими в історичному плані об'єктами є могильники епохи міди в **с. Усатове** (III тис. до н.е.), які дали назву особливій археологічній культурі – усатівській; залишки турецької фортеці в **м. Ізмаїл**; найстаріші збережені споруди офіційного центру задунайських болгарських поселень, що знаходяться нині на місцевому цвинтарі в **м. Болград**.

До етнографічної спадщини Бессарабії можна доторкнутися в туристичному комплексі **Фрумушка-Нова**, збудованому у 2006 році на місці відселених у 1946 р. сіл, де жили молдаване. Окрім етнографічного музею комплекс пропонує розвинену інфраструктуру для відпочинку на лоні природи та гастрономічних задоволень. Хутір **Маринівка**, розташований у 30 км від Одеси, пропонує ознайомитись із побутом чорноморських козаків. А сліди німецької культури можна прослідкувати в селах **Соборне, Весела Долина, Бужак, Рибальське, Єреміївка**, заснованих свого часу німецькими колоністами.

Руїнами замку XIX ст. відоме розташоване неподалік від Одеси село **Курісове** (рис. 4.23). Інший палац, що належав родині Курісів, зберігся у набагато кращому стані у с. **Ісаєве**. У с. **Василівка** є руїни іншого палацу Дубецьких-Панкєєвих (рис.4.24), які романтично називають малим Зимовим палацом. Але найбільш відомою його назвою є «Вовче лігво», бо останнім його власником до націоналізації був Сергій Панкєєв – найвідоміший пацієнт З. Фройда.

Рис.4.22 – Білгород-Дністровська фортеця XIII-XV ст.

Рис.4.23 – Палац Курісів у Курісовому

Рис.4.24 – Палац Дубецьких-Панкєєвих у Василівці

Відомим далеко за межами України чудотворними іконами стало болгарське село Одеської області – **Кулевча**. Одещина багата сакральними спорудами, переважно XIX ст., найцікавіші з яких знаходяться в містах **Кілія, Болград, Ізмаїл** та селах **Нерубайське, Нова та Стара Некрасівка, Петровірівка, Покровка**. У селищі **Лиманське** знаходяться руїни найбільшого католицького храму півдня України.

Старовинні козацькі цвинтарі можна побачити у селах **Агамівка, Василівка, Рєвова, Глибоке, Нерубайське, Малинівка, Загнітків, Роксолани, Усатове** та інших.

Одещина дуже строката в етнографічному сенсі. Північна її частина – Поділля, придністровська та задністровська західна частини – Бессарабія, далі на схід – за деякими джерелами – Запорожжя, за іншими – Південна Україна, південна частина міжріччя Дністра та Дунаю – Бужак.

Познайомитись з етнографічними особливостями краю можна в **одеському** музеї «Степова Україна». Тут представлені експозиції, що стосуються не лише українців, але і молдаван, болгар та німців. В області чимало краєзнавчих музеїв, які теж мають етнографічні колекції: **Ізмаїльський** історико-краєзнавчий музей Придунав'я, **Кодимський** історико-краєзнавчий музей та інші. З культурою одеських болгар можна познайомитись у **Болградському** історико-етнографічному музеї. Будинок-музей болгарського побуту є у с. **Калчева**. У списку нематеріальної культурної спадщини Одещину представляють особливості виконання клезмерської (весільної) музики, обряд чоловічої коляди «Мошу», метод будівництва «суха кладка», традиція приготування та споживання обрядового хліба на свято св. Георгія у с. Криничне, традиційне вівчарство Бессарабії, народна гра «Ашик».

Одеська кухня увібрала в себе кулінарні традиції багатьох народів світу. І це не дивно, адже на цій території перетиналось багато етносів. Окрім того, порти Одещини, так само як і інші порти

світу – це ворота, в які разом із заморськими суднами заходять нові продукти та способи їх приготування. В кухні Одещини проявляються, насамперед, кулінарні традиції українців, євреїв, греків, болгар, молдаван, вірмен, грузинів. Кухня Бессарабії – задністровської частини Одещини – теж особлива. Найбільше на неї вплинули традиції турецької, болгарської, грецької, арабської кухонь. Стравами бессарабської кухні є чорба (суп), гювеч та яхні (рагу з м'ясом), каварма (заливне м'ясо), міліна (спіральний пиріг із прісного тіста з різними начинками).

Одещина презентує себе на ринку гастрономічного туризму, насамперед, винами (Шабо, Одеса), рибою (бичками, камбалою, тюлькою, барабулькою, дунайським оселедцем), мідіями, креветками та рапанами, білими раками (с. Маяки), устрицями (устрична ферма в с. Кордон), жабами (Вилково), баклажанами та помідорами. Популярними стравами є форшмак та мезе по-одеськи (паштети з оселедця), цимес (солодке овочево-фруктове рагу), фаршировані шийки, ікра з баклажанів, голубчики, фарширована риба, котлети з кільки та ікри, биточки з тюльки, бефстроганов, одеський борщ, плов з мідіями, плачинда (млинці з начинкою), біляївська рибна юшка, вареники з вишнями, з камбалою, вертута (різновид штруделя) тощо.

З Одещиною пов'язані долі св. І. Сочавського, письменників і поетів: І. Бабеля, І. Нечуя-Левицького, Л. Українки, М. Коцюбинського, А. Міцкевича, О. Пушкіна, О. Гріна, О. Купріна, гумориста М. Жванецького, художників П. Нілуса, К. Костанжі, акторки В. Холодної, М. Водяного та ін. Історичною батьківщиною Одеса є для С. Спілберга, Л. Ді Капріо та С. Сталлоне.

Миколаївська область. Центр іншої – Миколаївської – області, що входить до складу Причорноморського туристичного району, названо на честь Св. Миколи Чудотворця. На місці сучасного **Миколаєва** у XIII–IX ст. до н.е. існувало «місто людей кімерійських», згадане Гомером в «Одісеї». Таким чином, воно є найстарішим поселенням на території сучасної України, що згадується у писемних джерелах. Але для того, щоб отримати статус найстарішого міста України, треба довести безперервне існування. У добу середньовіччя князем Вітовтом тут було зведено фортецю Винарадна Круча (досі ім'я князя зберігає один із районів Миколаєва – Вітовка). Новий імпульс розвитку міста у XVIII ст. був пов'язаний з колонізаційною політикою Російської імперії, керманці якої оцінили його зручне положення для будівництва морського флоту. Тоді ж Миколаїв і отримав свою нинішню назву. На початкових етапах будівництва міста зведено будинок Головного командира Чорноморського флоту, нині музей історії суднобудування і флоту (рис.4.25); будинок астрономічної обсерваторії; старофлотські казарми. Крім відзначених, з XIX ст. збереглися ворота й огорожа суднобудівної верфі, будинок чоловічої гімназії (зараз – Будівельний коледж), будівля театру. Духовні потреби містян забезпечували кафедральний собор Різдва Пресвятої Богородиці, Миколаївська церква, костел святого Йосипа, німецька євангельська лютеранська церква, синагога та караїмська кенаса, що свідчить і про строкатий етнічний склад тогочасного Миколаєва.

Цікавим археологічним об'єктом Миколаївської області є сліди грецького поселення VII ст. до н.е. (**острів Березань**) – одне з перших, знайдених на території Північного Причорномор'я. В історії острів відзначився також тим, що тут в 1906 р. були розстріляні керівники повстання на крейсері "Очаків". Пам'ять про цю подію увіковічено зведенням на Березані 15-метрового обеліску.

З трьох міст – Ольвіополя (Орлика), Богополя та Голти – розташованих на місці злиття Південного Бугу, Кодими і Синюхи, де раніше проходив кордон Війська Запорізького, Речі Посполитої та Османської імперії, виникло у XX ст. місто **Первомайськ**. У місті можна оглянути Покровську церкву, одну із найстаріших у області, церкву Різдва Богородиці, будинок Раг, єврейські будинки, схожий на замок водяний млин на Синюсі, який перебудовують під готель, музей ракетних військ.

Історію краю відтворюють експонати історико-археологічного заповідника "Ольвія" (рис.4.26) (с. **Парутине**); воєнно-історичного музею (м. **Очаків**). В області нараховується більше десятка сіл, де можна побачити старовинні козацькі цвинтарі: **Дорошівка, Білоусівка, Михайлівка, Троїцьке, Федорівка, Себине** та інші.

Серед культових споруд Миколаївщини слід згадати Катерининську церкву XVIII ст. (с. Катеринка) – один з найстаріших храмів області; Миколаївську церкву, Очаківський військовий собор (м. Очаків). У с. Пелагіївка діє Михайлівський жіночий монастир.

На Миколаївщині, як і на Одещині, у XVIII ст. було засновано чимало німецьких колоній. Про сліди німецької культури свідчать руїни кірх у с.Шляхове, Новоселівка, Степове (рис.4.27) та Краснопілля.

Етногеографія Миколаївщини неоднозначна. На деяких картах північна частина області це Запорожжя, а південна – Північне Причорномор'я, на інших – прибузькі території приблизно до Вознесенська позначені як Поділля, а інші – як південь України, ще є трактування території Миколаївщини як Нижнього Подніпров'я. Державний етнографічний музей на Миколаївщині немає, але є чимало краєзнавчих та музеїв історії окремих сіл. У списку нематеріальної спадщини Миколаївщина теж поки представлена дуже мало (борщ та гадяцька вишивка, традиція якої була завезена сюди з Полтавщини). Отже, попереду цікава та відповідальна робота щодо етнографії регіону.

Рис.4.25 – Музей суднобудування і флоту, Миколаїв

Рис.4.26 – Ольвія

Рис. 4.27 – Костел Петра і Павла, с.Степове

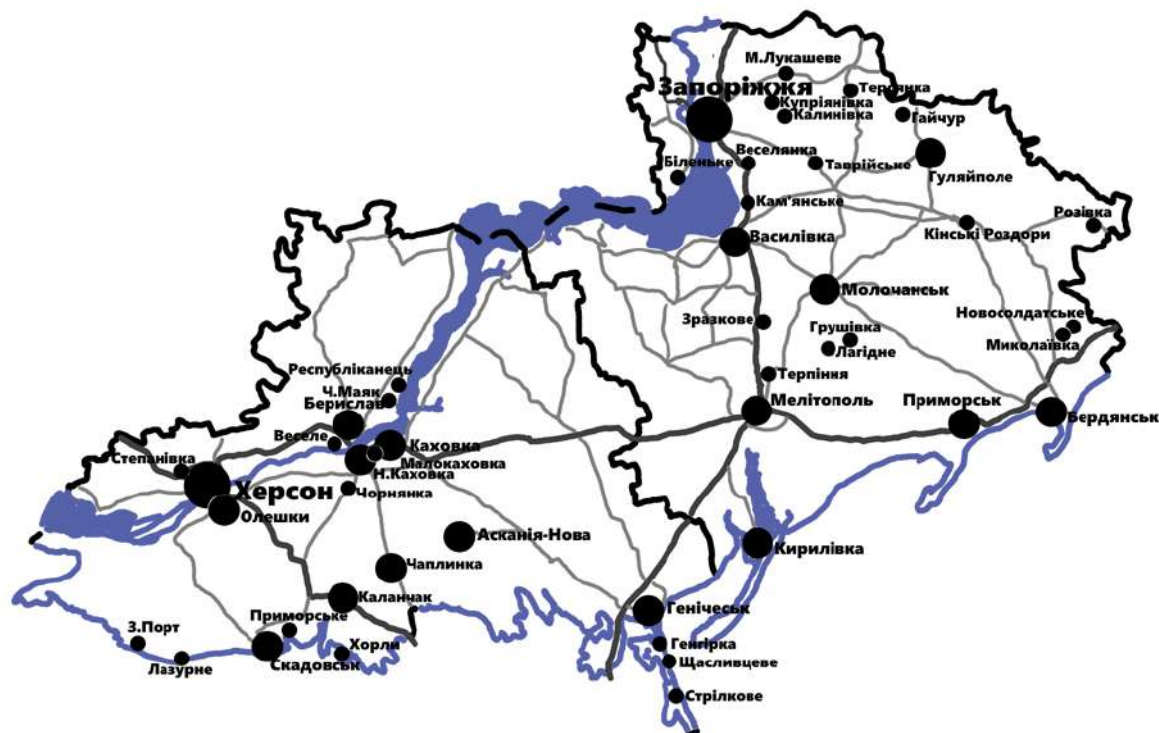
Кухня Миколаївщини сформувалась на основі української, але під впливом грецької, турецької, болгарської, єврейської, німецької. У традиційній кухні Миколаївщини широко представлені рибні страви, наприклад, юшка по-кінбурнськи (з томатом), матвіївський борщ (старовинна місцева козацька страва, яка готується з бичками). Звичні вареники готуються із солоним сиром та мають трикутну форму. Для приготування повсякденних страв широко використовується тюлька (вітовська тюлька, товченики по-вітовськи, тюлька по-широкобальськи). Із грецьких та болгарських страв популярними є мамалига (кукурудзяна каша), микичики (перепічки із начинкою із бринзи), мусака (запіканка з овочами та фаршем). Є і власні сучасні страви. Так, десерт-візитівкою Миколаєва на спеціальному конкурсі було обрано торт Наполеон, який робиться за авторським рецептом: окрім заварного крему у ньому використовується фісташковий, а також абрикосовий джем, солонка карамель та подрібнені фісташки. Відома Миколаївщина і своїми винами, як промислового виробництва (Коблеве), так і крафтовими (фактично повсюди).

З Миколаївщиною пов'язані долі корифеїв українського побутового театру М. Садовського, П. Саксаганського, М. Садовської-Барілотті, засновника харківського університету В. Каразіна, археолога Б. Мозолевського, історика М. Аркаса, релігійного діяча Менахема Шнеєрсона письменників С. Черкасенка, Дніпрової Чайки, М. Вінграновського, братів Капранових, гумористів П. Глазового та О. Філімонова та багатьох інших.

4.3. Приазовський рекреаційно-туристичний район

Загальні відомості. До складу Приазовського рекреаційно-туристичного району входять Херсонська та Запорізька області (рис. 4.28). Площа району – 55,7 тис. км² або 9,2 % загальної території України. В районі до війни проживало 2636,7 тис. населення, більша частина якого мешкала

у містах. Вихід до Азовського моря та пов'язані з цим можливості використання його рекреаційних ресурсів, значні перспективи розвитку туризму та рекреації давали змогу розглядати даний рекреаційний район як єдине ціле. Рекреаційні можливості Херсонської області є значно більшими за рахунок наявності і причорноморських територій. Нині об'єднуючим чинником є те, що більша частина території району зазнала окупації та тривалих бойових дій, що негативно позначилось на стані, у тому числі, і туристично-рекреаційних ресурсів. Окремі частини Херсонщини на Перекопському перешийку та Арабатській стрічці зазнали тимчасової окупації ще у 2014 року.

4.28 – Приазовський РТР

Під час повномасштабного вторгнення область була окупована повністю. До 11 листопада 2022 року було звільнено правобережжя Херсонщини, але її обстріли загарбниками продовжувались. ¾ території Запорізької області теж зазнали окупації. Багато музеїв на тимчасово окупованих територіях були розграбовані. Активні бойові дії завдали величезної шкоди рекреаційним ресурсам. Підриб окупантами дамби на Каховському водосховищі спричинив справжню екологічну катастрофу на територіях Херсонщини, прилеглих до Дніпра, пошкодивши, у тому числі, і культурні пам'ятки. Загарбники захопили і Запорізьку АЕС, що несе колосальну екологічну небезпеку не лише цьому району, але і значній території усього материка. Разом з тим, з'являються нові ресурси, які в майбутньому можуть стати об'єктами туристичного інтересу, наприклад, Чорнобаївка або колишнє Каховське водосховище. Якими вийдуть із горна війни туристичні ресурси Приазовського району, сказати наразі неможливо. На цей час усі вони мають статус парарекреаційних і знаходяться під загрозою знищення. Тим не менше, нині українці як ніколи мотивовані до вивчення власної історії. Територія, яка раніше сприймалась як безлюдне Дике поле, лише починає розкривати свої таємниці перед широкою аудиторією. Тож попереду велика робота щодо пошуку, відновлення, повернення і розвитку рекреаційно-туристичних ресурсів краю.

Природні рекреаційно-туристичні ресурси. Більша частина території району – плоска, слабо хвиляста рівнина, яка поступово знижується в напрямку долини Дніпра та Чорного й Азовського морів, представлена Придніпровською та Причорноморською низовинами. На півдні рівнинність поверхні порушується балками, ярами, улоговинами та подами (плоскодонними замкнутими зниженнями рельєфу овальної, серповидної або округлої форми). Найвідоміше з

точки зору рельєфу місце – балки Байдиха або «Херсонські гори» – знаходяться на березі Дніпровського лиману в районі міста Станіслав. Культурними вони стали завдяки кліпу на пісню «Місця щасливих людей» від гурту «Скрябін». На південному сході Запорізької області розташована Приазовська височина, характерними формами рельєфу якої є поширення кам'яних «могил» в місцях близького залягання кристалічних порід. Долина річки Берда є напрочуд мальовничою саме за рахунок таких скель. Узбережжя Азовського моря закінчується намитими морем піщаними косами, що простягаються на декілька кілометрів: Бирючий Острів, Федотова, Обитічна, Бердянська, Арабатська Стрілка.

Клімат району помірно-континентальний із малосніжною порівняно холодною зимою та жарким посушливим літом. Пересічна температура січня – $-5...-3^{\circ}\text{C}$, липня + $21,5...+23,5^{\circ}\text{C}$. Безморозний період триває 170-180 днів. Вплив Чорного й Азовського морів проявляється у послабленні морозів, зменшенні висоти снігового покриву. Річна сума опадів – 300-470 мм. Більшість із них випадає влітку у вигляді злив. За оцінками дослідників, такий тип клімату є сприятливим для організації рекреаційної діяльності.

В умовах невеликої кількості опадів та переважання випаровуваності формується малорозвинена *гідрографічна мережа*, яка живиться, в основному, за рахунок талих снігових вод та літніх злив. Основні ріки району – Дніпро, Молочна, Кінська, Обитічна, Берда. Цікавими об'єктами є водоспад на р.Вільнянка біля с. Дерезівка, водоспади та затоплений кар'єр біля с.Наталівка. Біля с.Терпіння є джерела, які вважаються цілющими. В Херсонській області побудовано систему каналів, що забезпечують дніпровською водою її південні райони: Північно-Кримський, Олександрівський, Чаплинський, Каховський. В рекреаційних цілях канали не використовуються, проте вони значним чином урізноманітнюють степові ландшафти. У Приазовському рекреаційному районі знаходиться частина Дніпровського водосховища. Каховське водосховище було спущене внаслідок підгриву дамби Каховської ГЕС. Нині дно водосховища заростає вербами, перетворюючись на Великий Луг, набуваючи рис, притаманних цій місцевості до затоплення. Ця територія колись належала Війську Запорізькому і може відкрити багато таємниць, похованих на десятиліття під водою.

Безперечно, найбільш цінним природним рекреаційним ресурсом району є Чорне та Азовське моря, які приваблюють в літній сезон багатьох відпочивальників. Ресурси узбережжя Чорного моря використовують курорти Херсонщини: **Залізний Порт, Приморське, Лазурне, Скадовськ, Хорли**, нині недоступні для туристів.

Приморські курорти Азовського моря – Херсонські: **Генічеськ, Шасливіцєве, Стрілкове, Генічеська Гірка**; Запорізькі: **Кирилівка, Приморськ, Бердянськ** – нині є окупованими. Приазов'я, так само як і Причорномор'я, відрізняється наявністю великої кількості лиманів, що можуть використовуватися в рекреаційних цілях. Важливе бальнеологічне значення мають джерела мінеральних вод, лікувальні грязі. На Арабатській Стрілці є родовище термальних вод. Біля с.Облої Голопристанського району є гейзер. Перспективною для використання в рекреаційних цілях є затока Сиваш.

Приазовський рекреаційний район розташований в степовій природній зоні, ландшафти якої є значно зміненими господарською діяльністю людини. Природна рослинність представлена злаково-полинними, типчакково-ковилковими, полиново-типчакковими степами, вербовими, дубовими та березовими гаями, терновими чагарниками. На піщаних і суглинистих відкладах сформувалися субори із сосни, берези, дуба, груші, ліщини, бузини. В заплавах річок ростуть вербняки, очерет, рогоз, куга озерна. В Херсонській області є ареал напівпустелі «Олешківські піски», що може являти інтерес для туристів. Тваринний світ відрізняється різноманітністю видового складу. З тварин, що можуть представляти інтерес для мисливців, водяться заєць, лось, козуля, свиня дика, лисиця, вовк сірий, ондатра, вальдшнеп, куріпка сіра, дрофа, дикі гуси, кулики. В Чорному морі промислове значення мають бички, кефаль, хамса, скумбрія, ставрида, сардина. В річках – сазан, щука, сом, окунь, лящ.

Не зважаючи на багатство природних рекреаційних ресурсів Приазовського РТР, нині вони повністю недоступні для туристичного використання. Попереду великі роботи щодо забезпечення безпеки перебування на даних територіях.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси.

На території Приазовського рекреаційно-туристичного району функціонують 395 територій ПЗФ загальною площею 393,7 тис.га, у тому числі 6 національних природних парків та 1 регіональний ландшафтний парк. Частка заповідних територій у загальній площі району – 7%.

Об'єктами природно-заповідного фонду, цікавими для туристів, є біосферні заповідники “Чорноморський” та “Асканія-Нова, НПП “Азово-Сиваський”, “Олешківські піски”, “Джарилгацький”, “Великий Луг” та Приазовський, а також орнітологічний заказник “Великі й Малі Кучугури”, геологічні пам'ятки природи біля с. Калайтанівка Запорізької області (скелі Кристал і Кварцитова), ландшафтні заказники “Обитічна коса”, “Кам'яна Могила”.

Найстарішим природним заповідником України (статус з 1921 року) і одним із перших, що отримали статус біосферного, є «**Асканія-Нова**» ім. **Ф. Е. Фальц-Фейна** – одне із 7 природних чудес України, який знаходиться в Херсонській області. Заповідна діяльність тут була започаткована бароном Ф. Фальц-Фейном у 1898 році. У 1994 році рішенням Бюро ЮНЕСКО заповідник був внесений до списку еталонних територій планети і став Біосферним резерватом. Під охороною знаходиться єдина у Європі ділянка цілинного типчакowo-ковилового засушливого степу. Крім заповідної зони до складу заповідника входять також зоопарк, дендропарк та буферна зона. Асканійські степи – єдине місце в Європі, де на волі утримувались зебри.

Зоопарк виник наприкінці XIX ст., коли у безводному степу було викопано колодязі, створено штучні ставки, закладено парк, тоді ж було завезено звірів і птахів із різних континентів. Парк, площею 170 га, більше нагадує природний ліс із галявинами й масивами та утворює своєрідну зелену оазу на території заповідника. “Асканія-Нова” відома своїми колекціями птахів, яких тут нараховується 60 видів, екзотичними для Європи тваринами (ламами, антилопами, бізонами, кафрськими буйволами, конями Пржевальського, куланами).

Екскурсійна діяльність була започаткована ще Фальц-Фейном. Тоді, у 1909-1910 роках, заповідник відвідувало 3-5 тис. туристів щорічно, до війни чисельність екотуристів складала 140 тисяч на рік. Серед пропонованих маршрутів найбільшою популярністю користувались «Фотосафарі» у кінному екіпажі або на спеціально обладнаних машинах. Заповідник зазнав тривалої окупації. Понад рік працівники зоопарку в тяжких умовах робили усе можливе, щоб зберегти колекцію зоопарку, а заповідник працював як українська установа. Нині він фактично припинив своє існування. Оцінка завданих збитків, забезпечення безпеки, відновлення колекцій та рекреаційного потенціалу – першочергові завдання після звільнення.

Азово-Сиваський НПП охоплює акваторію затоки Сиваш з островами й займає площу 52,1 тис.га. Під охороною тут перебуває орнітофауна. Скупчення птахів за сезон перевищує мільйон особин. Відкрита для відвідування зона – острів Бирючий. Парк зазнав окупації.

У 2010 р. на приморському узбережжі Запорізької області було створено **Приазовський НПП** (площа – 78126,92 га). До його складу увійшли озеро Молочний лиман, Утлюцький лиман, берегова лінія Азовського моря, Федотова коса. Парк був створений з метою збереження, відновлення та раціонального використання типових та унікальних степових і водних природних комплексів північно-західного узбережжя Азовського моря, які мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне та рекреаційно-оздоровче значення. Але це не спинило окупантів, які влаштували тут військовий полігон. Неконтрольованою ситуацією скористались і місцеві бракон'єри. Зафіксовані пожежі та факти масової загибелі тварин.

Найбільшу в Європі пустелю “**Олешківські піски**” було оголошено НПП у 2011 р. Людина не лише взяла під охорону цей об'єкт, але й стала причиною його виникнення. Багатотисячні отари овець, що належали Ф.Фальц-Фейну, значно порушили трав'яний покрив, що століттями формувався на піщаних ґрунтах. Територія швидко почала перетворюватись на пустелю. У 10-ті

роки ХХІ ст. пустеля стала модною туристичною дестинацією, незважаючи на небезпеку прогулянок на колишньому військовому полігоні, що існував тут за советських часів. Нині природний парк знову перетворений окупантами на військовий полігон.

НПП Джарилгацький було створено у 2009 р. на території найбільшого українського острова Джарилгач (від тюрк. «обпалені дерева»), що входить до складу Херсонської області. Острів відомий багатим тваринним та рослинним світом, чистими піщаними пляжами, озерами та мінеральними водами. У парку розроблено три туристичні маршрути. Під час війни острів, на якому знаходиться парк, було заміновано. І ще тривалий час він не буде доступним для не тільки для екскурсантів, але і для дослідників.

На території **НПП “Великий Луг”**, що у Запорізькій області, було створено 10 туристичних маршрутів у межиріччі Дніпра та р.Кінської, що у козацькі часи називалося “Кінські плавні” або “Великий Луг”. Щоправда, у нещодавні часи більша частина цієї території була на дні Каховського водосховища. До заповідної зони парку увійшли урочище “Білозірське”, “Маячанська Балка” та заказники “Великі та Малі Кучугури”, що складаються із 13 островів у Каховському водосховищі. Охороняються ділянки байрачних лісів, степової та болотяної рослинності. Окрім різноманітних біотичних ресурсів та мальовничих ландшафтів, туристів приваблюють значні суспільно-історичні ресурси, пов'язані із перебуванням на даній території скіфів, сарматів, печенігів, половців, а також розміщенням Чортомлицької, Базавлуцької, Томаківської та Микитинської Січей. У селах, що на території НПП, розвиваються народні промисли та ремесла. НПП під час війни неодноразово страждав від пожеж, а також від екологічної катастрофи внаслідок підриву греблі на Каховській ГЕС.

НПП «Кам'янська Січ» створений на основі двох великих придніпровських балок – Кам'янської та Милівської – та частини придніпровської тераси. Його територія є досить цінною у флористичному та фауністичному сенсах. Окрім того, має цінне історичне значення, оскільки у ХVIII ст. тут існувала Кам'янська Січ. Окрім того, на території досліджені пізньоскіфські, давньоруські, золотоординські і ногайські поселення, є понад дві сотні курганів. Заснований у 2019 році НПП був покликаний вирішити низку завдань щодо збереження природної та історико-культурної спадщини. Але планам завадила війна. Парк зазнав окупації, мінування, пережив декілька пожеж, був звільнений, але не зміг продовжувати повноцінну діяльність через постійні обстріли.

Таким чином, природно-антропогенним ресурсам Приазовського району було завдано величезної шкоди. У пожежах загинули рослини і тварини величезних територій. Необхідного для гніздування спокою були позбавлені сотні тисяч птахів, для яких ці парки були домівкою. Значні території були підтоплені, а потім зневоднені. Окупантами були захоплені адміністрації об'єктів ПЗФ. Їх працівники переслідувались лише на тій підставі, що працювали у закладах, у назві яких було слово «національний». Парки використовувались і як полігони, і як бази розміщення окупантів, і як арена бойових дій. Були знищені результати багаторічної праці українських науковців. І для того, щоб відновити все, знадобиться багато ресурсів: і фінансових, і людських, і часових.

Передумови формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів району. Територія даних областей почала заселятись в ранньому палеоліті, про що свідчать археологічні знахідки. Вона стала справжнім «плавильним казаном» для багатьох народів, які осідали на даних територіях та сформували місцеве населення. У VII–II ст. до н.е. причорноморські степи заселяли племена скіфів, столицею яких, за припущенням, було Кам'янське городище на берегах Дніпра. У I–III ст. н.е. дані території були завойовані римлянами, на зміну яким прийшли готи. Наприкінці IV ст. даною територією володіли гунни, у VI ст. панівним народом стали авари. У VIII ст. влада перейшла до хозар. Із IX ст. на шляху «із варяг у греки» з'являються слов'яни-бродники, які займалися переправами. У X ст. у приморських степах панували печеніги і по Дніпру – русичі із центром у Олешші, а з середини XI – половці, які у XIII ст. потрапили під монгольський вплив. Від них походять ногаї, Джамбуйлуцька (Перекопська) орда яких кочувала до XVIII ст. на лівобережжі Дніпра до р.Берда. В XIV–XV ст. дніпровське правобережжя даного району контролює Велике

князівство Литовське. З XV ст. дана територія підпадає під контроль Кримського ханства та Османської імперії. Ногайці стають васалами хана. Із середини XVIII ст. на лівобережжі почала кочувати Єдичкульська ногайська орда. З XV ст. маємо відомості про належність Великого Лугу до козацької республіки Війська Запорозького. Торгові зносини часто чергувались із взаємними набігами та війнами за території, до яких долучались також Москва та Варшава. Тоді тут з'явилися козацькі січі та турецькі фортеці. Важливі торгові шляхи – Чорний, Муравський та Соляний – були тогочасними «єврокоридорами». Приморська територія між сучасними Мелітополем і Бердянськом та Кальміуським шляхом на півночі була досить густо заселена.

Ці території раніше, ніж причорноморські, опинились у полі зору Російської імперії, яка з XVII ст. намагалась їх захопити. На декілька років раніше вони й були анексовані. З кінця XVIII ст. розпочинається активна колонізація новоприєднаних губерній. Ногаї та частину козаків було переселено на Кубань, натомість сюди завезено державних селян з найближчих губерній, козаків, християн з Криму (греків), яких імперія, загарбавши півострів, заходила «визволяти і захищати», запрошено іноземців (поляків, чехів, німців, болгар, сербів), переселялись сюди і молдаване з євреями. Величезні земельні наділи були подаровані російським дворянам, котрі заселяли їх своїми кріпаками. Було дозволено селитись європейським і російським протестантам. Колишні поселення, фортеці і зимівники ставали «новозаснованими» містами. Але з'являлися і дійсно нові міста та села.

Імперія поширила кріпацтво на ці землі, тож не дивом були селянські повстання. На Приазов'я повернулись із Кубані ногаї, але, так і не звикши до осідлого життя, яке їм нав'язували, емігрували до Османської імперії. Після зникнення загрози турецького нападу та реформ другої половини XIX ст. населення краю почало стрімко зростати за рахунок активного розвитку товарного сільськогосподарства, яке потребувало робочих рук, і торгівлі. Після знайдення покладів корисних копалин у Придніпров'ї та на Донбасі господарське освоєння краю активізувалось за рахунок індустріалізації, яке торкнулось, в основному, Запоріжжя. XX століття пронеслось по цим землям вихором двох воєн, визвольних змагань та імперських міжусобиць, антирелігійних кампаній, репресій, голодоморів, колективізацією та індустріалізацією, пропагандою, русифікацією та екоцидом. Це не сприяло збереженню соціально-культурних ресурсів. На початку II світової війни із Херсонщини було виселено причорноморських німців, під тиском опинились і приазовські греки, після війни – заселено бойків, лемків та холмщаків, змінено тюрко- та німецькомовні назви.

На території сучасних Херсонської та Запорізької областей свого часу стикалися різні народи – носії різних культур та цінностей. Населення запозичувало один у одного спочатку господарські звички, а потім побутові та культурні особливості. Проте кочовий та ухадницький способи господарювання, що існували тут віками, не залишили по собі значних архітектурних пам'яток, так само як і екстенсивне сільське господарство. Визвольні змагання поч. XX ст. та війни не сприяли збереженню і так нечисленних культурних пам'яток краю. Не допомагала цьому також місцева «традиція» розбирати старі кам'яні споруди для будівництва нових. Так, наприклад, із каменю турецької фортеці Тягинь було збудоване село Тягинка. І таких прикладів чимало. В результаті цього в районі збереглися поодинокі православні культові споруди XIX–XX ст., садибні будівлі, адміністративні і громадські споруди, міські особняки. Події російсько-української війни, що розгорнулись і на цих територіях, теж несуть велику загрозу існуванню історико-культурних пам'яток.

Суспільно-історичні рекреаційні ресурси району. Чимало цікавих об'єктів соціально-культурної спадщини Приазовського туристичного району знаходиться в **Херсонській області**, зокрема, у її центрі – **м. Херсон**. У XVI–XVII століттях на його місці існувало малодосліджене місто Білховичі (Біліховичі). До початку XVIII воно занепало, і тут було зведено укріплення Св.Олександра, що згодом стало центром Інгульської паланки. У 1778 р. місто заново «заснували», щоб продемонструвати досягнення імперії на новоприєднаних землях. Назвали місто на честь Херсонесу, що існував у Криму. Захоплення грецькою культурою та історією було

не випадковим: московити марили Боспором, Дарданеллами та могутністю Римської імперії. Але цим амбітним планам не судилось справдитися. З того часу дотепер збереглися фрагменти насипаних вручну валів фортеці і врізані в них монументальні Очаківські ворота (рис.4.29), пороховий льох і Великий будинок Арсеналу. На території фортеці зберігся один із найстаріших міських храмів (побудований на місці дерев'яної Михайлівської церкви) – Свято-Катерининський собор і дзвіниця.

Найстарішим обеліском міста, що дійшов до наших часів, є пам'ятник на честь англійського громадського діяча, філантропа Дж.Говарда. Він брав активну участь у боротьбі з епідемією чуми, заразився і помер 1790 р. у Херсоні. З XIX ст. у місті зберігся ряд культових, громадських і житлових споруд. Із культових відзначимо Святодухівський кафедральний собор поч. XIX ст., Миколаївську церкву, церкву Святої Олександри (XIX ст.) і церкву Різдва Богородиці (поч. XX ст.). З дореволюційних часів збереглися будинок бібліотеки, кілька складських будівель і житлових будинків.

Давню історію має місто **Олешки**, розташоване напроти Херсона на правому березі Дніпра. За однією із версій, тут існував давньоруський порт Олешшя. У 1711 на цьому місці запорожцями було засновано Олешківську Січ, яка проіснувала 17 років. Окрім пам'ятного знака на її честь у місті збереглися вали фортеці XVIII ст., залишки Успенського монастиря, синагога, повітова лікарня, садиби та особняки XIX – поч. XX ст. Місто постраждало внаслідок російської окупації та підризу греблі на Каховській ГЕС. Так, було затоплено унікальний будинок-музей Поліни Райко. Стіни семи кімнат свого будинку в Олешках художниця-самоучка розписала у стилі примітивізму. Після її смерті будинок став популярним серед поціновувачів сучасного мистецтва.

Залишки ще однієї Січі на території Херсонщини – Кам'янської – знаходяться у селі **Республіканець**. З видимих її залишків – лише могила кошового отамана Костя Гордієнка. Місце, обране для Січі, здавна приваблювало увагу, адже тут була одна із переправ через Дніпро. Археологами віднайдено залишки пізньоскіфського городища та невідомої фортеці. У XIX ст. тут була і велика панська економія, руїни якої можна побачити і тепер. Село пережило російську окупацію і потерпало від обстрілів.

Серед культових споруд Херсонської області чи не найцікавішою і, точно, найдавнішою є дерев'яна Введенська церква (1726 р.) (первісна назва – Воскресенська) у **м. Берислав** (рис.4.30). Церква була перевезена Дніпром із запорозької фортеці Переволочної (за версією місцевих жителів – церква була змита весняною повінню і припливла річкою до міста) і поставлена на місці завойованої турецької фортеці Кизи-Кермен. Від самої фортеці майже нічого не збереглося. У церкві є стародруковане Євангеліє 1695 р.

Біля **с. Червоний Маяк** у вапняках дніпровських круч до наших днів збереглися фрагменти печер, видобраних у XVIII ст. ченцями Софронієвої пустині. На їх місці пізніше був заснований Григоріє-Бізюков (або Попасний) чоловічий монастир, що на початку XX ст. був одним із найбагатших монастирів на півдні Російської імперії. Однак, вся створена монастирська архітектурна велич не пережила атеїстичних часів. Збереглися лише в'їзні ворота, невеликі фрагменти кам'яних стін з трьома башточками, дзвонівні службові приміщення і поступово відновлювана в роки незалежності України Покровська церква.

Херсонська область, зокрема, **м. Каховка**, стало в роки незалежності України місцем проведення гучного і найвідомішого в країні пісенного фестивалю просто неба "Таврійські ігри", що влаштовувався кожної весни на невеликому майданчику, розташованому на набережній водосховища. Свого часу місто називалось Іслам-Кермен, так само, як і фортеця, яка стала містоутворюючим чинником. Фортеця не збереглась, так само як і інші старовинні споруди, окрім декількох будинків зламу XIX-XX ст. В околицях міста є кургани, які датуються скіфо-сарматськими часами.

Курортним центром області є **м. Генічеськ**, через яке пролягає шлях на найдовший (майже 100 км) пляж Азовського моря, розташований на Арабатській Стрілці. Колись тут була кримськотатарська фортеця Ченішке, яку згодом перейменували на Генічі (крим. – «тонкі води»). Але вона не збереглась. Уяву дослідників бентежать генічеські катакомби, де за переказами

заховано скіфське золото. У самому місті можна побачити старовинні будинки XIX – поч. XX ст. Але передусім Генічеськ приваблює до себе увагу своїми пляжними ресурсами.

До війни значна увага приділялась зеленому, сільському та активному туризму. Відомою дестинацією був розважальний комплекс «Зелені хутори Таврії» (рис.4.31), який являв собою 45 хуторів, кожен зі своєю спеціалізацією: Кінний, Рибальський, Стрілецький, Гончарний, Ковальський, Хлібний, Лозоплетіння, Ляльки-мотанки та інші, діяло чимало садиб сільського туризму.

Рис.4 .29 – Очаківські ворота у Херсоні

Рис.4.30 – Введенська церква у Бериславі

Рис. 4.31 – «Зелені хутори Таврії»

Етнокультурна географія Херсонської області різноманітна. Північ – Запорожжя, по правий берег Дніпра Північне Причорномор'я, по лівий – Таврія. За іншими джерелами лівобережжя це Таврія, правобережжя – Нижнє Подніпров'я. Етнографічні колекції мають краєзнавчі музеї у **Херсоні, Бериславі, Каланчаку та Чаплинці**. У селах **Малокаховка та Чорнянка** є музеї історії цих сіл. У списку нематеріальної культурної спадщини України Херсонщина представлена борщем, традиціями кобзарства, приготуванням традиційних кримськотатарських страв «чиберек» та «янтик», і кавовою традицією кримли. Але це далеко не все. Шквастим прикладом херсонської культурної спадщини, коріння якої йде від чумаків, є ікони, писані на рибі. У списку поки що їх немає. Так само, як і інших, не менш цікавих особливостей.

Географічним зазначенням і брендом Херсонщини є херсонські кавуни. Традицію вирощувати цю культуру правобережні козаки перейняли у лівобережних татар. На Херсонщині варять «кавуновий мед» – бекмес, уварюючи сік із м'якоттю до густини сиропу. Традиція залишилась з часів Османської імперії і довгий час бекмес заміняв собою дорогий цукор. Херсонські фермери почали були відроджувати виробництво цих ласощів. Окрім того, на Херсонщині можна покуштувати різні види кавунового варення.

Проведення дегустацій пропонують виноробне господарство князя П.М. Трубецького у с. **Веселе**, дім марочних коньяків «Таврія» у **Новій Каховці**, сімейна виноробня «Курінь» у с. **Степанівка** та ряд інших.

Херсонщина славиться рибними стравами. «Золотим» стандартом приготування рибної юшки став саме херсонський її варіант. Але існує традиція і правильного її споживання: спочатку випивається бульйон, а потім їсться риба з льоком – перетертим із сіллю, перцем та зеленню часником, до якого додається невелика кількість рибного бульйону. Ще одна традиційна страва – чабанська шурпа із баранини, в яку теж додається льок. Є адаптовані із турецької та болгарської кухні страви: баклажанна ікра, кобіте – пиріг із начинкою із різаного м'яса або сиру і зелені. Із староукраїнської кухні – куліш та шулики. Сучасні херсонські господині неперевершені у приготуванні страв із помідорів, баклажанів та солодкого перцю. Приморські поселення пропонують мідії, креветки та устриці. Їх розведення у цих краях започаткував ще барон Фальц-Фейн і досяг у цьому неабияких успіхів: продукцію з його устричних ферм поставляли у європейські ресторани. Місцеву кухню представляє туристична кав'ярня «ХерсОП».

Із Херсонщиною пов'язані долі філантропів Дж.Говарда, Ф.Фальц-Фейна, С.Скадовського, художників О.Шовкуненка та П.Райко, прем'єр-міністра Ізраїлю М.Шорета, письменників Б.Грінченка,

М.Коцюбинського, Дніпрової Чайки, театральних діячів І.Карпенка-Карого, М.Куліша, В.Меєрхольда, акторів Миколи Грінька, Георгія Делієва, спортсменки Л.Латиніної та багатьох інших діячів.

Запорізька область. Найбільшим містом Приазовського туристичного району є **Запоріжжя**. Його заснування пов'язане зі спорудженням у 1770-ті роки Дніпровської оборонної лінії, що простиралася між річками Дніпро і Берда. Одна з фортець, побудованих біля села Вознесенка, була названа на честь князя О.Голіцина Олександрівською. Навколо фортеці постало місто, назване Олександрівськом (з 1921 р. – Запоріжжя). Першими мешканцями Олександрівська були люди, зайняті обслугою фортеці, німці та євреї. Зручне розташування міста між Криворізьким та Донецьким басейнами, на річковому шляху до Одеси призвело до зростання значення міста як транспортного, а потім і промислового вузла. Запоріжжя може з успіхом розвивати промисловий туризм. У центрі міста збереглась споруда першої теплової електростанції. Визначальною в історії міста подією став початок будівництва в 1927 р. Дніпрельстану. Під час II світової війни він був без попередження підірваний. Багато тисяч людей загинуло у дніпрових водах. Ці жертви не принесли владі очікуваних результатів: Запоріжжя було окуповане німцями. У 40-х роках ХХ ст. станція було відновлена під назвою ДніпроГЕС, а у 2000-х – реконструйована. Комплекс її споруд складається з електросилової станції, дугоподібної 760-метрової залізобетонної греблі висотою 60 м і двох мостових переходів.

Запоріжжя – місто великих промислових об'єктів. Але туристів він може порадувати шістьма великими парками та низкою менших зелених зон, театрами і музеями, красивими центральними проспектами, будинками ХІХ ст.

Інша знакова пам'ятка Запоріжжя – острів Хортиця, що знаходиться посередині Дніпрового річища. Це найбільший гранітний острів на цій річці, який завжди захоплював мандрівників своєю величиною та красою. Свого часу острів був свідком козацької слави: у ХІ ст. тут існував Хортицький замок, який деякі дослідники вважають першою Запорозькою Січчю. У 1965 р. на Хортиці було засновано Державний історико-культурний заповідник (рис. 4.32), територія якого займає практично всю прибережну частину острова, а у 1980-ті роки споруджений музей історії українського козацтва.

Промислово тему обласного центру можуть продовжити **Грушівка** і **Таврійське**, де збереглися німецькі млини. Окрім того, в останньому можна побачити залишки редутив Кряжевої фортеці, козацький цвинтар та будівлі ХІХ ст.

Цікавими історичними об'єктами **Запорізької області** є унікальна пам'ятка загальнодержавного значення – Кам'яна Могила (**с.Терпіння**) (рис.4.33) і скіфські кургани (**с. Кам'янське**). В районі Кам'яної Могили в 1890 р. археологом М.Веселовським були відкриті древні наскельні зображення (петрогліфи), що належать до різних часів – від мезоліту до кінця бронзового віку. Це видатна пам'ятка первісного мистецтва на теренах України. Серед малюнків на стелях гротів і плитах зустрічаються зображення тварин (биків, коней, оленів, антилоп і хижих звірів), людей і геометричних фігур, що не піддаються інтерпретації. Поряд із Кам'яною Могилою знаходиться невеликий археологічний музей.

У районі с. Кам'янське розкидано близько 10 скіфських курганів (IV ст. до н.е.). У результаті розкопок двох курганів знайдено золоті прикраси. В 1906 р. на березі річки був виявлений Янчокрацький скарб (срібні і золоті прикраси, кінська зброя), вивезений до історичного музею Москви.

Біля села **Новосолдатське** є лабіринт, викладений на землі камінням. Його було нещодавно поновлено стараннями волонтерів. Вважається, що лабіринт збудували давні слов'яни у I ст. до н.е. Якщо це так, то місце не має аналогів в Україні. Неподалік, в околицях села **Миколаївка** знаходиться пагорб Велеса.

Серед музеїв Запорізької області слід згадати художній музей м. **Бердянська**, основу якого склала колекція творів мистецтва, подарована місту художником І.Бродським (розграбований рашистами); а також краєзнавчі музеї Бердянська (підходи до якого нині охороняють численні

половецькі кам'яні статуї), **Гуляйполя** (експозиція міститься в одному з найстаріших збережених будинків міста і розповідає про найзнаменитішого городянина – Нестора Махна) і **Мелітополя**. Ці музеї нині розграбовані, а музей Махна – знищений.

З-поміж архітектурно-історичних ресурсів Запорізької області відзначимо садибу Попова у с. Василівка, збудовану у псевдоготичному стилі (рис.4.34). Це єдиний великий палацовий комплекс на Запоріжжі. Під час повномасштабного вторгнення він був обстріляний і пограбований.

Рис.4.32 – Національний заповідник "Хортиця"

Рис.4.33 – Кам'яна Могила

Рис.4.34 – Садиба Попова у Василівці

Є іще декілька сіл, де збереглись маєтки колишніх власників: с.**Біленьке** – маєток Миклашевських, с.**Лазідне** – маєток Корнісів, **Веселянка** – садиба Канкринів.

На Запоріжжі збереглось багато будівель, споруджених у т.зв. «цегляному» стилі, який був поширений наприкінці XIX – початку XX ст. Впізнати його легко за декором, виконаним із цегли під час кладки, хоча справжній архітектурний стиль може представляти модерн, історизм або еkleктику. Такі будинки не отиньковувались: колір цегли слугував прикрасою. З часом ці будинки могли білитись вапном або фарбуватись. «Цегляний» стиль був широко розповсюджений по усій Європі. На Запоріжжі будинки, збудовані у цьому стилі, можна побачити в обласному центрі, **Приморську, Гуляйполі**, а також селах, свого часу заснованих німцями та голландцями-менонітами: **Калинівці, Михайло-Лукашевому, Купріянівці, Розівці, Молочанську, Зразковому, Гайчурі, Терсянці, Листівці** та інших. Окрім колишніх німецьких сіл можна відвідати болгарську **Мануйлівку**, де збереглись руїни церкви, та єврейський **Новозлатопіль**.

В селі **Тернівка** знаходиться оригінальний храм св.Іллі, який можна впізнати за величезною банею, схожою на турецький тюрбан. Всередині під шаром вапна були знайдені розписи, які належать художнику київської школи Володимиру Соніну. Красиві храми знаходяться у **Приморську, Кінських Роздорах, Веселянці**.

Незважаючи на назву, успадковану від Запорожжя, область розташована не лише у цьому історико-етнографічному регіоні. Західна її частина це Таврія, а прибережна – Північне Приазов'я. Побут жителів Запорізької області представлений в музеї на **о.Хортиця** у Запоріжжі, краєзнавчих музеях **Запоріжжя, Бердянська, Мелітополя, Вільнянська, Пологів, Новомиколаївки, Розівки, Якимівки** та ін. У списку нематеріальної культурної спадщини Запоріжжя поки що представлене традиціями, які потрапили сюди разом із переселенцями з інших частин України: борщем, кобзарством, гадяцькою та борщівською вишивкою, караїмськими пиріжками аяклак, кримськими чибереком та янтиком.

Основу старовинної запорозької кухні становила риба, крупи та борошно, переважно житнє та гречане, яке додавали у страви (юшку або кашу) або заварювали окропом і приправляли. Нині з'явився інтерес до старовинної української кухні, і Запоріжжя приділяє увагу її відродженню. Візитівками запорізької кухні є борщ і куліш, капуста і юшка-щербя, тетеря і соломаха, риба в глині, грінки-потапці і коржички-загребки. Відроджуються і козацькі способи приготування страв, зокрема, запікання в землі під багаттям. Мелітопольська черешня – справжній гастрономічний бренд запорізького краю. Початок розведенню черешні на мелітопольських чорноземах,

похованих під шаром піску, поклали лікар А. Корвацький та землевласник Л. Філібер. Їх справа до невпізнання змінила степові посушливі краєвиди. Черешневі сади закріпили піски, а населення отримало джерело цінних вітамінів, а потім – джерело прибутку. До справи долучились селекціонери, стараннями яких було виведено понад 40 сортів черешні. До війни у Мелітополі щороку в сезон черешні провадився фестиваль «ЧерешНЕво», на якому можна було скуштувати мелітопольське черешневе варення.

Із Запорізькою областю пов'язані долі кошових Війська Запорозького О. Дашкевича, І. Сірка, О. Гладкого, гетьманів Б. Хмельницького, Д. Апостола, політичного і військового діяча Н. Махна, мислителя Д. Донцова, актора В. Андриєнка, художника-мультиплікатора В. Дахна, художника та архітектора О. Сластіона, художника І. Бродського та інших.

Список Використаних джерел:

1. This is Ukraine – путівник по Україні. URL: <http://www.facebook.com/thisisukraine>
2. Брати Капранови. Канал «Ім. Т. Г. Шевченка». URL: <https://www.youtube.com/@imtgsh>
3. Волошин І. М., Матвійчук Л. Ю., Ненько К. В. Туристичні ресурси України з атласом туристичних мандрівок. Львів : ЛДУФК, 2015. 437 с.
4. Галімов А. Канал «Реальна історія». Проект «Українські палаци. Золота доба». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCdIVTngmxbh0oNE1pCwS64g>
5. Івченко А. С. Вся Україна : Путівник. Київ : ДНВП «Картографія», 2006. 656 с.
6. Канал «Ukrainian». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCbPaKxi1j-Q5jWZDpJZp56g>
7. Клименко В. Фотоекскурсії Києвом, Україною та світом. URL: <http://klymenko.in.ua/>
8. Кохан В. Канал «Хаці». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCIxAwgoXmEGr2ML72c3QxGA>
9. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України. Київ: Альтерпрес, 2007. 369 с.
10. Мараєв В. Канал «Історія без міфів». URL: <https://www.youtube.com/@IstoriyaBezMifiv>
11. Сайти відповідних об'єктів ПЗФ, населених пунктів, заповідників, музеїв.
12. Україна: Туристична карта. Київ: ДНВП «Картографія», 2007.
13. Ярьоменко С.Г. Туристичні ресурси України. Херсон: Олді-плюс, 2021. 470 с.

Тема 5 Рекреаційно-туристичні ресурси заходу України

5.1. Карпатський рекреаційно-туристичний район

Загальні відомості. До складу Карпатського рекреаційно-туристичного району входять чотири області Західної України: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька (рис.5.1). Територія Карпатського туристичного району охоплює 56,6 тис. км², що становить 9,4% площі України. У ньому мешкає 5964,9 тис. осіб (14,5% від загальноукраїнського показника), більша частина яких проживає у сільській місцевості – 50,2%.

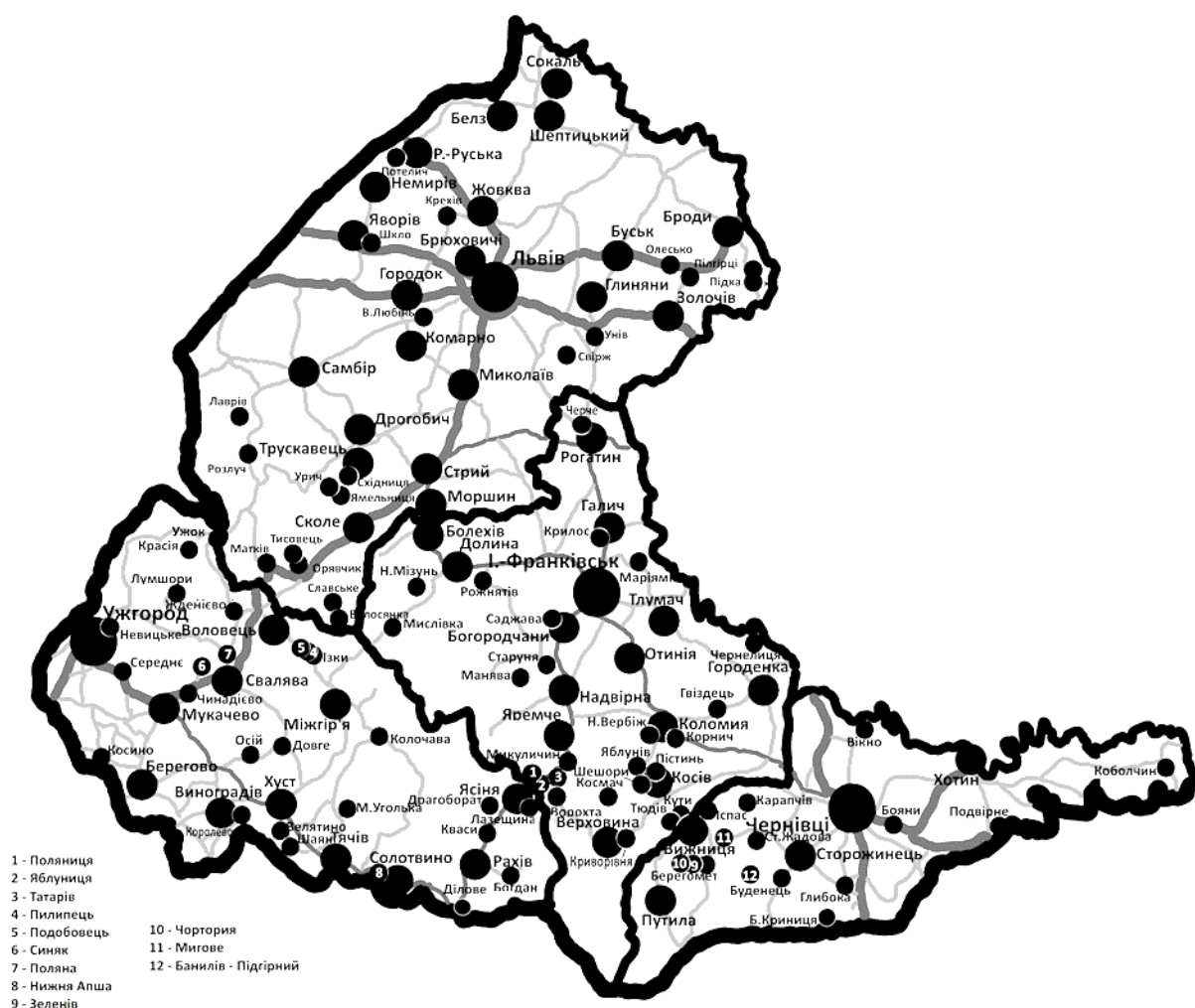

Рис. 5.1 – Карпатський РТР

Розташування більшої частини району в межах Карпатської гірської ландшафтної країни зумовило своєрідність природних рекреаційних ресурсів цього регіону і наклало свій відбиток на перебіг господарського освоєння території, історичну долю його мешканців, зрештою – на формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів і сучасну спеціалізацію рекреаційного господарства. Зазначені особливості дають підстави для виокремлення Карпатського рекреаційного району у складі вищезгаданих чотирьох адміністративних областей Західної України.

Природні рекреаційно-туристичні ресурси. Одним із основних природних туристичних ресурсів даного району є *рельєф*. Його особливості визначаються розташуванням на території

Вододільно-Верховинські та Полонинсько-Чорногірські Карпати утворюють Центральні Карпати. Вододільно-Верховинські Карпати являють собою низько- та середньовисокі хребти, які розділяють басейни Тиси, Дністра та Прута. По зниженнях хребтів проходять головні карпатські перевали, які здавна мали важливе комунікаційне значення і зберігають його і дотепер: Ужоцький, Латірський, Верецький (Руські Ворота), Торунський та Яблуницький. Вододільному хребту притаманні пологі складчасто-брилові масиви.

Найвищі вершини та більш різкі перепади відносних висот характерні для Полонинсько-Чорногірських Карпат. Схили хребтів вкриті лісами, а гребені – високогірними луками – полонинами. Притоками Тиси Полонинський хребет поділяється на окремі масиви: Полонину Руну або Рівну – найбільшу полонину Карпат, мальовничу Полонину Боржаву, Воловецьку Верховину біля її підніжжя, де знаходяться гірськолижні та кліматичні курорти **Подобовець**, **Пилупець** та **Міжгір'я**; та Полонину Красну, поблизу якої в околицях села **Мала Уголька** можна побачити скелю Кам'яні Ворота або Карстовий Міст.

Далі на південний схід простягається Свидовецько-Чорногірський масив, який поділяється на Свидовець, Чорногору, Гринявські та Яровицькі гори. В епохи зледеніння у четвертинному періоді тут існували льодовики, які залишили по собі характерні форми рельєфу: котли (кари), виорані долини з крутими схилами (троги), скупчення кам'яних уламків (морени). У днищах карів трапляються високогірні озера. Чорногора вирізняється найбільшими висотами. Тут знаходяться – усі українські вершини понад 2000 м:

–Говерла (2061 м) – (з угорської – «снігова гора») на її вершині знаходиться монумент-тризуб на плиті, в яку вмонтовано капсули із землею, взятою у кожному з регіонів України,obelіск та хрест. Президент В. Ющенко започаткував традицію сходжень на Говерлу 24 серпня. Популярною вершина є і в інший час;

–Бребенескул (2035 м) – друга за висотою гора, на західному схилі якої розташоване найвище озеро України з однойменною назвою;

–Піп-Іван Чорногорський (2028 м) – здавна шанована в народі гора, якій приписували містичні властивості – ще один об'єкт рангу суперточка-тур. На вершині гори знаходиться обсерваторія «Білий Слон», яка слугує не лише астрономічним, але метеорологічним та туристичним цілям;

–Петрос (2020 м) – через дещо відокремлене від хребта розташування є найбільш небезпечною в негоду вершиною, куди часто б'ють блискавки. Вершина Петроса часто оповита хмарами. На схилах Петроса знаходиться найвища печера в Україні;

–Гутин Томнатик (2016 м) – саме цю гору краще обирати, якщо у планах є відвідини озер Бребенескул та Марічейка;

–Ребра (2001 м) – ближче до вершини крутизна схилів зростає та з'являються стрімкі скелясті виступи, що дали назву горі.

За сприятливих погодних умов із вершин Чорногори відкривається чудова панорама – краєвиди навколишніх гірських хребтів. Зараз Чорногора стала традиційним місцем проведення численних різноманітних туристичних походів. Ще однією цікавинкою Чорногори є скеля Вухатий Камінь.

Закарпаття від Румунії відділяють Рахівські гори, а Івано-Франківщину – Чивчинські. Обидва хребти є складовими Мармароського кристалічного масиву, основна частина якого знаходиться на території Румунії. За гострі вершини та глибокі мальовничі долини, а також через компактне проживання у цій місцевості гуцулів Рахівські гори називають Гуцульськими Альпами.

Внутрішнє пасмо Карпат представлене розрізненими невисокими (максимальна висота г. Бужора, 1085 м) масивами Вулканічного (Вигорлат-Гутинського) хребта на території Закарпаття (Українські Карпати, 2016). Тут добре збереглися плоскі горизонтальні поверхні лавових плато, значні й дрібні масиви згаслих вулканів.

Решту території займають низовини Малого Полісся (північ Львівської області), які оточені горбистими пасмами Розточчя, Опілля, Гологор і Вороняків, а також Хотинська височина у

межиріччя Прута й Дністра (північний схід Чернівецької області). Природною цікавинкою Гологорів є скеля Чортів Камінь в околицях с. **Підкамінь**, Опілля – грот Прийма поблизу м.Миколаїв.

Розвиткові спелеотуризму сприяє наявність на території Чернівецької області печер, найбільшими з яких є Дружба, Попелюшка, Буковинка, Чернопотоцька та Баламутівка. **Дружба** (інша назва Романія) – карстова печера, що знаходиться на території Карпатського біосферного заповідника у с. Мала Уголька (Закарпаття). Потрапити сюди можна лише за спеціальним дозволом. Печера **Попелюшка** тривалева і частково затоплена. Довжина розвіданих ходів – понад 91 км. Природний вхід до печери знаходиться на території Молдови. Там вона відома під назвою Еміл-Раковиця. Основна частина печери знаходиться на території України. В Чернівецькій області біля с. Подвірне зроблено штучний вхід до печери. Печера **Буковинка** – гіпсова, сумарна довжина ходів – понад 5 кілометрів, має три рівні, нижній з яких затоплений.

М'яка (середні січневі температури в горах $-6...-8^{\circ}\text{C}$) багатосніжна зима, тривалістю в горах понад 3,5 місяці, сприяє розвитку зимового туризму, якому, втім, можуть бути на заваді часті відлиги та викликані ними сходження снігових лавин. Період міжсезоння в Карпатах тривалий, що стримує масовий розвиток туризму. Літо коротке та нежарке. Середні температури липня у передгір'ях $+18...+19^{\circ}\text{C}$, у горах – $+7...+13^{\circ}\text{C}$, у Закарпатті – $+20^{\circ}\text{C}$. Осінь тепла і сухіша за літо. Гори та передгір'я є зоною надмірного зволоження: за рік випадає 800–1800 мм опадів, більшість із яких доводиться на теплу пору року, що теж не є конкурентною перевагою перед іншими, більш сприятливими за погодно-кліматичними умовами куточками планети.

Гірський і горбистий рельєф у поєднанні зі значною кількістю опадів зумовили розвиток щільної *річкової мережі*. Ріки, що беруть початок у горах: Латориця, Боржава, Ріка, Тересва, Туса, Дністер, Стрий, Свіча, Лімниця, Бистриця, Прут, Черемош, Серет та інші, – характеризуються значною каламутністю, особливо під час повені, швидкою течією, низькими, навіть у теплу пору, температурами води. Таким чином, з одного боку, це ускладнює їх використання для організації масового купання, а з іншого – пороги й водоспади на ріках значною мірою сприяють підвищенню естетичної привабливості ландшафтів і роблять можливим розвиток водного екстремального туризму. Річки рівнинної частини Карпатського туристичного району надають мальовничості його ландшафтам своїми глибоко врізаними долинами, на подекуди урвистих схилах яких відслонюються давні породи.

Окрасою гірських ландшафтів є озера Синевир, Бребенескул, Несамовите та ін. У Карпатах нараховують близько 108 водоспадів (Українські Карпати, 2016). Найбільша кількість водоспадів знаходиться у Скибових Горганах та Полонинсько-Чорногорських горах. В останніх знаходяться одні з найвищих водоспадів Українських Карпат: Говерлянський Гук (найвищий в Українських Карпатах – 84 м), Труфанець (36 м), Мрейка (20 м). Іншими відомими об'єктами туристичного інтересу є карпатські водоспади Манявський Великий (17,5 м), Пробій (8 м), Шешорські Гуки (2–5 м), Шупіт (14 м), Ялинський (26 м), Скакало (7 м) у Карпатах (Українські Карпати, 2016).

Виняткове значення для розвитку лікувально-оздоровчого туризму мають численні родовища мінеральних вод різного складу. Найбільш відомими з них є Моршинські, Трускавецькі, Східницькі джерела Львівської, Ужоцьке, Міжгірське, Полянське, Новополянське, Квасівське, Шаянське – Закарпатської, Шешорське – Івано-Франківської областей (рис.1.5). Розвитку даного виду туристичної діяльності сприяє також наявність родовищ лікувальних грязей та озокериту. На Закарпатті є родовища термальних вод.

Рослинний і тваринний світ Карпатського туристичного району характеризується значним різноманіттям, зумовленим висотною поясністю та широтною зональністю. Тільки в Карпатах налічується понад 2 тис. видів рослин, серед яких понад 100 ендеміків. Українські Карпати характеризуються значною залісненістю території (понад 40%). У видовому складі гірських лісів переважають смерека та бук, у рівнинних лісах поширені бук, дуб, граб, сосна. Це сприяє організації санаторно-курортної справи. Велике різноманіття лікарських рослин, диких плодів, ягід і грибів сприяє розвитку промисельного туризму.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси. На території Карпатського РТР створено 16 національних природних парків та 12 регіональних ландшафтних парків. Серед об'єктів природно-заповідного фонду, які можуть викликати інтерес у туристів, варто відзначити Карпатський біосферний заповідник, національні природні парки “Синевир” та “Ужанський” Закарпатської області; “Галицький”, “Гуцульський”, “Карпатський” національні природні парки Івано-Франківської області; національні природні парки “Яворівський” та “Сколівські Бескиди” Львівської області, Сторожинецький дендропарк, Вижницький національний природний парк Чернівецької області.

Карпатський біосферний заповідник (Закарпатська область) створено в сучасних межах у листопаді 1993 р. Включає сім відокремлених ділянок – Луж-Угольську, Свидовецько-Чорногірську, Рахівсько-Кузійську, Мармароську, “Долину нарцисів”, “Чорну Гору” та “Юлівську Гору”, загальна площа становить 66417,4 га. Він належить до світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Головне функціональне призначення заповідника – збереження унікальних гірських ландшафтів Українських Карпат, культури українських гірських етнічних груп (гуцулів, бойків, лемків), сприяння сталому розвитку Карпатського регіону. У межах заповідника діють наукові лабораторії, створена мережа моніторингових ділянок, фенологічних пунктів, гідрологічних постів спостереження, розгорнута мережа еколого-освітніх і пізнавальних маршрутів. Щорічно заповідник відвідують десятки тисяч осіб. Найбільшою популярністю користується туристичний маршрут, який передбачає підняття на найвищу вершину України – г. Говерлу. У біосферному заповіднику працює єдиний в Україні музей екології гір та історії природокористування Карпат, є власна відеостудія. У безпосередній близькості до заповідника знаходяться **Рахів, Хуст, Ясіня, Кваси, Ділове, Виноградів**.

Карпатський НПП (Івано-Франківська область), засновано у червні 1980 р., площа – 50495 га. У його межах знаходиться найвища вершина України – г. Говерла. Головними об'єктами охорони парку є природні лісові, субальпійські та альпійські біоценози Чорногори, реліктові осередки сосни звичайної та кедрової, які збереглися на кам'янистих розсипах Чорногірського та Горганського масивів, високогірні ландшафти з льодовиковими карами, валами й озерами льодовикового походження, цінні ботанічні, геолого-морфологічні пам'ятки. Завдяки наявності джерел мінеральних вод, етнографічних пам'яток, специфічних кліматичних умов, гірських ландшафтів територія парку активно використовується для розвитку рекреаційної діяльності. Тут створено близько 50 різнопланових туристичних маршрутів, відносно добре розвинена мережа оздоровчо-лікувальних і санаторних закладів, інфраструктура сільського зеленого туризму. Щорічно природний парк відвідують сотні тисяч осіб. Офіс парку знаходиться в **Яремче**. Інші поселення, які знаходяться поблизу НПП – **Микуличин, Татарів, Ворохта**.

НПП “Синевир” (Закарпатська область) створено в 1989 р., загальна площа становить 43000 га. На території парку розташовані: відоме верхове оліготрофне болото Глуханя, мінеральні джерела, пам'ятки дерев'яної архітектури, єдиний в Європі Музей лісу і сплаву, Музей архітектури і побуту “Старе село” у с. **Колочава**, Кам'янецький водоспад. Перлиною природного парку і своєю рідною візитівкою Українських Карпат є високогірне озеро Синевир, яке утворилося в результаті потужного зсуву, спричиненого землетрусом, орієнтовно 10 тис. років тому. Воно розташоване на висоті 989 м над рівнем моря, його площа становить 5 га, а пересічна глибина – 8-10 м. Ландшафти поблизу озера вирізняються мальовничістю та величчю. На території парку розвиваються кінний, велосипедний, автомобільний, водний та пішохідний види туризму, функціонують туристичні бази “Синевирське озеро”, “Карпати”, “Теребля”, санаторій “Верховина”.

НПП “Гуцульщина” (Івано-Франківська область) створено у травні 2002 р. Загальна площа парку становить 32271 га. Національний парк створено для збереження, відтворення та раціонального використання генетичних ресурсів рослинного (фрагменти смерекових квазіпралісів, корінні букові ліси) і тваринного світу, унікальних природних комплексів та етнокультурного середовища, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історичну,

наукову, пізнавальну, естетичну та рекреаційну цінність. Вони є еталонами живої природи, сприятливим середовищем для збереження популяцій рідкісних і зникаючих видів флори та фауни, можуть бути зручними і довготривалими моделями при дослідженнях змін клімату, рослинності тощо. Тут найкраще збереглися прадавні ремесла, традиції, звичаї, елементи архаїчної матеріальної культури гуцулів – етнографічної групи українців. Мальовничі ландшафти, багата та різноманітна природа, самобутня культурна спадщина місцевого населення створюють сприятливі умови для рекреаційно-туристичної діяльності. Територією парку проходять численні туристичні маршрути загальнодержавного та місцевого значення. Туристично-рекреаційна інфраструктура представлена туркомплексами “Легенда Карпат”, “Байка”, “Карпатські зорі”, сільськими садибами. У забудові рекреаційних закладів використано елементи гуцульської архітектури, що органічно поєднуються з природними ландшафтами, створюючи шедеври архітектурно-паркового мистецтва, які вирізняються самобутністю та високою естетичністю. У природному парку є належні умови для розвитку сільського зеленого, кінного, велотуризму, етнотуризму, гірськолижного туризму. У с.**Пістинь** створено туристично-мистецький комплекс «Маєток Святого Миколая». Офіс парку знаходиться у **Косові**. Шквалом для туристів є також **Космач, Яблонов, Прокурава, Шешори, Тюдів**, як знаходяться біля парку.

НПП “Сколівські Бескиди” (Львівська область) створено у лютому 1999 р., загальна площа 35261 га. Парк створено з метою збереження, відродження і раціонального використання ландшафтів західної частини Українських Карпат із типовими та унікальними природними комплексами, що мають важливе природоохоронне, екологічне, естетичне, освітнє та рекреаційне значення. На території парку збереглися рештки природних високопродуктивних і біологічно стійких деревостанів – вікові чисті букові ліси природного походження, еталонні смерекові та ялицеві ліси, які значною мірою відображають різноманітність лісового покриву Бескид. Тут зустрічається понад 50 видів рослин, занесених до Червоної книги України, мешкають 11 видів тварин, занесених до Європейського червоного списку, та 30 видів, занесених до Червоної книги України. У селищі **Східниця**, що знаходиться на околицях парку, розвідано та експлуатується однойменне родовище мінеральної води типу “Нафтуся”. Мальовничі ландшафти, комфортні кліматичні умови сприяють розвитку туристично-рекреаційної діяльності, зокрема гірськолижного (Славське), сільського зеленого, велотуризму. Відпочивальників приймають близько 50 санаторіїв, пансіонатів, баз відпочинку і туристичних кемпінгів. **Сколе** та **Кам’янка** теж відомі своїми туристичними ресурсами природного та антропогенного походження.

Вижницький НПП (Чернівецька область) створено у серпні 1995 р., загальна площа – 11238 га. Територія природного парку розташована на межі Українських Карпат і характеризується низькогірним рельєфом. Ландшафтне різноманіття парку визначається його належністю до басейнів двох річок – Черемош і Сирет, які зумовили неоднаковий рівень розчленованості рельєфу. Ліси займають понад 90% території парку, причому на окремих ділянках зустрічаються чисті букові праліси. Територія парку багата також на археологічні та історико-культурні пам’ятки, джерела мінеральних вод типу “Нафтуся” (“Черешенька”, “Вижниця”), унікальні за своїм складом води джерела “Лужки”. Територія, де розмістився національний парк, здавна є центром буковинського туризму. Тут прокладено 10 еколого-туристичних маршрутів, до послуг відпочивальників і туристів турбаза “Черемош”, притулок “Німчич”, невеликі пансіонати, сільські садиби, еколого-просвітницький центр у селищі **Берегомет**, музей природи у с. **Зеленів**.

Яворівський НПП (Львівська область) засновано у липні 1998 р., загальна площа парку – 7108 га. Він створений для збереження, відродження та раціонального використання типових та унікальних лісостепових ландшафтів, інших природних комплексів у районі головного європейського вододілу. Парк розміщується на території Українського Розточчя – одного з найцікавіших фізико-географічних районів Західної України. Розточчя це вузьке горбогірне пасмо завдовжки 75 км, південно-східною частиною якого проходить вододіл між річками

басейнів Чорного та Балтійського морів. Туристично-рекреаційна інфраструктура парку налічує кілька баз відпочинку, тут розміщуються бальнеологічні курорти **Шкло** та **Немурів** із цілющою сірководневою мінеральною водою типу “Нафтуса”. У природному парку є необхідні умови для розвитку еколого-пізнавального, культурологічного, сакрального, спортивного (кінного, велосипедного, лижного), сільського, зеленого видів туризму, прокладено три комплексні автобусно-пішохідні маршрути і шість пішохідних еколого-пізнавальних стежок. У зоні стаціонарної рекреації парку облаштовані місця масового відпочинку туристів.

Галицький НПП (Івано-Франківська область) створено у серпні 2004 р. Площа парку становить 14684,8 га, він знаходиться на межі двох фізико-географічних країн – Українських Карпат (область Передкарпаття) та південно-західної частини Східно-Європейської рівнини, завдяки чому сформувалося значне ландшафтне та біологічне різноманіття. У рослинному покриві та серед представників фауни трапляються як подільські, так і карпатські види. На території парку виявлено 45 видів рослин і 37 видів тварин, що є представниками Червоної книги України, 4 і 9 відповідно – Європейського Червоного списку та 6 видів рослин і 158 видів тварин, що знаходяться під охороною Бернської конвенції. У найцікавіших куточках парку прокладено кілька туристичних маршрутів та екологічно-пізнавальних стежок. У м. **Галичі** функціонує однойменний туристичний центр, який надає практичну допомогу в проведенні екскурсій туристичними маршрутами природного парку.

Ужанський НПП (Закарпатська область) зареєстровано у вересні 1999 р. Площа парку – 46147 га. Його створено на основі природно-заповідних об'єктів, які існували ще в часи належності Закарпаття до Австро-Угорщини. Він є складовою частиною першого у світі трохстороннього українсько-польсько-словацького міжнародного біосферного резервату “Східні Карпати”, внесеного до світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Головним об'єктом охорони є букові праліси. На території національного парку розміщуються також карстові печери, шість дерев'яних церков, 15 джерел мінеральних вод. Для розвитку рекреаційної діяльності у парку опоряджено кілька місць відпочинку, розроблено 17 еколого-пізнавальних маршрутів, проводяться екологічні акції з учнями місцевих шкіл.

Сольові шахти **Солотвина** використовувались для лікування алергічних захворювань. Нині вони затоплені і їх навряд чи вдасться відновити. Натомість із лікувальною метою використовуються штучні озера, заповнені термальною ропою.

Туристичний інтерес до Карпат та їх природи спонукав підприємців до відкриття різноманітних ферм та господарств, відвідуючи які можна суміщати екологічний, промисловий та гастрономічний туризм.

Передумови формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів району.

Господарське освоєння більшої частини району розпочалося за доби пізнього палеоліту 40–20 тис. років тому. Традиційно стоянки давньої людини прив'язувались до долин річок у передгірних районах. Поява слов'янського населення пов'язується з племенами білих хорватів, угільні князівства яких у IX–XI ст. входили до складу Київського князівства, а в XII–XIII століттях – до Галицько-Волинського. Починаючи з XIII століття історичні долі земель, що входять до складу даного рекреаційного району, розходяться, але їх населення, не зважаючи на здебільшого асиміляційну політику пануючих держав, усвідомлювало себе русинами. Закарпаття впродовж восьми століть контролювалося Угорщиною. В свою чергу, в XVI ст. Угорщина більш як на сто років потрапила у васальну залежність від Османської імперії, а потім увійшла до складу австрійських володінь. Така ж доля спіткала й Чернівецьку область, яка, з 14 по 18 ст. знаходилась у залежності від Молдовського князівства, залежного, у свою чергу, спочатку від Угорщини, потім від Османської та Австрійської імперій. Території сучасних Львівської та Івано-Франківської областей у XIV столітті потрапили під польське панування, яке тривало понад чотири століття. У XVIII столітті після зникнення з політичної карти тодішнього світу Речі Посполитої Львівщина та Івано-Франківщина на півтора сторіччя увійшли до складу Австрійської, а потім Австро-Угорської імперії,

де вже були Чернівецьчина та Закарпаття. Після її розпаду в період між I та II світовими війнами Львівська та Івано-Франківська області стали складовими частинами відродженої Польщі, Чернівецька – Румунії, Закарпаття – Чехословаччини. Впродовж усього часу на цих українських землях були періоди визвольних змагань та прагнення долучитись до створення української державності разом із іншими українськими землями. Львівщина та Івано-Франківщина пережили польську «пацифікацію», суть якої полягала у змушенні силою та залякуванням до вігмови від української ідентичності. Але це лише радикалізувало український спротив.

До складу Української ССР Львівщина та Івано-Франківщина (тоді – Станіславщина) увійшли у 1939, Чернівецьчина – у 1940, Закарпаття разом із прикордонними угорськими територіями – у 1945 роках внаслідок намагань ССРСР поширити свою владу у Східній та Центральній Європі. Тому, не зважаючи на з'єднання з іншими українськими землями, даний період аж до розпаду ССРСР сприймався як советська окупація. І так було насправді, бо новоприєднані землі відчували на собі дію типового імперсько-більшовицького сценарію упокорення: мародерство, знищення національних еліт, «розкуркулення», перемішування населення, голодомор 1947 р., депортації, пропаганду, спроби русифікації, вилучення та вивезення культурних цінностей і просто цінних речей, знищення сакральних пам'яток, пошук та першочергове використання природних ресурсів, екоцид. Але розгорнутися на повну окупаційна влада боялась, тому наслідки застосування такого сценарію виявились не такими руйнівними, як на територіях, які значно більше часу перебували під владою Російської, а потім і советської імперії. До початку 1960-х років тут тривав український воєнний спротив.

Складна історична доля, що супроводжувалась численними міжусобицями, набігами кочівників, релігійними суперечками, повстаннями, руйнівними війнами за встановлення контролю над територією, не сприяла якнайкращому збереженню історико-культурних пам'яток. Проте, взаємодія на даних територіях різних народів із самобутньою культурою, релігією, побутом придалося формуванню потужної за своїм потенціалом бази соціально-історичних рекреаційних ресурсів, яка дійшла до нашого часу у вигляді багатой культурної спадщини.

Суспільно-історичні рекреаційні ресурси району. Львівська область є чи не найбільш насиченим визначними архітектурними пам'ятками регіоном нашої держави. Неофіційною столицею західноукраїнських земель є місто **Львів**. Історія Львова настільки ж яскрава та дивовижна, як і саме місто, насичена цікавими подіями та знаменитими постатями. Тут була видана перша в Україні друкована книга (1574 р.), відкрито перший в Україні готель «Під римським цезарем» (1785 р.), винайдена гасова лампа (1853 р.), проведений перший в Україні футбольний матч (1894 р.).

Місто заснував у середині XIII століття князь Данило Галицький, проте особливо швидко воно почало розвиватися після перенесення сином Данила столиці Галицько-Волинського князівства із Галича до Львова. Місто, яке було засноване на перетині вигідних торговельних шляхів, поступово перетворилося на один із головних торгових центрів середньовічної Європи. А купецький стан завжди відігравав помітну роль у розвитку міста.

Згодом, перебуваючи під владою кількох європейських країн, зокрема Польщі та Австрії, Львів запозичив у кожної з них якусь частину культури та знань, що дозволило йому поступово перетворитися не лише на перлину архітектури, а й важливий центр сучасного наукового, духовного та мистецького життя України.

Архітектурна спадщина Львова формувалась упродовж віків і представляє собою поєднання багатьох архітектурних стилів, а історичний центр Львова, що почав забудовуватися в середні віки, не має аналогів в Україні і внесений до Списку світової культурної і природної спадщини ЮНЕСКО. Створили його у другій половині XVI ст. архітектори з півночі Італії, які були запрошені магістратом Львова для відбудови міста після величезної пожежі, що сталася 1527 року. За часів панування Австро-Угорщини (кінець XVIII – початок XX ст.) у житловому й цивільному будівництві панували архітектурні стилі класицизму та модерну, Польщі (1919-1939 рр.) – прагматичний і строгий конструктивізм.

З-поміж визначних архітектурних споруд міста слід виокремити будівлі, що складають неповторний ансамбль площі Ринок, названої так на зразок європейських міст: ратушу, кам'яниці Бандинеллі, чорну, Венеційську, палац Любомирських та інші. Тут знаходяться найстаріші житлові будинки в Україні.

Львів відомий своїми старовинними культовими спорудами, що представляють багато конфесій. Серед найбільш значущих – храм Івана Хрестителя XIII століття, пам'ятки архітектури XIII-XIX століть – костел Марії Сніжної та церква Миколи Чудотворця, Латинський кафедральний собор XIV-XV ст. (рис. 5.3), Архікафедральний собор Святого Юра (рис. 5.4), Домініканський собор XVIII-XIX ст. (рис. 5.5), Вірменська церква XIV ст. – усього понад 20 об'єктів. Оригінальністю визначаються архітектурні пам'ятки міста громадського призначення: будинок Театру опери і балету ім. С. Крушельницької (рис. 5.6), головний корпус національного університету імені Івана Франка, палац Потоцьких (рис. 5.7), будинок вчених, готель "Жорж", Міський арсенал, залізничний вокзал (рис. 5.8) та ін.

Рис. 5.3 – Латинський кафедральний собор

Рис. 5.4 – Собор св.Юра

Рис.5.5 – Домініканський собор

Рис. 5.6 – Театр опери і балету

Рис. 5.7 – Палац Потоцьких

Рис. 5.8 – Залізничний вокзал

Увесь історичний центр міста можна побачити з вершини Високого замку (пагорб висотою більше 400 м). Великою популярністю серед туристів користується «Майстерня шоколаду», де можна скуштувати й придбати знаменитий львівський шоколад ручної роботи; арт-простір «Щось цікаве» – кафе з художньою експозицією, де проводяться просвітницькі мистецькі заходи; італійський дворик палацу Корнякта, в якому можна відпочити від галасу міста, посидіти в літньому кафе або відвідати художню галерею, представлену в Палаці. До послуг відвідувачів – експозиції численних музеїв, зокрема: музею етнографії та художнього промислу, Львівської картинної галереї, Національного музею Шептицького, музею пивоваріння (з дегустаційним залом); аптеки-музею «Під чорним орлом». У місті багато пам'яток, споруджених на честь видатних осіб, серед яких найбільшу художню цінність мають пам'ятники А. Міцкевичу, Т. Шевченку, І. Федорову. Цікавими є і затишні внутрішні дворики львівського середмістя, найбільш показним з яких є італійський дворик палацу Корнякта.

Визначним осередком концентрації персоналізованих (біосоціальних) і культурно-історичних рекреаційних ресурсів є Личаківський цвинтар, де знайшли останній притулок багато видатних людей, діячів науки, політики, культури та мистецтва, в тому числі, й іноземців. У Львові досить добре розвинена рекреаційно-розважальна інфраструктура: жителі та гості міста можуть відпочити в численних парках і скверах, кав'ярнях і ресторанах, відвідати театри чи музеї.

Поряд зі Львовом, багато інших населених пунктів цього регіону володіють потужним соціально-культурним рекреаційним потенціалом. Своїми замками-палацами відомі **Броди** (1630-1635 рр.), **Жовква** (1594-1606 рр.) (рис.5.9), **Золочів** (1631-1634 рр.), **Олесько** (XIII—XVIII століття) (рис.5.10), **Підгірці** (1635-1640 рр.) (5.11), **Свірж**.

Рис. 5.9 – Жовківський замок

Рис. 5.10 – Олеський замок

Рис. 5.11 – Підгорецький замок

З-поміж названих замків-палаців особливою атракційністю вирізняються Олеський, Підгорецький та Золочівський замки, які формують “Золоту підкову Львівщини”.

Олеський замок стоїть на стрімкому пагорбі, що зривається над довколишньою місцевістю – Бродівською рівниною (рис. 5.10). Перша історична згадка про замок датується 1327 роком. За однією з версій, його збудував хтось із синів галицько-волинського князя Юрія Львовича – чи то Андрій, чи то Лев. За тривалу історію свого існування він виконував різні функції – був і палацом, і резиденцією королів, і військовими складами. А ще частіше він слугував фортецею, мури якої захищали місцеве населення від ворогів.

У різні роки замок належав литовському королю Любарту, руському магнату Івану Даниловичу, польським королям Казимиру III, Яну Собеському, який тут народився. Через землетрус і намагання місцевого населення знайти скарби, на кінець XIX ст. замок фактично перетворився на руїни. У 1970 р. за ініціатииви Б. Возницького у замку розпочалися реставраційні роботи, які дали можливість створити у ньому музей-заповідник – Відділ Львівської галереї мистецтв, що діє і нині. Експозиція замку представляє вітчизняне мистецтво XVI-XVIII ст. Тут зібрано ікони, безцінні твори живопису, скульптури, предмети ужиткового мистецтва (зокрема, меблі та гобелени). Особливу вартість має колекція скульптури XVI-XVIII ст., українського портрету XVI-XIX ст. У комплекс, окрім замку, входить колишній монастир капуцинів із костелом св. Йосипа (1739 р.).

Підгорецький замок належить до пам'яток архітектури епохи Ренесансу (рис. 5.11). Він розміщується у селі Підгірці Бродівського району Львівської області на краю рівнинного плато на висоті 399 м. Замок було збудовано у 1635-1640 рр. за вказівкою коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Підгорецький замок є одним із найкращих у Європі зразків поєднання ренесансного палацу з бастионними укріпленнями. Замок має форму квадрата, кожна із сторін якого сягає близько 100 м. На кожному з кутів замку побудовані п'ятикутні бастиони, вістря яких увінчують витесані з каменю сторожові вежі. Впродовж багатьох років свого існування замок неодноразово зазнавав руйнації та пограбувань. Належав родам Конецпольських, Жевуських, Сангушків. Мав багате оздоблення, колекцію картин, тематичні зали: Китайський, Золотий, Лицарський, Дзеркальний, Мозаїчний, від яких майже нічого не залишилось. Під час Першої світової війни замок було розграбовано росіянами. У міжвоєнний період у замку було влаштовано музей. Перед Другою світовою війною багата колекція картин була вивезена до Бразилії. Від 1949 р. і до часу здобуття Україною незалежності у ньому розміщувався санаторій для хворих на туберкульоз. У 2010 році замок опинився у списку ста пам'яток світу, котрі потребують негайної реставрації. Тепер у замку тривають реставраційні роботи, після завершення яких у ньому буде створено музей інтер'єрів.

Золочівський замок (рис.5.12) є третім об'єктом туристичного маршруту “Золота підкова Львівщини”. Його було зведено у 30-х роках XVII ст. на кошти Якуба Собеського. Від самого

початку замок створювався як неоголандський тип оборонних споруд (“palazzo in fortezza”), тобто одночасно поєднував у собі функції оборони та житла.

За роки свого існування в замку розміщувалися королівська резиденція, панська садиба, тюрма НКВС, навчальний заклад. У дворі замку є два палаці – Великий та Китайський. В останні роки завдяки реставраційним роботам обидва палаці відкриті для огляду. В експозиційних залах Великого палацу представлено історію замку, відділ інтер'єрів, живопису (усього понад 550 експонатів, у т.ч. 122 одиниці живопису, зокрема, роботи Рембранта, А. Ван Дейка, П. Рубенса), у Китайському палаці від 2004 р. відкрито музей Східних культур (250 творів живопису, графіки, скульптури, археологічні експонати, які представляють мистецтво Єгипту, Китаю, Японії, Персії).

Львівщина багата на сакральні ресурси. Тут є монастирі, які належать різним конфесіям, у тому числі, старовинні у **Підкамені, Лаврові, Сокалі, Самборі, Раві-Руській, Уневі, Крехові** (рис. 5.13) та інших містах та селах. Чудові зразки староукраїнського церковного дерев'яного зодчества збереглися у **Буську, Городку, Дрогобичі, Жовкві, Крехові, Сколе**. Відповідно до рішення комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО до її нових об'єктів було віднесено дерев'яні церкву Святого Духа (**Потелич**) (рис.5.14), церкву Святої Трійці (**Жовква**) (рис.5.15), церкву Святого Юра (**Дрогобич**) (рис.5.16) та церкву Собору Пресвятої Богородиці (**Матків**) (рис.5.17), які розміщуються на території Львівської області.

Величністю відрізняються муровані Домініканський костел XVII ст. у **м. Белз**, Юріївська церква XVII ст. у **Бродах**, храми XIV-XVII ст. та оборонна вежа у **Дрогобичі**, костели та церкви **м. Комарно** та інші.

Рис.5.12 – Великий палац
Золочівського замку

Рис.5.13 – Василянський
монастир. Крехів

Рис.5.14 – Церква Святого Духа.
Потелич

Рис.5.15 – Церква Святої Трійці.
Жовква

Рис.5.16 – Церква святого Юра.
Дрогобич

Рис.5.17 – Собор Пресвятої
Богородиці. Матків

Відомими курортними центрами Львівської області є бальнеологічні **Трускавець, Моршин, Східниця, Шкло та Великий Любінь**, гірськолижні – **Славське, Орявчик, Тисовець, Волосянка, Розлуч, Плав'я**.

В етнографічному сенсі Львівська область це частина Галичини, у складі якої виділяють історико-етнографічні під регіони Галицька Волинь, Сокальщина, Яворівщина, Опілля, Підгір'я, Бойківщина. Дізнатися про етнографічні особливості регіону можна в музеях **Львова, Плав'я, Шептицького, Самбора, Глинян, Стрия, Яворова, Дрогобича, Сколе** та ін. У списку

нематеріальної спадщини України Львівщину представляють яворівські пироги і дерев'яні забавки, особливі об'ємні різдвяні зірки, які виготовляють на колядування, традиції львівського дзвонарства, традиції приготування засипаної капуста, бойківські писанки, глинянський Візерунковий текстиль. Насправді, таких особливостей набагато більше.

Заслужують на увагу ресурси розвитку гастрономічного туризму. Галицька кухня налічує сотні збережених записів рецептів страв, найстаріший із яких датується X ст. – борщ на буряковому квасі та варених лісових грибах. Свого часу вона задовольняла смаки австрійського імператора Франца-Йосипа I (улюблений сніданок – кайзершмар або королівська ячня), польського короля Яна III Собеського (вершково-молочний десерт «Аркас»), фантаста Станіслава Лема (львівські марципани і халва), українського письменника Івана Франка (зупки на квасі та грибах), невістка якого стала авторкою кулінарних книг, що й зараз користуються популярністю. Кухня Львівщини і сьогодні є цікавою для туристів. Вражає вона не лише смаком, але й назвами страв. Туристи можуть скуштувати: часникову зупу (крем-суп із часника з картоплею із додаванням прянощів), флячки (гострий вершковий суп із волових рубців), печеню (м'ясо, картопля та білі гриби з хлібною кришкою), смажені вареники, палюшки (пальчики з тіста з відварної картоплі), борщок або борщ із вушками (пісний борщ за стародавнім рецептом 700-річної давнини), грибну юшку, дерев'яні голубці (з картоплею та гречкою), цвіклі або цвітлі (відварені буряки, перетерті з хрінном), гзулі з барабулі (картопляні млинці, начинені сиром і бринзою), картопляні плячки (невеличкі млинці з тертої картоплі та цибулі), роли із сала (всередині – чорний хліб, маринований огірок, копчена свинина, цибуля, зверху – гірчиця), пструг (форель), кандибал – освіжаючий напій на основі лимону, львівський сирник (культовий десерт Львова), галицький бісквітний рулет із ніжним масляним кремом і малиною, яворівський пиріг, який визнали нематеріальною культурною спадщиною України та ін. Львів є містом, звідки походить чимало національних ресторанних мереж. За кількістю тематичних ресторанів Львів теж не пасе задніх.

Із Львівською областю пов'язані життєві шляхи Київського митрополита, засновника Київської академії П. Могили, друкаря І. Федорова, популяризатора кави Ю. Кульчицького, гетьманів П. Сагайдачного та Б. Хмельницького, письменника Л. Захера-Мазоха, скульптора Й. Пінзеля, поета А. Міцкевича, поета, письменника і громадського діяча І. Франка, письменника М. Шашкевича, історика і першого президента України М. Грушевського, оперної співачки С. Крушельницької, театрального режисера Л. Курбаса, письменника-фантаста С. Лема, композитора Ф. Колесси, поета М. Рильського, митрополита УГКЦ А. Шептицького, засновника ОУН Є. Коновальця, головного командира УПА Р. Шухевича, композитора В. Івасюка та інших відомих людей.

Івано-Франківська область. Найбільшим осередком, у якому сконцентрована значна частина архітектурної спадщини області, є її адміністративний центр – **м. Івано-Франківськ**, заснований у XVII ст. Точної дати заснування міста немає, відомо лише, що 1662 р. воно отримало Магдебурзьке право. Місто споруджувалося Станіславом Потоцьким як фортеця для захисту від набігів кримських татар. Станіслав (Станіславів) – таку назву місто мало упродовж 1662–1962 рр. – розпочинався із площі та ратуші, четверта версія якої нині височіє над площею (рис. 5.18). Вона будувалась у 30-х роках XX ст. у популярному тоді стилі конструктивізму. Під час німецької окупації її хотіли підрвати, але злочинним намірам не судилося здійснитися, оскільки монолітна залізобетонна будівля вимагала великої кількості вибухівки, що могло пошкодити сусідні квартали. Все ж одне крило ратуші було пошкоджене. Івано-Франківська ратуша – громадська будівля, над якою вперше ще за часів СРСР замаяврів синьо-жовтий український прапор. Годинники ратуші вибивають години та чверті та виграють 12 українських мелодій.

Проектування і спорудження старого Станіслава велося за стандартами й нормами французької будівельної школи. Графічно-метрологічний аналіз структури і “коду” міської структури і сьогодні дає можливість вказати на її унікальність у Східній Європі. За оригінальність архітектури місто інколи називають “малим Львовом”. Найстарішими спорудами міста є костел Пресвятої Діви Марії (рис. 5.19) та палац, що належав нащадкам засновника міста. Нині він у занедбаному стані, але розробляються проекти щодо його відновлення.

Іншими визначними архітектурними пам'ятками міста є єзуїтський колегіум та Вірменська церква XVII ст. (рис.5.20), готелі, адміністративні й житлові будинки, які в сукупності формують неповторний архітектурний ансамбль центральної частини міста.

Рис. 5.18 – Будівля ратуші

Рис. 5.19 – Колегіальна церква Пресвятої Діви Марії у Івано-

Рис. 5.20 – Вірменська церква у Івано-Франківську

Центральну вулицю міста (вул. Незалежності) городяни називають «Стометрівкою», хоча насправді її довжина сягає 500 м. Тут розміщені будинки з цікавою архітектурою, кафе, ресторани, крамниці, і, звичайно, відбуваються усі визначні події міста. Музей мистецтв Прикарпаття, краєзнавчий музей, музей родинних професій, музей Небесної сотні, фортечна галерея «Бастіон», галерея-книгарня «Під лиликом» - далеко неповний перелік музеїв, експозиції яких пропонуються до уваги мешканців і гостей міста.

Івано-Франківщина – колиска Галицького князівства. До наших часів збереглися руїни замку його столиці – міста **Галича**, на базі пам'яток якого у наші дні створено національний заповідник «Давній Галич». Поряд із церквами Св. Пантелеймона (XII ст.) (рис.5.21), Різдва Христового (XIV-XVI ст.), Успіння Пресвятої Богородиці (XVI ст.), костелом та монастирським комплексом Кармелітів (XVII ст.) тут знаходяться згадана у Галицько-Волинському літописі Галичина могила, легендарна Княжа криниця, фундаменти величозного кафедрального Успенського собору (XII ст.) з місцем поховання князя Ярослава Осмомисла та каплицею Св. Василя (XV ст.). У **селі Крилос**, яке знаходиться на території заповідника, збереглася система оборонних споруд з кількома рядами потужних валів. На мальовничому пагорбі над Дністром височать мури Галицького замку IX-XIII-XVII ст. (рис. 5.22).

Крім цього, на території заповідника міститься майже 200 археологічних пам'яток, які документально засвідчують етапи зародження та подальшого розвитку історичного міста. Упродовж 1995-2011 рр. було реставровано історичний центр стародавнього міста, на центральній площі встановлено пам'ятник князю Данилу Галицькому.

Окрім Галича, замки, точніше, їх руїни є у **Чернелиці**, **Маріямполі** (Яблонівських), **Надвірній** (Пнівський), **Рожнятові** (Скарбеків).

Центром Покуття є **Коломия**, відома своїми архітектурними пам'ятками, серед яких найстаріша в області дерев'яна церква Благовіщення XVI ст. (рис.5.23), коломийська гімназія, у стінах якої здобували освіту В. Стефаник, Л. Мартович, М. Черемшина, будинок ратуші, що був свідком багатьох історичних подій (рис.5.24). Коломия є центром музейництва. Тут функціонують музей народного мистецтва імені Й. Кобринського, музей історії міста, музей писанкового розпису (рис. 5.25). Музей «Писанка» було відкрито в жовтні 1987 р. у Коломийській церкві Святого Благовіщення, а в 2000 р. він отримав власне приміщення, частину якого становить найбільший у світі пам'ятник писанці (висота 13,5 м, діаметр – 10 метрів). Загальна площа музею – бл. 600 м², колекція вміщує понад 6000 писанок із різних регіонів України та всього світу.

У Коломії працює унікальний ринок вишиванок, де майстрині продають свій крам. Для містян і гостей Коломії працюють драматичний театр Озаркевича, центр гумору «Весела оселя»; відпочити можна в міському парку культури та відпочинку та поблизу міського озера.

Рис.5.21 – Церква св.Пантелеймона у Галичі

Рис.5.21 – Церква Успіння Пресвятої Богородиці у Галичі

Рис. 5.22 – Галицький замок

Рис.5.23 – Церква Благовіщення у Коломиї

Рис.5.24 – Ратуша у Коломиї

Рис. 5.25 – Музей писанки у Коломиї

Село **Косів** стало батьківщиною Косівської мальованої кераміки (зародилася у XVIII ст.), яка включена до списків нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. На глиняні вироби (посуд, іграшки, кахлі, обрядові предмети тощо) наносять візерунок дряпанням металевою паличкою, після чого обпалюють і фарбують у зелений, коричневий і жовтий кольори.

Комплексами монастирських споруд XVIII ст., що належать римо- та греко-католицькій конфесіям, відомі **Богородчани**, **Городенка**, церквами та костелами XIV-XVI ст. – **Рогатин**, центром православного паломництва є **Манявський скит**. До світової спадщини ЮНЕСКО у червні 2013 р. було включено Церкву Святого Духа та Церкву Різдва Пресвятої Богородиці, які розміщуються у м. **Рогатин** та с. **Нижній Вербіж** Івано-Франківської області. Цікаві сакральні споруди є у **Чернелиці**, **Отинії**, **Гвіздці**, **Корничі** та інших населених пунктах.

Курортно-туристичними центрами області є **Болехів**, **Косів**, **Яблуниця**, **Яремче**, **Татарів**, **Микулечин**, **Мислівка**, **Новий Мізунь**, столиця зимового спорту **Ворохта**, мальовничі **Шешори** і **Криворівня**, **бальнео-грязевий курорт Черче**, найбільший на сьогодні центр гірськолижного туризму **“Буковель”** поблизу с. Поляниця.

Гірськолижний курорт Буковель розташований поблизу села Поляниця Яремчанської міської ради на висоті 1126 метрів над рівнем моря. Гірськолижний сезон триває тут із кінця листопада до середини квітня. Загальна довжина гірськолижних трас становить 60 км. Вони різної складності, на всіх трасах є снігові гармати, стаціонарне освітлення. Протяжність трас складає від 300 до 2350 м, а перепади висот – від 40 до 285 м. Для потреб туристів діють 16 підйомників. Активно розбудовується в Буковелі туристична інфраструктура – готелі, кафе, ресторани, багатопверхові парковки тощо. Завдяки наявності власних джерел мінеральних вод, в останні роки Буковель почав розвиватися і як лікувально-бальнеологічний центр. Штучне озеро з підігрівом дало можливість приймати туристів і влітку. Гарно розвинена і розважальна інфраструктура: сучасне колесо огляду, етнопарк «Гуцул-Ленд», спа-комплекс «VODA-club», аквапарк «Мавка», низка екстремальних розваг.

В етнографічному сенсі Івано-Франківщина складається з Опілля, Покуття, Бойківщини та Гуцульщини. Їх мешканці зберегли деякі відмінності у мові, одязі, культурі та побуті, що теж може бути об'єктом уваги туристів. Дізнатися про етнокультурні особливості краю можна в музеях

Коломиї, Яремче, Крилоса, Косова, Кутів, Верховини, Саджави, Тлумача, Долини, Криворівні. Різноманіттям славляться гуцульські музичні інструменти. Побачити, почути і навіть пограти на них можна у приватному музеї ім. Р. Кумлика, що у **Верховині**.

Івано-Франківщина широко представлена у списку нематеріальної спадщини України. Це і традиційне ліжникарство, і косівська кераміка, і гуцульські писанка, дереворізьблення, коляда та Маланка, танець «Аркан», виготовлення жіночих прикрас із бісеру, а дитячих забавок – із сиру.

Розгалуженою в Івано-Франківській області є мережа об'єктів господарювання, які опікуються гастрономічним напрямком у туризмі, наприклад: музей-сироварня «Хата-стая» (м. Верховина) пропонує туристам сири, книші, банош; ресторан «Аркан» (с. Шешори) – бозрач, банош, форель, білі гриби; арт-грунь «Полонина Перці» (с. Яблуниця) – білі гриби у вершковому соусі, голубці, рибу з казана, сири, 13 видів карпатських наливок; крафтова пивоварня «Гуцульський вар» (с. Микуличин) – пиво, сири, натуральну косметику; екопасіка «Бджолиний рай» (м. Косів) – мед, прополіс, пилок, пергу, медову жуйку; соціальний кооператив «Файні ябка» (с. Обертин) – сухофрукти; «Еко Карпати» (м. Долина) – 9 видів козячих сирів; високогірна сироварня «Далекі Гори» у с.Снідавка – сири та традиційну гуцульську кухню; овеча ферма «Дубовий кут» (с. Мізунь) – сири та біле вино; форельне господарство «Валило» (с. Яворів) – форель та гуцульський банош; ферма «Покутський равлик» – равликів у часниковому соусі; кооператив «Чиста флора» (с. Спас) – 60 видів карпатських трав'яних напоїв, натуральні цукерки.

Велика кількість гастрономічних фестивалів проводиться у Прикарпатті, зокрема: «Карпатський простір», «Меди Прикарпаття», «Станіславська мармуляда», «Свято винограду та вина», «Хліб&сир фест» в Івано-Франківську, Міжнародний гуцульський фестиваль у Яремче, «Медовий Спас» у Коломиї, «Вареник-fest», «Бігус» у Калуші, «Долина Органік-Фест» у Долині, «Свято сливи» в Надорожному, «Покутське яблуко» в Снятині тощо.

Івано-Франківщина є батьківщиною князя Ярослава Осмомисла і княгині Єфросинії Ярославни, Насті Лісовської – вітчизняної претендентки на роль султанші Роксолани, Олекси Довбуша, письменників Івана Вагилевича, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Леся Мартовича, Марійки Підгірянки, композитора Анатолія Кос-Анатольського, художників Ярослава Петрака та Василя Касіяна, політичних діячів Дмитра Вітовського та Степана Бандери. Тут бували й працювали Іван Франко, Михайло Грушевський, Олександр Олесь, Богдан Лепкий, Михайло Коцюбинський, Максим Рильський та інші.

Архітектурні пам'ятки **Закарпатської області** вирізняються особливою специфікою, що підкреслює власну історичну долю цього регіону, тісно пов'язану з історією тих держав (Угорщини, Чехословаччини), до складу яких він у певний період належав. Тут збереглося чимало замків колишніх вельможних господарів краю. Зазвичай, ці цитаделі будувались у стратегічно важливих, добре захищених місцях. Згуртовуючи навколо себе населення, що під час небезпеки шукало притулку за їх стінами, вони поступово перетворювалися на міста. Так, із неприступної фортеці Гунг IX ст., яка не зберіглася до наших днів, бере початок місто **Ужгород** – адміністративний центр Закарпатської області. У XIV ст. в Ужгороді будується інший замок, що належав феодалам Другетам (рис.5.26). Нині в ньому розміщені експозиції картинної галереї та краєзнавчого музею. Результатом тривалого релігійного протистояння між католиками та протестантами стали будівлі єзуїтської колегії та костелу, які в наші часи стали кафедральним собором греко-католицької церкви (рис.5.27) та єпископською резиденцією. Найстарішою і унікальною для України є Горянська ротонда св. Анни X ст. (рис.5.28). Від XVIII ст. до нашого часу збереглися будівля жупанату, римо-католицький костел (рис.5.29), чимало житлових і господарських будівель у старій частині міста. Біля замку в Ужгороді є скансен, де зібрані зразки традиційних хат, які будувало багатонаціональне населення краю. Серед них – дерев'яна Шелестівська церква XVIII ст. (рис.5.30). XX сторіччя теж залишило свій слід у формуванні архітектурного ансамблю міста: саме тоді було збудовано синагогу (рис. 5.31) та кальвіністський костел. Родзинкою Ужгорода є маленькі скульптури, які знаходяться в різних локаціях міста і присвячені знаковим постатям та подіям у житті міста.

Своєю історією та кількістю архітектурних пам'яток майже не поступається обласному центру **м. Берегове**, закладене в XI ст. як центр розвитку виноградарства, столиця винного туризму України. Серед найвизначніших його історико-архітектурних об'єктів слід відзначити Всіхсвятський костел XIV-XIX ст., костел Реформаторів XV ст., ансамбль споруд "Княжий двір" XVII-XIX ст., старовинні особняки та громадські споруди. Окрасою міста є кам'яний горбатий міст через річку Верке, що здавна сполучав три важливі торгівельні шляхи. Величезну кількість туристів приваблюють термальні джерела Берегівщини, аналоги яких можна зустріти тільки в Ісландії та Новій Зеландії. Цілющі якості води сприяють відновленню нервової, опорно-рухової та серцево-судинної систем людини. Купатися в гарячих водах Берегова можна впродовж усього року. Не менш популярними є численні винні підвали міста, є музей виноградарства і виноробства. У Берегово проживають численні угорська та ромська громади, працює угорський театр. У місті зведені пам'ятники угорському королю Іштвану I, який ввів на цих землях християнство, ватажку антигабсбургського повстання поч. XVIII ст. Ф. Ракоці та видатному угорському поетові Ш. Петефі.

Рис.5.26 – Ужгородський замок

Рис.5.27 – Кафедральний Хрестовоздвиженський

Рис. 5.28 – Горянська ротонда в Ужгороді

Рис.5.29 – Костел св.Юрія в Ужгороді

Рис.5.30 – Шелестівська Михайлівська церква

Рис.5.31. Ужгородська синагога

Виноградів приваблює увагу туристів руїнами замку та палацом баронів Перені (рис.5.32), будівлями колишнього францисканського монастиря XIV-XVII ст.

Знаковими для регіону і країни є туристичні ресурси сіл **Ділове та Королеве**. У першому з них, за одними з розрахунків, знаходиться географічний центр Європи, про що свідчить скромний обеліск, а в другому знайдено найдавнішу в Україні ранньопалеолітичну стоянку (500 тис. р. т.).

Символом **м. Мукачеве** є замок Паланок XI ст. (рис.5.33). Це унікальний зразок середньовічної фортифікаційної архітектури, в якому поєднуються різні стилі. Замок розташований на горі вулканічного походження заввишки 68 м, завдяки чому він ніби возвеличується над навколишньою рівнинною місцевістю. У кінці XIV – на початку XV ст. замком володів подільський князь Ф. Коріятович, який значно розбудував його, в т.ч. прорубавши в

скелястій горі 75-метровий колодязь. У подальші роки замком володіли М. Естергазі, Г. Бетлен, Юрій I Ракоці. Після захоплення замку на початку XVIII ст. австрійці його реконструювали й перетворили на найсильнішу фортецю на сході Австрійської імперії. З кінця XVIII до кінця XIX ст. в замку розміщувалася політична в'язниця. У XX ст. Паланок було віддано профтехучилищу. Сьогодні тут розміщується історичний музей, де можна побачити відреставровану середньовічну фортифікаційну архітектуру, рідкісні артефакти кам'яного віку, зброю, етнографічні колекції мешканців Закарпаття, полотна видатних живописців регіону, колекцію ікон XVI–XIX ст. Серед інших пам'яток м. Мукачеве варто виділити Миколаївський монастир XVII ст., церкви та костели, ратушу, житлові будинки.

Символічною пам'яткою архітектури є палац Шенборнів поблизу с. **Чинадійово** (рис.5.34).

Рис. 5.32 – Палац баронів Перені у Виноградіві

Рис. 5.33 – Замок Паланок у Мукачевому

Рис. 5.34 – Палац Шенборнів поблизу Чинадійового

Після повстання угорців проти Габсбургів цій австрійській династії було передано усі володіння Ракоці. У XIX ст. нові господарі цих земель звели мисливський палац, який щороку у сезон приймав поважних гостей із Відня. Палац має 365 вікон, 12 входів, 4 башти на позначення днів, місяців та пір року. У парку, що оточує палац, викопано став, обриси якого збігаються з картографічним зображенням Австро-Угорської імперії 90-х років XIX ст. Нині замок – один із корпусів санаторію «Карпати». Туристам розповідають чимало легенд, пов'язаних із замком та його господарями.

Більш-менш вціліли замки також у с. **Довгому** та с. **Чинадійовому**. Замки с. **Невицького**, м. **Хуста**, с. **Королевого**, м. **Виноградова**, с. **Середнього** лежать в руїнах, але викликають не менший туристичний інтерес. Культурними спорудами відомі **Рахів**, **Свалява**, **Хуст**, **Ясіня**, **Ужок**, **Кваси**, **Лікіцари**, **Вільховиця**.

Нижня Апша, де мешкає велика румунська громада, набула слави найбагатшого села України. Але більшість його нерухомих об'єктів є новобудовами, архітектура яких не завжди викликає естетичну насолоду. Натомість чарує старовинна дерев'яна Миколаївська церква початку XVII ст.

Поблизу Хуста в кількох селах (**Стеблівка**, **Олександрівка**, **Данилово**, **Крайниково**, **Сокирниця**) збереглись стрункі дерев'яні церкви у стилі т.з мармароської готики. Окремо варто відзначити дерев'яні церкви Закарпаття, які у 2013 р. були включені до об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: Церква Вознесіння Господнього (сmt **Ясіня**), Церква Святого Михайла (с.**Ужок**).

Закарпаття особливо славиться бальнеологічними курортами: **Довге**, **Виноградів**, **Лумшори**, **Косино**, **Берегово**, **Солотвино**, **Кваси**, **Шаян**, **Поляна**, **Солочин**. Не бракує також і гірськолижних: **Драгобрат**, **Рахів**, **Пилипець**, **Подобовець**, **Красія**, **Ізки**, **Богдан**, **Новоселиця**, **Синяк**, **Воеводино**, **Міжгір'я**, **Верхній Студений**, **Кобилецька Поляна**, **Лазещина**, **Ясіня**, **Солочин**, **Жденієво**, **Осій** та ін.

Етнокультурна різноманітність Закарпаття – це бойки, гуцули, лемки та долиняни. Окрім того, південний захід області по лінії Чоп – Батьово – Берегово – Вилок – це місця компактного проживання угорців, район Солотвина – румунів. Етнографічні музеї є в **Ужгороді**, **Берегово**, с.**Новоселиці** та с.**Колочаві**. Етнографічні зібрання різної тематики – у приватних садибах

сільських господарів, котрі пропонують приїжджим нічліг або харчування, використовуючи місцеві етно-родзинки. Закарпаття славиться гуцульськими писанками та ліжниками, лозоплетінням, дереворізбленням, сливовим лекваром, традиційним святом «Міра», пов'язаним із традицією вігінного вівчарства.

Багатонаціональне Закарпаття дає змогу туристам скуштувати страви різних етнічних кухонь: гуцульської (грибна юшка, домашні копченості, форель у сметані, печеня по-гуцульськи, голубці, шупеня (страва з квасолі), барабуляна куліша із бринзою та шкварками, терчаники в сметані з грибами, зупа з фазана по-гуцульськи, бабка гуцульська, гурка, книш, кремзлики, бринза, вурда); чеської (кнедлики); словацької (страпачки, палачінти, карбонати, поливка часникова, Джаджі); румунської (токан, приправлений бринзою, чорба, інгрошала, мамалига, гівеч); угорської (бограч, лечо, керезет, лоці печене, перкельт, попрікаш, чірке-попрікаш, рокот-крумплі, торгоня, лангош, леквар); єврейської (човлент, кугл, тістечко «Гаман»); циганської (печінкова гурка, кров'янка, печінка по-циганськи, вим'я тушковане); німецької (шовдарь, телятина й баранина по-швабськи), польської (лазанкі, фляки, бігос, крупник). Смачною візитівкою Ужгорода став одноіменний торт, присвячений рідному місту автором-кондитером Валентином Штефаньо.

У Закарпатській області проводиться величезна кількість гастрономічних фестивалів: «Червоне вино», «Варишське пиво», солодке свято меду (м. Мукачеве); «Ужгородська палачінта», «Сонячний напій», «Закарпатське божоле» (м. Ужгород), «Біле вино» (м. Берегово); фестиваль тушованого півня (с. Косонь); «Берлибаський бануш» (с. Костилівка); фестиваль сиру «Молочна ріка» (с. Стужиця); фестиваль голубців (с. Великий Бичків); «Гуцульська бринза» (м. Рахів); свято леквара (с. Геча) та ін. У Закарпатті організовано величезну кількість турів гастрономічного спрямування, утворено потужну мережу закладів ресторанного типу, садиб сільського туризму тощо, готових задовольнити найвибагливіші гастрономічні смаки туристів. Білим золотом Карпат називають сири. До послуг туристів численні сироварні Закарпаття – Селиська, «Зелений Гай» (с. Нижнє Селище), «Бараново» (с. Іза), «Карпатський Буйвіл» (м. Виноградів), Біласовиці (с. Біласовиця), Весела стайня «Csiga-Biga» (сmt. Великий Березний), Ізки (с. Ізки), Монастирська сироварня (с. Ракошино), «Перечинська мануфактура» (с. Перечин), «Райський куточок» (с. Горінчово) та ін.

Із Закарпаттям пов'язані життєві шляхи президента Карпатської України Августина Волошина, історика І. Пастелія, письменників і поетів О. Духновича, І. Ольбрахта, композитора Б. Бартока, художників Ш. Холлоші, А.Ерделі, Й.Бокшая, М.Мункачі, режисера Мілоша Формана, акторки та співачки Ш. Федак. Закарпаття є історичною батьківщиною художника Енді Воргола, знаменитого ілюзіоніста Гаррі Гудіні.

На стику української, молдовської, румунської, угорської, та частково турецької культур формувалась архітектурна спадщина **Чернівецької області**.

Найбільшою концентрацією об'єктів архітектурної спадщини вирізняється адміністративний центр Буковини – м. **Чернівці**. До таких об'єктів належать Миколаївська, Вознесенська і Спиридонівська церкви XVII-XVIII ст., Святодухівський кафедральний собор, Вірменська церква XIX ст., Миколаївський кафедральний собор, церква Успіння Богородиці XX ст., ратуша XIX ст., будинок музично-драматичного театру О. Кобилянської (рис.5.35), житлові будинки старої частини міста.

Водночас, окремої уваги заслуговує будівля колишньої резиденції митрополитів Буковини і Далмації, яка внесена до об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО (рис. 5.36). Архітектурний комплекс резиденції православних митрополитів Буковини було збудовано завдяки зусиллям єпископа Євгенія Гакмана, який у 1863 р. домогся у австрійського імператора дозволу на його спорудження. Саме він одразу після освячення Кафедрального собору Святого Духа заклав перший камінь у фундамент майбутньої резиденції. Будівництво тривало з 1864 до 1882 рр.

Архітектурний комплекс складається з трьох монументальних споруд-корпусів: головного, духовної семінарії з церквою Трьох Святителів і пресвітерія. Проект архітектурного комплексу розробив відомий чеський архітектор, академік Йозеф Главка. Він спроектував нетрадиційний

комплекс споруд у дусі еkleктики з переважанням елементів візантійського та романського стилів. Покрівля всієї колишньої резиденції митрополитів укрита орнаментованою черепицею, схожою на буковинські народні візерунки. Посередині головного корпусу над входом височить башта з годинником і куполом, який по колу прикрашений зірками Давида. Цей проект неодноразово посідав призові місця на відомих конкурсах архітекторів того часу, зокрема він був відзначений на Всесвітній виставці у Парижі. Тепер у колишній резиденції митрополитів Буковини розміщуються навчальні корпуси Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У 2011 р. було прийняте рішення про включення архітектурного ансамблю резиденції митрополитів Буковини й Далмації до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Рис.5.35 – Театр ім. О. Кобилянської у Чернівцях

Рис.5.36 – Резиденція митрополитів Буковини і Далмації (тепер Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

Однією з візитівок не лише Чернівецької області, але й усієї України є **Хотинська фортеця**, яка розміщується на околиці однойменного міста (рис. 5.37). Вона веде свій початок від Хотинського форту, який був створений у X ст. князем Володимиром Великим для укріплення південного заходу Русі. З часом форт було перебудовано у фортецю, що розміщувалася на перетині важливих торговельних шляхів, які з'єднували Київ із Поділлям та Придунав'ям. У 1250–1264 рр. князь Данило Галицький та його син Лев перебудували фортецю. Навколо неї з'явилася семиметрова кам'яна стіна та рови завширшки 6 м. Наприкінці XIV ст. молдавський володар Стефан III Великий у черговий раз перебудував фортецю. Саме після цієї реконструкції Хотинська фортеця практично повністю набула сучасного вигляду, за винятком південного муру та південної (в'їзної) брами з дерев'яними мостами, які звели турки на початку XVIII ст. За багато років свого існування фортеця виконувала різні функції та належала різним державам. Так, у XIV–XVI ст. вона була резиденцією молдавських правителів, пізніше перебувала під владою турків, поляків, росіян, австрійців. У першій половині XIX ст. Хотинська фортеця втратила своє колишнє оборонне значення. Тепер на території фортеці створено Державний історико-архітектурний заповідник "Хотинська фортеця". Тут проводяться свята козацької звитяги та знімаються кінострічки. Стіни Хотинської фортеці не раз використовувалися як декорація для зйомок кінофільмів.

У **Берегометі** зберігся маєток графів Васильків, але нині його будівлі змінили своє функціональне призначення, сакральні ресурси містечка представлені Михайлівською, Миколаївською та Юріївською церквами XIX ст.

Особливістю буковинських палаців, окрім резиденції митрополитів, є їх невеликий розмір, відсутність претензійності і, у більшості випадків, чотирикутна або кругла вежа з одного боку будівлі. Будувались вони у XIX – на поч. XX ст., непогано збереглися ззовні, бо свого часу їх було переоблаштовано або під лікарні, або під заклади освіти. У **Сторожинці** знаходиться маєток Оренштайнів (рис.5.38), у **Карапчеві** – два палаці купців Криштофовичів, у **Дубівцях** – палац Шимоновичів, у **Глибокій** – палац Скібинецьких, у **Старій Жадовій** – палац графа Сикантина, у с. **Вікно** – палац барона де Зотта, є палаці у **Череші** та **Черепківцях**, у с. **Буденець** – палац Микулі, у с. **Банилів-Підгірний** – палац німецьких поміщиків Гроссу. В останньому є ще декілька вартих уваги сакральних споруд, які належать різним конфесіям. У **Чорторії** найкрасивішою пам'яткою є палац Манеску (рис.5.39). У цьому селі народився відомий український актор І. Миколайчук.

Містечко **Вашківці** відоме ще одним палацом Криштофовичів, а також сакральними спорудами, музеєм буковинських візерунків Г. Гараса, Аннинською горою, про яку здавна розповідають дивні історії та одноіменним монастирем на ній, який було засновано в 90-ті роки ХХ ст, а також яскравим і масовим обрядом маланкування, яке щороку проводиться у день пам'яті святої мучениці.

Затишне місто **Вижниця** приваблює мальовничими пейзажами, архітектурою австрійських часів, пам'ятками, які залишила численна єврейська громада, яка проживала колись у місті, сакральними об'єктами та садибою-музеєм Н. Яремчука.

Рис.5.37 – Хотинська фортеця

Рис.5.38 – Сторожинець. Палац Оренштайнів

Рис.5.39 – Чорторія. Палац Манєску

На Буковині набуло значного поширення дерев'яне культове зодчество. Серед його зразків — церква Св. Іоанна Сочавського із дзвіницею (XVIII ст., с. **Виженка**), церква Св. Миколая (XIX ст., смт. **Путила**), Вознесенська церква (XIX ст., с. **Іспас**). У цьому регіоні поширення набули дерев'яні церкви т.з. «домового стилю». Ззовні церква може нагадувати звичайний сільський будинок, і лише по деяким, іноді на перший погляд непримітним атрибутам стає зрозумілим, що це церква. Інтерес у туристів викличуть також старообрядницька церква ХХ ст. у **Білій Криниці**, синагоги **Вижниці**, костел у **Сторожинці** та ін.

Бальнеологічними курортами Чернівецьчини є сам обласний центр, а також **Брусниця** та **Шербинка**. Гірськолижними — **Мигово**, «**Сонячна Долина**» біля с.Бояни, **Перевал Німчич**, **Лопушна** та **Горбова**.

Чернівецьчину часто називають Буковиною. Але це не зовсім коректно, адже окрім Буковини (лише північної її частини), область частково включає Гуцульщину та Північну Бессарабію (Хотинщину). Найбільш чисельними національними меншинами є румуни та молдавани. З етнографічними колекціями можна познайомитись у **Чернівцях**, **Білій Криниці** та **с.Коболчині**. Цікавими є традиції буковинського маланкування, виготовлення буковинських та бессарабських тайстр — етноверсій сучасних шоперів, буковинських поминальних деревець із дараму, урочистих вінків із ковилою, коболчинська кераміка, а також усі гуцульські традиції, згадані у попередніх регіонах.

Багатівікове сусідство українців, молдаван, румунів, євреїв, німців, поляків, чехів, словаків та угорців неминує наклало відбиток на буковинську кухню. Особливе місце посідають тут страви з кукурудзяної крупи та борошна: банош, мамалига, токан. Рибу смажать теж у кукурудзяній паніровці. Свої особливості мають традиційні борщ, голубці та вареники, які тут називають пирогами. Популярними буковинськими стравами є фарширована риба, маїна — рулет із листкового тіста з начинкою із м'яса та локшини, завиванці — рулети із дріжджового тіста із різними начинками.

Для любителів гастрономічного туризму Буковина пропонує страви із равликів (ферма «Буковинський равлик», с. Стрілецький Кут), сири, виготовлені за традиційними голландськими, італійськими, австрійськими та ін. рецептурами з додаванням трав — базиліку, пажитнику тощо. До послуг туристів — ресторани з єврейською, румунською, гуцульською кухнями.

Із Буковиною пов'язані долі Ю. Федьковича, О. Кобилянської, М. Емінеску, В. Александри, І. Франка, Лесі Українки, М. Лисенка, М. Коцюбинського, В. Стефаніка, М. Черемшини, В. Івасюка, І. Миколайчука, Н. Яремчука, С. Ротару, М. Йовович, Л. Каденюка та ін.

5.2. Подільський рекреаційно-туристичний район

Загальні відомості. До складу Подільського рекреаційно-туристичного району входять Тернопільська, Хмельницька та Вінницька області (рис. 5.40).

Площа району – 60,9 тис. км², або 10,1% загальної території України. У районі проживає 3756,2 тис. осіб. Показник урбанізації – близько 47,5%. Характерними особливостями району є невисокий рівень промислового розвитку, порівняно сприятлива екологічна ситуація, значний потенціал рекреаційних ресурсів, зручне геополітичне і транспортне положення. Назва РТР пов'язана з тим, що більша його частина (проте, не уся) збігається з одноіменним історико-етнографічним районом та зайнята Подільською височиною.

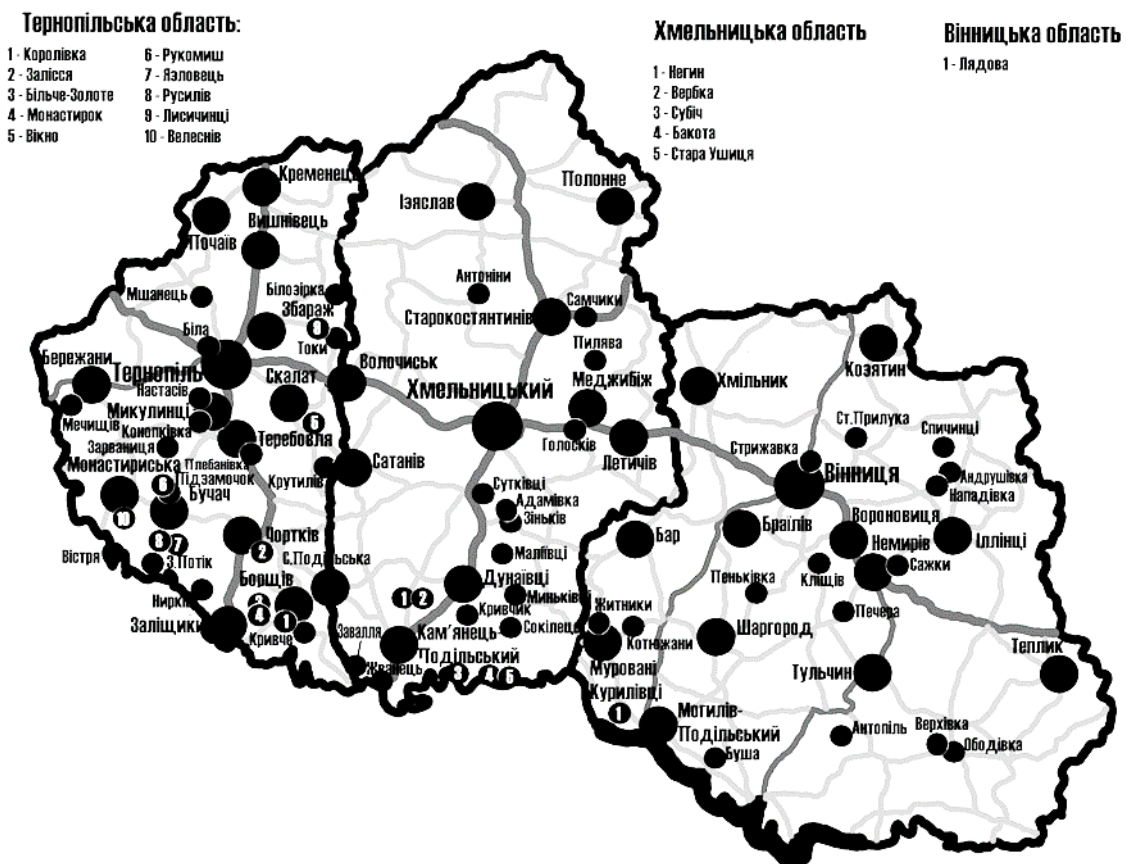

Рис. 5.40 – Подільський РТР

Природні рекреаційно-туристичні ресурси. *Рельєф* Подільського туристичного району вирізняється великим різноманіттям, що є дуже сприятливим фактором для формування інших туристичних ресурсів природного походження. Пологі рівнини чергуються із горбогір'ями, глибокими річковими долинами з крутими схилами, ярами та балками.

Значна частина району зайнята Подільською височиною, абсолютна висота якої в регіоні сягає 443 м (гора Попелиха біля села **Мечищів** Тернопільської області). У центральній частині Тернопільської області рельєф Подільської височини набуває платоподібних форм (Тернопільське плато), а для Придністров'я характерна наявність безлічі глибоких каньйоноподібних долин річок, ярів і балок. Подекуди в долинах численних річок на поверхню виступають метаморфічні та магматичні породи Українського щита, утворюючи пороги та водоспади й додаючи мальовничості ландшафтам. Окремо виділяють Товтровий кряж (Медобори), що перетинає Тернопільську та Хмельницьку області з північного заходу на південний схід. Цей колишній бар'єрний риф складається з вапняків, тому тут розвинені карстові форми рельєфу. На південному заході Тернопільської області поширені горби Опілля.

Крайню північно-західну частину Тернопільської області займає вузька смужка пологих рівнин Малого Полісся, яка змінюється на південь горбогір'ями Кременецьких гір. Північна частина Хмельницької області лежить у межах Поліської низовини, рельєф якої представляє плоску рівнину, що на північному заході упирається в невеликий уступ Волинської височини. На лівобережжі Південного Бугу Вінницької області Подільська височина змінюється Придніпровською, схили якої розчленовані долинами річок і ярами, особливо в південно-східній частині.

Серед геологічних ресурсів Поділля унікальними за своєю природою є спелеологічні, насамперед, карстові печери, яких у регіоні нараховується більше сотні. Але, на думку вчених, тут відкрито лише п'яту частину всіх печер. На Поділлі знаходяться найдовші гіпсові печери світу з нескінченими лабіринтами, залами казкової краси, підземними струмками та озерами. Розташовані вони на глибині від 10 до 50-60 метрів. Кожна з печер є унікальною і неповторною за своєю красою, але є ряд спільних ознак, властивих усім гіпсовим печерам Поділля. В них переважають вузькі щілинні ходи, поєднані з тектонічними тріщинами двох основних напрямків: північно-західного, паралельного до Карпат, і північно-східного, перпендикулярного до них. У місцях згущення та перетину тектонічних тріщин різних напрямків утворюються різноманітні форми порожнини – зали.

Найдовшою гіпсовою печерою не лише Поділля, а й світу є **Оптимістична** печера. Вона простягається у 20-25-метровій товщі гіпсових порід, що залягають на глибині 60-80 м, і складається з 15 умовних районів. Вхід до печери один і знаходиться біля с. **Королівка** Тернопільської області. Сумарна картографована довжина ходів печери із кожним роком збільшується й сягає вже 267 км. До недавнього часу потрапити до Оптимістичної печери можна було лише в складі робочих експедицій, а з 2011 року такі тури стали можливими для широкого загалу туристів. У печері обладнаний унікальний в Україні **спелеомузей** із зразками найцікавіших печерних утворень.

Другою за довжиною (134 км) у Подільському рекреаційно-туристичному районі є печера **Озерна** (або Голубі Озера). Вхід до печери знаходиться біля с. **Стрілківці** Тернопільської області. Своєю назвою ця печера завдячує великим підземним озерам із пересічною глибиною 1,5-2,0 м. Система ходів печери утворює дві системи лабіринтів – Ближній і Дальній райони. У Ближній район нині допускаються групи досвідчених туристів, а Дальній залишається закритим для екскурсій і вважається занадто важким для проходження.

Еталоном гіпсового карсту спелеологи називають печеру **Млинки**, довжина якої сягає близько 46 км. Вхід – біля с. **Залісся** Тернопільської області. Стіни печери майже суцільно вкриті білосніжними, сірими, коричневими кристалами вторинного гіпсу. Особливістю печери є те, що в її межах можна прокласти маршрут будь-якої категорії складності проходження, тому вона використовується для проведення змагань зі спелеології.

Однією з найбільш вивчених у регіоні є печера **Кришталева (Кривченська)** – за назвою села, біля якого знаходиться вхід). Її галереї електрифіковані й обладнані для відвідування туристами. Загальна протяжність розвіданих ходів становить 23 км, а електрифікований туристичний маршрут – 2,8 км. За незвичайну красу Кришталеву печеру називають підземною перлиною Поділля.

Вертикальна печера **Перлина (с. Крутилів)** утворилася у вапняках Товтрового кряжу і має форму колодязя, у якому на глибині 10-30 м розгалужуються горизонтальні ходи.

Печери в давнину були місцями життя людей, їхніми схованками від ворогів. Стоянки трипільців виявлено в печері **Вертеба (с. Більче-Золоте)** Тернопільської області), яку називають «Наддністрянською Помпеєю» за багаті археологічні знахідки. Серед печер цікавою для дослідників є **Язичеська (с. Монастирок)** Тернопільської області), що використовувалась як культовий храм у дохристиянські часи.

Невеликі вапнякові печери є і на півночі Тернопільщини у Кременецьких горах.

У с. **Завалля** на Хмельниччині є входи одразу до двох печер: Атлантиди та Малишки-Киянки. Печера Кармалюка (с. **Маліївці** Хмельницької області) знаходиться у 18-метровій скелі і має 2 яруси, котрі здавна використовувались у сакральних цілях. Додатковою принадою цього місця є штучний водоспад, який був споруджений у XVIII ст. коштом пана Орловського, котрий тоді

будував у Маліївцях палац та закладав біля нього парк. Іншими печерами Хмельницької області є Залучанська та Нігинські (Нігинська, Жидівська та Кінська).

Середовище печер (стабільна температура, відсутність шкідливих мікроорганізмів) сприятливе для лікування хворих на бронхіт, астму тощо.

У Подільському РТР є чимало форм рельєфу, які використовуються як екскурсійні об'єкти. Найбільш популярними локаціями Вінницької області є Гайдамацький Яр у **с. Буша** – урочище, складене з вапняків, сланців і пісковиків чудернацьких форм, яке на глибину до 120 м прорізала річка Бушанка; Ілінецька астроблема у **с. Іллінці** – космічного походження метеоритний кратер з діаметром 7 км, глибиною 600–800 м і віком 400–430 млн. років, цінними знахідками з якого стали дорогоцінні камені, зокрема діамант і агат; Печерські пороги (**с. Печера**) – мальовниче місце, де Південний Буг сформував каскад порогів, є залишки величезного млина, що належав Потоцьким; скелелазний район Дзвониха біля **с. Кліщів** – скелі висотою до 20 м і протяжністю 30 км і скелі Каспича у **Вінниці**.

На Хмельниччині, окрім печер, заслуженою славою користуються Вербецька Товтра (**с. Вербка**) – гора з чотирма вершинами, які місцеві називають «Чотирма кавалерами»; гора Грабина (**с. Кривчик**) – мальовниче місце із залишками давнього городища; та село **Субіч**, яке може похвалитися казковим краєвидом, сформованим Дністром в оточенні скель висотою близько 40 м.

Загалом, з-поміж рівнин України рельєф Подільської височини з пасмами Подільських Товтр, Опілля та Розточчя з характерними для них яружно-балковими та карстовими формами рельєфу є найбільш привабливим для розвитку туризму.

Помірно-континентальний *клімат* із теплим вологим літом і м'якою зимою дозволяє організувати в районі досить широкий спектр видів рекреаційної діяльності. Середня температура січня становить $-4...-6^{\circ}\text{C}$, липня – $+18,5...+20,5^{\circ}\text{C}$. Влітку температура може підвищуватися до $+38^{\circ}\text{C}$, а взимку знижуватися до -34°C . Опади територією регіону розподіляються нерівномірно: від 480 мм на півдні та південному сході Вінницької області до 800 мм за рік – на північному заході Тернопільської. Більша їхня частина випадає влітку. Висота снігового покриву – 5–16 см, в середньому він утримується 75–90 днів.

Річкова мережа Подільського району досить густа, представлена річками, що входять до басейну Дністра (Золота Липа, Стрипа, Серет, Нічлава, Збруч, Гнила, Смотрич, Студениця, Ушиця, Мурафа), Прип'яті (Горинь, Іква, Вілія, Хомора, Случ), Південного Бугу (Соб, Рів, Згар, Десна, Бужок) та Дніпра (Рось, Роська, Роставиця, Гуйва). Загальна довжина річок сягає 27,1 тис. км (13% від загального показника в країні). Найбільшими та найбільш використовуваними для відпочинку є річки Дністер, Південний Буг, Збруч, Случ, Горинь тощо. Так традиція туристичних сплавів Дністром була відома майже століття тому. Річки басейну Дністра мають глибоко врізані долини, а річки басейну Прип'яті – широкі та заболочені. На Південному Бузі в незміненому природному вигляді збереглися пороги. Річки району можуть використовуватися для організації купання та водних видів туризму, а їх мальовничі долини надають привабливості ландшафтам. Захоплення викликають водоспади на околицях сіл Тернопілля **Рукомш, Нурків та Русилів**. Значна частина річок регіону має довжину до 10 км, що виключає їх використання для більшості водних занять, але наявність навіть таких річок підвищує рекреаційне значення території та служить невід'ємним елементом пейзажу. З рекреаційною метою в регіоні використовуються ставки, їх кількість (5893) та площа водної поверхні (40,4 тис. га) є однією з найбільших в Україні.

На Тернопільщині знаходиться найбільший у рівнинній Україні «Червоногородський» (інша назва – «Джуринський») водоспад, висота якого сягає 16 м. Дуже цікаво побачити водоспад взимку, коли намерзають бурюльки різних розмірів і форм, утворюючи химерні льодові замки; найвищий в Україні прямовисний скелястий річковий берег (річка Дністер) заввишки 250 м та завдовжки 1,5 км; найбільший в Україні та один із найбільших в Європі – Дністровський каньйон; найбільший каскадний струмок Русилівський, на якому можна нарахувати до 14 водоспадів. У селі **Вікно** є незамерзаючі карстові озера-хамелеони Сине та Безодня. Водорості й сонячне освітлення надають їм різних кольорів – від блакитного до темно-синього й фіолетового. Додаткової таємничості їм надає легенда, що озера не мають дна.

Хмельниччина приваблює Бакотською затокою на Дністрі – неймовірної краси місцем площею 1590 га з найдавнішим печерним монастирем Поділля (біля **с.Стара Ушиця**); водоспадами Дунаєвеччини: Малієвецьким (**с. Маліївці**), Бурбун (**с. Лисець**), Святим джерелом і водоспадом біля **Сокільця**; Гуральським (**с. Миньківці**), Купинським (**с. Купин**); 15-ма незамерзаючими джерелами у **с. Голосків**, де зимують водоплавні птахи.

Велику рекреаційну цінність становлять мінеральні води. Цінні й унікальні мінеральні води виявлено біля **Летичева, Кам'янця-Подільського, Сатанова, Полонного** Хмельницької області, **Конопівки** та **Настасіва** Тернопільської області, **Хмільника, Житників, Козятина** та **Литовця** Вінницької області. Усього ж у регіоні виявлено 19 родовищ мінеральних вод, із них експлуатуються лише 9. Загальні експлуатаційні запаси мінеральних вод регіону становлять 5,1 тис. м³, а використовується лише 0,7 тис. м³. Мінеральні води даного туристичного району використовуються для лікування та профілактики захворювань шлунково-кишкового тракту й опорно-рухового апарату, регуляції обмінних процесів організму, виведення радіонуклідів.

Подільський рекреаційний район лежить у межах природних зон широколистяних лісів і лісостепу, що визначає багатство й різноманітність рослинного покриву та фауни, проте природні ландшафти є значною мірою зміненими сільськогосподарською діяльністю людини. Площа лісів регіону становить 805,5 тис. га, що складає 10% площі лісових масивів України. Лісистість території сягає 12%. Основні лісоутворюючі породи – це дуб, бук, граб, ясен, клен, липа, в'яз. Багато лікарських рослин: конвалія, липа серцелиста, первоцвіт, звіробій, валеріана, наперстянка, лепеха тощо. Великі площі займають луки та лучні степи. З тварин, які мають значення для організації промисельного туризму, водяться козуля, вовк, лисиця, заєць-русак, свиня дика, дикі качки, білка, куниця. Водойми багаті рибою.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси. На території Подільського РТР створено 5 національних природних парків та 8 регіональних ландшафтних парків. У рекреаційних цілях можуть використовуватись об'єкти природно-заповідного фонду, найбільш значущими серед яких є природний заповідник "Медобори" та національні природні парки: "Дністровський каньйон", "Подільські Товтри", "Кременецькі гори", "Кармелюкове Поділля".

Природний заповідник "Медобори" (Тернопільська область) створений у 1990 році. Загальна площа заповідника становить 10,5 тис. га. Заповідник створено з метою збереження в природному стані унікальних природних комплексів Подільських Товтр (Медоборів), генофонду рослинного і тваринного світу. Товтри є унікальним геолого-геоморфологічним та палеогеографічним феноменом національного й міжнародного значення. Із цікавих визначних пам'яток заповідника варто відзначити геологічне відшарування Товтрової гряди у Сліпому Яру, карстові печери («Перлина», «Христіна», «Пуца Відлюдника»), карстові озера, мінеральні джерела, язичницькі городища біля гір Звенигород, Говда, Богут.

НПП «Дністровський каньйон» (Тернопільська область) створений 2010 р. і займає площу 10,8 тис. га. Дністровський каньйон відомий своїми скельними відслоненнями з химерними формами, печерами, гротами, навісами, водоспадами. Схили Дністра вкриті реліктовою лісовою та степовою рослинністю. На території парку (або поруч із ним) виявлено близько 50 печер, у т. ч. Оптимістична й Озерна. Тут знаходяться значні запаси мінерально-лікувальних вод. Джуринський водоспад також включено до складу НПП. Місцевість також багата пам'ятками історії та культури (понад 430 об'єктів). Загалом, каньйон вражає своїми масштабами, красою, величиною, саме тому він визнаний одним із 7 природних чудес України. Подністров'я є придатним для розвитку водного, пішохідного чи автомобільного видів туризму. Бажання сплавитися Дністром приваблювала й донині приваблює українських та іноземних мандрівників.

НПП «Подільські Товтри» (Хмельницька область) – це найбільший за площею (261,3 тис. га) національний природний парк України. Заснований він 1996 року. До складу парку увійшли понад 130 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, з них 23 – загальнодержавного значення: 15 заказників, 4 геологічні пам'ятки природи, печера "Атлантида", 1 ботанічний сад – у м. Кам'янці-Подільському та 3 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва; а також понад 300

історико-архітектурних і 19 археологічних пам'яток. На території природного парку розташовано понад 20 стаціонарних рекреаційних установ (санаторіїв, турбаз, будинків відпочинку тощо). НПП «Подільські Товтри» визнаний одним із 7 природних чудес України, а масив «Сатанівська Дача» включений до світової спадщини ЮНЕСКО.

НПП "Кременецькі гори" (Тернопільська область) створений 2009 року. Загальна площа парку сягає 6,95 тис. га. Кременецькі гори – це одночасно геолого-геоморфологічний феномен Північно-Подільського уступу, місцезнаходження рідкісних екосистем і сотень пам'яток історії та культури багатьох народів Європи. Регіон перспективний для розвитку рекреаційно-оздоровчої галузі, туризму, зимових видів спорту, але інфраструктура для обслуговування туристів розвинена недостатньо. На території парку організовано три еколого-освітні стежки: "Бона", "Гора Божа", "Дівочі скелі".

НПП «Кармелюкове Поділля» (Вінницька область) створений 2009 року. Парк має площу 20,2 тис. га. Найвищу його цінність становлять унікальні дубово-грабові масиви, що надають притулок багатьом рідкісним рослинам середземноморської і середньоевропейської флори, серед яких і види Червоної книги України. Парк має важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення.

Популярним місцем відпочинку на Вінниччині є Глухівський кар'єр у **с. Глухівці** з білим піском і блакитною водою – українське Памуккале – кар'єр із білого пісковика і білої глини (каоліну), заповнений небесно-блакитного кольору водою. У селі **Капустинці**, що біля Збаража Тернопільської області є піщаний кар'єр, дно якого заповнене підземними водами аквамаринового кольору. Популярним для екскурсій місцем є дендропарк у с. Рай – колишньому володінні Потоцьких.

Передумови формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів району. Виникнення перших поселень на території Подільського рекреаційного району датується раннім палеолітом (300–100 тис. років тому). Територія Тернопільської області починає заселятися дещо пізніше – 50 тис. років тому. Слов'янське населення з'явилося на цій території у VII–IX ст. і було представлено племенами улчів, білих хорватів і тиверців. У різні часи окремі частини Поділля входили до складу Київського, Тербовлянського та Галицького князівств, поки нарешті вся територія не потрапила під контроль Галицько-Волинського князівства. В середині XIII ст. воно зазнавало нападів Монгольської імперії, а в XIV ст. території сучасного Поділля стали частиною Великого князівства Литовського, окрім центра та півдня Тернопільської області, які перейшли до поляків. Після Люблінської унії вони розширили свій вплив на усю територію Поділля. За часів польського панування тут, крім сільського господарства, стрімко розвиваються ремесла й торгівля, багато в чому завдяки єврейському населенню. Якщо до євреїв поляки ставились лояльно, то віру українців намагались хоча б перепідпорядкувати. Довгий час край разом із іншими західними областями був ареною боротьби за релігійні переконання. Крім того, Поділля часто потерпало від зазіхань Османської імперії та Кримського ханства, а також повстань, що час від часу спалахували, спричинені незадоволенням місцевого населення релігійною, національною та економічною політикою чинної влади. Руйнівними для економіки краю стали Визвольна війна, боротьба за владу між козацькою старшиною із залученням зовнішніх «союзників», які дбали виключно про свої інтереси, та турецька окупація. Населення масово тікало на Запоріжжя, Гетьманщину та Слобожанщину. Після переділу Польщі території сучасних Вінниччини, Хмельниччини і північної Тернопільщини (Кременеччина – історично Волинь) були загарбані Російською імперією, решта території Тернопільщини (східна частина Східної Галичини) – Австрійською імперією, у складі якої вона перебувала до 1918 року. Після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій Поділля не уникло ані визвольних змагань за незалежність (території Кременеччини та сучасних Хмельницької та Вінницької областей стали частиною УНР, а Тернопільщина – ЗУНР), ані намагань новостворених Польщі та СРСР залишити ці території за собою. Проіснувавши у складі ЗУНР менше року, Тернопільщина була захоплена Польщею, а решта території – більшовиками, які саме відновлювали Російську імперію, але уже у соціалістичній версії. Друга світова війна почалась для Тернопільщини 17 вересня 1939 р, коли імперія у свій звичний спосіб прийшла «визволяти» українців від польського

панування і воз'єднувати їх із східними братами, насправді запроваджуючи на новоприєднаних землях такі ж репресії та грабунки, як і на решті території України. Невдовзі советська окупація змінилася німецькою. Війна двох тоталітарних держав та подальше хазяйнування СРСР знову завдали багато шкоди суспільно-історичним рекреаційним ресурсам району.

Таким чином, українські рекреаційно-туристичні ресурси антропогенного походження Подільського РТР зазнали впливу польської, молдавської, кримської, турецької, єврейської та московської традицій, але і значної шкоди внаслідок намагань сусідніх держав збільшити свої території.

Суспільно-історичні рекреаційні ресурси району. На території Подільського туристичного району зберігається значна середньовічна спадщина у вигляді замків та фортець. Архітектурна спадщина більш пізніх часів представлена культовими спорудами, палацами, адміністративними та житловими будинками XVIII-XX ст.

Адміністративний центр **Тернопільської** області був заснований у 1540 р., коли коронний гетьман Ян Тарновський за наказом польського короля Сигізмунда I на берегах р. Серет почав зводити фортецю для боротьби із набігами татар. Давні укріплення не збереглися. Старий замок на початку XIX ст. був перебудований на палац (рис.5.41). Наприкінці XVI ст. було збудовано найстарішу в місті Воздвиженську (Нагставну) церкву (рис. 5.42). Згодом постають Воскресенська церква, а після входження міста до складу Австрії – Домініканський костел (рис. 5.43), собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці. XIX століття відзначилося появою оригінальних житлових будівель, XX ст. – спорудою драматичного театру.

Славиться Тернопіль і великою кількістю парків, перший із яких був закладений ще в 1860 р. У мальовничому місті Тернопіль знаходиться регіональний ландшафтний парк «Загребелля», куди входять і чудовий дендропарк, і лісове урочище „Пронятин”, і лісопарки «Кутківці» на березі Тернопільського ставу (штучна водойма площею 300 га, яка є ровесником міста й була знищена в роки Другої світової війни, а потім відновлена). У різноманітні рейтинги найромантичніших місць України дуже часто потрапляє Острів закоханих посеред Тернопільського ставу. Гордістю міста є аераційний фонтан довжиною близько 300 м і струменями води довжиною 9 м і висотою 4 м, який підсвічується у темну пору доби й, крім естетичної функції, виконує ще й практичну - насичує воду киснем, запобігаючи «цвітінню води» ставу. Взимку Тернопільський став перетворюється на найбільшу ковзанку України (площа – 4000 кв.м). Біля набережної Тернопільського ставу з облаштовано пляж «Циганка», який користується популярністю у жителів і гостей міста. На території ставу функціонує також гідропарк «Топільче».

Рис. 5.41 – Тернопільський замок

Рис. 5.42 – Воздвиженська Церква у Тернополі

Рис. 5.43 – Домініканський костел у Тернополі

Окрасою міста є театральний майдан і бульвар Шевченка, пішохідна вулиця Валова зі старовинною бруківкою – улюблене місце тернопільських художників і митців. У Тернополі навчалася видатна співачка Соломія Крушельницька. У сквері на бульварі Шевченка їй встановлено пам'ятник – єдиний у світі, де вона, у вишуканому вбранні, постає на повен зріст. Містяни вважають знамениту землячку золотим голосом світу. На її батьківщині, в с. Біла, створено меморіальний музей.

Справжньою перлиною Західної України є старовинне місто **Бережани**, що веде свою історію з середини XIV ст. Окрасою міста колись був Бережанський замок із Троїцьким костелом, збудовані родиною Снявських у XVI – XVIII ст (рис.5.44). На відміну від інших твердинь, Бережанський замок постав не на високій горі, а у заболоченій річковій долині на острові, утвореному двома рукавами річки Золота Липа. Замок був головною резиденцією родини Снявських, тому відзначався не лише своєю ефективною фортифікацією, але й палацовими корпусами та їх високомистецьким оформленням. Неповторний архітектурний образ міста Бережани формують також православна Миколаївська дерев'яна церква (рис.4.45), костел Різдва Діви Марії, монастир Бернардинців, вірменська церква та синагога.

На характерній для східноєвропейських міст площі Ринок знаходиться незмінний атрибут – ратуша, що й нині виконує функції адміністративної будівлі, а також історико-культурного центру, оскільки в ній розмістились експозиції чотирьох музеїв. На цій же площі височіє Троїцький собор XVIII ст. (рис.5.46). З 2001 року місто має статус державного історико-культурного заповідника.

Місто **Бучач** також відоме своїми архітектурними пам'ятками. У XVI-XVII ст. місто було добре укріпленою фортецею. Від замку XIV-XVII ст. тут залишилися лише руїни. Архітектурне надбання міста становлять будівля міської ратуші (рис. 5.47), церкви, монастирі та костели XVI-XVIII ст.: Василіянський монастир, Хрестовоздвиженська церква, церква Св. Миколая з різьбленим іконостасом і розписом, Покровська церква з унікальним різьбленням по дереву, Успенський костел.

Рис. 5.44 – Бережанський замок

Рис. 5.45 – Миколаївська церква у Бережанах

Рис. 5.46 – Троїцький собор у Бережанах

Візитівкою міста **Заліщики** є мальовнича панорама міста (рис. 5.48), обмежена закрутом Дністра. Серед архітектурних споруд міста вирізняються палац Понятовських, костел, стара синагога. Окрасою міста є старовинний заповідний парк над Дністром, де зростають понад 400 унікальних дерев більш як 40 видів. За новітніх польських часів місто було популярним кліматичним курортом, про що нагадують вілли початку XX ст. Панораму всього міста можна побачити з оглядового майданчика села **Хрещатик**.

Історичним скарбом Тернопільщини та справжньою окрасою старовинного міста **Збараж** є замок (рис. 5.49), який неодноразово зазнавав руйнувань і знову відбудовувався. У 1994 р. він був включений до складу Державного історико-архітектурного заповідника, а в 2005 р. йому було надано статус національного із назвою Національний заповідник "Замки Тернопілля".

Рис.5.47 – Ратуша у Бучачі

Рис.5.48 – Панорама м. Заліщики

Нині заповідник об'єднує 11 стародавніх споруд: Збаразький замок, Вишневецький архітектурно-ландшафтний комплекс (рис. 5.49), Скалацький замок, замки у **м. Тереховля, смт. Микулинці, с. Язловець (рис.5.50), с. Підзамочок, смт. Золотий Потік, смт Скала Погільська, с. Кривче, м. Чортків (рис. 5.51)**. Національний заповідник сьогодні – це сучасний музей, який щорічно відвідують десятки тисяч туристів, для котрих відкрито виставкові зали Збаразького, Вишневецького й Скалацького замків, оригінальний органний зал на 80 місць, що працює в одному з флігелів Збаразького замку й аналогів якому немає в Україні. Руїни замку є і у **Токах**.

«Волинськими Афінами» раніше йменувався **Кременець** – найбільший освітній центр колишнього Волинського намісництва. Тут функціонувала вища гімназія, будівля якої й дотепер залишається однією з найкращих у місті (рис.5.52). Прикрашають Кременець і парафіяльний костел, і Миколаївська церква з ошатною дзвіницею у стилі бароко, і жіночий Свято-Богоявленський монастир. Над містом височіє Замкова гора (Бона) з руїнами нагвортної вежі з арковим готичним проїздом і мурами. Усі ці споруди увійшли до складу Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника, який був заснований у 2001 році.

Рис. 5.49 – Збаразький замок

Рис. 5.50 – Язловецький замок

Рис. 5.51 – Замок Чарторийських у Чорткові

Місто **Почаїв** приваблює православних християн із усієї Східної Європи знаменитим Свято-Успенським монастирем, що має статус лаври. Вона веде своє літочислення з першої половини XIII ст. і є однією з найбільших, після Києво-Печерської лаври, святинь православ'я в Україні. Нині Почаївська Свято-Успенська лавра – це величний архітектурний ансамбль (рис. 5.53), який складається із комплексу споруд, побудованих у різних архітектурних стилях у різні часи: шістнадцятьох церков, резиденції архієпископа, дзвіниці, яка за висотою є третьою в Україні після дзвіниць Києво-Печерської лаври та Софії Київської, келій та духовної семінарії. Святині багаті на стінопис, скульптури, орнамент. Усі будівлі ідеально поєднуються із мальовничими ландшафтами, скелястим схилом гори та терасами. До найбільших реліквій лаври належать: слід стопи Матері Божої на камені, де б'є цілюще джерело, святі мощі першого ігумена монастиря Йова, чудотворна ікона Почаївської Божої Матері.

У селі **Зарваниця** знаходиться інша ікона Діви Марії, що є святинєю для католиків. Історія Зарваниці почалася ще у князівські часи. Для православних, згодом – для католиків місце на березі Стрипи було і є дуже шанованим. У 1995 році Зарваниця визнана місцем паломництва вірян греко-католицької церкви, куди стікаються сотні тисяч прочан із багатьох країн світу. У 2018 році у Зарваниці було побудовано «Український Єрусалим» (рис.5.54), де звели зменшені копії храму Гробу Господнього, Голгофу, вежі Давида, Левових Воріт, святих сходів, Гефсиманського саду, купелі Віфезда. Ці образи-символи нагадують прочанам про Святу Землю.

Серед безлічі інших цікавих та атмосферних туристичних локацій Тернопільщини – залізничний міст-віадук, збудований у 1896 році австрійськими інженерами у с. **Плебанивка**.

Курортами Тернопільщини є старовинні села **Мшанець, Конопківка** та містечко **Микулинці**. Початок курортній справі у двох останніх поклав на поч. XIX ст. власник цих земель Ян Конопка, який планував на базі місцевих сірководневих джерел організувати бальнеологічний курорт на кшталт західноєвропейських, який збирав би аристократичне товариство.

Рис.5.52 – Єзуїтський колежіум

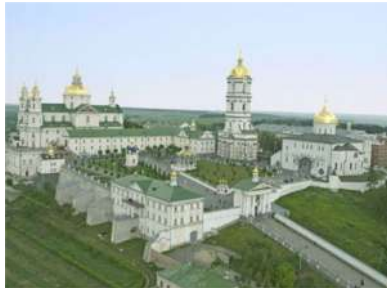

Рис.5.53 – Почаївська Свято-Успенська

Рис.5.54 – «Український Єрусалим» у Зарваниці

Тернопільська область належить до трьох культурно-етнографічних районів. Північна частина області умовно до р. Горинь – це Волинь. Її головними центрами є Збараж, Вишнівець та Кременець. Західна – умовно до р. Стрипа – Галичина. Центри – Бережани та Бучач. Східна частина області – Поділля. В історико-етнографічному плані на Тернопільщині виділяють лише 2 частини: Волинь та Галичину.

Етнокультурні ресурси Тернопільщини характеризуються своєрідністю та різноманітністю. У списку нематеріальної спадщини України вони представлені борщівською народною вишивкою та обрядом засівання із конем у с. **Вістря**. Але цим, звичайно, не обмежуються. Дуже поширеною є вишивка, яка відрізняється колоритом, композицією та технікою виконання, причому, для тих, хто знається на вишивці, видимою є різниця не лише між вишивками з Тернопільщини загалом, але між вишивками із різних районів області. З «чоловічих» ремесел – найбільш розповсюдженим є різьблення. **Лисичинці та Звенигород** були відомі виробництвом дерев'яних іграшок, **Антонівка, Білозірка, Вишнівець** – глиняних. Поширене виробництво музичних народних інструментів. Свої особливості має писанкарство, декоративно-ужитковий розпис та виготовлення витинанок. Тернопільщина має багаті традиції виготовлення гончарних виробів.

Із етнокультурною спадщиною можна познайомитися у етнографічних музеях **Тернополя, с. Велеснева, Теревовлі**, у краєзнавчих музеях області. Є ще один цікавий об'єкт, який представляє культуру етнографічної групи, яка свого часу була розпорошена по Україні. Це музей лемків у **Монастириську**.

Перспективним напрямком туризму Тернопільщини є гастрономічний туризм, що відкриває поціновувачам автентичні страви регіону – терті пляцки, гречані пироги зі сметаною, гречану кишку, паштетки, рибні млинці, сало по-старосвітськи, відбивні-карменаді, тернопільський штрудель тощо. Тернопільська область пропонує туристам чималу кількість кулінарних фестивалів із пригощанням стравами, які приготовані за старовинними рецептами – «Галицька дефіляда», «КоролФест», «Пікнік у Тернополі» та інші. Гастрономічний туризм регіону розвивається завдяки функціонуванню таких об'єктів: равликової ферми «Дідо Джозеф» (с. **Угорськ**), що пропонує страви з м'яса равлика виду *Helix Aspersa Muller*; екоферми «Веселі козенята» (с. **Хомівка**), де виготовляють кілька видів сирів, морозиво, згущене молоко; Козівської ремісничої броварні (с. **Козова**), яка пригощає туристів різними видами елю, пивом із чорносливом, американським хмелем, гарбузовими пляцками; виноробні «Швейків» (с. **Швейків**), де можна продегустувати ябучний бренді, вина, шнапси, настоянки, сидри з яблук і груш; виноробні «Father's Wine» (с. **Гусятин**), що виготовляє вина з сортів винограду Мускат Оттонель, Йоханітер, Каберне Кортіс, Дублянський, Юпітер та ін.; господарства «Гадз» (с. **Монастириська**), де вирощують яблука, груші, сливи та виготовляють соки, сушені фрукти та овочі, чіпси, мед, пюре з яблука, дитяче харчування.

Із Тернопільщиною пов'язані долі Д. Байди-Вишневецького, В. Гнатюка, С. Крушельницької, Й. Сліпого, І. Пулюя, Б. Лепкого, У. Самчука, Л. Курбаса, Ю. Словацького, Я. Стецька, І. Багряного, Ю. Покальчука, братів Бойчуків, О. Кульчицької, І. Марчука, О. Шаблія та інших.

Складний шлях, позначений пожежами, війнами і руйнуваннями, пройшли культурно-історичні пам'ятки **Хмельницької області**. Обласний центр було перейменовано на честь українського

гетьмана, який, до речі, тут ніколи не бував, в ході помпезного святкування 300 річниці Переяславської ради. До 1954 р. місто називалось Проскурів, але і це не є первісною назвою міста, яка була спотворена після приєднання до Російської імперії. До 1795 р. населений пункт називався Пlosкировим, а ще раніше – Пlosкирівцями). У Хмельницькому, відомому із XV ст., буремні роки пережили небагато пам'яток. Серед них домініканський монастир із костелом Св. Вікентія де Поля, костел Святої Анни, Свято-Покровський кафедральний собор, окремі особняки й адміністративні будівлі XIX–XX ст. Більшість будівель і пам'яток міста з'явилася вже за радянської доби. До основних культурних пам'яток Хмельницького варто віднести художню галерею, музей народної архітектури та побуту Поділля, музей історії міста та краєзнавчий музей. Улюбленими місцями відпочинку мешканців і гостей міста є сквер ім. Т. Шевченка, прикрашений химерними металевими скульптурами майстра-сучасника Н. Мазура, набережна Південного Бугу, парк імені Чекмана, сквер Івана Франка, лавандове поле «LavaLand». Популярністю серед туристів користуються: вулиця Проскурівська (Стометрівка) – одна з найстаріших вулиць з історичними будівлями й затишними вуличними кафе; аптека Людвіга Дерев'яного – будинок 19 століття неокласичного стилю, що належав заможному містянину і був найвищою будівлею міста того часу; поштово-телеграфна контора, палац урочистих подій, пожежне депо, колишнє Олександрівське реальне училище – привабливі в архітектурному плані споруди XX століття. Новітніми дивоглядами Хмельницького є композиції художника-монументаліста Миколи Мазура, які встановлені по всьому місту, найвища композиція – «Космос» (25-метровий космічний корабель, піднятий на висоту 6 метрів).

На теренах Хмельниччини розташований один із найпривабливіших туристичних об'єктів України – місто **Кам'янець-Подільський**, що за кількістю пам'яток поступається лише Києву та Львову. Це одне з давніх міст України – перші згадки про нього датуються XI століттям. До творення неповторного архітектурного вигляду Кам'янця-Подільського в різні періоди його історії доклали майстерності архітектори та скульптори з Італії, Нідерландів, Вірменії, Польщі, Франції, Туреччини тощо. Недарма Кам'янець-Подільський часто називають містом-музеем просто неба, «квіткою на камені», «перлиною Поділля». Своєрідність та унікальність його полягає у гармонійному поєднанні ландшафтів і містобудівної структури середньовічного міста з фортифікаційною системою, що не має аналогів у Європі. Найбільша цінність Кам'янця-Подільського – це практично повністю збережений історичний центр – Старе місто. Воно знаходиться на півострові, який є природним утворенням. Річка Смотрич, прокладаючи собі шлях у скелястому каньйоні, утворила цей чудовий природний комплекс. У Старому місті знаходиться понад 150 історико-архітектурних пам'яток. Найпопулярнішими об'єктами є ратуша, костел св. Петра і Павла (рис.5.55) (в часи турецької окупації він був перетворений на мечеть, а біля нього зведено мінарет, який нині прикрашає статуя Діви Марії), Кушнірська вежа, Польська брама, Домініканський монастир. Неабиякий інтерес викликає й унікальний Замковий, або Турецький, міст, що сполучає Старе місто із Замковим комплексом.

Незважаючи на те, що все місто захоплює своєю архітектурою і створює враження, що час у ньому зупинився, одна з його визначних пам'яток виділяється на загальному тлі – це старовинна Кам'янець-Подільська фортеця (рис. 5.56). Вона є візитівкою **міста**, одним із найпопулярніших туристичних об'єктів України. У 2007 році фортеця увійшла до кола переможців проекту "Сім чудес України". Особливістю фортеці є унікальне поєднання ландшафтів зі створеною людиною неприступною фортифікаційною системою. Природа подарувала фортеці високі прямовисні береги та широке русло Смотрича, а людина спорудила високі стіни з амбразурами. Фортеця складається з двох частин: Старої фортеці (Старого замку), що захищала підхід до перешийки між півостровом, на якому розміщувалося Старе місто, та «материком», і Нової фортеці (Нового замку), яка прикривала Стару фортецю з боку поля. Центральну частину фортеці – Старий замок – складає замкнений неправильний чотирикутник стін площею 1,5 га з вежами по периметру. Фортеця має частково відкритий підземний хід, який, згідно з давнім переказом, вів до Хотинської фортеці, що знаходиться за 30 км. Перші споруди фортеці належать

до XI-XII ст., а основні укріплення – до XVI-XVII ст. У XIV-XV ст. фортеця була головним форпостом князівства Литовського на Поділлі, а з 1434 року й до кінця XVIII ст. – Речі Посполитої. На початку XIX ст. Стара фортеця втратила своє військово значення і стала в'язницею – спочатку для військових, а пізніше для цивільних. Тут тричі був ув'язнений **Устим Кармалюк – ватажок селянського спротиву на Поділлі**. Прослуживши місту найпотужнішим оборонним форпостом протягом багатьох століть, нині Кам'янець-Подільська фортеця є однією з найкрасивіших пам'яток архітектури, зразком кращих фортифікацій Європи.

Рис.5.55 – Костел Петра і Павла

Рис. 5.56 – Кам'янець-Подільська фортеця

Значною історико-архітектурною спадщиною вирізняються міста області: **Ізяслав** (давня назва - Заслав) – руїни замку, монастир (рис.5.57), католицький і православний храми, **Летичів** – вежі колишньої фортеці, комплекс споруд домініканського монастиря (рис. 5.58), костел, пам'ятник У. Кармалюку, **Сатанів** – вежі колишньої фортеці, православний, католицький та іудейський храми, **Старокостянтинів** – замок, Вежа домініканського монастиря, костел і церква, а також с. **Зіньків** – руїни замку, костел, дві синагоги, садибний будинок.

Місто **Меджибіж** теж відоме своєю фортецею (рис. 5.59), яка є однією з наймогутніших і найдавніших фортифікаційних споруд України, а також чудовим зразком поєднання ренесансного стилю та оборонної архітектури.

Рис. 5.57 – Монастир бернардинців у Ізяславі

Рис. 5.58 – Монастир домініканців у Летичеві

Рис. 5.59 – Меджибізька фортеця

Збудована вона на пагорбі між річками Південний Буг і Бужок у XVI ст. Вважається другою за популярністю фортецею у Хмельницькій області після Кам'янець-Подільської. Фортеця має форму видовженого трикутника з кутовими вежами заввишки до 17 м і могутніми стінами завтовшки до 4 м. У центрі її подвір'я височіє старовинний замковий костел св. Миколая. З 2001 р. Меджибізька фортеця – це Державний історико-культурний заповідник "Меджибіж". Місто Меджибіж відоме також тим, що тут знаходиться найбільша святиня хасидів – поховання засновника цієї релігійної течії Бел Шем Това. Вже наприкінці XX ст. тут було збудовано синагогу, а місто перетворилося на центр паломництва євреїв.

Оригінальні культові споруди збереглися в центрі гончарства – **Агамівці**, селах **Жванець**, **Сутківці** та старовинному місті **Полонне**. Свідком славних подій початку Визвольної війни 1648-1654 рр. стало село **Пилява** (колишні Пилявці), на околицях якого відбулася знаменита битва.

Палацово-парковими комплексами відомі селище **Антоніни** та село **Самчики**. Палацово-парковий ансамбль «Маєток Самчики» – один із найблискупіших в Україні творів архітектури та

садово-паркового мистецтва періоду зрілого класицизму. Серед маєткових ансамблів України Самчики цікаві тим, що забудова тут зберіглася такою, якою вона склалась наприкінці XVIII – початку XIX ст. Палац вирізняється чіткою симетрично-осьовою композицією, геометрично виразним і зручним плануванням приміщень, суворістю архітектурних форм і стриманістю оздоблень. Ще з XIX ст. за Самчиками закріпилась назва "Український Версаль". У парку зберіглася скромна, але дуже рідкісна в Україні споруда – відкрита теплиця «Сад у мурах» – для вирощування теплолюбних і екзотичних рослин. У 1997 році маєток став Державним історико-культурним заповідником «Самчики».

Бальнеологічними курортами Хмельниччини є **Сатанів, Волочиськ** та с. **Маків**.

Хмельниччина належить до двох історико-етнографічних регіонів: північна частина до р. Случ – Волинь, південна частина – Поділля. Село **Самчики**, про яке вже йшлося, розташоване на р Случ і відоме своїм особливим розписом, яким прикрашаються будівлі та посуда. У селі проводяться майстер-класи для охочих туристів, а для дітей місцевої школи уроки розпису є обов'язковими. Про побут подолян можна дізнатися у краєзнавчому музеї м. **Дунаївці, Волочиська** та інших.

Гастрономічними принадами Хмельниччини є зінківська чорна ковбаса – візитна картка регіону, яку занесено до енциклопедії гастрономічної спадщини України; ведерей (картопляна ковбаса) – страва литовського походження; бігос – польська страва, основним інгредієнтом якої є свіжа та квашена капуста; карась у сметані по-летицьки; шюпініс – горохова каша з картоплею і смаженою свининою; холодні сезонні супи (літні – з полуниці, черешні, лісових ягід; зимові – з лісових грибів, солоних огірків); страви з африканськими кларієвими сомми, якими частують на аквафермі села Волиця. На південному сході Хмельниччини, в селах Кульчиївці, Сутківці, Бакоті, містечку Калюс, є крафтові виноробні, де можна скуштувати подільського вина.

Із Хмельниччиною пов'язані долі Данила Галицького, князів Коріатовичів та Потоцьких, Турхан Хатідже – української бранки, яка стала найвпливовішою жінкою Османської імперії у XVII ст., Мехмеда IV – султана Османської імперії, її сина, У. Кармалюка, істориків М. Грушевського та І. Крип'якевича, письменників С. Руданського та А. Свидницького, А. Дюран – американської письменниці, математика С. Ейдельмана, фізика М. Дейгена, співаків В. Зінкевича, О. Пономарьова та ін.

Вінницька область. Ареною боротьби православної та католицької церков за релігійні переконання місцевого населення у XVI-XIX ст. стала **Вінниця**. В результаті такого змагання за вплив у місті з'явилися єзуїтський і домініканський (рис.5.60) (пізніше перероблений на православний) собори, а також Преображенський і Благовіщенський монастирі, Свято-Миколаївська церква (рис.5.61) та костел капучинів. До XVIII ст. належить палацово-парковий ансамбль М. Грохольського (рис.5.62), який нині править за бібліотеку і музей. У місті багато архітектурних споруд, які представляють XIX століття: особняків, культових, адміністративних, навчальних та господарських будівель.

Рис.5.60 – Домініканський собор

Рис.5.61 – Миколаївська церква

Рис.5.62 – Грохольського

Серед найбільш відомих – національний музей-садиба знаменитого хірурга М. Пирогова (рис.5.63). Музейний комплекс розташований на околиці м. Вінниці в мальовничій садибі Вишня,

де впродовж останніх двадцяти років (1861–1881 рр.) жив і працював видатний учений, засновник військово-польової хірургії М. Пирогов. До складу музейного комплексу входять такі об'єкти: будинок, у якому жив М. Пирогов, і де розміщена експозиція, присвячена його життю та діяльності; музей-аптека з інтер'єрами приймальні та операційної; церква-мавзолей (рис.5.64), де міститься саркофаг із набальзамованим тілом науковця; парк, у якому збереглися дерева, посажені М. Пироговим. Садиба М. Пирогова є пам'яткою історії національного значення та природоохоронним об'єктом загальнодержавного значення.

Архітектурна візитівка Вінниці – 28-метрова башта на Європейській площі, зведена на початку ХХ ст. як водонапірна вежа (рис.5.65). Нині у ній розміщена філія краєзнавчого музею Вінниці.

Цікавим в архітектурному плані є єврейський квартал – Єрусалимка, старовинні будинки якого переносять уважного і вдумливого спостерігача в минуле.

Розважальні ресурси міста представлені, насамперед, державним академічним музично-драматичним театром імені М. Садовського, академічним обласним театром ляльок «Золотий ключик», обласною філармонією. У Центральному міському парку працює планетарій – один із найстаріших планетаріїв України. Тут же можна побачити локацію «Вінниця в мініатюрі» – п'ятнадцять зменшених копій найвідоміших архітектурних пам'яток міста. Для любителів техніки цікавим є музей «Автомобілофоторадіо», де в експозиції представлені раритетні автомобілі й старі мотоцикли, а також антикварні речі домашнього ужитку.

Рис. 5.63 – Національний музей-садиба М. Пирогова

Рис. 5.64 – Церква-мавзолей М. Пирогова

Рис. 5.65 – Водонапірна вежа

Цікавинками Вінниці є ковані скульптури, розкидані по всьому місту: поет, скрипаль, художник, стоматолог, боксер, загадковий персонаж, босі ноги якого стирчать із стіни. Широко представлені також тварини: лелека з немовлям (біля положового будинку), голуб, гусак, метелик, котик тощо.

Гордістю Вінниці та одним із нових символів міста став світломузичний фонтан «ROSHEN». Збудований він у руслі річки Південний Буг навпроти острова Кемпа (Фестивального) і відкритий у 2011 році. Фонтан вражає своїми розмірами. Висота його центрального струменя сягає 63 м, а фронтальний розліт – 140 м. Він є найбільшим світломузичним фонтаном на відкритій воді в Європі. Це одне з улюблених видовищ жителів Вінниці та гостей міста. На екрані, сформованому водно-повітряною сумішшю, за допомогою лазерного проєктора демонструється відео.

Цікавими туристично-екскурсійними об'єктами Вінниччини є залишки скельних храмів. Унікальний скельний монастир (рис. 5.66) із комплексом споруд XI–XIX ст., до якого входять 3 печерні церкви, розташований у гротах над Дністром у **с. Лядова**. Тут на стінах келій знайдено написи та зображення віком більше тисячі років. У заглибленнях однієї з печер зберігаються людські черепи. Печерний храм з унікальними рельєфними композиціями та написами був виявлений у розколінні скелі над річкою Бушка у **с. Буша**. Саме тут у 2000 р. створений Державний історико-культурний заповідник „Буша” (рис.5.67). До його складу, крім печерного храму, входять 4 пам'ятки археології від III тис. до н. е. до XII ст. н. е., залишки фортеці та підземних ходів XVI–XVII ст., міська ратуша XVI ст. Однією зі складових заповідника є музей просто неба – парк історичної скульптури, розташований довкола вцілілої башти замку. Нині цей парк налічує сотні кам'яних

скульптур. Їх кількість щорічно збільшується за рахунок проведення традиційного пленеру “Подільський оберіг”, у якому беруть участь скульптори, архітектори, каменотеси України.

У м. **Хмільник** до наших днів дійшли оборонна вежа, костел Усікновення і палац. Велику кількість сакральних споруд, що належать різним конфесіям, має м. **Шаргород**, а також **Бар** і **Могилів-Подільський**. Троїцький монастир, що в селищі **Браїлів**, був збудований як монастир тринітаріїв, а на початку XIX ст. він перейшов до рук православної громади. Є у Браїлові й католицький костел, що носить таку ж назву. Селище відоме також відбудованим палацово-парковим комплексом, що колись належав родині фон Мекк (рис.5.68), голова якої з простого інженера став мільйонером, бо зміг розгледіти потенціал залізниць, будівництвом яких і займався.

В околицях с. **Стрижавки** знаходяться залишки однієї з найзагадковіших на території України споруд XX ст. – воєнної ставки А. Гітлера, званої під назвою “Вервольф”. Щоб зберегти бункер у таємниці, усі задіяні в його будівництві військовополонені були розстріляні. Сам фюрер пробув тут загалом близько п’яти місяців. Під час відступу окупантів “Вовче лігво” було знищене.

Грандіозним палацово-парковим комплексом XVIII ст., що колись належав відомому польському магнатові С. Потоцькому, відоме місто **Тульчин** (рис.5.69). У місті збереглися будівлі XVIII-XIX ст. Ще однією пам’яткою Тульчина є Успенська церква. У палаці с. **Вороновиця** (рис.5.70) розміщується музей авіації, у якому відомий авіаконструктор О. Можайський випробовував свої моделі планерів і спроектував літак-моноплан. У селі є дерев’яна Михайлівська церква. У пейзажному парку селища **Муровані Курилівці** зберігся палац, а також залишки укріплень XVI ст. із підземними казематами.

Рис.5.66 – Скельний монастир у Лядовій

Рис.5.67 – Державний історико-культурний заповідник “Буша”

Рис.5.68 – Палац родини фон Мекк у Браїлові

Іншими чудовими палацово-парковими комплексами Вінниччини є палаци Шербатової у **Немирові**, Четвертинських – у **Антополі**, Собанських – у **Верхівці та Ободівці**, Цециної – у **Котюжанах**, палаци Тишкевичів у **Спичинцях** (рис.5.71) та **Андрушівці**, Мерингів – у **Старій Прилуці**, Тора-Ланге – в **Напачівці**.

Рис.5.69 – Палац Потоцьких у Тульчині

Рис.5.70 – Палац Грохольських у Вороновиці

Рис.5.71 – Палац Тишкевичів у Спичинцях

У с. **Сажки** можна побачити скіфські вали – городище, оточене кільцями величезних насипів, що вважається одним із найбільших місць поселення скіфів між Дністром і Дніпром віком 2,5 тисячі років. Усередині городища знайдено залишки трипільського поселення віком 4 тис. років.

Курорти Вінницької області - **Хмільник, Немирів, с.Печера** – окрім бальнеологічних та кліматичних ресурсів можуть запропонувати відпочивальникам потужні соціально-культурні об'єкти.

Вінниччина належить до історико-етнографічного регіону Поділля. У XIV – XVIII ст. більша її частина разом із сусідніми територіями сучасних Київщини, Черкащини та Кропивниччини називалась Брацлавщиною, але це вже швидше політико-адміністративна одиниця. Місцеві етнокультурні ресурси мають свої особливості, які проявляються у традиційному житлі, церковному будівництві, рукоділлі, опорядженні інтер'єрів. У списку нематеріальної спадщини Вінниччину представляють бубнівська кераміка, традиції виготовлення воскових вінків, клембівські сорочки «з квіткою», великодні гуляння, особливий обрядовий хліб та каша «Зозуля», традиції розгоноплетіння. Із етнокультурними особливостями краю можна познайомитися у музеях **Буші, Могилева-Подільського, Теплика, с.Пеньківки** та краєзнавчих музеях області.

Цікавим напрямком туризму Вінниччини є гастрономічний туризм, що відкриває поціновувачам автентичні страви подільської кухні – вінницьке сало й хрін, картоплю по-уланівськи, помідори з часником, салат із сирого буряка, сиру та медового соусу, м'ятно-огірково-сметанний соус, бринзу, лавандовий мед, малинові закрутки. Проект «Гастрогід Вінниччини» опікується вивченням міської, замкової, міщанської, сільської, єврейської та ін. кухонь регіону і формує цікаві гастрономічні тури, наприклад, тур за творами Михайла Стельмаха, з акцентом на приватних садибах, які зберегли старовинні рецепти предків.

З Вінниччиною пов'язані долі філософа М. Козачинського, князів Коріятовичів, династій Острозьких та Потоцьких, козачих ватажків С. Наливайка, Д. Нечая, І. Богуна, А. Абазіна, О. Гоголя, Й. Глуха, І. Бойка, народних героїв У. Кармалюка та І. Жили, письменників М. Старицького, М. Коцюбинського, С. Руданського, М. Стельмаха, Є. Гуцала, В. Стуса, композиторів М. Леонтовича та П. Ніщинського, науковців Ф. Добжанського та Д. Заболотного, М. Пирогова, архітектора В. Городецького та багатьох інших.

Список використаних джерел:

1. This is Ukraine – путівник по Україні. URL: <http://www.facebook.com/thisisukraine>
2. Брати Капранови. Канал «Ім. Т,Г,Шевченка». URL: <https://www.youtube.com/@imtgsh>
3. Волошин І.М., Матвійчук Л. Ю., Ненько К. В. Туристичні ресурси України з атласом туристичних мандрівок. Львів: ЛДУФК, 2015. 437 с.
4. Галімов А. Канал «Реальна історія». Проект «Українські палаци. Золота доба». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCdIVTngmxhb0oPE1pCwS64g>
5. Івченко А.С. Вся Україна: Путівник. Київ: ДНВП «Картографія», 2006. 656 с.
6. Канал «Ukraineg». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCbPaKxi1j-Q5jWZDpJZp56g>
7. Клименко В. Фотоекскурсії Києвом, Україною та світом. URL: <http://klymenko.in.ua/>
8. Кохан В. Канал «Хаці». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCIxAWgoXmEGr2ML72c3QxGA>
9. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України. Київ: Альтерпрес, 2007. 369 с.
10. Мараєв В. Канал «Історія без міфів». URL: <https://www.youtube.com/@IstoriyaBezMifiv>
11. Сайти відповідних об'єктів ПЗФ, населених пунктів, заповідників, музеїв.
12. Україна: Туристична карта. Київ: ДНВП «Картографія», 2007.
13. Ярьоменко С.Г. Туристичні ресурси України. Херсон: Олді-плюс, 2021. 470 с.

Розділ 6. Рекреаційно-туристичні ресурси півночі України

6.1. Волинський рекреаційно-туристичний район

Загальні відомості. До складу Волинського рекреаційно-туристичного району входять Волинська, Рівненська та Житомирська області (рис.6.1). Площа району – 70,0 тис. км² або 11,6 % загальної території України. В районі проживає 3392 тис. населення. Показник урбанізації – 53,2%. Назва РТР пов'язана із тим, що значну частину її території займає одноіменна історико-етнографічна земля. Підстави використовувати цю назву для позначення цих трьох областей у складі одного РТР є також, якщо оперувати історико-географічними поняттями Волинське князівство, Велика Волинь, Верхня Волинь. Характерними особливостями району є північно-західне його положення, сусідство з Польщею та Білоруссю, порівняно слабка господарська освоєність, пов'язана з відсутністю значних покладів корисних копалин, що слугували б основою для промислового розвитку, та невеликою родючістю ґрунтів, що стримує сільськогосподарське освоєння даних територій. Разом з тим, значний туристично-ресурсний потенціал району, його прикордонне положення з Польщею, транзитні транспортні магістралі відкривають значні перспективи для розвитку туризму. Сучасна загроза – межування із Білоруссю, нинішня влада якої підтримує країну-агресорку і надає свою територію для її військових маневрів. Але якщо в країні перемаже демократія, прагнення якої є у значної частини білорусів, це відкриє нові можливості до співпраці, у тому числі в туристичній сфері.

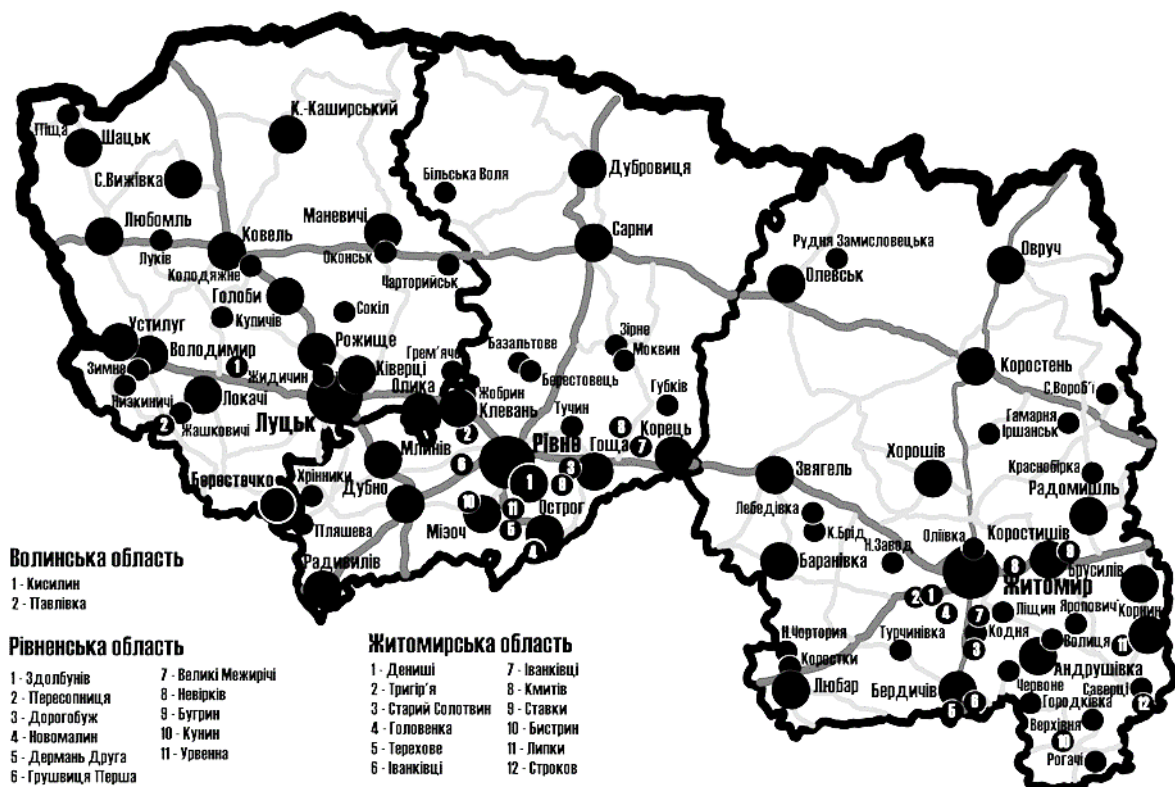

Рис.6.1 – Волинський РТР

Природні рекреаційно-туристичні ресурси. Рельєф Волинського туристичного району рівнинний. Північна його частина лежить в межах Поліської низовини, плоску поверхню якої в межах Волинської та Рівненської областей дугою перетинають окремі ізольовані горби Волинського пасма, а в межах Житомирської області урізноманітнюють пасма, горби та скелі

Словечансько-Овруцького кряжа. Південна частина Волинської та Рівненської областей зайнята Волинською височиною, поверхня якої густо порізана неглибокими балками та річковими долинами. Північний захід, центральну та південно-західну частину Житомирської області займають хвилясті, порізані досить глибокими ярами та балками, де подекуди відслонюються кристалічні породи Українського щита, рівнини Придніпровської височини.

Об'єктами інтересу туристів можуть бути десятиметрові базальтові стовпи в кар'єрах біля с. **Базальтове** та **Берестовець** (романтичне місце, бо посередині кар'єру зі смарагдовою водою є острівцець у форму серця) та гранітні Соколіні гори біля с. **Губків** Рівненської області. Житомирщина теж багата на цікаві орографічні об'єкти. Це гранітні скелі в каньйоні р. Тетерів біля с. **Дениші** поблизу Житомира, скелі Голова Чацького та Чотири Брати у околицях **Житомира**, 30-метрова скеля Крашевського біля с. **Головенка** у долині р.Гнилоп'ять – популярні бази підготовки альпіністів. У с. **Старий Солотвин** посередині р. Коднянки є острів Коханья. У м. **Коростень** р. Уж та гранітні породи Українського кристалічного масиву утворили три геологічні пам'ятки: групу червоних гранітних скель «Велетенські котли», монолітні скелі «Баранячі лоби» та Ольжину купальню.

Помірно-континентальний *клімат* з вологим нежарким літом і м'якою зимою дозволяє організувати в районі досить широкий спектр видів рекреаційної діяльності. Середня температура січня -5...-6°C, липня - +18...+19°C. Сума опадів коливається від 550 до 640 мм на рік. Більша їх частина випадає влітку. Висота снігового покриву – 11-13 см, проте, під час відлиг він може зникати повністю, встановлюючись знову через деякий час. Це обмежує розвиток зимових видів туризму. В середньому, сніговий покрив утримується 90-100 днів. Але в останні роки частішають майже безсніжні несуворі зими. Тривалість безморозного періоду – 180-160 днів. Характерна чітка вираженість змін пір року, кожна з яких робить поліські ландшафти неповторними.

Густа *річкова мережа* представлена, як великими, так і малими річками, основними з яких є Прип'ять та її притоки: Случ, Горинь, Стохід, Тур'я, Уборть, Уж, а також притока Дніпра – Тетерів. Незамулені, чисті рівнинні річки з повільною течією – цінний рекреаційний ресурс, який може використовуватись для організації водного туризму та купання у період з травня по вересень. Родзинкою району є його чисті озера. Їх в районі більше 500, найбільші з яких – перлина Шацьких озер Світязь («Блакитні очі Волині», «Український Байкал»), Пулемецьке, Луки, Нобель, Біле, Нечимне.

Наразі популярністю для масового відпочинку користуються Шацькі озера, озера Радожичі, Святе, Шині, Глибоке, Лебедине, Засвинське (Волинська область), мальовничі береги Тетерева (між селами Тригір'я та Дениші Житомирської області), Іршанського та Хрінницького водосховищ, Случі (прилегли до річки пагорбові території Березнівського району навіть дістали назву «Надслучанська Швейцарія») та Замчиського, озер Нобель та Біле (Рівненська область). Озеро Нобель славиться значною зарибленістю, а вода озера Білого містить гліцерин, відомий своїми зволожуючими та пом'якшуючими властивостями.

Курорти Волинської області, в основному, кліматичні, розташовані поблизу знаменитих озер. Це, насамперед, с. **Шацьк**, а також села **Гремяче**, **Гаївка**, **Піща**. На жителів Луцька орієнтований курорт **Жабка**, що на півдорозі між ним та Ківерцями. Курорти Рівненської області с. **Більська Воля** та **Хрінники** теж орієнтуються на ресурси озер. Перший – на оз.Біле, другий – на водосховище.

На території Волинського туристичного району є джерела мінеральних вод, які можна використовувати для лікування та профілактики захворювань шлунково-кишкового тракту та опорно-рухового апарату, регуляції обмінних процесів організму, виведення радіонуклідів. З донними відкладами озер пов'язані родовища лікувальних грязей: Погулянківське, Вичавки – у Рівненській та Журавицьке і Шацьке на Волині, які також можуть використовуватись у лікувальних цілях.

“Волинським дивом” називають Оконські джерела – два потужних джерела карстових вод, які б'ють цілий рік і навіть у найсильніший зимовий мороз не замерзають, а їх цілюща вода не піддається газуванню. Знаходяться вони в невеликому озері в селі **Оконськ** Маневицького району.

Волинський туристичний район лежить у межах природних зон мішаних лісів та лісостепу, що визначає багатство та різноманітність рослинного покриву та фауни. Лісами вкрито близько

третини території району. Основні з лісоутворюючих порід – сосна і ялина – мають фітонцидні властивості, що використовуються у лікуванні та профілактиці хвороб органів дихання та нервової системи, як наприклад, у с. **Жобрин** Рівненської області. Курорти Житомирщини – **Дениші, Іршанськ та Коростишів** – можуть запропонувати чисте повітря, ліси та поліські річки, а також цікаві культурно-історичні пам'ятки.

Поліська земля – місце поширення значної кількості лікарських трав, що можуть бути як основою застосування фітотерапії у санаторно-курортній справі, так і об'єктом промисельного туризму. Великі ділянки лісу, зайняті ягідниками та грибноносними площами, є привабливими для тих, хто надає перевагу відпочинку в лісі.

З тварин, що мають значення для організації промисельного туризму, водяться борсук, вовк, лисиця, заєць, білка, куниця, видра, норка, бобр, ондатра. Водойми багаті рибою.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси. У рекреаційних цілях можуть використовуватись об'єкти природно-заповідного фонду. Так, на території Волинського рекреаційно-туристичного району нараховується близько 980 об'єктів ПЗФ, у тому числі 7 національних природних парків та 3 регіональні ландшафтні парки. Найбільш значущими для туристичної діяльності є Шацький національний природний парк, Луцький ботанічний сад (Волинська обл.), Надслучанський регіональний ландшафтний парк (Рівненська обл.), Рівненський та Луцький зоопарки та ін.

Шацький національний природний парк було створено в 1983 році на площі близько 50 тис. га для збереження, відтворення та раціонального використання унікальних природних комплексів Шацького поозер'я, посилення охорони водно-болотних угідь. На території НПП знаходяться 23 озера карстового походження, які мають здатність до самоочищення. Вода в озерах придатна для пиття. Характерною особливістю Шацьких озер є те, що вони, здебільшого, сполучаються між собою та річкою Прип'ять протоками та каналами. На цій території знаходиться і найглибше (глибина 58,4 м) озеро України – Світязь, яке включене до переліку семи природних чудес України. Озеро Піщане менше, ніж Світязь, але дуже мальовниче, оздоблене гібровами й березовими гаями. По-своєму красиві озера Пулемецьке, Луки, Нобель, Перемут, Люцимер, Турське та десятки інших мальовничих озер, що входять до природного комплексу Шацького парку. Озерні та лісові масиви, мальовничі ландшафти, добре розвинена транспортна мережа сприяють розвитку рекреації. Територія парку, відведена для реалізації рекреаційної діяльності, становить близько 14 тис. га. На берегах озер розміщені численні пансіонати, бази відпочинку, спортивні та дитячі табори, кемпінги. Прокладені еколого-пізнавальні маршрути “Лісова пісня” та “Світязянка”.

Дермансько-Острозький НПП був створений у 2009 р. на основі 22 раніше існуючих об'єктів ПЗФ. Парк відзначається мальовничими та унікальними ландшафтами, що формуються на межі Волинської та Подільської височин. Історична спадщина у НПП представлена пам'ятками Острога, Межиріччя, Новомалина. Частиною національного парку є Дермансько-Мостівський РЛП. Парки мають можливості для розвитку сільського, екологічного, культурно-пізнавального та релігійного видів туризму.

НПП “Цуманська пуща” знаходиться на території Ківерцівського району Волинської області. Створений у 2010 році, парк потерпає від господарської діяльності, що продовжується на його території. У той же час, Цуманська пуща – єдиний лісовий масив в Україні, де водяться зубри. Славиться парк і своїми півторасторічними гібровами. На території парку прокладено кінний, водний та піший маршрути. Є можливості й для розвитку культурно-пізнавального туризму в смт Олика.

НПП “Прип'ять-Стохід” знаходиться на північному сході Волинської області у долинах одноіменних річок. У парку популяризується рекреаційна діяльність, створена широка пропозиція піших, кінних, велосипедних, сільських, водних, наукових та екологічних турів.

Великий рекреаційно-туристичний потенціал має **Надслучанський РЛП**, який називають «Надслучанською Швейцарією». Він приваблює любителів піших походів, сплавів, скелелазіння, сільського, культурно-пізнавального та промисельного туризму. На території парку знаходяться Соколині гори.

На Волині заслуговує на увагу унікальний природний комплекс озера карстового походження Нечимне, цінних насаджень трьохсотвікових дубів та лучно-болотяних угідь (заказник «Нечимне», що в Ковельському районі Волинської області), які у своїй драмі-феєрії «Лісова пісня» оспівала Леся Українка.

На Рівненщині у **с. Глинне** охороняється Юзефинський дуб – найстаріший дуб України, включений до переліку її природних чудес. Йому 1350 років, а у обхваті він сягає 8,5 м.

Ще одним природно-антропогенним дивом Рівненщини є «Трансполіська магістраль», вузькоколійка, яка з'єднує с. Антонівка із сел. Зарічне – найдовша вузькоколійна залізниця Європи, довжина якої сягає 106 км. Рухаючись із швидкістю 30–40 км/год, можна побачити піщані дюни, ліс, заболочені луки та р. Стир, а також найдовший дерев'яний залізничний міст у Європі (153 м).

Цікавим природно-антропогенним ресурсом і водночас прикладом їх популяризації є «Тунель кохання» (м. **Клевань**), відзнятий японським режисером А. Імазакі у фільмі «Клевань: Тунель кохання». Це арка довжиною 4 км, утворена деревами і чагарниками, які ростуть уздовж залізничної колії, а у вигляді тунелю їх постійно «обрізає» місцевий потяг.

Значний інтерес у туристів викликає відвідання геологічного заказника «Кам'яне село» (с. **Рудня Замисловецька**), який має вигляд нагромаджених серед лісу величезних валунів льодовикового періоду, що нагадують скам'янілі сільські хати, які вишикувалися рядами, ніби вулиці, є тут і кам'яна школа, й церква. На річці Гнилоп'ять біля скелі Крашевського на Житомирщині є 10-метровий рукотворний каскадний водоспад Вчелька.

Передумови формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів району. Найдавніші поселення з'явилися у палеоліті понад 50 тис. років тому на території Житомирської області. Пізніше, як свідчать археологічні розкопки, розпочалося заселення Волинської та Рівненської областей. До початку нашої ери даний район вже був заселений слов'янськими племенами. У VI–VIII ст. формуються сильні племена, які мають навіть власні протодержавні утворення: древлян, дулібів, бужан і волинян. Про існування держави волинян-дулібів свідчать іноземні мандрівники, які у ті часи були в цих краях. Дулібський союз (Велика Волинь) племен був сильно ослаблений аварами. Коли і вони зійшли із історичної арени, ненадовго постала Велика Хорватія, до складу якої увійшли і Волинські землі. Підкорені у X – XI ст. Київським князівством, західно-поліські землі неодноразово ставали предметом міжусобних воєн між представниками правлячої династії, у результаті яких території нинішніх Волинської та Рівненської областей у XII ст. увійшли до складу Галицько-Волинського князівства. Наступні три століття доля даних територій була непростюю: потерпаючи від частих міжусобиць, набігів ординців, зовнішніх військових конфліктів з поляками, угорцями, литовцями, як і велось у середньовіччі, князі намагались виправити справу міждинастійними шлюбами, які ще більше її заплутували. Після смерті останніх прямих претендентів на князівський чи королівський престол на владу починали претендувати їх родичі, які представляли вже інші країни. У конфлікт втручались місцеві еліти, які підтримували різних претендентів. Таким чином, уже у XVI ст. на Волинь, яка до того часу стала частиною Королівства Руського, стали претендувати Князівство Литовське, Королівство Польське та Королівство Угорське. В результаті воєн та дипломатії Волинь стала частиною Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського. У Луцьку планувалось коронувати князя Вітовта, але передчасна смерть останнього перешкодила підвищити статус ВКЛ. Князівству доводилось воювати і з тевтонцями, і з кочовиками, і з московитами. Після об'єднання Литви та Польщі в Річ Посполиту вплив останньої у регіоні посилювався. Боротьба за землі між місцевими та польськими землевласниками доповнилась релігійним протистоянням, що врешті-решт вилилось у Визвольну війну 1648–1654 рр., в результаті якої Житомирщина ненадовго стала частиною Гетьманської України, приєднаної до Московії, але після Андрусівського перемир'я відійшла до Польщі. Польський контроль над територією західно-поліських областей тривав до кінця XVIII ст., після чого вони увійшли до складу Російської імперії у якості Волинської губернії. У роки I світової війни край неодноразово знаходився в епіцентрі протистояння російських та австро-німецьких військ. Після буремних подій першої світової війни, визвольних змагань, польсько-більшовицької війни у 1921 р. Волинська та

Рівненська області опинились під владою Польщі у складі Волинського воєводства з центром у Луцьку. Житомирська область стає складовою Советської України і переживає усі кола пекла, пов'язані із формуванням «єдиного советського народу»: грабунки, знищення національних еліт, «розкуркулення», колективізацію, голодомори, пропаганду, русифікацію, вилучення та вивезення культурних цінностей і просто цінних речей, антирелігійні кампанії, пошук та першочергове використання природних ресурсів, екоцид. У перші дні II світової війни у 1939 р. Рівненська та Волинська області були загарбані ССРСР під приводом об'єднання українських земель, значна частина яких уже знаходилась під владою цієї держави. У 1941 території областей окуповуються німецько-фашистськими загарбниками, і на ній утворюється колонія Третього Рейху – Рейхскомісаріат “Україна” із центром у Рівному. Під час воєн історико-культурна спадщина краю зазнала тяжких втрат від безпосереднього знищення та численних пограбувань. Після війни частину награбованих художніх і культурних цінностей було повернуто ССРСР, але значна їх частина потрапила до музеїв Москви та Ленінграду (нині – Санкт-Петербург). Протистояння між двома тоталітарними режимами українці використали для спроби здобути незалежність. Саме на Волині Т. Бульбою-Боровцем було засновано УПА. І у німців, і у москвитів була власна етнополітика. Тому перші переселяли та нацьковували один на одного українців та поляків, що призвело до Волинської трагедії, а другі взагалі намагались позбутися місцевого населення, тому, захопивши Волинь, розпочали депортації і поляків, і українців, а також продовжили усі ті заходи, які розпочали до німецько-советської війни.

Отже, на формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів значним чином вплинула культура і релігія сусідніх Білорусі, як частини Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського, та Польщі.

Незважаючи на пережиті війни, на території Волинського рекреаційного району збереглися пам'ятки сакральної архітектури XI-XX ст., представлені католицькими, уніатськими та православними храмами та монастирями, синагогами, що відрізняються своїми особливостями архітектури та оздоблення. Вражають залишки оборонних споруд. Цивільна архітектура представлена палацами, житловими та адміністративними будівлями XVII-XX ст.

Суспільно-історичні рекреаційні ресурси району. На території Волинського рекреаційно-туристичного району зосереджена велика кількість архітектурних пам'яток, біосоціальних та подієвих ресурсів.

Волинська область. Луцьк – одна із столиць Галицько-Волинського та Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського - характеризується значною насиченістю архітектурними пам'ятками. З-поміж його визначних споруд слід згадати Луцький замок XII-XIV ст. або замок Любарта (рис.6.2), в'їзна вежа якого зображена на двохсотгрівневій купюрі, монастирі єзуїтів (1610 р.) і тринітаріїв (1729 р.), Троїцький собор 1752-1755 рр., будівлі численних католицьких монастирів XVIII ст., колишню синагогу, Покровську та Хрестовоздвиженську церкви XVII ст., оборонну вежу князів Чарторийських XV ст., житлові будинки XVI-XIX ст. За велику кількість сакральних споруд Луцьк раніше називали Римом Волині.

Рис. 6.2 – Панорама Луцького замку

До пандемії і війни в Луцьку щороку проводилися численні фестивалі, з-поміж яких найбільш відомими стали Міжнародний фестиваль “Поліське літо з фольклором”, фестиваль музики та мистецтв Up-Fest, мистецьке шоу “Ніч у Луцькому замку”, фестиваль альтернативної музики

“Бандерштат” та інші. До послуг рекреантів та туристів численні луцькі музеї, найбільш відомими з яких є музей Волинської ікони, аптека-музей, музей дзвонів у замку, краєзнавчий музей; театри, затишні кав'ярні та ресторани. До послуг гостей Луцька – розважальні комплекси обласного центру, численні ресторани та зоопарк.

Значним соціально-культурним рекреаційним потенціалом володіє стародавнє місто **Володимир** (давня назва Лодомир) – столиця Волинського князівства, наступник Києва, куди після зруйнування хрестоносцями Костянтинополя та занепаду торгівельного шляху «із варягів у греки» князь Роман Мстиславович переніс свою столицю; перше в Україні місто, що отримало Магдебурзьке право (1324 р.). Тут збереглися земляні вали замку X–XIV ст., Успенський собор XII ст. (рис.6.3), Василівська церква XIII–XIV ст. (рис.6.4), костели Йоакима й Анни та Розіслання Апостолів XVIII ст., Миколаївська церква. З XII ст. дуже сильний вплив на розвиток міста чинила єврейська громада. На базі найбільш значимих ресурсів створено Державний історико-культурний заповідник “Стародавній Володимир”.

Відоме своїми історико-культурними пам'ятками м. **Берестечко**, в якому знаходиться каплиця Декли – XVII ст., Троїцький костел XVI ст., мурований стовп XVI ст. У м. **Устилуг**, відомому ще з літописних часів (1150 р.), функціонує народний музей Ігора Стравінського «Стара миза», розташований у колишньому маєтку композитора. Тут ним були написані відомі твори «Весна священна» і «Жар-птиця».

Колись Волинню володіли великі і заможні литовсько-руські роди Чарторийських, Радзивілів, Киселів, Паців. Від колишніх розкошів залишилась одна резиденція Радзивілів у **Олиці**. Вона також славиться Петропавлівським XV ст. та Троїцьким XVI ст. костелами, Стрітенською церквою XVIII ст. Цікаво, що свого часу Олика воювала із сусідньою Клеванню за право проведення ярмарку. Після того, як Олика опинилась у складі Російської імперії, почався її занепад.

Руїни палаців Гутовських можна побачити у **Піщі**, Вільгів – у **Голобах**, Мьончинських – у **Лукові**. Колись був палац і у **Чарторийську**, родовому гнізді князів Чарторийських, яке згодом перейшло у володіння Паців та Радзивілів. Але вже у XIX ст. він був руїною. Нині село відоме лише своїми сакральними спорудами.

Рис.6.3 – Успенський собор у Володимирі

Рис.6.4 – Василівська церква-ротонда у Володимирі

Рис.6.5 – Олицький замок

Об'єктами паломництва є монастирі у с. **Зимне**, **Жидичині** та **Низкиничях**. Зимненський Успенський Святогірський монастир (рис. 6.6) був заснований невдовзі після хрещення Русі разом із Володимирською єпархією. За століття його існування тут несли послух чимало відомих релігійних діячів. У підземеллях монастиря були усипальні литовсько-руських князів Чарторийських, Четвертинських, Козеків, котрі мали володіння довкола. У XVIII ст. монастир зазнав руйнування і занепаду, який спричинив спочатку волинський староста, ревний католик Михайло Чацький, а потім попустили ревні православні московити, які саме отримали ці землі внаслідок поділу Речі Посполитої. Монастир знав ще кілька відроджень та занепадів. Нині у ньому можна побачити унікальну чудотворну Зимненську ікону Божої Матері, одну із найшанованіших християнських святинь, яку за переказами привезла у Корсунь майбутня наречена князя Володимира – візантійська цесарівна Анна. Таку ж давню і непросту історію має і Жидичинський монастир (рис. 6.7).

Чудові зразки культових споруд збереглись у **Ковелі** (рис.6.8), **Любомлі, Старій Вижівці, Голобах, Локачах, Жашковичах, Ківерцях, Піддубцях, Рожищі**. Величні руїни колишніх костелів є у **Кисилині** (рис.6.9), **Новому Загорові, Купичеві та Соколі**.

Рис. 6.6 Зимненський Успенський монастир

Рис. 6.7 Жидичинський Свято-Миколаївський монастир

Рис. 6.8 – Костел св. Анни у Ковелі

У Ковелі знаходиться найбільший у світі пам'ятник українському поетові Тарасу Шевченку (висота більше семи метрів, вага – 20 т, височить він на чотириметровому пагорбі).

У селі **Колодяжному** функціонує літературно-меморіальний музей (рис.6.10), присвячений найвідомішій представниці області – Лесі Українці, котра провела тут свої дитячі та юнацькі роки. У роки II святової війни садиба була зруйнована, але згодом реконструйована.

Село **Павлівка** (колишнє місто Порицьк) зберігає пам'ять про свого знаменитого уродженця – польського вченого Т. Чацького, а також про міжетнічні сутички кінця Другої світової війни. На знак скорботи про ці трагічні події та примирення між народами тут було відкрито українсько-польський меморіал “Пам'ять. Скорбота. Єднання” (рис. 6.11).

Рис. 6.9 – Руїни костелу кармелітів у Кисилині

Рис. 6.10 – Музей-садиба Лесі Українки

Рис. 6.11 – Меморіал «Пам'ять. Скорбота. Єднання» у Павлівці

Волинська область майже повністю є одноіменною історико-етнографічною землею. Іноді територію, зайняту Поліською низовиною називають Волинським Поліссям. Але лівобережжя Прип'яті це Берестейщина. Риси культури волинян є перехідними від поліського до подільського типів і зберігають традиції гулібів, бужан та волинян, які мешкали на даних територіях. Своєрідними є волинські звичаї та обряди, фольклор, монохромна червона або біла вишивка. Із спадщиною волинян можна познайомитись у скансені в сел. **Рокині**, краєзнавчих музеях **Старої Вижівки, Каменя-Каширського, Любомля, Маневичів**, у музеях **Луцька**, а можна проїхати маленькими селами понад р. Стохід. У списку нематеріальної культурної спадщини область представлена писанкарством, традиціями соломоплетіння, кобзарством, весільним обрядом читання «Корони» – слів, що благословляють молоду на щасливе подружнє життя і тримання над нею вінка-корони, що супроводжується дотриманням різних звичаїв та обрядів учасниками дійства.

Перспективним напрямом туризму Волині є гастрономічний туризм. Кухня Волині уособлює місцеві кулінарні традиції у поєднанні з польськими, литовськими та білоруськими й відображає

продовольче багатство лісів, річок і боліт регіону (дичина, риба, гриби, ягоди, спеції тощо). Кулінарна візитівка регіону – драгли (насичений, застиглий бульйон з м'яса та кісток), що подаються до будь-якого святкового столу. Традиції приготування щуки з хроном (зокрема, це стосується процесу маринування риби) передаються на Волині з покоління у покоління, починаючи із XVII століття. Не менш відомою рибною стравою регіону є тушковані або запечені волинські вузрі. Досить екзотичним наїдком регіону був тушкований бобер, якого церква у XVII столітті (через водоплавний спосіб існування тварини і наявність у неї хвоста, схожого на риб'ячий) визнала рибою і дозволила споживати у піст. Особливості природи регіону уособлюють також мачанка або харамана – обрядова страва, що подавалася на Різдво, поминки (сушені гриби з ароматною підливкою, приготованою з підсмаженого борошна, м'яса, моркви, картоплі та спецій) та грибна юшка зі свіжих або сушених грибів, смак якої залежить від поєднання різних їх видів, та посилюється ароматом вершкового масла або сметани; до страви можуть додаватися різні види місцевих овочів. У традиційній кухні регіону переважають спеції місцевого походження: часник, пастернак, кріп, петрушка, кропива, хрін. Іншими відомими наїдками регіону є: волок – дуже давня страва, що з'явилася через дефіцит їжі навесні й називалася в минулому передновок (готується з молодої лободи, відвареної та приправленої сіллю, перцем, цибулею та часником); клекуцьоха (пшоняна каша з картоплею або гарбузом); комп (запечена у печі свинина зі стегна, приправлена часником й іншими спеціями та загорнена у тісто); крижалки (відварна капуста, заправлена олією зі спеціями); ниглі (кульки з картопляного пюре, яєць і борошна, відварені у воді або підсмажені на салі, могли бути з начинкою із сиру та грибів); підкалатка (запечене з морквою, цибулею та спеціями куряче м'ясо); підпалок (товстий млинець, запечений у печі й натертий часником); хамула (десерт на основі місцевих ягід, молока та борошна).

З Волинською областю пов'язані долі знаменитих князів Святослава Давидовича (св. Миколи Святоші), Романа Мстиславовича, Данила Галицького, Любарта, Адама Киселя, фундаторки Київського братства Єлизавети Гулевичівни, іконописця Іова Кондзелевича, ватажка польського народно-визвольного руху Тадеуша Костюшка, літераторок і громадських діячок Олени Пчілки, Лесі Українки, Габрієли Запольської, вчених Тадеуша Чацького, Михайла Кравчука, істориків Володимира Антоновича, Агатангела Кримського та В'ячеслава Липинського, композитора Ігора Стравінського, актриси театру і кіно Наталі Ужвій, географа Павла Тутковського, польського поета, публіциста та перекладача Юзефа Хамеца та багатьох інших.

На території **Рівненської області** збереглися оборонні та монастирські споруди, які лічать свій час із середніх віків, архітектурні споруди культового призначення XVI–XX ст., що належать різним конфесіям, житлові будинки та споруди громадського призначення XIV–XX ст.

У обласному центрі Рівненської області, перша писемна згадка про який належить до 1283 р., збереглася небагата архітектурна спадщина, представлена греко-католицькою Свято-Успенською церквою XVIII ст. (найстарішою у місті – рис. 6.12), Воскресенським собором, будинком театру та колишньої гімназії. Провести дозвілля у обласному центрі допоможуть дитяча залізниця, зоопарк, торгівельно-розважальні комплекси “Чайка”, “Злата Плаза”, “Екватор”, “Арена”, парк розваг “Грай-край” та Рівненський парк ім. Т. Шевченка. Приваблює туристів і музей бурштину, де можна не тільки споглядати, але й придбати чудову прикрасу або виріб. Цікавим видовищем є забіги на 2,5 і 10 км у Вишиванках, присвячені Дню Незалежності України «Rivne Patriotic Run».

Більш цінними архітектурно-історичними ресурсами володіють районні центри **Дубно** та **Острозь** – одні з найстаріших міст півночі України. Ці міста пов'язані із нащадками руських князів династії Рюриковичів – князями Острозькими, які і у Великому Князівстві Литовському, Руському та Жемайтському, а потім і у Речі Посполитій були визначними діячами.

У **Острозі** варто подивитися замок князів Острозьких XIV ст. (рис.6.13), Вежі, що колись входили до системи міських оборонних споруд, Успенський костел та Богоявленську церкву XV ст., колишню синагогу XVII ст., костел монастиря капучинів XVIII ст. (рис.6.14). На території цього міста створено державний історико-культурний заповідник.

Рис.6.12 – Успенська церква у Рівному

Рис.6.13 – Замок Острозьких у Острозі

Рис.6.14 – Монастир капуцинів. Нині – навчальний корпус Острозької академії

Серед пам'яток **Дубна** – Дубенський замок XIV – XVIII ст. (рис.6.15), який розбудували спочатку князі Острозькі, потім – Любомирські, Спасо-Преображенський собор XVII ст., Георгіївська церква XVIII ст., монастирі бернардинців та кармеліток XVII ст., які входять до складу державного історико-культурного заповідника міста. Неподалік Дубна розташований Тараканівський форт (рис. 6.16) – рідкісна споруда часів I світової війни, уславлена містичними оповідями про привидаів.

Свідком трагічної поразки козаків у битві під Берестечком стали околиці села **Пляшева**, де на згадку про криваві події на початку XX ст. зведено Георгіївську церкву-мавзолей (рис.6.17) та перенесено дерев'яну Михайлівську церкву, в якій Б. Хмельницький отримав благословення на битву, функціонує заповідник «Поле Берестецької битви».

Рис.6.15 – Дубенський замок

Рис.6.16 – Тараканівський форт

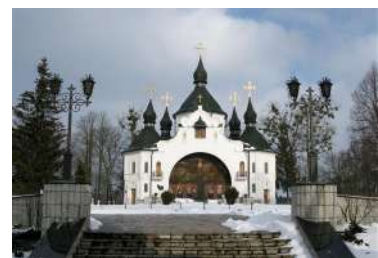

Рис. 6.17 – Георгіївська церква у с.Пляшева

Дорогобуж та Пересопниця – колишні столиці угільних руських князівств. У **Дорогобужі** можна побачити одну із найстаріших церков області (перша Успенська церква була збудована у XII ст, але до наших часів не дійшла, у XVI ст. на її місці була збудована та, яку можна побачити і сьогодні). У **Пересопниці** окрім сакральних ресурсів можна відвідати культурно-археологічний центр. Найстарішим містом області вважається **Дубровиця**, згадки про яку датуються XI ст. Тут можна побачити костели, церкви та музей.

На увагу туристів заслуговують маєток Малинських XIX ст. та водонапірна вежа у с.**Зірному**, садиба Ходкевичів у **Млинові**, які збереглись у більш-менш задовільному стані. Натомість, чимало замків та колишніх величних палаців лежать у руїнах: замок Чарторийських у **Клевані**, замок Корецьких у **Корці**, замок Семашків у **Губкові**, замок Малинських у **Новомаліні**. Сумні думки і відчуття чогось нереального, містичного навівають руїни старовинних костелів у **Моквині**, **Тучині**, **Великих Межирічах**, **Невіркові**, **Тайкурах**.

Сакральні ресурси представлені монастирями в **Дермані Другій**, **Межирічі**, **Белевських Хуторах**; храмами – у **Мізочі**, **Здолбунові**, **Грем'ячому**, **Радивиліві** та інших місцях. Приваблює дерев'яна сакральна архітектура у **Воскодавах**, **Бугрині**, **Кунині**, **Тучині**, **Підзамчому**, **Грабові**, **Обарові**. У с. **Синів** знаходиться церква Івана Богослова. Це одна з найдавніших на Волині пам'яток дерев'яної сакральної архітектури, датована 1595 р.

Північна частина Рівненщини – це Полісся, південна – Волинь. Етнографічні музеї є у **Сарнах** та **Дубровиці**. Дізнатися про побут та історію краю можна у численних краєзнавчих та історичних музеях області. У списку нематеріальної спадщини Рівненщина представлена бортництвом, традиціями водіння «Куста» на Трійцю та нарядженням могильних хрестів на Поліссі, виготовленням гудки-викрутки.

Рівненщина прославилася цікавими етнографічними та історичними фестивалями: «Водіння куста» (с. Сварицевичі), «Берестецька Варта» (с. Пляшева), «Горлиця» (с. Маринин), «Тарас Бульба» (м. Дубно), «Древлянські джерела» (м. Рівне).

Колись на Рівненщині проживали чеські громади. Від їх перебування залишилися будівлі у селах **Грушвиця Перша**, **Уїздці**, а у с. **Урвенна** – величні руїни чеського заїзду та корчми.

Управлінням культури і туризму області реалізовується проєкт «Рівненщина на смак». Регіональною агенцією сталого розвитку Рівненської області створено кулінарний каталог «Смакуй рівненське: автентичні страви та напої». До каталогу включено рецепти традиційних страв регіону. Це мацук (сиров'ялена страва зі свинячого м'яса, що готується 5-6 місяців); картопляники (у чистому вигляді або з додаванням м'яса, грибів, капусти, моркви, цибулі) з грибною поливкою; коропи сушені на солоній воді в печі; княжа каша Острозьких (пшениця, зварена на молоці й підсолоджена медом, подається зі сливовим соусом); бульба в лушпинні з макухою та розсолон (розтерта зелень, цибуля, огірки, заправлені сіллю, цукром та перцем); потравка (готується з квасолі та свинячих реберець і подається з млинцями); картопляні галушки (формується з натертої картоплі, варяться у молоці, до якого пізніше додається злита з натертої картоплі сироватка і заварюється кисіль); зелений борщ із коропом та грибами; куліш із раками; гречані вареники з маком і квасолею; вівсяний кисіль; грушевий квас та ін.

На Рівненщині народилися князь Костянтин Костянтинович Острозький – покровитель православної віри, засновник Острозької друкарні, у якій працювали першодрукарі Іван Федоров і Петро Мстиславець; американський композитор, піаніст і диригент Леонард Бернста; український письменник, журналіст і публіцист, автор романів «Волинь» та «Марія» Улас Самчук; перший президент незалежної України Леонід Кравчук; відома українська співачка Оксана Білозір; відомий український політичний і державний діяч Юрій Луценко та ін. На території області були перекладені та написані староукраїнською мовою «Дубнівське», «Дорогобузьке» та «Пересопницьке» Євангелія. На останньому присягають на вірність Україні її Президенти.

Житомирська область. Напис на велетенському камені-моноліті у міському парку **Житомира** повідомляє, що місто було засноване у 884 р. Незважаючи на це, найстарішою спорудою міста є келії єзуїтського монастиря XVIII ст., які дійшли до нашого часу в руїнах. Відповідно, архітектурна спадщина міста представлена пам'ятками, які з'явилися не раніше XVIII ст. Серед них кафедральний собор св. Софії (рис.6.18), будинок магістрату (рис.6.19), семінарський костел, келії єзуїтського монастиря XVIII ст., Свято-Преображенський собор, комплекс споруд поштової станції XIX ст. (рис.6.20), а також комплекс споруд Замкової площі.

Рис. 6.18 – Костел св. Софії у Житомирі

Рис. 6.19 – Будинок магістрату у Житомирі

Рис. 6.20 – Поштова станція у Житомирі

Інтерес для туристів становить відвідання музею С. П. Корольова. Гості міста можуть споглядати витвір житомирських ковалів – найдовший в Україні кований металевий язик – фігуру, що складається з глобуса та язика, завдовжки 6 м і завширшки 80 см. Скульптура матеріалізує

давню приказку «Язик до Києва доведе». До книги рекордів Гіннеса увійшов виготовлений місцевою компанією ЕКТА LED 3D телевизор (великий екран з діагоналлю більше 7 метрів).

Кількістю архітектурних пам'яток вирізняється **Бердичів**, що у середині XIX ст. був п'ятим за чисельністю населення містом України. Кармелітський монастир (рис.6.21) із шанованою усіма католиками іконою Божої матері, яка зцілила Папу Іоанна Павла II), Свято-Миколаївська церква, костел св. Варвари, у якому вінчалися О. де Бальзак з Е. Ганською, входять до числа туристичних пам'яток. Також у Бердичеві розташована одна з єврейських святинь – усипальниця лідера хасидизму цадика Леві Іцхака Бен Меєра (або Леві-Іцхака Бердичевського), до якої щороку прибуває до трьох тисяч євреїв із усього світу.

З іменем знаменитого французького письменника пов'язаний також маєток його дружини у с. **Верхівня**. Палац із кімнатами, в яких жив і працював Бальзак, старовинний парк, родинна усипальня Ганських-Ржевуських повертають відвідувачів у часи, коли творив письменник (рис. 6.22). У приміщенні агроколеджу, який нині розмістився у будівлі палацу Ганських, створено музей О. Бальзака.

З іменем видатних українок – Олени Пчілки та Лесі Українки – пов'язані пам'ятки **Звягеля** та **Баранівки**. У Звягелі родина Косачів прожила 11 років, де змінила три адреси. У найбільшому будинку, який вона винаймала, нині діє музей родини Косачів (рис. 6.23).

Рис.6.21 – Кармелітський монастир у Бердичеві

Рис.6.22 – Садиба Ганських у с.Верхівня

Рис.6.23 – Музей родини Косачів у Звягелі

Старовинні садиби, палаці й парки, придатні для організації екскурсій, збереглися у **Андрушівці, Турчинівці, Ліщині, Новій Чарторії, Червоному, Волиці, Тереховому, Іванківцях** (є два села з такою назвою, і у кожному – колишні панські маєтки: Журовського та Єзерського), **Кмитові, Коростках, Саверцях**. Андрушівський та Турчинівський палаці у XIX ст. належали родині українських підприємців Терещенків. Засновник династії – Артемії Терещенко, людина, яка зробила себе сама. Його діти та онуки стали меценатами не лише для рідної Глухівщини, звідки походили, але і для Києва, і для тутешніх міст. Коли прийшли більшовики, андрушівський маєток розграбували, а сам палац хотіли підірвати, але селяни умовили залишити його для дітей. І нині тут школа. Непогано зберігся і Турчинівський палац, а також палац Оржевських у Новій Чарторії.

У **Гамарні** непогано збереглась садиба родини Миклухо-Маклаїв. На жаль, дуже занедбані, але все ще існують палац Нірогів у **Левкові**, маєток Дуніна-Вонсовича у **Ставках**, палац Корницьких у **Розгачах**.

Місцем паломництва є монастир та джерело у **Кип'ячому**. Вартими огляду є сакральні споруди у **Городківці, Іванкові, Коростишеві, Любарі, Городниці, Олевську, Овручі, Тригір'ї**. Дерев'яні церкви є у **Пісках, Гадзинці, Оліївці, Юрівці, Старих Вороб'ях, Лебедівці, Краснобірці, Бистрику**. Традиція дерев'яного зодчества тут, на поліській землі, поширилась і на костели (такі можна оглянути у **Кам'яному Броді та Новому Заводі**), і на панські садиби (**Яроповичі та Брусилові**).

Із Житомирщиною пов'язано багато трагічних подій в історії України, серед яких жорстока розправа княгині Ольги в Іскоростені (сучасний **Коростень**) – древлянській столиці – за вбитого чоловіка, та страта через 8 століть близько 300 учасників Коліївщини у **Кодні**.

В регіоні зосереджена значна кількість унікальних музеїв – дорогоцінного та виробного каміння у **Хорошеві**, музей порцеляни у **Баранівці**, музей гірничо-збагачувального комбінату в **Іршанську**, музей образотворчого мистецтва у **Кмитові**.

Новим історико-культурним комплексом “Замок Радомисль” у **Радомишлі** Житомирщина завдячує представниці відомої лікарської династії Ользі Богомолець. У приміщенні старовинного млина поч. ХХ ст., який радше нагадує замок, було створено цілий комплекс. Він включив музейну залу, музей української домашньої ікони, створений на основі приватної колекції Ольги Богомолець, обрядову залу, трапезну. У ході реставраційних робіт було виявлено, що на місці млина раніше була папірня, яка обслуговувала потреби лаврської друкарні. Колись у Радомишлі була резиденція митрополитів, яка до нашого часу не дійшла. На згадку про це у ландшафтному парку, що оточує «Замок Радомисль», поставлено пам'ятник Єлисею Плетенецькому – українському церковному, громадському, культурному діячеві, просвітителю і письменнику, засновнику радомишльської папірні.

Млини-«замки» на Житомирщині – не дивовижа. На жаль, багато з них у поганому стані. Такі є у **Корнині, Новій Чарторії, Липках, Квітневому, Строкові, Карабчиеві, Ягнятині та Луці**. Руїни старовинних костелів можна побачити у **Старій Котельні та Топорах**.

В етнокультурному сенсі Житомирщина характеризується різноманітністю, бо розташована одразу у трьох історико-етнографічних землях: крайня західна частина – Волинь, крайній південний схід області – Середня Надніпрянщина, решта території – Полісся. Дізнатися про особливості побуту жителів краю можна в краєзнавчих та історичних музеях області. У списку нематеріальної культурної спадщини Житомирщина представляє себе бортництвом та обрядовою стравою «крупка». Але пошукова робота попереду, адже Прип'ятське Полісся характеризується значною збереженістю у побуті та культурі місцевого населення, яке з ХІV ст. називають поліщуками, архаїчних, ще слов'янських рис. Цьому сприяла напівізолювана численними річками, болотами та лісами місцевість, а також взаємодія із слов'янським населенням прикордонних територій, що жило в аналогічних умовах. Більше, ніж у інших регіонах України, зберігся вплив громади, що стосується організації толок, спільного використання природних угідь. Усна народна творчість, звичаї та обряди насичені елементами ще слов'янської обрядовості, що збереглися з часів древлян. Так само своєрідними є ремесла та декоративно-прикладне мистецтво. Саме тут, живучи у Звягелі (тоді – Новограді-Волинському) Ольга Петрівна Косач почала збирати візерунки українських вишивок, записувати пісні, обряди, звичаї.

Перспективним напрямом туризму Житомирщини є гастрономічний. Кулінарні традиції регіону поєднали риси польської, білоруської, єврейської, чеської, німецької та інших кухонь. Популярними стравами регіону є: деруни (подають зі сметаною та різноманітними соусами, начиняють овочами, грибами, сиром та м'ясом); ковбаса зі шкварками та картоплею; борщі (червоний з буряком, зелений зі щавлем і холодник з квасом чи кисляком), грибна юшка з рибою; голубці з листками з кислій капусти, картоплею та грибами; вареники з картоплею чи лісовими ягодами, передусім, чорницею; коржі з маковою поливкою; млинці з чорницею; оладки з медом; опіканці з маком (пиріжки з начинкою з квасолі та маку). Місцева кухня надає перевагу оригінальним смакам продуктів, через що обмеженим є використання спецій (дві найпоширеніші – часник та цибуля). Традиційними м'ясними стравами регіону є ковбаси, сальтисон, запечене в тісті м'ясо, захолод. До них додають кмин, журавлину, гриби. На Житомирщині збереглися давні унікальні рецепти приготування поліської юшки з квасолею, грибами та рибою; пшоняних голубців із грибами; пирогів з оригінальними начинками, наприклад, столовим буряком, калиною та сливами; пирогів на капустяному листі по-житомирськи; млинців із равликами, білими грибами та капустою тощо.

Із Житомирщиною пов'язані долі таких відомих особистостей, як композитора Б. Лятошинського, одного із засновників сучасного напрямку в українській музиці; української письменниці Олени Пчілки та її дочки поетеси Лесі Українки; поетів Олександра Олеся, Олега Ольжича та М. Рильського; видатного піаніста Святослава Ріхтера; французького письменника Оноре де Бальзака; англійського письменника Джозефа Конрада; єврейського письменника Шолома-Алейхема; філософа, антрополога, етнографа, географа, письменника М. М. Миклухо-Маклая; конструктора у галузі ракетобудування та космонавтики С. П. Корольова; співачки Ніни Матвієнко та інших.

6.2. Столичний рекреаційно-туристичний район

Загальні відомості. До складу Столичного рекреаційно-туристичного району входять Київська, Черкаська та Чернігівська області і місто Київ (рис.6.24). Площа району – 80,9 тис. км² або 13,4% загальної території України. В районі проживає 6913,8 тис. населення. Показник урбанізації – 76,8%. Включення до складу району міста Києва обумовлює особливості розвитку туристичної діяльності, що пов'язано із більшими, ніж в інших регіонах, потоками як іноземних, так і вітчизняних туристів та екскурсантів, а також кращим розвитком рекреаційної та інфраструктури загального користування, наявністю значних рекреаційних потреб у місцевого населення. Загрозою для розвитку туризму в регіоні наразі є його географічне положення на кордоні з Білоруссю та Росією. З іншого боку - значний рекреаційно-ресурсний потенціал району робить туризм та рекреацію одними із важливих напрямів його розвитку.

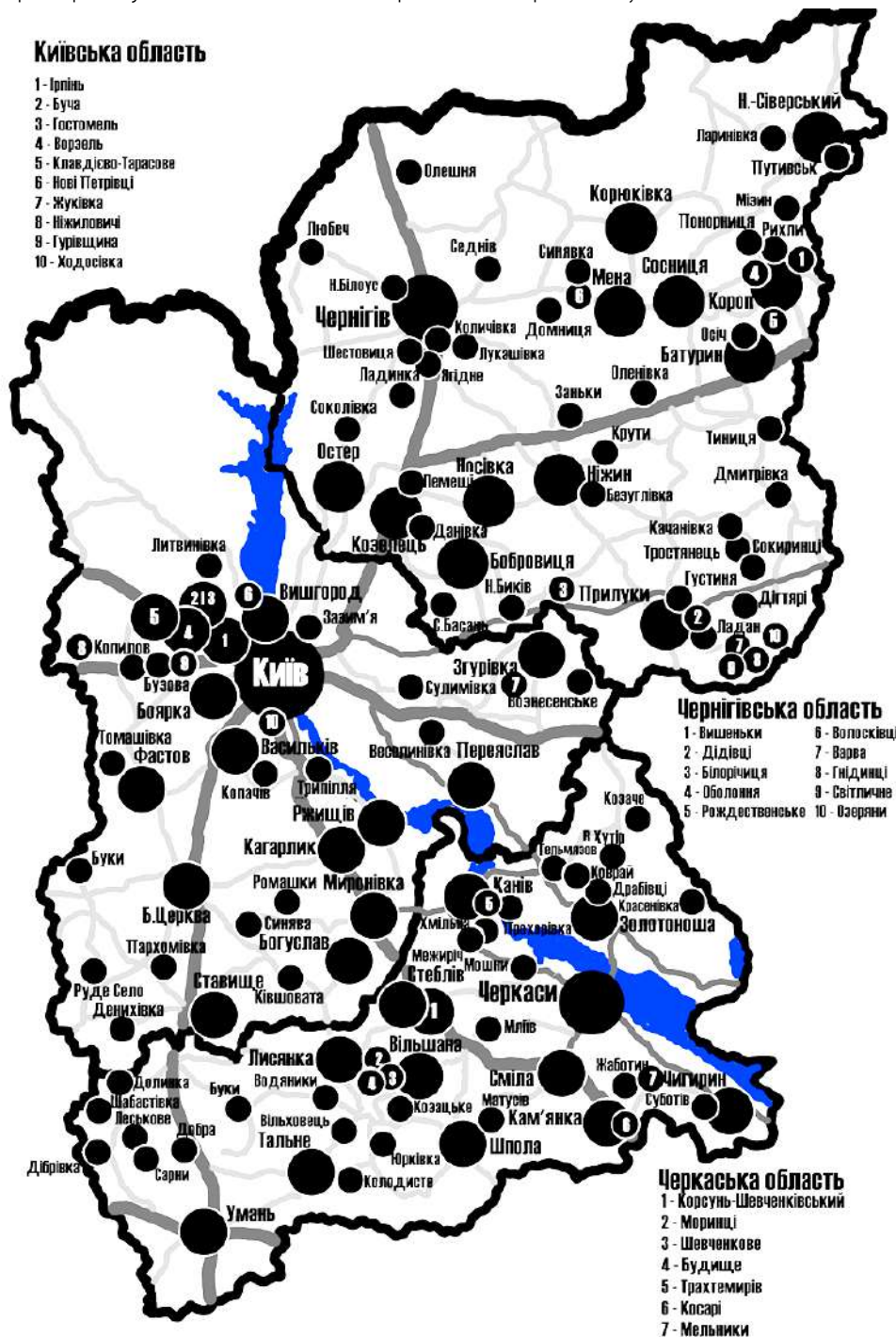

Рис. 6.24 – Столичний РТР

Природні рекреаційно-туристичні ресурси. Північна частина Київської області лежить у межах Поліської низовини – пологохвилястої заболоченої рівнини, почленованої річковими долинами, що на правому березі Дніпра ускладнюється горбами та пасмами льодовикового походження. Правобережна частина Київської та Черкаської областей представлена хвилястими рівнинами Придніпровської височини, густо порізаними долинами, ярами і балками. Подекуди в долинах річок на поверхню виходять граніти. Цікавими в геологічному відношенні є Буцький та Тясминський каньйони, гранітні острови на р. Рось.

Вздовж долини Дніпра в межах Черкаської області смужкою майже 70 км тягнуться Канівські гори. Місцевість тут значно порізана ярами.

Особливо мальовничими принадами на правобережжі Київщини є скелі Богуслава – богуславське гранітне оголення на р. Рось, а на Черкащині – Буцький каньйон, складений гранітами віком 2-3 млрд. років висотою до 30 м на р. Гнилий Тікич, та Тясминський каньйон – скелі віком 2 млрд. років, висотою 12-15 м (м. **Кам'янка**). У с. **Водяники** Черкаської області горбистий рельєф використано для створення гірськолижного курорту.

Лівобережна частина Київської, Черкаської та більша частина Чернігівської області лежать у межах Придніпровської низовини, що представлена плоскою, подекуди хвилястою рівниною, злегка похиленою в південно-західному напрямку. Крайня південно-східна частина Чернігівської області лежить у межах Полтавської рівнини.

Помірно-континентальний *клімат* із теплим літом і порівняно м'якою зимою дозволяє організувати в районі досить широкий спектр видів рекреаційної діяльності. Середня температура січня -6...-8°C, липня – +18...+20°C. Сума опадів коливається від 400 до 580 мм на рік. Більша їх частина випадає влітку. Стійкий сніговий покрив взимку висотою 8-20 см дозволяє розвивати зимові види туризму. Він зазвичай встановлюється із середини грудня і тримається до початку березня. Але останнім часом все частіше трапляються малосніжні або безсніжні зими, а безморозний період подовжується. Характерна чітка вираженість змін пір року.

Річкова мережа представлена як великими, так і малими річками, основними з яких є Дніпро та його притоки: Десна, Тетерів, Ірпінь, Рось, Тясмин, а також Снов, Сейм, Удай. Річки з чистою водою та повільною течією – цінний рекреаційний ресурс, який може використовуватись для організації водного туризму та купання у період із травня до вересня. В районі є озера, в основному, стариці в заплавах річок, яких в одній тільки Київській області нараховується понад 750. У Столичному районі 70 водосховищ, у тому числі, Київське, Канівське, Кременчуцьке.

На території Столичного туристичного району є джерела мінеральних вод, які можна використовувати для лікування та профілактики захворювань шлунково-кишкового тракту, регуляції обмінних процесів організму, виведення радіонуклідів. Із донними відкладами озер пов'язані родовища лікувальних грязей, найбільш відомим з яких є Острецьке. На використання бальнеологічних ресурсів орієнтуються курорти «Остреч» (м. **Мена**) та **Ладунка** Чернігівської області, а також «Мошногір'я» у с. **Будище** – Черкаської.

Курорти Київської області – **Біла Церква, Ворзель, Ірпінь, Конча-Заспа, Миронівка, Пуща-Водиця** – орієнтуються на близькість до споживачів, водні об'єкти, лісові масиви та сприятливий мікроклімат.

Під дією природних чинників у північній частині району сформувалась область високого положення рівнів ґрунтових вод. Це призвело до значного поширення у цьому регіоні процесів заболочування. Найбільшими болотними масивами є Замглайський, Остерський та Бондарівське болото на Чернігівщині.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси. В туристичних цілях можуть використовуватись об'єкти природно-заповідного фонду. На території району нараховується понад 986 територій і об'єктів природно-заповідного фонду, у тому числі 9 національних природних парків та 15 регіональних ландшафтних парків. Найбільш значимими є Київський, Менський та Черкаський зоопарки, київські ботанічні сади, дендропарки “Олександрія” у Білій

Церкві, “Софіївка” в Умані та Тростянецький (Прилуцький р-н., Чернігівська область), парки-пам’ятки садово-паркового мистецтва у Корсунь-Шевченківському, Тальному, Згурівці, Кам’янці, Великій Бурімці; Канівський заповідник, у якому природні об’єкти поєднуються з історичними, археологічними, геологічними та палеонтологічними пам’ятками; та багато інших об’єктів ПЗФ, що виконують одночасно й рекреаційні функції.

Найбільше рекреаційне навантаження несуть на собі природно-антропогенні ресурси м. **Києва**, оскільки потреби у відпочинку на природі жителів великого міста зростають. Це навантаження посилюється і внаслідок існування тенденції до скорочення площі зелених насаджень Києва, коли від них, іноді незаконно, звільняються території під будівництво житлових будинків, розважально-торгівельних та офісних центрів. Із давніх-давен Київ був відомий своїми садами та парками. Найдавнішу історію мають сади Києво-Печерської лаври, Кирилівського монастиря, Міський, Маріїнський, Голосіївський парки, ботанічний сад Університету, парк “Володимирська гірка”. На кілька кілометрів уздовж Дніпровської набережної тягнеться зелена зона з численними оглядовими майданчиками, звідки відкриваються чудові краєвиди Дніпра, зелених островів та лівого берега. Приїжджих теж цікавлять відомі на всю країну та за її межами колекції рослин і тварин, твори садово-паркового мистецтва.

Національний ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України був створений у 1936 році. Для цього на правому крутому березі Дніпра в районі міста, з княжих часів відомому під назвою “Звіринець”, було відведено 117 га землі. Під час війни значну частину колекцій рослин було втрачено. Відновлення і подальше будівництво саду розпочалось одразу ж після німецької окупації. Стараннями працівників парку тут відтворена флора, рельєф та типові пейзажі ботаніко-географічних зон України, зібрана колекція рідкісних рослин України, найбільша в Україні колекція дубів і кленів, великий розарій (5000 різновидів), знамениті колекції бузку, орхідей, азалій. Ботанічний сад вдало вписався у довколишні ландшафти і разом із Дніпром, його кручами, монастирями вражає уяву відвідувачів.

Ботанічний сад **імені академіка О. Фоміна**, має більш давню історію. Закладений у 1839 році за проектом О. Беретті, він функціонує при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка і знаходиться в центрі столиці. В колекціях саду налічується близько 10 тисяч видів, форм і сортів різних рослин. В оранжерейному комплексі зібрано велику кількість тропічних і субтропічних рослин. Для колекції пальм у 1977 році було збудовано одну із найвищих у світі 30-метрову оранжерею-кліматрон, загальною площею близько 1000 м². Сад славиться також своїми колекціями кактусів та інших сукулентів.

Київський зоопарк був заснований у 1908 р. Спочатку він розміщувався на території нинішнього Ботанічного саду ім. академіка О. В. Фоміна, а з 1913 р. був переведений на нову територію – Брест-Литовський проспект (нині – Берестейський проспект), де знаходиться й дотепер. За свою вікову історію зоопарк пройшов довгий шлях від громадського звіринця до одного із найбільших за територією зоологічних парків Європи: його площа становить близько 34,22 га. Колекція тварин Київського зоопарку нараховує більше 300 видів і становить 3400 осіб.

До складу РЛП **“Дніпровські острови”** входять 34 острови Дніпра в межах Києва. Це справжня оаза дикої природи в серці мегаполісу, де можна зустріти чимало рідкісних тварин та рослин. Своєрідне розміщення парку є небезпечним для його існування: внаслідок дефіциту землі та значного рекреаційного попиту, який підприємці прагнуть задовольнити з максимальною вигодою, острови час від часу знаходяться під загрозою забудови, що несумісне зі збереженням природного різноманіття.

До складу київського РЛП **«Голосіївський»** включено низку цінних природних територій, що мають статус окремих об’єктів природно-заповідного фонду України. Зокрема, овіяну містичними легендами Лису гору, Голосіївський парк ім. М. Рильського, Голосіївський ліс, Теофанію та інші. Середній вік дерев у лісах РЛП досить високий (від 55 до 140 років, в залежності від порід), що збільшує його придатність для рекреаційного використання. Парк цікавий численними пам’ятками

історії та археології: давньоруські городища та поселення різного періоду, могильники, залишки «Змієвих валів» (X–XI ст.), печерних лабіринтів (X–XVII ст.). Більша частина території парку належить до зони регульованої рекреації й використовується для відпочинку та оздоровлення населення, влаштування туристичних маршрутів та екологічних стежок, місць короткочасного відпочинку та оглядових майданчиків.

Київський гідропарк розташований на Венеціанському та Долобецькому дніпровських островах. Його було створено в 1965–1968 роках, як водно-розважальний комплекс із численними пляжами, водними атракціонами, човновими станціями. Площа парку становить 365 гектарів. Влітку в гідропарку одночасно може перебувати до 75 тис. осіб. Парк є одним із найулюбленіших місць літнього відпочинку киян та гостей міста завдяки багатому вибору розваг на будь-який смак. Центральною визначною пам'яткою Гідропарку є парк «Київ у мініатюрі», де можна побачити міні-місто, виконане в масштабі 1:33 зі своїм Хрещатиком і Майданом Незалежності, Дніпром, визначними місцями.

На сьогоднішній день у Гідропарку функціонує багато розважальних установ. Серед доступних розваг велика кількість пляжів, прокат човнів, катамаранів, настільний та великий теніс, пейнтбол, футбол, волейбол, водні атракціони, ресторани, клуби, дискотеки.

Столичні природно-антропогенні рекреаційні ресурси зазнають значних навантажень. Розосередити туристичні потоки можуть не менш знані, ніж київські, парки Київської, Чернігівської та Черкаської областей.

Одним із найкращих парків України, наближених до Києва, є **дендропарк «Олександрія»** у Білій Церкві. Виник він у 1793 році як заміська резиденція графа К. Браницького та названий на честь його дружини, яка прагнула, щоб її парк не поступався кращим іноземним зразкам. Мету було досягнуто. І хоча буремні події ХХ ст. не сприяли збереженню всіх паркових будівель і споруд у повній мірі, й нині «Олександрія» є чудовим прикладом парку доби романтизму. Його зелене оздоблення гармонійно поєднується з прекрасними парковими спорудами, дзеркальними ставками та долиною ріки. Туристи можуть отримувати емоційну та естетичну насолоду, милуючись Великою галявиною, вкритою зеленим килимом квітучих трав, і групами могутніх вікових дерев, білоколонним павільйоном «Луна», романтичними «Руїнами» зі ставком та каскадом, аричним містком, перлиною «Олександрії» – віковою парковою дібровою та річкою Рось.

Дендропарк «Софіївка» («уманське диво», «парк мрій») знаходиться у м. Умань Черкаської області. Він був закладений на скелястих берегах річки Кам'янка наприкінці ХVІІІ ст. і побудований у рекордні строки (з 1796 по 1800 рр.) за наказом польського магната С. Ф. Потоцького. Парк був названий на честь його дружини Софії. Пейзажі берегів Кам'янки (тоді вона називалась Багно), всіяні великими, хаотично розкиданими гранітними брилами, стали основою композиції ландшафтного парку, який за задумом його творців повинен був простягатися від джерела на горі й охопити весь нижній яр, шуміти водограями, кликати прохолодою й замряною тишею тінистих алей. Усі ландшафтно-архітектурні елементи підпорядковані єдиній ідеї. Є тут Єлсейські поля, англійський парк із колекцією рослин, завезених із різних країн світу; кавказька гірка, тарпейська скеля, розкішні павільйони й альтанки, кам'яні гроти, каскади, підземний водний тунель, знаменитий фонтан «Змія».

Ічнянський НПП – було створено у 2004 р. з метою збереження, відтворення та раціонального використання типових лісостепових ландшафтів. Загальна площа парку – 9665,8 га, з них на зону регульованої рекреації припадає 75,8% загальної площі. Територія парку має значні ресурси для розвитку рекреаційної діяльності. Кліматичні умови та мальовничі ландшафти сприяють формуванню належних умов для здійснення пішохідного туризму, пізнавальних екскурсій, кінних та лижних прогулянок, катання на човнах, збирання грибів та ягід, рибної ловлі, спортивного мисливства. Неповдалі від парку знаходиться родовище бішофіту, яке є унікальним за своїми запасами та лікувальними властивостями. Окрім природних рекреаційних ресурсів територія парку багата на пам'ятки старовини. Поблизу Ічнянського національного природного

парку розміщений **національний історико-культурний заповідник "Качанівка"**, з яким пов'язані життєві шляхи багатьох видатних діячів української культури. Численні суспільно-історичні пам'ятки збереглися у довколишніх селах. Місто Ічня в минулому славилася розвитком народних художніх промислів, було осередком гончарства, ткацтва та вишивання. На території НПП обладнано місця короткострокового відпочинку, прокладено екологічно-пізнавальну стежку та розроблено екологічно-туристичний маршрут.

До складу території Ічнянського НПП входить **Тростянецький дендропарк** загальнодержавного значення – один із найвидатніших у Європі за своєю художньою цінністю та найбільший в Україні за площею. За чисельністю садово-декоративних форм хвойних дерев (більше 100) парк займає перше місце в Україні. Розташований у селищі **Тростянець** Чернігівської області на площі 204,7 га, він був закладений у II третині XIX ст. зусиллями та коштом І. М. Скоропадського. Навколо нього простягаються лісозахисні смуги площею близько 350 га, які створюють потрібний мікроклімат. Нині в парку росте 520 видів і форм дерев та чагарників; декоративних квіткових рослин – 250 сортів. Особливістю парку, порівняно із "Олександрією" та "Софіївкою", є домінування природи, а не архітектурних форм. Мальовничі галявини, штучні ставки, групи екзотичних дерев, унікальний і неповторний гірський сад «Швейцарія» зустрічають туристів у будь-яку пору року.

Мезинський НПП було створено у 2006 р. на базі кількох заказників та урочищ загальнодержавного й місцевого значення. Площа парку складає 31035,2 га. В НПП багато цікавих природних об'єктів: осокові болота, виходи крейдових порід, джерела біля берега р. Десна, старі дубово-соснові та листяні ліси з дуба, ясена, сосни, липи з 200–300 річними деревами та ін. У складі парку – кілька ландшафтних заказників. Можна відвідати озеро Хотинь поблизу села Радичів, джерело «Забілина криниця» поблизу села Сміле, у селі Рихли знаходяться «Шар-дуб», «Печеристий дуб» і старовинна ялинова алея. Приголомшливі краєвиди деснянської оболони відкриваються із Пузиревої гори. Однею із особливостей парку є відсутність великих територій, зайнятих однорідною рослинністю. Це робить його особливо цінним і цікавим для організації екологічного туризму. На території парку знаходиться близько 50 пам'яток археології. Серед них всесвітньо відома Мезинська палеолітична стоянка, вік якої нараховує майже 20 тисяч років, та поселення кроманьйонців. Багато пам'яток різних епох та археологічних культур збереглося у селах Бужанка, Курилівка, Свердловка, Радичів, Черешеньки. Мезинський національний природний парк пропонує екскурсії спеціально розробленими екологічними стежками й туристичними маршрутами. Гості можуть зупинитися в спеціально обладнаних приміщеннях природоохоронних дослідних відділень парку в селах Радичів та Городище.

Менський зоопарк – єдиний зоопарк державного значення в Україні, який розташований в адміністративному центрі Менської міської громади. Створений у 1977 році стараннями місцевих любителів природи, зоопарк вже у 1983 р. отримав статус загальнодержавного. У 90-х рр. зоопарк був під загрозою зникнення. Нині його колекція налічує близько 1000 тварин 140 видів, 17 з яких занесено до Міжнародної Червоної Книги. Зоопарк є чудовою зоною відпочинку. За рік його відвідує близько 30 тисяч відвідувачів.

Регіональний ландшафтний парк "Трахтемирів" (площа 5562,5 га) розташований на території Черкаської та Київської областей. Створений у 2000 р. Це унікальна за геологічною будовою територія, що характеризується значною піднятістю горбистої поверхні з розвиненими балками, ярами, зсувами. Парк має надзвичайно багатий рослинний і тваринний світ, мальовничі ландшафти та історико-культурну цінність, оскільки входить до складу Києво-Черкаської локальної групи скіфської культури. Біля сіл Григорівки, Зарубинців, Луковиці, Трахтемирова виявлено багато археологічних пам'яток, починаючи від часів Трипільської культури до періоду давньої Русі.

Черкаський зоопарк, заснований у 1979 році, має колекцію, що нараховує 250 видів і 2000 екземплярів тварин. У 2016 році завдяки фінансовій підтримці корпорації «Рошен» розпочалася реконструкція інфраструктури та експозицій зоопарку. Цікавою для відвідувачів стала ідея

«зануреної експозиції». Завдяки мостам і пандусам відвідувачі можуть із різних локацій спостерігати за життям тварин, яке за своїми умовами є максимально наближеним до життя у дикій природі. Привабливими виявилися також нові комплекси: «Земля ведмедів і вовків», «Олені та зубри». У зоопарку планують створити окрему експозицію із травмованих тварин, яких приносять люди; розширити експозицію «Мадагаскар»; створити нову експозицію для приматів; побудувати авіарій – величезний вольєр, у якому вільно літають птахи, а для відвідувачів створено умови для спостереження за ними з різних ракурсів.

На Черкащині у с. **Козаче** знаходиться один із найстаріших парків України *Козачанський парк*, який було закладено ще у XVII ст.

У Столичному РТР чимало приватних екопарків, які пропонують мальовничі локації, відпочинок на природі та активні заняття: «Ясногородка», «Добропарк», «Осокорки», «Медвино», «Київська Асканія» на Київщині, «Деревіль», «Беремицьке» – на Чернігівщині. Є і готелі, які орієнтуються на природні ресурси заміської території і пропонують SPA-послуги, активний відпочинок, конференц-сервіс: наприклад, готельно-туристичний комплекс «Бреч» поблизу Корюківки та SPA-готель «ШушкіП» поблизу Чернігова.

На Київщині знаходиться й найбільш екзотичне для туризму місце на Землі – 30-кілометрова «Зона відчуження», у якій знаходяться покинуті після аварії на ЧАЕС села, місто-привид Прип'ять, «рудий ліс» (за рахунок набутого соснами апельсинового кольору). Зона відчуження описана і стала прообразом у книгах і комп'ютерних іграх «S.T.A.L.K.E.R.»; «S.T.A.L.K.E.R. – 2»; «Counter Strike» тощо. Її популярність серед туристів зросла після виходу в 2019 році міні-серіалу «Чорнобиль». Аналогом клеванського «Тунелю кохання», тільки розташованого значно ближче до столиці, є зелений тунель навколо вузькоколійки у с. **Згурівка**.

Перлиною Черкащини, популярною у любителів активного відпочинку, є озеро Бучак – штучне озеро, утворене на місці котловану недобудованої електростанції. У Канівських горах, поблизу с. **Хмільна** знаходиться найбільший у Європі Хмільнянський яр. Його довжина 18 км, периметр площі, яку він займає, – 123 км, глибина – 80–90 м. Але таким він став внаслідок діяльності людини. Коли у цій місцевості стали вирубати ліси для потреб цукроваріння, яр став рости, і невдовзі це призвело до однієї із найгучніших екологічних катастроф початку XX століття. Після танення снігів зійшов гігантський сіль, який поховав під собою половину Хмільної та хутора поблизу і перегородив русло Росі, яка хлинула на село Михайлівку і зміла його повністю. Після цього тут почали проводити роботи з меліорації та закріплення ґрунтів. Нині яр не збільшується. А місцевість нагадує Карпати.

Природно-антропогенними туристичними атракціями Чернігівщини є крейдяний кар'єр та ботанічний заказник «Путівський» – один із найпотужніших в Україні (об'єм породи – 6 млн.т) масив крейди висотою 40–45 м (с. **Путівськ**); Блакитні озера – затоплені піщані кар'єри, де свого часу видобувався високоякісний кварцовий пісок, а нині є три озера з різним кольором води: блакитним, бірюзовим та чорним (с. **Олешня**). Довкола озер до війни бугували бази відпочинку. Популярною локація була і для любителів відпочинку в наметах.

Передумови формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів району. Перші поселення на території району з'явилися 50 тис. р. тому. Племена, що жили на території сучасної Київської області у VI–III тис. до н.е. і займалися землеробством та скотарством, залишили по собі археологічні пам'ятки трипільської культури, яка отримала назву села, поблизу якого вперше було знайдено її сліди. На даній території знайдено багато решток давніх поселень бронзового віку, скіфської доби (VI–II ст. до н.е.), зарубинецької (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) та черняхівської (II–IV ст. н.е.) культур. Праслов'янське населення з'являється тут з I тис. до н.е. У кінці I тис. н.е. територію району вже населяли слов'янські племена полян (Київська, Черкаська області) та сіверян (Чернігівська область), які згодом мали свої державні утворення. У VII–VIII ст. н.е. виникають головні міста краю – Київ та Чернігів, яким судилося стати центрами однойменних князівств та об'єднати навколо себе східнослов'янські племена. Незважаючи на те, що у IX–XII ст. ядром східнослов'янської держави став Київ, чернігово-сіверські князі були першими претендентами на київський стіл, а само князівство мало свої володіння від сучасного Підмосков'я до Азовського

моря. Переяславське князівство було прикордонним на лівобережжі Дніпра і першим зустрічало степових кочовиків, тому домонгольська спадщина тут збереглась найгірше.

Після захоплення Константинополя хрестоносцями почав занепадати шлях «із варяг у греки», тож Київ теж почав втрачати своє значення столичного граду.

У кінці 30-х років XIII ст. регіон зазнав нападу з боку Монгольської імперії, яка встановила свою владу на цих територіях до II пол. XIV ст. Після цього дані землі увійшли до складу Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського і стали прикордонними із Московським князівством, яке вже почало свою експансивну політику, та Кримським ханством, яке вело власну гру, укладаючи союзи то з ВКЛ, то з ВКМ, але незмінно спустошувало прикордонні території, що переходили із рук у руки суперників.

Наприкінці XV ст. Москва поглинула колишні угільні князівства на північному сході Чернігово-Сіверщини і стала претендувати на саму її. В результаті Чернігово-Сіверщина першою із українських земель відчула на собі дію колонізаційної політики Московщини, яка почала вивозити мощі святих, ікони, рукописи, заселяти новоприєднані території своїми людьми, ставити свої залоги і провокувати конфлікти та знищувати або виселяти непокірних. У XVI–XVII ст. територія району була полем протистояння українських, литовських, польських, кримськотатарських та московитських інтересів, що не могло відобразитись на культурно-історичній спадщині регіону. Щоб завоювати прихильність місцевого населення, Річ Посполита почала надавати містам Лівобережжя Магдебурзьке право. Першими цей привілей отримали Переяслав, Лубни та Пирятин. Після Деулінського перемир'я, коли Чернігово-Сіверщина перейшла під юрисдикцію поляків, Магдебурзьке право отримали Стародуб, Чернігів, Ніжин та інші міста, що заклало основу для їх процвітання.

На Лівобережжі у XVI–XVII ст. виникає держава у державі – Вишневещина. Шляхом відсудження власності та перебирання адміністративних функцій, освоєння прикордонних зі степом територій, завоювань та збройних наїздів подільській родині Вишневецьких, нащадкам чи то Рюриковичів, чи то Гедиміновичів, вдалось зібрати під своєю владою великі території на сучасній Київщині, Чернігівщині, Черкащині та Полтавщині, та заселити їх людьми, надаючи їм податкові пільги. В той час було засновано чимало нових міст, Густинський та Ладанський монастирі. Незважаючи на розвиток краю, утиски на національному та релігійному ґрунті продовжувались, що мало і економічні наслідки для українців. Це вилилось у Визвольну війну 1648–1654 рр.

Після неї Чернігівщина, лівобережна Київщина разом із Києвом і лівобережна Черкащина стали автономією у складі Московії і поступово втрачали свої права і вольності. Але початок цього періоду позначився культурним піднесенням, коли реставрувались та засновувались церкви та монастирі, розвивалось красне письменство, друкарство, мистецтво. У той період з'явилося багато пам'яток, побудованих або перебудованих у стилі козацького бароко.

Правобережна частина району залишалась під владою Речі Посполитої до 1793 р, після чого теж увійшла до складу Російської імперії. Доба Руїни, яка настала невдовзі після Хмельниччини, більше торкнулась Правобережжя і позначилась масовим переселенням за Дніпро, на Українські Слободи та Паліївщину (так тоді називалась територія Київщини, Брацлавщини, східної Волині і центрального Поділля, що знаходилась під владою уродженця Борзни Семена Гурка (Палія), полковника фастівського). Дві події, що залишилися в народній пам'яті, були пов'язані з масштабними повстаннями українського населення проти польського гноблення. Перша – Паліївщина (1702–1704) – стала реакцією на рішення Речі Посполитої ліквідувати козацтво в Правобережній Україні. Відбувалась вона під проводом полковників фастівського С. Палія, богуславського С. Самуся, корсунського З. Іскри, брацлавського А. Абазина. Ідея дати спокій козацтву швидко трансформувалась у ідею вільної України, до якої пристало і селянство. Друга подія – Коліївщина (1768–1769) – під проводом М. Залізняка та І Гонти теж відбувалась на Правобережжі і була спровокована національним та релігійним утиском. Показово, що в обох випадках повстанці нищили все польське та єврейське, вірили у допомогу православного царя/цариці та лівобережців, але саме вони і відіграли вирішальну роль у придушенні цих повстань. Обидві події залишили на території

Столичного РТР багато персоналізованих та подійних ресурсів, але негативно позначилась на стані архітектурних. Багато костелів та синагог, панських садиб постраждали саме тоді.

Період з кінця XVIII – поч. XX ст. позначився на архітектурних ресурсах району зміною пануючих архітектурних стилів: бароко – класицизм – ампір – модерн та еkleктика. Але на кінець цього періоду припали активні дії Петербургу щодо доведення правочинності своєї імперії, обґрунтування своїх територіальних претензій, «зістарення» та переписування своєї історії, підміни понять. Це супроводжувалось придушенням національної ідентичності, дискримінацією української мови, закриттям закладів освіти або перетворенням їх на семінарії, висміюванням української культури як простонародної та старосвітської. Проте, українська шляхта пам'ятала про те, що тілесні покарання для російських дворян були скасовані тільки у 1785 р., тоді як для неї їх взагалі не існувало. Але поступово українська шляхта та нобілітована козацька старшина стала російським дворянством: заохочувались міжнаціональні шлюби, українські землі, відібрані у монастирів, простих козаків, селянства роздавались російським дворянам, блискучу кар'єру можна було зробити лише у Петербурзі, куди виїжджала українська талановита молодь. Освічених священників та ченців ще з кінця XVII ст. масово призначали на різні посади на Московщині, натомість з II половини XIX ст. на українські парафії стали настановлювати священників звідти. Усі зусилля імперії були спрямовані на асиміляцію еліт. Тим не менше, початком роботи над збором матеріалу, що стосувався етнокультурної спадщини України, у II пол. XIX ст., коли Європа переживала «весну народів», ми завдячуємо нащадкам українських шляхетських родин, котрі не забули про своє коріння.

У I світову війну територія Столичного РТР була тилом. У 1918 році на тлі зміни влади, що відбувалась в Росії, Києвом була зроблена спроба повернути свої столичні функції в процесі відновлення власної державності в особі Української Народної Республіки. Вона закінчилась невдачею. Народний гнів на соціальну несправедливість та образи на заможних панів обрушився на їхні маєтки, багато з яких було знищено під час повстань, визвольних змагань українців та воєнних дій між монархічними, республіканськими та більшовицькими прихильниками імперії. У 1919 році Україна втратила Стародубщину, і Чернігівщина знову стала прикордонною між двома країнами. Потрапивши до советського табору, ці землі «розвивалися» за сценарієм, передбаченим для окупованих земель: грабунки, асиміляція або знищення національних еліт під виглядом класових, а потім і партійних чисток (багато українців підтримувало ліві ідеї і спочатку повірили більшовикам), підірвання економічної незалежності села шляхом репресій проти заможних та середньої руки господарів, перемішування населення, три голодомори, пропаганда, психологічно-інформаційний тиск, русифікація, вилучення та вивезення культурних цінностей і просто цінних речей, знищення сакральних пам'яток, пошук та першочергове використання природних ресурсів, екоцид тощо. Для знищення УНР була застосована тактика «іхтамнетів» та «громадянської війни в Україні», куди московити прийшли встановлювати «справедливість» та «визволяти народ», добре відома нам і по нинішній війні.

У 1934 р. Київ став столицею створеної більшовиками Української ССР. Під час другої світової війни дана територія була під владою німецьких окупантів. Тут точилися кровопролитні бої, що позначилось на стані архітектурних пам'яток, багато з яких було пошкоджено або втрачено. Антираелігійні компанії 20-30-х та 50-60-х років позбавили район цінних в історико-культурному сенсі сакральних об'єктів, серед яких був Михайлівський золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври в Києві та багато інших храмів різних конфесій. Новий імпульс розвитку соціально-історичних рекреаційних ресурсів дав столичний статус регіону, який він зберігає за собою і дотепер. Повномасштабне вторгнення РФ у лютому 2022 року знову призвело до втрат об'єктів матеріальної культурної спадщини.

Суспільно-історичні рекреаційні ресурси району. На території Столичного туристичного району збереглися пам'ятки архітектури доби давньої Русі, що робить край унікальним, безліч православних та католицьких культових споруд XI-XX ст. Значне місце в історико-архітектурній спадщині займають цивільні споруди, представлені чудовими палацово-парковими комплексами, адміністративними і житловими будинками XVII-XX ст.

Безумовно, головним осередком соціально-історичних ресурсів району є м. **Київ**. За свою більше, ніж тисячолітню історію (перша літописна згадка про Київ датується 862 роком) місто відіграло важливу роль у формуванні українського народу та українському державотворенні. Про це говорить одна із сформованих століттями ознак культурно-психологічної окремішності та єдності українського народу: в будь-якого українця, де б він не проживав, розвинене гостре відчуття свого територіального ядра – м. Києва. Став уже крилатим вираз літописця “Київ – мати (метрополія) міст руських”, що теж красномовно свідчить про його роль в історії Східної Європи.

Кожна історична епоха залишала свій відбиток на образі столиці, і тому туристам буде цікаво пройтись вулицями Києва, який за правом вважається одним з найкрасивіших міст Європи. Старовинні церкви тут сусідять із витонченими класичними, фантазійними модерними, помпезними сталінськими будівлями та сучасними багатоповерхівками-свічками.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник та Національний заповідник “Софія Київська” (рис. 6.25) внесені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Пропонується розширити цей список, включивши до нього Кирилівську (рис.6.26) та Андріївську (рис.6.27) церкви. У Києві багато старовинних будинків, адміністративних будівель. А деякі вулиці та майдани можна вважати музеями під відкритим небом: Хрещатик та Майдан Незалежності, Контрактова, Софійська, Михайлівська, Європейська площі, вулиці Грушевського, Володимирська, Богдана Хмельницького, Ярославів Вал, Андріївський та Володимирський узвози, бульвар Шевченка, райони Подолу та Липок.

Рис. 6.25 – Софія Київська

Рис.6.26 – Кирилівська церква

Рис.6.27 – Андріївська церква

Київ є одним з найвизначніших релігійних центрів Східної Європи. За легендою, один із учнів Ісуса Христа, Андрій Первозванний, побував на дніпровських кручах на місці сучасного Києва та передбачив появу великого міста та його майбутню славу. З Києва почалось поширення православ'я як державної релігії на підвладні йому землі.

Тисячолітня історія християнства на Русі втілена у безцінних пам'ятках сакральної архітектури та мистецтва, реліквіях і святинях Києва, пов'язаних, у тому числі, і з місцевими релігійними діячами та сподвижниками, які прославилися у лику святих. Києво-Печерська лавра (рис. 6.28), Китаєва (рис. 6.29) та Голосіївська пустині, Видубицький, Покровський, Введенський, Свято-Вознесенський Флоровський, Свято-Пантелеймонівський, Феоданіївський (рис.6.30), Звіринецький монастирі приваблюють щороку сотні тисяч православних паломників.

Рис. 6.28 – Києво-Печерська лавра

Рис. 6.29 – Китаєва пустинь

Рис. 6.30 – Свято-Пантелеймонівський монастир

Потреби киян та гостей столиці у проведенні змістовного та цікавого дозвілля забезпечують близько 50 театрів, 100 музеїв, велика кількість кінотеатрів та клубних закладів, більше ніж півтори тисячі закладів ресторанного господарства, численні торговельно-розважальні комплекси, парки атракціонів та аквапарки.

У Києві зосереджені головні музеї країни, як її презентують: Національний музей історії України, Національний художній музей України, Національний музей літератури України, Національний музей Голодомору-геноциду, Національний науково-природничий музей України та багато інших. Є багато цікавих і оригінальних музеїв, зокрема: «Експериментаріум», сновидінь, непотрібних речей, іграшки, історичних коштовностей України, українського гетьманства, води, однієї вулиці тощо. Туристи охоче відвідують Золоті Ворота, Андріївський узвіз, прогулюються Хрещатиком, музеєм народної архітектури і побуту України просто неба “Пирогово”. Державними історико-меморіальними заповідниками є “Лук’янівське кладовище”, “Байкове кладовище” та ін.

Окрасою міста є численні монументи та пам’ятні знаки. **Серед найбільш відомих – найстаріший у місті та і в Україні архітектурний монумент – Колона Магдебурзького права (рис. 6.31),** легендарним засновникам Києва на набережній Дніпра (рис. 6.32) та Майдані Незалежності, Богдану Хмельницькому, монумент “Батьківщина-мати”, **пам’ятники** Бабиного яру, **Аскольдова могила (6.33) на Дніпровському узвозі, пам’ятники** княгині Ользі, Володимиру (рис.6.34) та ін.

Вулиці, сквери та двори столиці прикрашає чимало цікавих та оригінальних пам’ятників: Паніковському, Голохвастову та Проні Прокопівні, коту Пантелеймону, їжаку в тумані, жабі, закоханим ліхтарям, сірнику та ін.

Рис. 6.31 – Пам’ятник Магдебурзькому праву у Києві

Рис. 6.32 – Пам’ятник засновникам міста у Києві

Рис. 6.33 – Аскольдова могила у Києві

Рис. 6.34 – Пам’ятник князю Володимиру у Києві

Як головний осередок політичного, економічного, культурного, наукового та спортивного життя, столиця має найкращі в Україні можливості для розвитку ділового, наукового та подієвого туризму. Різноманітні засоби розміщення від п’ятизіркових готелів до гуртожитків для приїжджих дозволяють організувати тури в широкому ціновому діапазоні. Щодо персоналізованих ресурсів, то Києву немає рівних в Україні, бо у столиці отримували освіту, працювали чи якийсь час перебували багато хто із відомих людей, яких шанують в різних країнах.

Міста та села **Київської області** багатством своїх соціально-історичних рекреаційних ресурсів підтримують загальний тон, заданий столицею. Так, своїми пам’ятками архітектури відома **Біла Церква**. Місто на мальовничих берегах р. Рось заснував Я. Мудрий, назвавши його на честь святого, ім’я якого прийняв у хрещенні, – Юр’їв. Не переживши Батиевої навали, місто припиняє своє існування аж до середини XVI ст. Великий внесок у формування історико-архітектурної спадщини відновленого міста зробила родина Браницьких, якій певний час воно належало. Так, їхнім коштом було збудовано зимовий палац, будинок дворянського зібрання, поштова станція, торгові ряди (брум) (рис.6.35), будинок гімназії, костел Іоанна Хрестителя, Преображенський собор. Але найвідомішою пам’яткою Білої Церкви став ландшафтний парк “Олександрія”.

Рис.6.35 – Брум у Білій Церкві

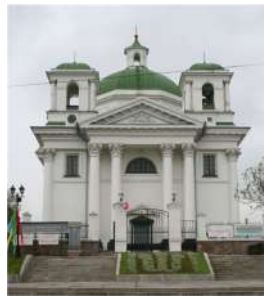

Рис. 6.36 – Костел
І. Хрестителя у Білій
Церкві

Рис. 6.37 – Преображенський собор у
Білій Церкві

Переяслав – старовинне місто, один із центрів, що складала осердя середньовічної Русі – нині можна вважати справжнім музеєм просто неба. Та й кількість закладів даного типу в місті одна із найбільших в Україні. Переяслав відігравав значну роль і за козацьких часів. Полкове місто, Переяслав зазнав нового розквіту у II пол. XVII ст. Тоді будуються Вознесенський монастир (рис.6.38), колегіум, у якому свого часу викладав Г.С.Сковорода, Михайлівська церква.

Чи не найбільш відомий археологічний музей України знаходиться в **с. Трипілля** (рис.6.39), де вперше було виявлено сліди давніх хліборобських племен, що вперше у Південно-Східній Європі почали використовувати самородну мідь, означивши тим самим початок на цих теренах мідного віку.

Свого часу улюбленою резиденцією княгині Ольги було місто **Вишгород**, у якому збереглися археологічні пам'ятки, і функціонує Державний історико-культурний заповідник із центром гончарства. Впродовж своєї багатовікової історії місто неодноразово руйнувалося, але щораз поставало з руїн. Це не сприяло збереженню його архітектурних пам'яток. Незважаючи на більш ніж тисячолітню історію, у Вишгороді зберігся лише один будинок, збудований до 1917 року. Усі церкви було відновлено вже за часів незалежної України. З містом пов'язані відомі сакральні ресурси. Моці одних із перших руських святих, синів Володимира Великого Бориса та Гліба, вбитих у боротьбі за владу, знаходились у Вишгородській Василівській церкві, але були втрачені під час Батієвої навали; в цьому місті помер Ярослав Мудрий; тут перебувала ікона Божої Матері, яка була викрадена Андрієм Боголюбським у 1169 р. та перевезена ним до Володимира-на-Клязьмі.

Неподалік від Вишгорода на території, що колись належала Межигірському Спасо-Преображенському монастирю, закритому у 1935 р., знаходиться одна із найновіших туристичних атракцій – резиденція президента-втікача В. Януковича у **с. Нові Петрівці** (рис.6.40).

Доля Межигірського монастиря – яскраве свідчення ставлення імперської влади, як би вона не називалась, до історичного спадку України. Заснований він був у часи хрещення Русі, у XV ст. постраждав від набігу кочовиків з Кримського ханства, а у XVI ст. був поновлений. Свого часу це був один із найбагатших монастирів України, на який щедро офірувала українська шляхта і козацтво. У монастирі доживали свого віку літні запорожці, а Січ виплачувала гроші на їх утримання. З 1683 р. запорожці постановили запрошувати священником у Покровську церкву на Січі ієромонахів із Межигір'я. Після ліквідації Січі монастир теж було закрито, а його багатства конфісковані у казну. Через століття його було відновлено, але як жіночий. У 20-х роках XX століття монастир було закрито остаточно, а у 30-х – зруйновано. Коли розбирали монастир, знайшли давні рукописи, які за традицією були вивезені до Москви. На місці монастиря збудували державну дачу. В майбутньому планується відбудова святині. У Нових Петрівцях знаходиться також Національний музей-заповідник української військової звитяги.

Про козацьку історію нагадує чимало старовинних козацьких хрестів на цвинтарях Київщини.

Однею із сторінок, записаних в історію України, може пишатися мальовниче **м. Богуслав**, у якому народилася героїня народних дум Маруся Богуславка та жили художник І. Сошенко й письменник І. Нечуй-Левицький. Місто відоме численними музеями та архітектурною пам'яткою XIX ст. – Троїцькою церквою.

Рис.6.38 – Вознесенський монастир у Переяславі

Рис.6.39 – Музей «Прадавня Аратта-Україна» у с.Трипілля

Рис.6.40 – Резиденція «Мөжигір'я» у с.Нові Петрівці

Міста **Фастів, Казарлик, Ржищів** теж відомі своїми археологічними, архітектурними пам'ятками та музеями.

Величні старовинні муровані церкви можна побачити у містах **Василькові та Боярці**, селах **Ківшоватій, Ромашках, Сулимивці, Вознесенському, Зазим'ї, Пархомівці**. Дерев'яна церковна архітектура представлена у селах **Антонівці, Савинцях, Богатирці, Олійниковій Слободі, Синяві, Сухолісах, Шкарівці, Розкопанцях, Сулимивці, Безузлівці** та багатьох інших селах Київщини.

На Київщині, так само, як і на Житомирщині, є багато закинутих багатоповерхових млинів-замків. Такі є у **Пузачівці, Шербаках, Переяславському, Синяві та Антонові**.

Колись на тут було чимало панських маєтків, але небагатьом з них вдалося дійти до нашого часу у незміненому вигляді. Такими є, наприклад, будинок Дмутрашків у с.**Жуківка**, палац Уварової у **Ворзелі** або палац Хоевських у **Томашівці**. Від багатьох палаців залишились руїни. Такі можна побачити у **Веселинівці, Литвинівці, Рудому Селі, Мироцькому, Копилові, Денихівці**.

Наприкінці XIX початку XX ст. після освітньої реформи в Україні почали масово будувати земські школи. Їх родзинкою є те, що вони збудовані у стилі українського модерну. На Київщині такі школи збереглись у **Малій Вільшанці, Степку, Косівці, Станіславчику, Боярці, Стадниці, Горошкову**. Але багато з них закинуті. У селищі **Ставище** є лікарня Браницьких (рис. 6.41), побудована у стилі модерн.

Туристичними ресурсами сучасного походження пишається село **Буки**. Коштами місцевого підприємця тут було збудовано цілий храмово-парковий комплекс. Невеликий ландшафтний парк прикрашено скульптурами, фонтанами, ставками й водоспадами. А новий храмовий комплекс св. Євгенія (рис.6.42) є об'єктом особливого хрестильного туризму: черга на це таїнство розписана на місяці наперед. У селі створена й сучасна туристична інфраструктура.

На Київщині розвивається кіноіндустрія. У с. **Ніжиловичі** знаходиться закинуте кіномістечко, де знімалось чимало сучасних фільмів та серіалів, а у с. **Гурівщина** – кіностудія Victoria Film Studio, а також старовинна поштова станція.

Цікавими для туристів місцями Київщини також є: «Мануфактура» – торгове містечко, побудоване в голландському стилі з бутиками відомих брендів (с. **Ходосівка**); затоплена Спасо-Преображенська церква та Лиса гора (м. **Ржищів**); парк «Київська Русь» (с. **Копачів**); етнографічний комплекс «Українське село» (с. **Бузова**) – комплекс, що знайомить із архітектурою, побутом і ремеслами України. Перед новим роком популярними серед школярів є екскурсії на фабрику ялинкових іграшок у сел. **Клавдієво-Тарасове**.

Рис.6.41 – Лікарня Браницьких у Ставищі

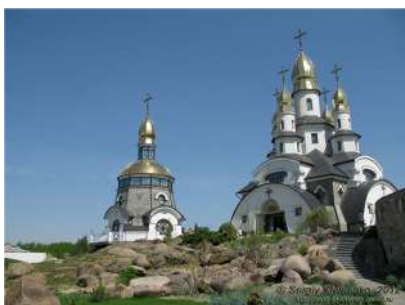

Рис.6.42 – Храмовий комплекс св. Євгенія у с.Буки

Рис.6.43 – Кіностудія у Гурівщині

На жаль, внаслідок повномасштабного вторгнення під час російсько-української війни чимало туристичних ресурсів постраждали: горіли ліси, екопарки, церкви... Два міста, **Буча та Ірпінь**, стали об'єктами «похмурого» туризму, куди обов'язково їздять іноземні делегації. Є дані, що іноземці-неофіційні особи теж виявляють інтерес до даних напрямків. І нині, поки продовжується війна, туристичні ресурси Київської області та столиці знаходяться під постійною загрозою.

Київ знаходиться якраз на кордоні історико-етнографічних земель Полісся та Середньої Наддніпрянщини, в межах яких лежить область. Етнографічні ресурси дуже добре представлені у київському Музеї Івана Гончара, Національному музеї народної архітектури та побуту України «Пирогово», Історико-етнографічному музеї «Переяслав» та його філії – Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, Германівському музеї козаччини, Яготинському музеї етнографії, Богуславському музеї народних промислів, Данилівському музеї старожитностей, численних історико-краєзнавчих музеях області. У списку нематеріальної культурної спадщини Київщина представлена пісенною традицією с.Луки, бортництвом, кобзарством, обухівськими «шитими» рушниками, обуховицьким ткацтвом.

Київщина однією із перших в Україні почала розвивати гастрономічний туризм, формуючи гастрономічні маршрути «Дороги вина та смаку Київщини». До турів включено відвідування екоферм, садиб, глемпінгів, сироварень, виноробень, дегустаційних залів, крафтових виробництв. На Яготинському напрямку туристи відвідують медоварню «Медовий спас» (пропонується унікальний медовий напій «Сікера») і козину ферму Zinka з дегустацією крафтових сирів. Яблунівський напрямок пропонує страви української та казахської кухні, приготовані в печі й на тандірі у замському комплексі «Фортеця гетьмана»; власноруч зловлену в ставках Zabiya рибу приготує ресторан «Риба Чок», а також організує дегустацію продукції Zabiya Organic Farm: консервованих та сушених овочів, соків, джемів. Гастрономічною локацією Ржищівського напрямку є осетрова ферма «Бестер», де можна скуштувати рибу і чорну ікру преміальної якості.

Традиційними стравами Київщини є борщ (готується з двох видів м'яса, приправляється лавровим листям, чорним перцем, чорносливом та в'яленими грушами); котлета по-київськи (готується з курячої грудки і першої фаланги крила з хрустким паніруванням і рідкою вершковою начинкою); київський торт (у 1973 р. рецепт було запатентовано); генеральське сало (з тонкими прошарками м'яса); київські цукати, перша згадка про яких датується 14 століттям: чорнослив, абрикоси, персики, волоські горіхи в цукрі.

З Київщиною пов'язані життєві шляхи родоначальників князівських династій, від Святославичів. Володимировичів та Ярославичів до Романовичів та Омельковичів, Антонія та Феодосія Печерських, П. Могили та багатьох інших релігійних діячів, козацьких ватажків К. Косинського, С. Наливайка, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, С. Палія, М. Залізняка, українських лідерів М. Грушевського, С. Петлюри, М. Міхновського, культурних діячів Г. Сковороди, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, Шолом-Алейхема, М. Лисенка, К. Стеценка, В. Косенка, М. Заньковецької, І. Козловського, А. Солов'яненка, С. Лифаря, І. Сошенка, І. Кавалерідзе, К. Білокур та багатьох інших.

Нині Київщина та сам Київ – ризиковані напрямки для туризму, бо зазнає постійного терору з боку РФ.

Не поступається київській багатством соціально-культурних рекреаційних ресурсів **Черкаська область**.

Край був заселений людьми ще за доби палеоліту. У селі **Межуріч** (Канівський район) було знайдено вирізану на кістці мамонта найдавнішу в світі карту людського поселення і саме поселення, вік яких – близько 15 тис. років. У VII-III ст. до н.е. на території області проживали племена трипільської культури. Тут знайдено скіфські та слов'янські городища, проводяться археологічні розкопки зруйнованих у XVI-XVII ст. замки.

Історія виникнення **Черкас** губиться в глибині віків, але достеменно відомо, що місто вже існувало на початку XIV ст. Воно було добре укріпленим і слугувало для захисту південних кордонів

Великого Князівства Литовського, а його войовниче населення було ядром формування українського козацтва. Був час, коли українців називали черкасами, що згодом спричинить плутанину із черкесами (народом Північного Кавказу) і появу хибних версій про їх участь у появі Черкас. Місто було активним учасником національно-визвольної боротьби українського народу. Вигідне розташування міста допомагало його економічному розвитку та забудові, але численні воєнні конфлікти не сприяли збереженню історико-архітектурної спадщини міста, так само як антирелігійні кампанії та негбале, іноді навмисне, ставлення до неї.

Незважаючи на давню історію, сучасний архітектурний образ обласного центру формувався в основному впродовж II пол. XX ст. Тож забудова міста досить одноманітна. Лише в центральній частині міста збереглися будівлі XIX ст. Одними з найбільш відомих черкаських архітектурних пам'яток є Палац одружень (рис.6.44), будинок колишнього готелю “Слов'янський”, будинок Цибульських, де зупинявся Т.Шевченко, новобудова найвищого в Україні Михайлівського собору (74 м), який здатний вмістити одночасно 12 тис. вірян, та найдовший міст України (15 км).

У сучасних Черкасах споруджено низку пам'ятників і скульптур різної художньої та історичної цінності – Тарасу Шевченку, Василю Симоненку, студентам-випускникам, скульптура «Сходи знань», Бояну, бичку, Варенику, водогінному крану, самогонному апарату, жіноцтву, зруйнованим храмам, козацькій славі, пожежнику, Проні Прокіпівні і Голохвастову.

До послуг туристів обласний краєзнавчий музей, музеї українського рушника, “Кобзаря” – присвячений цій книзі, художній, театри, філармонія, торгівельно-розважальні комплекси, планетарій. А ще у місті є буддійський храм.

Такий самий нелегкий історичний шлях мало місто **Канів**, засноване ще в XII ст. Свого часу біля нього на Чернечій горі та у **Трахтемирові** селилися літні запорожці, вже нездатні воювати. У XVII ст. Канів було тричі зруйновано, остання війна теж завдала місту значних руйнувань. Основними пам'ятками Канева є Успенський собор (рис.6.45) – сучасник міста, реконструйована дерев'яна Покровська церква, музеї історичний, літературний, народно-декоративного мистецтва. Справжньою меккою для українців Канів стає у березневі Шевченківські дні. На Чернечій горі Кобзар знайшов свій останній притулок. Окрім пам'ятника Т.Шевченку тут можна побачити перший народний музей, присвячений пам'яті поета: “Тарасову світлицю” (рис.6.46). Ще одна з канівських гір – Княжа – була місцем розташування давньоруського міста Родень, який не дійшов до наших часів.

Рис. 6.44 – Палац одружень у Черкасах

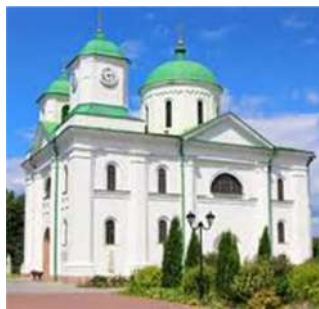

Рис. 6.45 – Успенський собор у Каневі

Рис. 6.46 – Тарасова світлиця у Каневі

Села **Моринці, Шевченкове, Будище та Вільшана** зберігають пам'ять про дитячі роки Кобзаря. Вони входять до складу Національного заповідника “Батьківщина Тараса Шевченка”.

До його складу входять 43 об'єкти культурної спадщини, серед яких відтворена садиба діда Тараса, Якіма Бойка, з дерев'яними хатою та коморою XIX ст., меморіальна дубова алея, пам'ятники та пам'ятні знаки поету та образам, оспіваним у його віршах – у **Моринцях**; пам'ятний знак та відтворена в дійсних розмірах хата на місці хати батьків Т.Шевченка, яка згоріла під час грози, літературно-меморіальний музей, хата дядка П.Богорського, у якого Тарас навчався

грамоти, погруддя поета та скульптура “Тарас мандрує” (рис. 6.47) – у **Шевченковому** (колишня Керелівка); колишня садиба П.Енгельгардта, тисячолітні дуби, старовинний вітряк, лісовий масив Гупалівщина з гайдамацькими льохами, криницею та озером – у **Будищі**; музей історії та “Вільшанська світлиця” у селищі, де колись був панський маєток, у якому служив Тарас Шевченко.

Персоналізовані ресурси Черкащини тим не обмежуються. Осередком діяльності відомої родини українських садоводів-помологів Симиренків було с. **Мліїв** (рис.6.48), де зараз функціонує Мліївський музей садівництва. Пам’ять про І. Нечуя-Левицького зберігає літературно-меморіальний музей у смт **Стеблів** (рис.6.49). Тут же споруджено пам’ятник письменнику та одній із його літературних героїнь – Нимфодорі. Ім’я І. Нечуя-Левицького та його героїв носять і скелі, що височать понад Россю. У селі **Вільховець** знаходиться батьківська хата відомого українського політика-дисидента В’ячеслава Чорновола; у с. **Каврай** – літературно-меморіальний музей просвітителя і філософа Григорія Сковороди; у с. **Красенівка** – музей імені шестиразового чемпіона світу з боротьби Івана Піддубного; у с. **Прохорівка** – садиба українського вченого-фольклориста М. Максимовича.

Рис.6.47 – Національний заповідник “Батьківщина Тараса Шевченка”

Рис.6.48 – Мліївський палац науки

Рис.6.49 – Музей І.Нечуя-Левицького у Стебліві

Пам’ять про колишню кріпаччину зберігають подекуди занедбані палацово-паркові комплекси у с. **Козацьке**, **Кам’янка**, **Леськове** (рис.6.50), **Мошни**, **Шпола**, **Тальне** (рис. 6.51), м. **Корсунь-Шевченківський** (рис.6.52). Останній відомий також однією з найбільших операцій із оточення та знищення 60-тисячного німецького угруповання у січні – лютому 1944 р. У місті народився полковник корсунський та ніжинський Іван Золотаренко, похований художник І.М. Сошенко. Панські будинки та палаци різного ступеню збереженості є також у селах **Косарі**, **Добра**, **Шабастівка**, **Дібрівка**, **Долинка**, **Шельпахівка**, **Пеніжкове**, **Ліщинівка**, **Чайківка**, **Ботвинівка**.

Свідками героїчної боротьби українців проти згноблення стали **Мельники** та інші села (а їх близько 60), розташовані на схилах **Холодного Яру** – реліктового лісового масиву, що має велике природниче, археологічне та історичне значення. Ця місцевість пам’ятає Холодноярську Січ, Коліївщину, Холодноярську Республіку 1919-1922 років, партизанські загони часів Другої світової війни. Тут розташований Мотронинський монастир, один з найдавніших в Україні, де гайдамаки святили ножі на гонителів православної віри.

Рис.6.50 – Палац Даховських у Леськовому

Рис.6.51 – Палац Шувалових у Тальному

Рис.6.52 – Палац Лопухіних у Корсунь-Шевченківському

Суботів (колись родовий хутір Хмельницьких), де до сьогодні збереглися вали Богданового замку та унікальна архітектурна пам'ятка – Іллінська церква (рис.6.53). У 1657 році тут поховали Богдана Хмельницького, але через деякий час забальзоване тіло гетьмана зникло з гробниці. Як гадають, воно або було спалене поляками, коли в 1664 році вони руйнували суботівську резиденцію Хмельницького, або ж десь перезаховане. Руїни гетьманського палацу та фортеці знайшли своє відтворення на малюнках Тараса Шевченка.

Активно перетворюється на один із головних туристичних центрів Черкащини **Чигирин** – одне з найбільших міст України часів Хмельниччини, яке іноді називають першою столицею України. Тут є замкова гора з 18-метровим пам'ятником Богдану Хмельницькому, відтворено гетьманську резиденцію (рис. 6.54). Окрім Б. Хмельницького у Чигирині гетьманували І. Виговський, П. Тетеря, Ю. Хмельницький та П. Дорошенко.

Про козацьке минуле краю свідчать давні цвинтарі у **Колодистому, Юрківці, Грушківці, Стебному, Шостаковому, Лукивці, Залізняхці**.

Міста **Умань, Золотоноша, Сміла** теж відомі своїми археологічними, архітектурними пам'ятками та музеями.

Рис.6.53 – Реконструкція резиденції Б. Хмельницького у Чигирині

Рис. 6.54 – Реконструкція резиденції Б. Хмельницького у Чигирині

Рис. 6.55 – Національний університет саргівництва в Умані

У XIX ст. на Черкащині почала розвиватись харчова промисловість, для чого будувались промислові споруди, що за своєю естетичною привабливістю легко переважають житлові будинки II пол. XX століття. Багато з них вже не діють, але ще і не руїни. Їх можна використати як приміщення для музеїв, виставкових залів, ресторанів, готелів тощо. Млини-фортеці можна знайти у селах **Корсунка, Козацьке, Сарни, Шельнахівка**, старовинна будівля цукрового заводу є у **Шибунівці**, пивзаводу – у **Половинчику**. Руїни великого складу, що нагадують фортецю, є у с. **Бужанка**.

Громадські будівлі зламаної XIX та XX ст., зведені у стилі українського модерну, можна побачити у с. **Баштєчки, Пішки, Квітки, Степанці, Верхнячка**.

Багатством та різноманіттям відрізняється храмова архітектура Черкащини. Величні муровані церкви є у **Гельмязові, Золотоноші, Лисянци, Мошнах, Матусові, Кривих Колінах** та ін., дерев'яні – у **Орловці, Хлестунівці, Великому Хуторі, Стебному, Мизинівці, Антонівці, Драбівцях, Жаботині, Кошмаку, Корнилівці** і т.д.

Є на Черкащині своє місто-привид – для України явище майже унікальне, якщо не брати до уваги Прип'ять, знелюднілу після аварії на Чорнобильській АЕС. Внаслідок цієї аварії відмовились від будівництва Чигиринської АЕС, а її місто-супутник **Орбіта**, яке будували поблизу села **Вітового**, так і залишилось незаселеним.

Майже повністю Черкащина розташована у межах Середньої Наддніпрянщини. Але крайня західна її частина – це Поділля, а крайня південна – Запоріжжя. З етнографічними особливостями краю можна познайомитись у етнографічному музеї с. **Стецівка, Канівському** музеї народного декоративного мистецтва, Музеї культури та побуту **Уманщини**, краєзнавчих та історичних музеях області. Цікавим досвідом може стати порівняння етнокультурних особливостей українців із культурою давніх трипільців, що можна зробити у заповіднику «Трипільська культура», створеному на місці гігантського трипільського поселення площею 450 га і віком 5 тисяч років (с. **Легезине**). У списку нематеріальної культурної спадщини Черкащина представлена лише бузинником та кобзарством. Тож робота щодо поповнення цього списку попереду. Тим більше, матеріал для цього є.

Особливості гастрономічної карти Черкаської області сформувалися під впливом кухонь Полтавщини і Київщини. Цікавими для туристів можуть бути традиційні страви Черкащини, зокрема: затірка (круте пшеничне тісто замішане на яйцях і скатане в кульки, що варяться на воді, молоці чи бульйоні і подаються з олією, смальцем чи смаженою цибулею); тетеря (куліш із пшона з додаванням гречаного або житнього борошна, а також затовченого сала з цибулею і часником або смаженої на олії цибулі), хляки (дрібно посічені кишки, відварені зі спеціями і заправлені пшоном із часником); лемішка (кашоподібна страва із завареного гречаного борошна, що упріває в печі й подається з олією; з холодної лемішки робляться плескуваті коржі); січеники (дрібно посічене м'ясо чи риба, що змішується зі смаженою цибулею, борошном і яйцем, обсмажується у вигляді невеличких ковбасок на сковорідці й доводиться до готовності в печі); крупник (густа юшка із крупами, що готується на бульйоні й заправляється смаженою на салі цибулею, а також морквою, петрушкою та пастернаком); крученики або завиваники (святкова страва, що готується зі свинячої відбивної, куди загортають начинку з цибулі, грибів чи квашеної капусти й тушкують на м'ясному бульйоні чи сметані); душенина (м'ясо, запечене в горщику з цибулею, морквою, спеціями); вергуни (печиво із прісного тіста, замішаного на яйці й сироватці); медівник (печиво на меду, соді й борошні).

З Черкащиною пов'язані долі Т. Шевченка, родів Вишневецьких, Потоцьких, Сангушків О. Дашкевича, Б. Хмельницького, І. Золотаренка, М. Залізняка, І. Гонти, братів Гулаків-Артемовських, М. Максимовича, І. Сошенка, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, А. Кримського, Т. Осмачки, родини Симиренків, І. Піддубного, братів Чучупаків, Ю. Тютюнника, В. Симоненка, В. Черновола, Ю. Ілленка, Д. Черкаського, В. Шкляра, С. Лірника та ін.

Чернігівська область теж належить до регіонів, найкраще забезпечених соціально-історичними рекреаційними ресурсами. Так, у м. **Чернігові** зосереджена третина всіх пам'яток домонгольського періоду, що збереглися в Україні: кургани Чорна могила, Гульбище та Безіменний, Спасо-Преображенський (рис.6.56) та Борисо-Глібський собори, Успенський собор Єлецького (рис.6.57) та Іллінська церква Троїцько-Іллінського монастирів, Антонієві печери, П'ятницька церква, (рис.6.58). В наступні століття ці комплекси споруд неодноразово перебудовувались, поповнювались новими пам'ятками.

Рис. 6.56 – Спасо-Преображенський собор у Чернігові

Рис. 6.57 – Єлецький монастир у Чернігові

Рис. 6.58 – П'ятницька церква у Чернігові

XVII–XVIII ст. стали часом нового розквіту міста. Тоді було зведено комплекс споруд Троїцько-Іллінського монастиря, Катерининську церкву (рис.6.59), будинок колегіуму (рис.6.60), будинок Я.Лизогуба (рис. 6.61), який виконував функції військової канцелярії, будинок архієпископа (нині – Державний архів Чернігівської області). Наступні століття продовжують формувати архітектурне обличчя міста. З'являється ряд будівель культового та громадського призначення. Серед них варто згадати будинок губернатора початку XIX ст. (пізніше – чоловіча гімназія, нині – Чернігівський обласний історичний музей); будинок жіночої гімназії кінця XIX ст. (нині – Чернігівський обласний художній музей); палац Григорія Глібова XIX ст. (рис.6.62), що вважається найромантичнішою спорудою міста, та будинок В. В. Тарновського XIX ст. (рис. 6.63),

де на базі колекції Василя Васильовича-молодшого було сформовано і розміщено експозицію музею українських старожитностей. У березні 2022 року під час бомбардування російськими військами міста Чернігова будівлю (на той час – обласну бібліотеку для юнацтва) було значною мірою пошкоджено: зруйновано дах, стіну та внутрішні перекриття. У ХХ столітті місто прикрасили будинок Миколаївського єпархіального братства (нині – Чернігівська обласна філармонія); готель Бадаєва (нині – ННІ історії та соціогуманітарних дисциплін НУ «Чернігівський Колегіум»); Дворянський та селянський поземельний банк (нині – бібліотека імені Софії та Олександра Русових, яка постраждала під час обстрілу Чернігова російськими військами в березні 2022 року); будинок Державного банку (нині – будинок міської ради, по якому в лютому 2022 року РФ завдала авіаудару); будинок Чернігівської губернської земської управи (нині – Чернігівська ОДА) та ін.

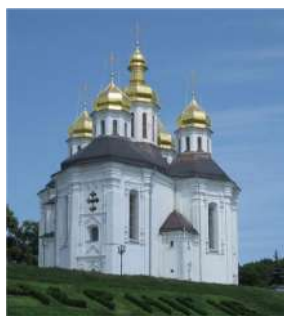

Рис. 6.59 – Катерининська церква у Чернігові

Рис. 6.60 – Колегіум у Чернігові

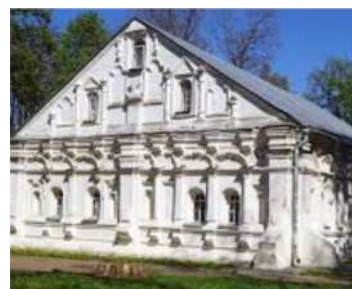

Рис. 6.61 – Будинок Я.Лизозуба у Чернігові

Рис.6.62 – Палац Г. Глібова у Чернігові

Рис. 6.63 – Будинок В. Тарновського у Чернігові

До послуг туристів – колекції Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського, Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана, Чернігівського військово-історичного музею, Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського (у березні 2022 року під час мінометного обстрілу військами РФ міста Чернігова, осколкових пошкоджень зазнали будинок, шафа з цінними книжками, рояль і 124-річна ялина, посаджена Коцюбинським).

Родзинкою Чернігова та північної частини області є значна кількість дерев'яних будинків, прикрашених наскрізним дерев'яним різьбленням (рис.6.64-6.66).

Рис.6.64 – Будинок Спановського у Чернігові

Рис.6.65 – Житловий будинок у Чернігові

Рис.6.66 – Школа у Волосківцях

Хоча це не унікальна для України традиція (подібні будинки та церкви є на Житомирщині, Київщині, Черкащині, Сумщині, Січеславщині, свої оселі люблять прикрашати різьбленням і гуцули, і українські угорці та румуни), але на Чернігівщині їх, мабуть, найбільше. Час не шкодує цієї частини архітектурної спадщини, і з кожним роком її залишається усе менше і менше, тому не можна не згадати про зусилля волонтерів із ГО «Дерев'яне мереживо Чернігова», котрі допомагають її зберегти.

Славетну історію, що знайшла відбиток і в його архітектурних формах, має **м. Ніжин**. Серед його пам'яток Введенський та Благовіщенський монастирі, перша споруда у стилі українського козацького бароко – Миколаївський собор XVII ст. (рис. 6.67), у якому брали шлюб батьки відомого конструктора С. П. Корольова, Всіхсвятська, Покровська, Преображенська, Христо-Воздвиженська церкви та церква Іоанна Богослова XVIII ст. (рис.6.68), комплекс споруд поштової станції XVIII ст., будинок грецького магістрату та будинок гімназії вищих наук XIX ст. (рис.6.69), вулиця М. В. Гоголя з будівлями XIX ст., будинок привидів, сквер, де можна побачити перший у світі оригінальний пам'ятник М. В. Гоголю. Велику кількість унікальних видань XVI-XX ст., зокрема рідкісні видання Платона, Гомера, Вергілія, видання книги «Подорож навколо світу» Юрія Лисянського, на престольне Євангеліє 1689 року та ін. зібрано в музеї рідкісної книги при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя.

У Ніжині багато місць, пов'язаних із життям та перебуванням відомих людей, зокрема: в Ніжині народились співак Марк Бернес, акторка Еліна Бистрицька, художник-баталист Микола Самокиш, мореплавець Юрій Лисянський, дружина Пікассо Ольга Хохлова. Тут у гімназії вищих наук навчались М. Гоголь, Л. Глібов, Є. Гребінка, неодноразово бував Тарас Шевченко.

Цікавість у туристів викликає пам'ятник ніжинському огірку – бренду й візитівці міста, відомому далеко поза межами України завдяки своїм смаковим якостям. Пам'ятник зроблено з італійського граніту зеленого кольору.

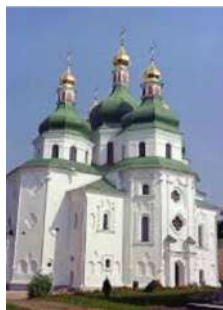

Рис.6.67 – Миколаївський собор у Ніжині

Рис.6.68 – Церква Іоанна Богослова у Ніжині

Рис.6.69 – Будинок гімназії вищих наук у Ніжині

Старовинне **місто Новгород-Сіверський** свого часу було центром Сіверського князівства, а потім – другим після Чернігова за значенням містом у краї. Це місто легендарного князя Ігоря Святославовича – героя найвідомішого твору давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім». Саме звідси князь виступив у похід, який так безславно для нього закінчився. Цікавим об'єктом показу для туристів є комплекс споруд Спасо-Преображенського монастиря, заснованого ще в XI ст., Успенський собор XVII-XVIII ст., Триумфальна арка, зведена у XVIII ст., дерев'яна Микільська церква XVIII ст.(рис. 6.70), торгові ряди, будинок Н.-Сіверського земства XIX ст., будинок чоловічої гімназії XIX ст., де свого часу навчався К. Ушинський (у травні 2022 року під час авіанальоту РФ увесь комплекс споруд на її території було зруйновано або суттєво пошкоджено). Новгород-Сіверський став батьківщиною і місцем, де пройшло дитинство «цигаркового» короля світу Зіно Давидовфа.

Відновила свою архітектурну спадщину колишня гетьманська столиця – смт **Батурин**, на території якого створено Державний історико-культурний заповідник. До його складу увійшли

будинок Кочубея (рис.6.71), палац Розумовського XVIII ст., Воскресенська церква XIX ст. та церковно-парафіяльна школа.

Про часи Гетьманщини розповідають також пам'ятки **Козельця, Прилук, Седнева, Любеча, Петрівки, Тиниці**.

На території Борзнянського району є невеличке село **Оленівка**, на околицях якого (хутір Мотронівка) функціонує обласний музей-заповідник Пантелеймона Куліша і Ганни Барвінок «Ганнина Пустинь» (рис.6.72).

Цікавим туристичним центром є **сmt. Сосниця** – батьківщина відомого письменника й кінорежисера О.П. Довженка. Тут функціонує літературно-меморіальний музей, на території якого є садиба, де пройшло дитинство митця, відновлена відповідно до опису у творі «Зачарована Десна». У с.**Заньки** Ніжинського району, відомому завдяки таланту своєї уродженки М. К. Агасовської (Заньковоцецької), відкрито літературну експозицію. Охочі можуть відвідати музей великої акторки. **Козелець** та село **Лемеші** (за 10 км від Козельця) зберігає пам'ятки архітектури та місця, пов'язані з життям та діяльністю сім'ї Розумовських.

Долю білоруської Хатині, іспанської Герніки, французького селища Орадур та чеського Лідіце у роки другої світової війни розділили села **Козари, Гута Студенецька, Тихоновичі**, а довго замовчувана трагедія в польському містечку **Корюківка** 1-2 березня 1943 року, коли було знищено 7 тис. її жителів і спалено усі 1390 дворів, була наймасштабнішою і найкривавішою не лише на теренах тогочасного Советського Союзу, але й усієї Європи. Зараз про ці сумні події туристам нагадує Парк пам'яті, де встановлено кам'яні знаки із назвами знищених сіл району та меморіал.

Рис.6.70 – Микільська церква у Новгороді-Сіверському

Рис.6.71 – Будинок Кочубея у Батурині

Рис.6.72 – «Ганнина Пустинь» у с.Оленівка

Свідком надзвичайно трагічної події в українській історії стало село Пам'ятне Борзнянського району (**станція Крути**), на східних околицях якого у січні 1918 року кілька сотень погано озброєних і недосвідчених українських студентів та гімназистів протистояли більшовицькій армії, що сунула на Київ, і майже всі полягли у нерівному бою.

Об'єктами паломництва можуть бути монастирі **Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського** (рис.6.73), сіл **Осіч, Рихли, Домниця, Густиня** (6.74), **Данівка** (6.75), **Понорниця, сmt Ладан**.

Рис.6.73 – Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському

Рис.6.74 – Густинський монастир

Рис.6.75 – Данівський монастир

Значну кількість архітектурно-історичних пам'яток мають **Козелець, Прилуки, Остер, Седнів, Любеч.**

Чудові садиби та палацово-паркові комплекси збереглися у **Качанівці** (рис.6.76), **Вишеньках, Сокиринцях** (рис. 6.77), **Дігтярях, Седневі** (рис.6.78). Палаці та садибні будинки, хоч і не такі відомі, є у **Бобровиці, Новому Бикові, Соколівці, Старій Басані, Дігівцях, Білорічиці**, хоча деякі з них дійшли до нашого часу у вигляді руїн. У с. **Дмитрівці** у советські часи місцевий ентузіаст збудував свій будинок у вигляді середньовічного замку, хоча тоді це було дуже нелегко і в моральному, і в матеріальному сенсі. Тож «замок Солдатова» теж став дивоглядом.

Рис.6.76 – Палац Тарновських у Качанівці

Рис.6.77 – Палац Галаганів у Сокиринцях

Рис.6.78 – Садиба Лизогубів у Седневі

Муровані церкви є у **Чернігові, Ніжині, Прилуках, Новгороді-Сіверському, Седневі, Любечі, Лемешах, Мостиці, Оболонні, Коропі, Рождественському, Стольному, Безуглівці, Дігтярівці, Носівці, Полонках, Смолянці.** Дерев'яні – в **Атюші, Синявці, Волосківцях, Ларинівці, Ведмедівці, Жержанівці, Переволочній, Старій Талалаївці, Новому Білоусі, Количівці.**

На зламі XIX та XX ст. у цьому регіоні теж будували у стилі український модерн. Південний схід області пишається школами Сластіона, яскравого представника цього стилю. Такі є у **Варві, Гнідинцях, Світличному, Озерянах, Остапівці, Макушисі, Брагинцях.** Носівська дослідна станція теж збудована у стилі українського модерну.

Багатою є Чернігівщина і на археологічні ресурси. У с. **Мезин** Коропського району розташована одна з найвизначніших пам'яток світового значення – Мезинська стоянка (поселення кроманьйонців доби пізнього палеоліту 20 тис. років до н.е.); з 1965 року функціонує науково-дослідний археологічний музей, причому окремі експонати можна побачити лише тут і більше ніде в світі. Археологічні розкопки ведуться у **Чернігові, Любечі, Батурині, Шестовиці.**

Моторошними пам'ятками сучасна війна залишила села **Ягідне** та **Лукашівку**, куди заїжджають іноземні делегації та місії, які відвідують Чернігівщину.

В етнографічному сенсі територія Чернігівщини належить до Лівобережного Полісся, Сіверщини та Середньої Наддніпрянщини. Тут проживає одна з п'яти етнографічних груп, що збереглись в Україні – литвини. Багато міст Чернігівської, Київської та Черкаської областей були осередками компактного поселення представників єврейської діаспори, у Борзнянському районі були німецькі села-колонії, у Ніжині з XVII ст. проживають греки, а у 20-х рр. XX ст. тут оселились ассирійці, що рятувались від різни християнського населення, що сталась у північному Ірані. З етнографічними особливостями краю можна познайомитись у краєзнавчих та історичних музеях області та Козелецькому музеї історії ткацтва. У Списку нематеріальної спадщини Чернігівщина представлена художнім дереворізбленням, оleshнянським гончарством. Але насправді це далеко не все.

У гастрономічній пропозиції Чернігівської області статус брэнда отримали ніжинські огірки та чернігівське пиво. Відома була настоянка “Чернігівська горобинова на коньяку”, менш відомими – питні меди “Сокиринські”. Регіональні страви – “борщ по-чернігівськи” (готується на узварі з сушених яблук чи груш); “печеня по-чернігівськи” (додаються лисички); сіверський куліш (готується на м'ясному бульйоні, додаються підсмажене сало й печінка); калинник (пиріг з начинкою із калини); налисники з капустою, прилуцькі рогалики, Варвинська юшка (готується з білих грибів і курятини).

Продуктами, на основі яких формувалась чернігівська кухня, були: житнє (переважною мірою), пшеничне, гречане, ячмінне борошно; гречана, перлова, ячна, пшенична крупи, пшоно; капуста, гарбуз, буряк, морква, картопля, квасоля, огірки, ріпа, дзгелль, щавель, ревінь, пастернак, цибуля, часник, горох, сочевиця, боби); ягоди та фрукти – вишні, сливи, черешні, полуниця, шовковиця, дерен, яблука, груші, волоські горіхи, смородина, аґрус); мак, хміль. У монастирських садах та городах росли топінамбур, гливи, кавуни, персики та виноград. Основними продуктами тваринного походження, що широко використовувалися в регіональній кухні були: яйця, мед, свинина, яловичина, гусятина, курятина, сало, кров, молоко та продукти його переробки, зокрема: кисляк, сметана, сир, масло. Важливими інгредієнтами чернігівських страв були дари лісу, річок і ставків – гриби (білі, обабки, опеньки, маслюки, сиріжки, лисички, зелінки, сморчки, печериці), ягоди (малина, ожина, чорниця, журавлина, суниця, бузина), ліщина, березовий сік, лісові ароматні трави; дичина, риба (карась, щука, окунь, короп, в'юн, лин, сом, йорж), раки.

Із Чернігівщиною пов'язані імена відомих історичних постатей, починаючи з літописних – Добрині Микитовича, Малуші, князів Мстислава Володимировича, Святослава Ярославича, Давида Святославовича, Ігоря Святославовича та інших; релігійних діячів: Антонія Печерського, Феодосія Чернігівського (Узлицького), Іоанна Тобольського (Максимовича), Дмитра Ростовського (Туптала), Йосафата Білгородського (Горленка); полковників та меценатів В. Дуніна-Борковського (якого «вдячні» нащадки називають чернігівським Дракулою), П. Полуботка, М. Небаби, П. Милорадовича тощо, а також представників родин Лизогубів, Тарновських, Галаганів, Харитоненків. Чернігівщина надихала на творчість М. Коцюбинського, Л. Глібова, О. Марковича (поховані в Чернігові), П. Куліша, Ганну Барвінок, Б. Грінченка, М. Заньковецьку, С. Русову, О. Довженка, І. Кочергу, Г. Верьовку, Л. Ревуцького та ін.

Нині Чернігівщина – ризикований напрямок для туризму. Прикордоння постійно обстрілюється, а інша територія піддається частим ракетним та дроновим атакам з боку РФ.

Список використаних джерел:

1. This is Ukraine – путівник по Україні. URL: <http://www.facebook.com/thisisukraine>
2. Брати Капранови. Канал «Ім. Т. Г. Шевченка». URL: <https://www.youtube.com/@imtqsh>
3. Волошин І. М., Матвійчук Л. Ю., Ненько К. В. Туристичні ресурси України з атласом туристичних мандрівок. Львів : ЛДУФК, 2015. 437 с.
4. Галімов А. Канал «Реальна історія». Проект «Українські палаци. Золота доба». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCdIVTngmxhb0oNE1pCwS64g>
5. Івченко А. С. Вся Україна : Путівник. Київ: ДНВП «Картографія», 2006. 656 с.
6. Канал «Українер». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCbPaKxi1j-Q5jWZDpJZp56g>
7. Клименко В. Фотоекскурсії Києвом, Україною та світом. URL: <http://klymenko.in.ua/>
8. Кохан В. Канал «Хаці». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCIxAwqoXmEGr2ML72c3QxGA>
9. Любіцева О. О., Панкова Є. В., Стафійчук В. І. Туристичні ресурси України. Київ : Альтерпрес, 2007. 369 с.
10. Мараєв В. Канал «Історія без міфів». URL: <https://www.youtube.com/@IstoriyaBezMifiv>
11. Сайти відповідних об'єктів ПЗФ, населених пунктів, заповідників, музеїв.
12. Україна : Туристична карта. Київ : ДНВП «Картографія», 2007.
13. Ярмоменко С. Г. Туристичні ресурси України. Херсон : Олді-плюс, 2021. 470 с.

найвища точка Полтавщини (за деякими версіями – Лівобережної України), висотою 170 м на березі Кременчуцького водосховища (с. **Градицьк**), а у Харківській області екскурсійними об'єктами можуть бути крейдяні гори – довга (кілька десятків кілометрів) гряда пагорбів вздовж річки Оскіл (с. **Новомлинськ, Кам'янка, Чепіль, Бугарки**), а також печера-грот біля с. **Знам'янки**.

Кліматичні умови району можна оцінити як помірно комфортні для розвитку рекреаційної діяльності. Середня температура січня $-6,5...-8^{\circ}\text{C}$, липня $+18,5...+21^{\circ}\text{C}$. Сума опадів коливається від 450 до 588 мм на рік. Більша її частина випадає влітку. Висота снігового покриву – 9-30 см дозволяє розвивати зимові види туризму. Стійкий сніговий покрив звичайно встановлюється із середини грудня і тримається до початку березня. Тривалість безморозного періоду – 160-165 днів. Характерна чітка вираженість змін пір року.

Річкова мережа району представлена річками басейну Дніпра (Сейм, Сула, Хорол, Псел, Ворскла, Оріль) та Дону (Сіверський Донець, Оскіл). В межах району розташовані численні озера (Чехове, Журавлине, Довге), болота, водосховища (найбільші – Кременчуцьке і Кам'янське) на Дніпрі, а також Печенізьке на Сіверському Дінці, Оскільське на Осколі та Краснопавлівське на каналі Дніпро-Донбас), ставки. Гідроресурси району придатні для рекреаційного використання, і, окрім того, створюють неповторної краси ландшафти, збільшуючи рекреаційну привабливість території.

Наддніпряньсько-Слобожанський рекреаційний район лежить у межах трьох природних зон: мішаних лісів, лісостепу та степу, що визначає багатство та різноманітність рослинного покриву та фауни.

Зона мішаних лісів – це північ Сумської області. Основні лісоутворюючі породи – дуб, сосна, береза, осика, вільха, ясен. На заплавах річок поширені мокрі й сухі луки, болота. Найбільшу за площею територію займає лісостепова зона. Ліси тут поширені по берегах річок та байраках. Основні породи – дуб, ясен, берест, клен, липа, граб. Природна степова рослинність майже не зберіглась. На схилах балок можна зустріти типчак, тонконіг, у заплавах річок – осоку і пирій. Південний схід Полтавської та південь Харківської областей займає природна зона степу.

Із тварин, що мають значення для організації промисельного та екологічного туризму, водяться лось, козуля, свиня дика, рись, борсук, вовк, лисиця, заєць, білка, куниця, тхір, норка, дикі гуси та качки, перепілки. Водойми багаті рибою.

На основі використання природних лікувальних ресурсів розвивається курортна справа. Курорти Сумської області, в основному, кліматичні. Курортними місцевостями вважаються околиці **Лебедина, Сум, Токарів, Буймерівки**. Курортами Полтавщини є **Миргород, Власівка, Нові Санжари, Шишаки (бальнеологічні), Полтава, Зіньків, Велика Багачка**. Курортами Харківщини є бальнеологічні та кліматичні у с. **Березівському, Рай-Оленівці, Пісочині, Високому**.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси. В рекреаційних цілях можуть використовуватись об'єкти природно-заповідного фонду, загальна кількість яких на території району становить близько 848, у тому числі 7 національних природних парків та 11 регіональних ландшафтних парків. Середній відсоток заповідності складає 5,15%. Найбільш значимими серед НПП є Деснянсько-Старогутський, Гетьманський (Сумська обл.), Нижньосульський, Пирятинський (Полтавська) та Слобожанський, Гомільшанські ліси, Дворічанський (Харківська обл.).

Гетьманський НПП створено у 2009 році для охорони ділянок Лівобережного Лісостепу та заплави річки Ворскла. Його площа складає 23,4 тис. га. У парку прокладено еколого-пізнавальні стежки («Дивосвіт Слобожанщини», «Литовський бір»), водний маршрут на байдарках річкою Ворскла. Проте, під час воєнного стану й через ризики, пов'язані із близькістю кордону з РФ працівники НПП зосередилися на просвітницькій діяльності, в т.ч. в дистанційному форматі, зі студентською та учнівською молоддю.

Деснянсько-Старогутський НПП покликаний охороняти флору річкових заплав (Деснянська частина) та суцільний лісовий масив Старогутської частини. Його загальна площа становить 16,2 тис. га. Придеснянська частина парку представляє собою заплаву та борову терасу р. Десни та її приток. Заплава Десни, завширшки 2-4 км, добре виражена на всій

протяжності та надзвичайно мальовнича. На ній багато озер, стариць, заболочених ділянок. Борова тераса добре розвинена й широкою смугою тягнеться вздовж заплави. Вона має горбистий рельєф та вкрита переважно сосновими та дубово-сосновими лісами. Крім усього, тут є багато місць, пов'язаних із партизанським рухом під час Другої світової війни. До війни з Росією для ознайомлення з природою парку відвідувачам можна було здійснювати екскурсії шістьма маркованими екологічними стежками, скористатися туристичними базами та кемпінгами.

Територія парку прилягає до кордону з РФ і, перебуваючи поруч із лінією зіткнення, нині регулярно обстрілюється російськими військами. В результаті мінометних обстрілів із боку Росії, адміністративні будівлі НПП є знищеними або пошкодженими. Парк частково заміновано. Наразі існує заборона на відвідування лісів Сумської області.

Окрім того, природно-антропогенними ресурсами Сумщини є РЛП «Прудщианський» та «Сеймський» – найбільший в Україні РЛП; парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва у **Тростянці** та **Великому Бобрику**; пам'ятка природи яблуня-колонія в **Кролевіці**, яка відрізняється своїм виглядом, віком та дивовижною здатністю до життя.

Слобожанський НПП (Харківська область), створений у 2009 р., демонструє особливості двох природних зон – Лісостепу та Степу. Площа НПП – 5,2 тис. га. Заплава річки Мерла розділяє парк на дві частини – правобережну, де знаходиться нагірна діброва з невеликими ділянками лучних степів, та лівобережну, представлену більш пологими боровими терасами. Характерними для парку є реліктові осоко-сфагнові та гіпно-сфагнові болота. У парку створено два туристичні маршрути, веломаршрути, прокладено дві екологічні стежки та побудовано заклади стаціонарної рекреації – 4 рекреаційні пункти та зони для наметових містечок. Наразі працівниками НПП ведеться дуже активна просвітницька діяльність серед молоді, функціонує експедиційна школа, школа природоохоронника тощо.

НПП “Гомільшанські ліси” існує від 2004 року, його площа становить 14,3 га. Під охороною знаходяться заплави річок Сіверський Донець та Гомільша, столітні діброви та інші геологічні, геоморфологічні та гідрологічні об'єкти. На території парку збереглися численні археологічні пам'ятки та залишки Свято-Миколаївського козацького монастиря XVII ст., з якими туристи можуть ознайомитися, пройшовшись трьома туристичними маршрутами. Проте наразі через перебування НПП в районі проведення бойових дій, забороненими є походи до лісу та купання у водоймах.

Завданнями **Дворічанського НПП** (створений у 2009 р, площа – 3,1 тис. га) є вивчення, збереження та відтворення унікальних природних крейдових комплексів, розташованих вздовж правого берега річки Оскіл. Саме крейдові гори, мальовничі береги Осколу та його стариці є родзинкою парку. Парк вважається єдиним місцем в Україні, де збереглась недоторканою природа крейдових відслонень. Чисте повітря, джерела мінеральних вод, соснові ліси та річки сприяють розвитку рекреаційної діяльності.

Окрім вищеописаних, серед туристів популярністю користуються наступні природно-антропогенні об'єкти Харківщини: РЛП «Великобурлуцький Степ», «Ізюмська Лука», «Вільшана Балка»; Краснокутський, Наталіївський, Шарівський парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, причому Краснокутський (с. **Основавці**) є одним із найстаріших в Україні, зразком садово-паркової архітектури XVIII ст., в якому росте більш, ніж 350 видів рослин; солоне озеро у с. **Антонівка** глибиною 50 м і більше, утворене в результаті техногенної катастрофи 60-х років ХХ ст. під час пошуків запасів нафти й газу; величезне провалля у с. **Хрестище**, яке виникло внаслідок ядерного вибуху, яким намагались загасити факел нововідкритого газового родовища; Кицівська пустеля – піщана горбиста місцевість довжиною 5 км і шириною 2,3 км із перепадами висот 50 м, де можна покататися велосипедами і квадроциклами (с. **Кицівка**); вхід до «Нарнії» – зроблений у товщі горба (з кам'яних блоків) підземний перехід, що нагадує вхід до печери (с. **Гусина Поляна**); ботанічний сад Харківського університету, зоопарк у Харкові.

Цінні природні та культурно-історичні об'єкти Середнього Придніпров'я охороняє **Нижньосульський НПП** (Полтавська область), створений у 2010 р., площа – 0,2 тис. га. Територія

НПП використовується для організації водного, пляжного, промисельного туризму та відпочинку. Дуже перспективними для розвитку є науковий, екологічний та краєзнавчий туризм.

Пирятинський НПП створений у 2009 р. (площа – 12,0 тис. га) для захисту природно-ландшафтних та історико-культурних комплексів басейну середньої течії річки Удай, що мають екологічну, естетичну та історичну цінність, а також із метою організації сталого використання цих комплексів для оздоровлення довкілля, підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь; використання парку в рекреаційних, просвітницьких, наукових та культурних цілях. На території парку знаходиться с. Березова Рудка із садибою та парком родини Закревських.

Природно-антропогенними туристичними об'єктами Полтавщини, що користуються популярністю серед туристів, є також: РЛП «Гадяцький», «Диканський», «Кременчуцькі Плавні», «Нижньоворсклянський»; Хомутецький та Полтавський міський парки; зоологічний заказник «Руський Орчик», що знаходиться у заплаві р. Орлі, де мешкає 260 видів тварин, у т.ч. 17 занесених до Червоної книги України (с. **Ряське**); Блакитні озера – озера з блакитною водою і білосніжним піском, утворені на місці піщаних кар'єрів поруч із сосновим лісом (с. **Собківка**); підземелля в Сорочинцях – шість підземних ходів, що залишилися на місці фортеці «Краснопілля» (с. **Великі Сорочинці**), кучубеївські дуби, віком близько 800 років у **Диканьці**.

Передумови формування суспільно-історичних рекреаційних ресурсів району. Перші поселення на території Наддніпрянсько-Слобожанського рекреаційного району з'явилися у пізньому палеоліті – 15–20 тис. р. тому назад. Численні археологічні знахідки свідчать про існування поселень впродовж епох неоліту, бронзи та заліза, за скіфських часів та на початку нашої ери. Вони свідчать про єдність історичних процесів з рештою території нинішньої України: ті самі племена та представники археологічних культур закладали основи формування її історико-культурної спадщини.

Слов'янське населення VIII – IX ст. було представлено племенами сіверян, що займали територію Придесення, Посем'я на південь до Ворскли та Сіверського Дінця. Це було прикордоння слов'янського осідлого землеробського та тюркського кочового скотарського світів. Сіверяни платили данину хозарам, представникам салтівської культури, яким належали великі території на схід та південний схід, у т.ч. майже уся нинішня Харківська область. Потім, коли сіверяни увійшли до складу давньої Русі, остання стала змагатися за ці території спочатку з Хазарським каганатом, потім – з печенігами, котрих змінили половці, пересуваючи лінію кордону то в один, то в інший бік. Так, результатом перемоги Володимира Хрестителя над печенігами стало заснування Переяслава (там, де було перейнято славу) та поява укріплень про Трубежу та Сулі, які дали початок багатьом містам та селам. Після смерті Ярослава Мудрого було засновано Переяславське князівство, південний кордон якого у часи розквіту сягав Ворскли з фортецею Лава на ній та Сіверського Дінця з фортецею Донець (на території сучасного Харкова) на Удї. Тобто, більша частина сучасного Придніпровсько-Слобожанського РТР за часів розквіту середньовічної Русі належала Чернігівському та Переяславському князівствам, його південно-східна частина – печенігам, а згодом половцям. Між ними точилися постійні війни.

Значної шкоди нерухомиї історико-культурній спадщині було завдано війною із Монгольською імперією. Після ослаблення ординського впливу частина Полтавщини й Сумщина потрапляють у залежність від Литовського князівства, інша територія району – залишається під ординським впливом. Після розпаду Золотої Орди усі ці землі стають частиною Київського воеводства Великого князівства Литовського, але далекими прикордонними землями, над якими важко було утримувати контроль. На верхів'я Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця починає претендувати ще один колишній васал Золотої Орди – Московщина, яка тим часом потроху поглинала сусідні князівства і розросталась в усі боки. Для неї це теж були ще поки далекі прикордонні землі. Третій претендент на ресурси цієї території – кочові орди, що входили до складу Кримського ханства, які, втім, не прагнули освоювати ці землі, а лише «знімали вершки» з праці місцевої людності, грабуючи її та забираючи ясир. Але від такої долі у XV–XVII ст. не був не застрахований ніхто ані на Поділлі, ані на Київщині, ані на Волині.

Між тим, за цими землями, на протизвагу від попередніх, закріпилася слава незалюднених, бо археологи не знаходять слідів поселень XIII – XVI ст. «Винні» у цьому селітряні промисли, які почали розвиватися із поширенням вогнепальної зброї і збільшенням потреби у поросі, основним інгредієнтом яких є селітра. А її виробляли з органіки, яку видобували з могил та старих городищ. Отже, ця частина археологічної та історико-культурної спадщини, яка б могла стати нині туристичними ресурсами, була знищена самими українцями ще у XVI–XVII ст. А що поширеними ці промисли були на Лівобережжі України та Слобожанщині, причому, у значних масштабах, то залишається лише здогадуватися, скільки тут було понищено давніх некрополів та поселень. Поки держави-претенденти на території визначалися із стратегією їх закріплення за собою, люди жили на цих територіях, і не лише із кочового скотарства. Із хозарських часів тут розвивалося землеробство, обслуговування торгівельних шляхів. Пізніше поширеним стало ухоронництво.

У XVI ст. на землі між Дніпром та Доном вже претендують сильні Річ Посполита, Московське царство та Кримське ханство з Туреччиною. Сіверщину, до якої входить і північ нинішньої Сумської області, Московія відтяла собі ще на початку XVI ст. Але через століття Путівльщина, скориставшись смутою у Московському царстві, стала відносно вільною. Найкращим способом закріпити Дике Поле за собою було залюднення не тільки селянами, а, насамперед, населенням, яке звикло тримати зброю в руках, та зведення укріплень на кордонах, які просувалися далі і далі на неконтрольовані землі. Переселялись на ці землі заохочувала відсутність податків, які б держави-власниці збирали на свою користь. Не маючи реальної змоги це робити і усвідомлюючи привабливість для переселенців «слобід», держави, які претендували на ці землі, і не поспішали цього робити.

Першими цю ідею успішно реалізували українські магнати Вишневецькі. Про Вишневецьчину, яка займала значну частину нинішніх Полтавської та південь Сумської і Чернігівської областей, ми згадували у попередньому розділі.

Московщина теж почала використовувати цю стратегію і закріплюватися на сучасних Орловщині, Курщині, Воронежчині та Білгородщині. Після невдалих повстань на нічийні землі з Речі Посполитої переселялися козаки. Так, після поразки повстання під орудою Я.Острияниці з Остра, козаки під його провідом вийшли на «слободи» та заснували місто Чугуїв.

Регіон, який відповідає нинішнім півдню Сумської, крайньому сходу Полтавської, Харківській, північним частинам Донецької та Луганської областей отримали назву Слобожанщина.

Під час Визвольної війни 1648–1654 рр. територія Полтавщини та півдня Сумщини були тилом повстанських військ і практично не були втягнуті в бойові дії, якщо не зважати на руйнування повстанцями панських маєтків на Вишневецьчині. Хмельницький і з свого боку заохочував заселення Слобожанщини. Так сюди переселялись козаки зі Чернігівського, Ніжинського та Білоцерківського полків, було засновано міста Острогозьк, Суми, Харків, Богодухів. Після приєднання Московщиною України окремі райони Сумщини та Полтавщини перебували у складі Гетьманщини, а південно-східні території Сумщини, Полтавщини та Харківщини так і залишилися Слобожанщиною.

Третя хвиля масового заселення Слобожанщини сталася у роки Руїни, але вже примусом гетьмана Самойловича, коли з Правобережжя зганяли людей у цей край. Після Паліївщини та Коліївщини Слобожанщина заселяється українцями з Правобережжя вже примусом Московської влади. Адміністративно-територіальною одиницею краю, як і на Гетьманщині, були полки (Острогозький, Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський). Слобожанщина мала особливий статус: не підкорялась владі гетьманів, була під більшим впливом Московщини, яка поки показувала себе більш лояльним та щедрим сувереном. Її не раз втягувано на боці царя у розбірки між ним та запорожцями, гетьманцями, поляками, шведами. Хоча і тут були повстання проти царської влади, які традиційно закінчувалися репресіями та розпорошенням повсталих українців величезними територіями імперії.

Після скасування автономії на Слобожанщині у 1732 р. та самоврядування у 1765 р., район переживає кілька адміністративно-територіальних перетворень. У 1765–1780 рр. та 1797–1835 рр. у Російській імперії існувала Слобідсько-Українська губернія. Але згодом петербурзька влада

схаменулась і почала її асимілювати: частина території відійшла до Вороніжчини та Курщини, а частину було перейменовано на Харківську губернію. Слобожанщина починає жити спільним з імперією життям. В регіон заселяються російські поміщики, нобілітується колишня козацька старшина, поширюється кріпацтво. Ще однією формою поневолення на тепер уже колишніх «слободах» стали військові поселення, які існували у I пол. XIX ст., коли селяни повинні були не лише займатись сільським господарством, але і нести військову службу, жити за затвердженим розпорядком і навіть носити затверджену урядом спеціальну форму. Це не могло припасти до душі волелюбним українцям, які звикли жити своїм розумом, і викликало спротив. Найбільш відомими є Чугуївське (1819 р.) та Шебелінське (1829 р.) повстання, які і цього разу закінчились тим самим результатом. Але зрештою через 30 років військові поселення були скасовані. Коли імперія остаточно закріпилася на берегах Азовського та Чорного морів, а Великий Степ на цих територіях перестав існувати, Слобожанщина перетворилась на торговельний і сільськогосподарський, згодом – промисловий регіон.

Під час спроби здобуття Україною незалежності на поч. XX ст. Слобожанщина, як найбільш пролетаризований район України, була використана для розхитування політичної ситуації. Більшовики змогли захопити Харків, створити клон УНР – УНР(раг) і зробити видимість громадянської війни в Україні, якій «гаряче співчували» російські пролетарі, не забувши відчайнати на користь своєї російської советської республіки шмат українських територій. Схожа методика була застосована і нині на Донеччині та Луганщині.

У 1919–1934 р. регіон виконує столичні функції внаслідок проголошення м. Харкова столицею Української ССР. У зв'язку з цим посилюється транспортне та індустріальне освоєння прилеглих територій. Слобожанщина не уникла долі усіх українських земель, що потрапили до советського табору: асиміляції або знищення національних еліт, грабунків села, перемішування населення, яке йшло тут успішніше з огляду на прикордонне положення та індустріалізацію, трьох голодоморів, пропаганди, психологічно-інформаційного тиску, русифікації, дискредитації усього українського як сільського і малорозвиненого, вилучення та вивезення культурних цінностей і просто цінних речей, знищення сакральних пам'яток, пошуку та першочергового використання природних ресурсів, екоциду тощо.

Значних втрат соціально-історичні ресурси Слобожансько-Надніпрянського туристичного району зазнали у роки Другої світової війни, коли було зруйновано та пограбовано чимало пам'яток.

На території Надніпрянсько-Слобожанського туристичного району збереглися православні культові споруди XVII–XX ст., збудовані в стилі українського бароко і класицизму. Значне місце в історико-архітектурній спадщині займають цивільні споруди, представлені чудовими палацово-парковими комплексами, адміністративними й житловими будинками XVII–XX ст. Їх могло би бути більше, якби не постійні війни та належне ставлення самих українців до власної спадщини. Нині і ці пам'ятки знаходяться під постійною загрозою з огляду на щоденні обстріли, бомбардування, ракетні та дронаві атаки.

Суспільно-історичні рекреаційно-туристичні ресурси. Сумська область. У 1652 р. над р. Псел вихідцями з м. Ставище на Білоцерківщині на чолі з Герасимом Кіндратовичем була заснована Сумина слобода. Через 3 роки існування слободи було узгоджено з царем і вирішено далі будувати місто Сумин з фортецею. Фрагменти її рову та валів можна побачити і нині. Архітектурні пам'ятки, що збереглися, значно молодші, ніж місто. Найстарішою пам'яткою та, як вважають, першою кам'яною спорудою міста є Воскресенська церква поч. XVIII ст., побудована у стилі українського бароко (рис. 7.2). У місті є ще декілька чудових церков та соборів, серед яких Спасо-Преображенський собор II пол. XVIII ст., розписаний В. Маковським, величний, збудований напередодні I Світової війни Троїцький собор (рис. 7.3), який поєднав у собі класичний та бароковий стилі, та Іллінська церква. Крім православних соборів, у місті є готичний римо-католицький храм Благовіщення Пресвятої Діви Марії (1911 р.), побудований Павлом

Харитоненком для іноземців, що працювали на його підприємствах. У Сумах є також синагога (історична пам'ятка початку XIX ст.) та мечеть.

У місті збереглися житлові, адміністративні будинки та особняки кінця XIX – XX ст. Цікавими в плані архітектури є колишня дитяча лікарня святої Зінаїди (рис.7.4) кінця XIX ст., побудована П. Харитоненком (нині – управління охорони здоров'я); колишня Земська управа кінця XIX ст. (рис.7.5), фасад якої прикрашено ліпниною та каріатидами (нині – краєзнавчий музей); пам'ятка архітектури, колишній земський банк кінця XIX – початку XX ст., в якій розміщено Сумський обласний художній музей; колишній театр Корепанова початку XX ст. (нині – театр для дітей та юнацтва); колишня Олександрівська гімназія кінця XIX ст., що нагадує палац (нині – Класична гімназія); садиба Суханових-Сумовських кінця XIX ст., прикрашена ліпниною (зараз – Інститут прикладної фізики); колишній маєток Харитоненків кінця XIX ст. на березі р. Псел (зараз перебуває у занедбаному стані); 8-метрова піраміда-склеп кінця XIX ст.

Рис.7.2 – Воскресенська церква у Сумах

Рис.7.3 – Троїцький собор у Сумах

Рис.7.4 – Колішня лікарня св.Зінаїди у Сумах

Рис.7.5 – Краєзнавчий музей у Сумах

У Сумах є чимало контактних скульптур і пам'ятників. Найбільша з них – цукровий куб (сходами можна піднятися на нього й оглянути Покровську площу); популярністю серед туристів користуються: сумка із золотом (повісивши свою сумку на гак і потерши найбільшу монету, туристи можуть помріяти про власний добробут); дама з парасолькою й котом; «Веселий сумчанин», у піджаку якого є кишеня, куди можна покласти папірці з написаними на них бажаннями; скульптурна група малюки-ласуни, між якими стоїть порожній стілець, присівши на який, можна помріяти й загадати бажання; ліхтар кохання, біля якого призначають побачення.

Милують око містян і гостей сумські фонтани («Сагко», фонтан Покровської площі, що нагадує грудку цукру тощо), а також витвори сучасного стріт-арт мистецтва на фасадах будинків, арках та в двориках.

Дозвілля сумчан та гостей міста покликані організовувати два театри, філармонія, заклади клубного типу, парки відпочинку з атракціонами, нічні клуби, кінотеатри та музеї, найбільш відомими з яких є краєзнавчий та художній, музей розвитку банківської справи на Сумщині та історії грошей, будинок-музей А.Чехова, музей історії альпінізму, перший музей посуду, приватний музей «Причал Одіссея». Окрім обласного художнього музею, у Сумах є міська галерея, галереї «BureauArt», «АкадемArt», «Наша на Псільській», артпростір на Театральній. Нині Суми знаходяться під постійними обстрілами та повітряними атаками рашистів.

З XII ст. веде свою історію сіверське місто **Глухів**. Але його пам'ятки набагато молодші за місто. Однією з найстаріших будівель є Миколаївська церква XVII ст. (рис. 7.6). Після знищення Батурина Глухів став столицею Гетьманщини. Звідси правили І.Скоропадський, Д. Апостол та К. Розумовський. До нашого часу зберіглась Київська брама фортеці гетьманської столиці (рис.7.7). Глухів можна назвати «українським Віднем», зважаючи на рівень розвитку музики та музичної освіти. Тут починалась співоча та композиторська кар'єра багатьох музикантів XVIII ст., які знайшли визнання у Петербурзі. Гетьманські часи пам'ятає ще одна пам'ятка XVIII ст. – Спасо-Преображенська церква. Місто цікаве і пам'ятками XIX ст., коли воно втратило свої столичні функції. Серед них Трьох-

Анастасіївська церква (рис. 7.8), будівля колишнього учительського інституту, де і нині готують освітян, житлові будинки у центрі міста. У Глухові починалась кар'єра майбутнього «цукрового короля» А. Терещенка. Згодом і він, і його нащадки були щедрими меценатами для міста. Під час нинішньої війни Глухів неодноразово зазнавав обстрілів та повітряних атак.

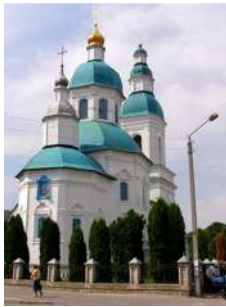

Рис.7.6 – Миколаївська церква у Глухові

Рис.7.7 – Київська брама у Глухові

Рис.7.8 – Трьоханастасіївська церква у Глухові

Непросту долю має сівєрське місто **Путівль**. Вперше він згадується у XII ст., але археологи довели, що він існував уже у IX ст. Про князівські часи нагадує місцевість Городок – круча над Сеймом, де могла стояти фортеця, і де встановлено пам'ятник княгині Єфросинії Ярославні – героїні «Слова о полку Ігоревім» та «Плачу Ярославни». Після монгольської навали місто перейшло під владу Великого князівства Литовського, але у 1500 році його разом із іншими чернігово-сівєрськими землями захопила Московія. Через століття путівляни повстали проти московської влади і, користуючись її тодішньою слабкістю та своїм віддаленим положенням, фактично долучилась до Слобожанщини. Невдовзі московська влада відновилась, але населення було українським. На початку XVIII ст. місто ненадовго увійшло до Київської губернії, а потім було приєднано до Білгородської, а згодом – Курської, у складі якої проіснувало до 1917 року. Впродовж історії змінювалось і економіко-географічне положення Путівля. Поки він лежав на торговому шляху між Московщиною та Річчю Посполитою, це було велике місто, коли ж торгові шляхи змінили свою географію, почало занепадати. Коли ж була прокладена залізниця, яка залишила Путівль осторонь, він остаточно став приреченим залишитися маленьким. Пам'ятками Путівля є Мовчанський монастир XVI – XIX ст. (рис.7.9), Спасо-Преображенський собор XVII ст. (рис.7.10); Хрестовоздвиженська церква-дзвіниця XVIII ст., церква Миколи Козацького XVIII ст. (рис.7.11); ряд будівель XIX ст. у центрі міста.

Цікавим для відвідин є **Тростянець**. Тут є садиба Кеніга, парк «Нескучне», Круглий двір або манеж-цирк (чи не єдина споруда подібного типу в Україні), старовинний млин, церкви.

Надзвичайно багатими і різноманітними на Сумщині є храмові споруди, представлені православними церквами й соборами XVII – XIX ст. Церкви XVIII – XIX ст. та старовинні будинки є у **Ромнах, Охтирці, Білопільі, Кролевці**. Муровані церкви XVIII – XIX ст. збереглися у містах **Лебедин, Недригайлів**, а також у селах **Полошки, Дунаєць, Старикове, Сопич, Вирівка, Запсілля, Миропілья, Яцине, Куянівка** та ін. Набагато менше залишилось дерев'яних церков, але і їх можна побачити у селах **Уздиця, Литвиновичі, Рінку Роменські, Пироговка**.

Рис.7.9 – Мовчанський монастир у Путівлі

Рис.7.10 – Спасо-Преображенський собор у Путівлі

Рис.7.11 – Церква Миколи Козацького у Путівлі

Окрім Путивля, знамі монастирі є у с. **Чернеччина** (Охтирський Свято-Троїцький), **Гамаліївці**, де поховане гетьманське подружжя Скоропадських, **Білопільлі** та с. **Соснівка** (Глинська пустинь).

Не менш цікавою на Сумщині є цивільна архітектура. Її перлиною вважається збудований у XIX ст. палац Харитоненків у селі **Кияниця** (рис.7.12). Хоч нині він перебуває в занедбаному стані, проте вражає величчю й красою зовнішнього декору. Про красу палацу Миклашевських, який не зберігся, свідчать в'їзні ворота до садиби (рис.7.13) у **Волокитиному**. Колись тут знайшли поклади каоліну та налагодили виробництво порцеляни, з якої виготовляли не лише посуд і модні статуетки, а цілі іконостаси! Фрагмент такого іконостасу зберігається у Софійському заповіднику. Завод, на жаль, теж не дійшов до наших часів, але волокитинська порцеляна до цього часу представляє Путивльщину. У с. **Бочечки** зберігся палац Львових.

Рис. 7.12 – Палац Харитоненків у Кияниці

Рис. 7.13 – В'їзні ворота до садиби Миклашевських у Волокитиному

Рис. 7.14 – Палац Львових у с.Бочечки

Палацові та садибні будинки у різному стані збереженості є у **Куянівці**, **Рясному**, **Дубовичах**, **Ярославці**, **Тернах**, **Низах**, **Хотіні**.

Чудові зразки громадської архітектури можна побачити у **Ворожбі** (залізничний вокзал), **Павлівці** та **Вирах** (лікарні), **Осоївці**, **Великій Рибиці** (парафіяльні школи). На Сумщині, як і на Чернігівщині, можна побачити земські школи, збудовані у стилі український модерн за проектами Опанаса Сластіона: у **Залатусі**, **Ярошівці**, **Гудимах**, **Голінці**.

У XX ст. Сумщина була одним із регіонів, де розвивалось цукрове виробництво. Від тих часів залишилися цукрові заводи, іноді вже напівзруйновані, але все ще привабливі своєю монументальністю та архітектурними принадами. Такі є у **Миколаївці**, **Бурині**, **Чернеччині**, **Хуторі Михайлівському**.

В етнографічному сенсі Сумщина дуже строката: північ області – це Сіверщина, південно-західна частина – Середня Наддніпрянщина, південно-східна – Слобожанщина. З побутом мешканців краю можна познайомитись у краєзнавчих та історичних музеях області, з традиціями кролевецького ткацтва – у спеціалізованому музеї цього міста. Цікавим мікросубетносом, який зберігає свою ідентичність, на Путивльщині та Білопільщині є горюни. Сучасні горюни вже не пам'ятають свого походження, частіше вважають себе нащадками сіверян. Вони відрізняються своєю говіркою, в якій зустрічаються українські, російські та білоруські слова, оздобленням національного осягу, гончарними виробами, співочою культурою і навіть кухнею. У с. **Нова Слобода** створено музей горюньської культури.

До Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України від Сумщини включено: Кролевецьке переборне ткацтво (м. Кролевець), обрядовий напій «Варена» (с. Боромля), традицію приготування фруктової сушки, випікання весільних утят (с. Річки).

Кулінарними принадами Сумщини впродовж століть були й лишаться страви, приготовані в печі: суп із курятини "Затирка", юшка "Лемішка", буряковий суп "Таратута", цикорій (історія напою в області сягає 19 ст.) та ін. Кожен регіон в області має свої коронні страви. Ромни – роменський холодний борщ із квасолею; Кролевець – кролевецький борщ, який готується з кількох видів м'яса, запечених цукрового та червоного буряків, свіжих та сушених білих грибів, селери, язід терену, солодкого перцю, копченої паприки; село Мутин – давня страва «баба шарпаніна» (шматочки щуки

В рідкому тісті, до складу якого входять морква та цибуля); Конотопщина – конотопська ковбаса, рецепт якої тримається в секреті, й про яку згадував Казимир Малевич (його родина рік жила в Конотопі); Охтирщина – буденський борщ, куземинські «панянки» (пряники в глазури); хухрянський капустак із рибою; зрунська «затірка» (старовинна страва з борошна, яєць і води), квас із цукрового буряка; село Бологлюбове – шпундра (свинина тушкована з маринованим буряком), що згадується в «Енеїді» Котляревського; Путівльщина – суп із маком та огірками, сичики (котлети з квасолі та цибулі, смаженої зі шкварками), гартамака (картопляне пюре, запечене з яйцем), «горюнівський чай» (рецепт тримається в секреті) з клінухами (десерт із сирокваші, цукру, соди та яєць). До війни в Сумській області активно розроблялись гастрономічні проекти: «Дороги вина та смаку України», «Сумщина гастрономічна», «Фермерська родина», «Медові вина «ПаТронАт»» тощо.

В області є й подієві ресурси. Визначною історичною подією, яка відбулась на території Сумської області, була Конотопська битва. До війни в області щорічно проводилися численні фестивалі, серед яких «Стара фортеця» у Тростянці, сільський фестиваль «Боромля», літературно-мистецький фестиваль «Кролевецькі рушники» та інші.

Із Сумщиною пов'язані долі І. Скоропадського, Д. Апостола, П. Калнишевського, К. Розумовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Березовського, Г. Сковороди, родин Терещенків, Харитоненків, Кенігів, О. Алчевського, П. Куліша, М. Марковича, П. Грабовського, Н. Онацького, Г. Нарбута, Б. Антоненка-Давидовича, І. Багряного, М. Хвильового, О. Олеся, О. Вишні, П. Воронька, Д. Білоуса, Б. Гмирі, А. Роговцевої, В. Юценка та інших.

Нині використувати багатий туристичний потенціал області неможливо через небезпеку постійних обстрілів, від яких страждають Суми, Білопілья, Шостка, Глухів та інші міста та села. Вже постраждали: будинок Кеніга в Тростянці, побудований у 1762 р.; історична будівля 19 ст., в якій знаходився Охтирський краєзнавчий музей; маєток Голіцина 19 ст. в с. Славгороді та багато інших.

Полтавська область. Понад 800 років минуло від дати літописної згадки в Іпатіївському літописі поселення Лтава на р. Ворсклі, і 360 – з тих пір, як поселення отримало статус міста, відомого як **Полтава**. У давній Русі вона була південним форпостом держави і часто першою зустрічала кочівників. На диво, монгольське нашествя не зачепило її, але пізніше Полтава не раз потерпала від нападів кочовиків, бо знову ж, розміщувалась на периферії Великого князівства Литовського. Певний час місто належало роду Глинських. За часів Речі Посполитої найбільш угатним її власником був Я. Вишневецький. Тоді ж місту було подаровано Магдебурзьке право. За Гетьманщини це було полкове місто. Воно прозриміло на всю Європу завдяки Полтавській битві, яка поклала початок виходу Московського царства на новий рівень. Імперська влада весь час її існування підтримувала пам'ять про цю перемогу, у тому числі, зводячи різні споруди в Полтаві. Зокрема, Сампсоніївську церкву 1856 р., Круглу площу з її архітектурною забудовою, що нагадувала Петербург (1806–1811 рр.), музей історії Полтавської битви 1909 р., численні пам'ятники та обеліски.

Але Полтаві є чим пишатися і без того. Насамперед, курганами, які сягають доби енеоліту та пізніших часів, Івановою горою – городищем давньоруської Лтави та центральним місцем Полтавської фортеці, яка до наших часів не зберіглася. Але залишилось декілька споруд на її території, зокрема, Спаська церква поч. XVIII ст., Хрестовоздвиженський монастир (рис.7.15). Найкрасивішими пам'ятками Полтави є: будинок губернського земства, нині – один з найбільших в Україні краєзнавчих музеїв у стилі українського модерну (рис.7.16); будинок Дворянського і Селянського банку (нині – управління СБУ); виконана у стилі українського модерну каплиця Юрія Переможця; прибутковий будинок Перцовича або Замок Річарда; Біла альтанка на Івановій горі; полтавські катакомби. Функціонують музеї (художній, історії Полтавської битви; авіації та космонавтики; військових конфліктів ХХ ст., музеї-садиби І. П. Котляревського (рис.7.17), Панаса Мирного, В.Г. Короленка та ін.), школи естетичного виховання, клуби, 17 бібліотек, 2 кінотеатри, міський парк культури та відпочинку «Перемога»). Також туристам цікаво подивитися на пам'ятник символу полтавського краю – галушці та пам'ятники свині, розміщені на територіях Полтавської державної аграрної академії та інституту свинарства.

Рис. 7.15 – Хресто-воздвиженський монастир у Полтаві

Рис. 7.16 – Краєзнавчий музей у Полтаві

Рис. 7.17 – Музей-садиба І. Котляревського у Полтаві

На території Полтавщини знайдено одне з найбільших у Європі скіфське городище VII – III ст. до н.е. (с. **Більськ**). Донині тут збереглися земляні вали й рови. Археологами на місці розкопок виявлені залишки наземних і підземних жител, кілька зольників із уламками ліпної кераміки, знарядь праці, кісток домашніх тварин. Знайдено некрополь Більського городища, представлений близько 1000 курганів зі зброєю, кінською зброєю, посудом, прикрасами із золота і бронзи, культовими речами тощо. Деякі науковці вважають Більськ древнім містом Гелоном (згадується Геродотом в „Історії греко-перських війн“). Залишки давньоруського городища IX – X ст. виявлено на території міста **Гадяч**.

Із Полтавщиною пов'язані життєві шляхи й творча діяльність знаних в Україні й усьому світі людей. Одним із них є М.В. Гоголь, який народився в с. **Великі Сорочинці**, де нині розташований літературно-меморіальний музей М. Гоголя. Родовий маєток письменника (рис.7.18) знаходиться в с. **Гоголеве** (раніше – Васиївка). Тут письменник зупинявся в останні роки свого життя. В роки Другої світової війни садибу було спалено, а пізніше – реконструйовано за численними історичними документами. Нині в ній знаходиться заповідник-музей М. Гоголя.

Полтавщина є батьківщиною українського філософа і поета Г. Сковороди, який народився у с. **Чорнухи**. Зараз тут працює історико-краєзнавчий музей, експозиція якого нараховує близько 2000 експонатів. Меморіальна садиба Г. Сковороди є реконструйованою за історичними документами типовою садибою українського малоземельного козака XVIII ст. (рис.7.19).

У сорокових роках XIX ст. у маєтку братів Закревських (рис.7.20) у с. **Березова Рудка** досить часто бував у гостях Т.Г. Шевченко. Тут ним було розпочато роботу над поемою „Кавказ“, виконано портрети Закревських. У Березовій Рудці часто гостювали інші представники української еліти XIX ст. На території садиби побудована сімейна усипальниця Закревських із цікавою каплицею у вигляді невеликої єгипетської піраміди – творіння Гната Закревського, який був послом та великим шанувальником Єгипту. Ще одна піраміда, але у значно кращому стані є у с. **Комендантівка**. Вона була збудована власником села О. Білевичем як родова усипальня.

Рис.7.18 – Маєток Гоголів у с. Гоголеве

Рис.7.19 – Меморіальна садиба Г.Сковороди у Чорнухах

Рис.7.20 – Садиба Закревських у Березовій Рудці

З містом **Гадяч** пов'язані життя і творчість П. Мирного, М. Драгоманова, Олени Пчілки, Лесі Українки, про що розповідає експозиція Гадяцького краєзнавчого музею. Окрім того, у місті є сакральні споруди та будинки XIX – XX ст. На жаль, будинок, де жила родина Драгоманових, не зберігся.

В місті **Миргород** жив і помер грузинський поет Д. Гурамішвілі. У місті нині працює літературно-меморіальний музей, що містить матеріали про життя і творчість поета. З Миргородом пов'язана творча діяльність відомого українського поета П. Тичини, про що розповідає експозиція краєзнавчого музею міста.

Із колишнім центром чумацького промислу – селищем **Котельва** – пов'язані життєві шляхи М. Залізняка, який тут втік з-під варту по дорозі до Сибіру; уродженців міста: керівника партизанського руху С. Ковпака та письменника М. Гнідича, перекладача гомерівської “Іліади”.

Історію, культуру, традиції краю розкривають експонати численних музеїв Полтавщини. Крім названих вище, на увагу заслуговують Державний історико-краєзнавчий музей в с. **Диканька** (його картинна галерея нараховує близько 500 полотен); Державний краєзнавчий музей у місті **Кременчук** (близько 30 тис. експонатів); музей українського весілля (с. **Великі Будища**), в експозиції якого представлені весільні вбрання різних епох, старовинні предмети побуту, й де можна стати учасником обрядового українського весілля з піснями, жартами, застіллям; Державний музей-заповідник українського гончарства (с. **Опішня**) – найбільший центр гончарства в Україні.

Широко знаною Полтавщина є завдяки Сорочинському ярмарку – театральноторгівельному дійству, що відбувається в останні вихідні серпня у **Великих Сорочинцях** із 1966 р. і збирає щороку десятки тисяч відвідувачів (під час воєнного стану ярмарок не проводиться).

Завдяки значенню в історичному минулому країни та архітектурним пам'яткам (собор Різдва Богородиці 1781 року, водонапірна вежа – архітектурна візитівка міста) відоме місто **Пирятин**. Популярністю як зона відпочинку серед жителів міста користується о. Масальський, що на р. Удай.

Скуштувати смачного морозива, якого тут виробляють 45 видів, та найсмачнішого в Україні хліба можна, відвідавши одне з найдавніших міст області – **Лубни**. До XVII ст. тут існував один із найкращих замків Європи, який, як і все місто, належав Яремі Вишневецькому. Місто неодноразово опинялося в центрі козацьких повстань, бойових дій. Тож, незважаючи на давню історію, історико-архітектурних пам'яток тут залишилось мало: три церкви та декілька старовинних будинків (колишні жіноче єпархіальне училище, окружний суд та земська лікарня). Відомою культурною спорудою, розташованою неподалік від Лубен, є заснований у 1619 році Мгарський Спасо-Преображенський чоловічий монастир. Для здоров'я відвідувачів тут пропонують чай, каву, монастирський хліб. Ченці виробляють власні фіточаї із зібраних на прилеглій місцевості трав. Вирощування лікарських трав почалося в цій місцевості ще з XVII ст. завдяки ченцям бернардинського монастиря.

Палацове мистецтво на Полтавщині представлено ансамблями, створеними у XVIII – XIX ст. Найвеличніший на Полтавщині палац (понад 100 приміщень) було збудовано наприкінці XVIII ст. в с. **Диканька** – володінні Кочубеїв. До наших днів від величного палацового комплексу лишилися лише триумфальна арка 1820 року – парадний в'їзд до садиби, Миколаївська церква із дзвіницею й чотири дуби (висотою 22 м, діаметром – 180 см) – все було зруйновано й розграбовано в роки протистоянь на поч. XX ст.

Деревіяний палац XVIII ст., а згодом кам'яні флігелі (XIX ст.) були зведені у володіннях нащадків гетьмана Данила Апостола – Муравйових-Апостолів (с. **Хомутець**). Зараз палац перебуває в занедбаному стані й поступово піддається руйнуванню (рис.7.21). Непогано збереглась садиба Масюкових у с. **Бобрик**, бо у ній знаходиться приміщення школи (рис.7.22).

Рис.7.21 Садиба Муравйових-Апостолів у с.Хомутець

Рис.7.22 Садиба Масюкових у с.Бобрик

Колишні панські садиби є у Біликах, Богданівці, Крячківці, Хорошках.

Величні муровані церкви є у Диканьці, Котельві, Іванівці, Обознівці, Римарівці, Веприку, Великих Сорочинцях, Кобеляках, Вергунах. Багато з них збудовані у «цегляному» стилі. У с. Плішівець стоїть точна копія дерев'яного собору, що у м. Самар. Козельщина та Кременчук окрім сакральної архітектури мають чимало старовинних будинків XIX – поч. XX ст. Дерев'яні церкви Полтавщини, яких не дуже багато, в основному, збудовані у єпархіальному стилі, але прикрашені різьбленням.

Поширеними на Полтавщині є будівлі, зведені у стилі українського модерну. Тут творив О. Сластін, за проектами якого зведено чимало земських шкіл на Чернігівщині і Сумщині. Але Полтавщина, мабуть, має їх найбільше – понад 20. Незважаючи на єдність стилю, кожна з них є унікальною (рис. 7.23–7.25).

Рис.7.23 – Школа Сластіона у Кизлівці

Рис.7.24 – Школа Сластіона у Степучках

Рис.7.25 – Школа Сластіона у Гаївщині

Полтавщина – в основному це Середня Наддніпрянщина. Уявлення про побут і заняття краян дають музеї Опішні, а також краєзнавчі та історичні музеї області. Опішнянська кераміка внесена до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України. Іншими елементами, включеними до цього списку, є: решетилівська вишивка «білим по білому», гадяцька вишивка та технологія виготовлення жіночих сорочок, традиції рослинного килимарства (с. Решетилівка), кобзарства, культура приготування українського борщу.

До Полтавщини туристів приваблює і кухня, прославлена в творах літератури та мистецтва. Так, із традиційними стравами регіону знайомить читачів «Енеїда» Котляревського, в якій перераховуються «свиняча голова до хрину, локшина, індик з підливою, куліш і каша, лемішка, зубці, пуртя, кваша, із маком медовий шулик, юшка, галушки, борщ, варені барани, печені кури, гуси, качки, сластьони, коржики, стовпці, варенички пшеничні, пухкі з кав'яром буханці».

У нас час смак туристів радують: полтавські галушки (з 2008 року – офіційний символ міста, коронна страва, на честь якої в Полтаві встановлено пам'ятник), пундики (смажені коржі з тіста: солоні або солодкі), мандрики (страва з сиру й тіста, яку традиційно готували на свято Петра та Павла), затірка (одна з найдавніших страв регіону, яка готувалася на сімейні свята та при зведенні нових будинків – розтерте на яйцях підсолене пшеничне тісто, з якого формувалися кульки, що варилися на воді або молоці), лемішка; вареники (традиційними для Полтавщини є вареники на пару, що готуються з різними начинками); борщ (знакова полтавська страва, що готується на бульйоні, заправляється галушками, свіжою зеленню та сметаною).

Із Полтавщиною пов'язані долі літераторів І. Котляревського, В. Капніста, Г. Сковороди, М. Гоголя, Є. Гребінки, О. Афанасьєва-Чужбинського, Л. Глібова, П. Мирного, М. Драгоманова, Олени Пчілки, В. Самійленка, В. Барки, М. Зерова, О. Гончара, О. Іваненко, Г. Тютюнника, В. Симоненка, науковців С. Величка, О. Шаргея, М. Гришка, О. Потєбні, М. Остроградського, хірургів М. Скліфосовського, О. Богаєвського, художників В. Боровиковського, Г. Левицького, М. Ярошенка, В. Кричевського, М. Башкирцевої, композиторів М. Лисенка, П. Майбороди, Г. Майбороди, О. Білаша, акторів М. Шепкіна, М. Заньковецької, В. Холодної, Ю. Тимошенка, політичних діячів Д. Апостола, С. Петлюри, Д. Дугаєва, космонавта Г. Берегового та багатьох інших.

Нині Полтавщина – ризикований напрямок для туризму. Хоча вона не має безпосередніх кордонів з РФ, але піддається частим ракетним та дроновим атакам з її боку.

Харківська область. Із XVII ст. ведуть свою історію історико-культурні пам'ятки другого за чисельністю населення міста України – **Харкова**. Місто, в якому виник найстаріший класичний університет на території сучасної України (1804р.), де було збудовано найстаріші в державі театр (1789 р.), зоопарк (1896 р.), цирк (1886 р.). Датою його заснування вважається 1654-1655 роки, коли у міжріччя річок Лопань та Харків переселились козаки з Гетьманщини і побудували фортецю. Найстаріша у місті будівля – Свято-Покровський собор (1689 р.) (рис. 7.26), розташований поряд із територією старої фортеці на місці дерев'яної Покровської церкви, закладеної з початку її існування. Із просуванням кордонів Російської імперії на південь, Харків втратив своє оборонне значення і, завдяки вдалому розташуванню, перетворився на жвавий центр торгівлі. Місто бурхливо розвивалося, будувалися споруди культурного, навчального, адміністративного, господарського та житлового призначення, з яких до нашого часу дійшли: губернаторський палац (рис.7.27), садиба Урюпіна, Олександрівська дзвіниця Успенського собору (рис.7.28) і багато інших. На початку XIX ст. Харків став одним із центрів українського відродження. Вирувало українське наукове, літературне та мистецьке життя. Новий імпульс розвитку міста дало промислове освоєння Придніпров'я та Донбасу наприкінці XIX – поч. XX ст. Тоді ж були зведені церква св. Пантелеймона, Благовіщенський собор у псевдовізантійському стилі (рис.7.29), Озерянська церква та багато особняків, готелів, гімназій, банків.

Рис.7.26 – Покровський собор у Харкові

Рис.7.27 - Губернаторський палац у Харкові

Рис.7.28 – Успенський собор у Харкові

Рис.7.29 - Благовіщенський собор

За советських часів у місті сформувався архітектурний ансамбль символу Харкова та найбільшої у Європі площі – площі Свободи з типовою монументальною забудовою сталінських часів, споруда Держпрому (рис.7.30) – перша залізобетонна каркасна конструкція в колишньому СРСР, житловий будинок зі шпилем, горезвісний будинок «Слово» (рис.7.31), який зібрав під одним дахом багатьох діячів нового українського Відродження, яке через декілька років стало розстріляним.

У місті багато пам'ятників, зокрема: один із найкращих в Україні пам'ятник Т. Шевченку (рис.7.32), першій учительці, футбольному м'ячу, цікаві гумористичні пам'ятники, наприклад, КДБ – Вуху, яке все чує (у вигляді двох вух), Шарі на території ХАІ (студенти вважають, що коли його облили пивом, то пощастить на іспиті), «швидкій допомозі» в образі «Запорожця» біля інституту підвищення кваліфікації лікарів, парі, яка обнімається, закоханим та інші. Шемливим до болю є пам'ятник дітям, котрі загинули у російсько-українській війні.

У Харкові працюють 6 великих театрів, є багато театральних труп, як професійних, так і самодіяльних, велика кількість музеїв та кіноконцертних залів, зал органної та камерної музики, багато бібліотек. Популярними серед місцевих жителів та гостей міста є цирк, зоопарк, планетарій, дельфінарій.

Рис.7.30 – Будинок Держпрому та площа Свободи у Харкові

Рис.7.31 – Будинок «Слово» у Харкові

Рис.7.32 – Пам'ятник Шевченку у Харкові

У результаті військової агресії РФ у Харкові постраждали: Держпром, будівлі ОДА та обласної ради на Майдані Свободи; палац праці – одна з архітектурних візитівок міста; фасади будівлі міської ради й Свято-Успенського собору; старовинна пожежна частина XIX ст. з вежею, яка тривалий час була найвищою спорудою Харкова, будинок «Слово», навчальні корпуси Харківського національного університету та багато інших.

Давню історію і важливе значення транспортного вузла має мальовниче місто **Ізюм**, яке перебувало в російській окупації з квітня до вересня 2022 року. В місті є три храми (в боях за Ізюм 2022 року постраждав Свято-Вознесенський собор) та меморіал в пам'ять жертв Другої світової війни (пошкоджений обстрілами росіян). Разом із меморіалом постраждали й половицькі баби 9-13 ст., розміщені поруч. Одна з них розбита повністю.

Місто **Берестин** відоме помпезною будівлею земської управи (рис.7.33), більш скромними, але елегантними будівлями колишньої чоловічої гімназії, банку, земської лікарні, що будувались у XIX ст., а також валами Бельовської фортеці, що входила до Української оборонної лінії, яка будувалась у 1730-х роках. До цієї лінії належали також фортеці, земляні вали яких можна побачити у сучасних с. **Петрівці** (св. Петра), **Мар'ївці** (Бузова фортеця), **Павлівці Другі** (Слобідська фортеця), **Олексіївці**, **Михайлівці**, **Єфремівці**, **Парасковії**, **Дячківці** та **Іванівці**. В останній варто оглянути також будівлю колишньої земської школи.

Місто **Зміїв**, яке було засноване сіверськими князями, а потім відроджене козаками у 1640 р., часто опинялось у епіцентрі повстань проти царської влади: І. Сірка, С. Разіна, К. Булавіна, декілька разів його спустошували ординці, але тут можна побачити вали фортеці, що колись тут існувала, збереглися окремі будинки XIX ст. Новозбудована Свято-Троїцька церква нагадує церкви доби козацького бароко. Околиці Змієва дуже мальовничі. Увагу приваблюють т.з. Змієві кручі – високі береги Сіверського Дінця.

Одним із найцікавіших історичних об'єктів Харківської області є залишки скіфського городища і поселення V – III ст. до н.е., а також ранньослов'янське городище (V I – VII ст.) (с. **Водяне**), які свідчать про давнє заселення території. Городища колишніх поселень можна також побачити у **Сухій Гомільші**, **Мохначі**, **Короповому**, **Коломаку**, **Хорошевому**, **Покотилівці**.

Із Харківщиною пов'язані життя і діяльність багатьох відомих людей. Зокрема, у с. **Малижине** у 1780 р. зупинявся Г. Сковорода. З ім'ям відомого українського філософа пов'язана і назва села **Сковородинівка**, в якому Григорій Савович прожив останні роки свого життя і був похований. У травні 2022 від артилерійського удару росіян по музею, значною мірою постраждав будинок Андрія Ковалівського 18 ст., в якому гостював філософ, і де була розміщена експозиція музею. У м. **Мерефа** народився кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, а в місті **Чугуїв** – художник І. Ріпін.

Експозиції музеїв Харківської області присвячені історії краю, а також життєвому шляху та діяльності відомих особистостей. Із-поміж останніх виділяються художньо-меморіальний музей І. Ріпина (відкритий у рідному домі художника в **Чугуєві** до 125-річчя з дня його народження); літературно-меморіальний музей Г. Сковороди (с. **Сковородинівка**), де збереглися пам'ятні місця, пов'язані з мислителем. Особливої уваги заслуговує історико-художній музей с.

Пархомівка, розташований у кількох залах колишнього маєтку графів Подгоричани. В експозиції музею є подарунки приватних осіб і музейних фондів ССРСР. Найбільш цінними з них є малюнок П. Пікассо, натюрморт П. Сезанна, акварелі А. Іванова тощо.

Старі муровані церкви збереглися у **Мечебиловому, Високопільі, Капітолівці, Бугаївці, Іванівці, Петропавлівці, Сеньковому, Водяному**. Дерев'яні старовинні церкви є у **Катеринівці, Вільшанах, Боровій, Берестовенці, Курилівці**. Причому, деякі з них прикрашені різьбленням. Декоровані дерев'яні будівлі громадського і житлового призначення можна побачити у **Гутах, Кадниці, Мурафі**.

Численністю і різноманітністю відзначаються палацові ансамблі й паркові садиби Харківщини. Одним із найефектніших палацових комплексів Східної України є палац Кенігів (XIX ст.) у с. **Шарівка** – двоповерхова будівля псевдоготичного стилю з елементами ренесансу (рис.7.34). Стілізовані під оборонні, триповерхові вежі надають палацу вигляду середньовічного замку. Збереглися також альтанка, будівлі господарського двору, будинок лісника, парадні ворота зі сторожовим будиночком, сходи, які ведуть до моста між ставками. На початку і в середині XX ст. палац було реконструйовано.

Ще більш давнім палацовим комплексом регіону є палац у с. **Старий Мерчик** (XIX ст.), архітектором якого міг бути В. Растреллі, В. Баженов чи П. Ярославський. Але на сьогодні цей цікавий архітектурний об'єкт перебуває в запустінні, більшість споруд палацового ансамблю зруйновано.

Серед інших палацових ансамблів Харківщини слід відзначити: великий садибний будинок у стилі флорентійських палаців XVIII – XIX ст. у с. **Пархомівка** (рис.7.35); поміщицьку садибу XIX ст. у м. **Люботин**; садибу початку XX ст. у с. **Малижине**; Наталіївський маєток Харитоненків початку XX ст. у с. **Володимирівка**, а також палаци і садибні будинки різного ступеня збереженості у **Лісовому, Таверівці, Верхній Писарівці, Васиївці, Реп'яхівці, Рокитному**.

Рис.7.33 – Земська управа у Берестині

Рис.7.34 – Палац Кенігів у Шарівці

Рис.7.35 – Палац Подгоричани у Пархомівці

Харківщина повністю знаходиться у межах Слобожанщини. Про колишній побут мешканців краю можна дізнатися у скансені, що знаходиться у с. **Писарівка**, а також краєзнавчих та історичних музеях області. До Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України внесено мистецтво виготовлення звукової глиняної забавки «Валківський свищик» (м. **Валки**, сел. **Ков'яги**, села **Шарівка, Мельникове**); традиційне харківське коцарство (м. **Валки**, сел. **Ков'яги**) – виготовлення виробів із вовни овець, зокрема довго-ворсових вовняних килимів.

Цікавою для туристів може бути й Слобожанська кухня, традиційними стравами якої є червоний борщ із капусти, буряка та зелені, що подавався з круп'яними кашами, холодець, тушкована капуста з ковбасою, галушки з м'ясом і салом, смажені гриби та картопля. З десертів відомі калинники (робилися з гречаного борошна, калини та меду), гарбузові каші, молочна локшина, пироги, вареники; з напоїв – квас, березовий сік, узвари, пиво, брага, наливки, настоянки на перці чи горіхах. Інтерес туристів до Слобожанської кухні підривають твори харківського літератора та етнографа Григорія Квіткі-Основ'яненка, де описуються сніданки, обіди та вечері селян Харківщини. Під час масових гулянь та на ярмарках популярними були сластени (пончики, смажені на олії), гречаники, млинці. Знання і практики приготування

сахновщинського короваю (сел. Сахновщина, села Тавежня, Новодмитрівка, Огіївка, Дубові Гряди, Лебедівка, Великі Бучки, Катеринівка, Володимирівка, Шевченкове) включено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України.

Із Харківщиною пов'язані долі І. Сірка, Я. Острияниці, науковців В. Каразіна, В. Вернадського, Д. Багалія, М. Бекетова, М. Костомарова, Л. Струве, О. Потебні, І. Мечникова, І. Курчатова, Л. Ландау, Ю. Кнорозова, О. Шалімова, літераторів Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Г. Сковороди, Г. Хоткевича, М. Куліша, М. Йогансена, Миколи Хвильового, Остапа Вишні, П. Тичини, В. Сосюри, В. Підмогильного, М. Ялового, О. Гончара, громадських діячів О. та Х. Алчевських, М. Міхновського, режисерів та акторів М. Шепкіна, Л. Курбаса, Л. Бикова, художників С. Васильківського, М. Врубеля, І. Ріпина, Г. Семирадського, В. Кричевського, співаків Б. Гмирі, К. Шultzенко та багатьох інших.

7.2. Придніпровський рекреаційно-туристичний район

Загальні відомості. До складу Придніпровського рекреаційно-туристичного району входять Кіровоградська та Дніпропетровська області (рис.7.36)⁵. Площа району – 56,5 тис. км² або 9,4% загальної території України. В районі проживає 4000,2 тис. населення. Показник урбанізації – 79,5%. Характерними особливостями району є його значне промислове освоєння і наявність у зв'язку з цим значних внутрішніх потреб населення у відпочинку, близькість до Столичного туристичного району та досить гарне транспортне сполучення з ним, своєрідність соціально-історичних рекреаційних ресурсів, нині – прифронтове положення Січеславщини.

Рис. 7.36 – Придніпровський РТР

Природні рекреаційно-туристичні ресурси. *Рельєф* Придніпровського туристичного району відрізняється різноманітністю. Правобережна його частина лежить у межах Придніпровської височини, поверхня якої представлена підвищеною пологохвилястою рівниною, сильно розчленованою долинами річок, ярами та балками. Вона поступово знижується у напрямку Дніпра й на південному сході правобережної частини Січеславщини обривається до його долини крутим уступом. Подекуди по річкових долинах на поверхню виходять кристалічні породи Українського щита, утворюючи пороги та перекати. У межах Криворізького залізничного басейну по берегах Інгульця, Саксагані та їхніх приток можна зустріти унікальні геологічні об'єкти, які є відслоненнями або виходами на поверхню залізовмісних гірських порід та гранітів.

⁵ Незважаючи на те, що адміністративні центри цих областей були перейменовані у 2016 р., вони ще досі носять назви на честь советських партійних діячів. Тому ми уникатимемо цих найменувань і вживатимемо топоніми Криворіччя та Січеславщина (Криворізька та Дніпровська області), які неофіційно вживаються на позначення цих регіонів.

Однією з таких пам'яток є група скель, відома під назвою “Орлине гніздо”. Красою та незвичністю форм вражають гранітні скелі на р. Інгул, урочище “Монастирище”, що на Кропивниччині. Шікавими геоморфологічними об'єктами Кропивниччини є також каньйон річки Синюхи – мальовнича річкова долина з гранітною скелею висотою 20 м (с. **Тернівка**) та Лозуватські скелі (с. **Лозуватка**) – рожево-сірі з прошарками молочно-білого граніту висотою до 20 м серед степену.

Південна правобережна частина Січеславщини лежить у межах Причорноморської низовини. Більша частина лівобережної частини району представлена плоскими, злегка горбистими, подекуди заболоченими рівнинами Придніпровської низовини. В крайню південно-східну частину Січеславщини заходять відроги Приазовської височини.

По території Кропивниччини проходить смуга високого тиску (вісь Воейкова). Відтак, *кліматичні умови* району формуються під впливом атлантичних (переважають на північ від осі) та континентальних (на південь від осі) повітряних мас. Клімат помірно-континентальний із теплим, а на півдні жарким сухим літом і м'якою з частими відлигами зимою. Середня температура січня – 4,5...–6,5°C, липня – +20...+22,5°C. Сума опадів коливається від 400 до 520 мм на рік. Більша їх частина випадає влітку у вигляді сильних короткочасних злив. Стійкий сніговий покрив встановлюється із середини грудня, а сходить наприкінці лютого – на початку березня. Висота снігового покриву – 10-20 см. Тривалість безморозного періоду коливається від 160 на північному заході до 220 днів на південному сході району. Кліматичні умови району оцінюються для відпочинку та оздоровлення як помірно комфортні на півночі та комфортні на півдні.

Основною водною артерією та гідрологічним рекреаційним ресурсом Придніпровського туристичного району є Дніпро та каскад водосховищ на ньому: Кременчуцьке та Кам'янське (до руйнування військами РФ греблі ГЕС, було ще Каховське водосховище), береги яких несуть досить значне рекреаційне навантаження. Іншими, не менш важливими в рекреаційному значенні річками, є Південний Буг, Синюха, Інгул, Інгулець, Самара та Оріль, яку вважають унікальною за якість води та екологічне значення. Придніпровський туристичний район багатий на родовища мінеральних вод (поблизу Кривого Рогу, Нікополя, Чаплиного), які можна використовувати для організації курортно-оздоровчого відпочинку. Є родовища радонових вод. **Знам'янка** на Кропивниччині є відомим бальнеологічним курортом.

Екскурсійними водними об'єктами Кропивниччини є урочище Каскади – природні рівнинні водоспади на р. Буки та Чорне (Берестувате) озеро з плавучими островами, що змінюють своє місцезосташування. Поголос наділяє його містичними властивостями. Граніти Українського щита та річка Сузокля створили чудову пам'ятку біля Бобринця – урочище «Шумок». Річка, перетинаючи пласкі брили граніту, що вийшли на поверхню, розливається на безліч струмочків, утворюючи перекати та падунці. На Січеславщині інтерес викликають водоспад «Білі камені» на р. Інгулець висотою 12 м (**м. Кривий Ріг**); водоспад «Червоні камені» (с. **Шолохове**); солоний лиман (с. **Новотроїцьке**), водоспади с. **Токівське**.

Придніпровський рекреаційний район розташований у лісостеповій та степовій природних зонах. Природна рослинність зазнала значного впливу внаслідок господарської діяльності людини. Переважаючим типом є сільськогосподарські ландшафти, але значну частину, особливо на Січеславщині займають і промислові. На перезволожених ділянках у долинах річок ростуть заплавні ліси, представлені вільхою, вербою, осикою та тополею. В лісостеповій смузі досить поширеними є ліси на вододілах із дубу, в'язу, липи, клену. У степовій зоні – байрачні ліси. Великими лісовими масивами лісостепової частини даного району, що мають рекреаційне та науково-пізнавальне значення, є Чорний, Нерубайський та Голочанський на Кропивниччині, Самарський ліс на Січеславщині. Природна степова рослинність зберіглась у балках та на схилах річкових долин і представлена типчаком, ковилою, тимофіївкою, тонконогом та іншими травами. У заплавах річок поширена лугова та болотяна рослинність.

Багатим є тваринний світ району, представлений типовою лісовою та степовою фауною. Тут водяться заєць, козуля, свиня дика, вовк, куниця лісова, перев'язка, білка, лисиця, тхір. Свого

часу були завезені плямисті олені, лосі, акліматизовані видра, борсук, нутрія, норка, ондатра, енотовидний собака, фазан.

Курорти Придніпровського РТР орієнтуються на споживачів, для чого використовуються території, де зростають хвойні ліси та є водні об'єкти. Курортні місцевості розташовані в околицях **Павлограда, Орлівщини, Верхньодніпровська та Самара** на Січеславщині, а також **Поселянівки, Піддубного, Івано-Благодатного, Нагірного та Світловодська** на Кропивниччині. Але нині використання їх обмежено з огляду на безпекову ситуацію.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси. Безперечно цінність для організації рекреаційної діяльності в регіоні, який характеризується значним обсягом внутрішнього попиту на рекреаційне ресурсокористування, становлять об'єкти природно-заповідного фонду, яких на території району нараховується 161, у тому числі, 6 регіональних ландшафтних парків. Відсоток заповідності, в середньому, становить 2,6%. Поки що на території туристичного району немає жодного НПП. Серед найвизначніших об'єктів ПЗФ району можна назвати парк Шевченка у Дніпрі, ландшафтний заказник "Північна Червона Балка", Криворізький ботанічний сад на Січеславщині; РЛП «Боковеньківський», парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва в Онуфріївці та Миколаївці ("Хутір Надія") на Кропивниччині.

Онуфріївський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва на Кропивниччині – один із найстаріших в Україні (йому близько 200 років). За кількістю різних порід цей парк поступається Тростянецькому дендропарку та уманській «Софіївці», але відрізняється особливим місцезонаванням у центрі степової зони на Придніпровському плато з рівнинною, густо посіченою мережею річок та балок поверхнею. Паркові масиви розкинулися на обох берегах невеличкої степової річки Сухий Омельник. Свого часу було зрубано чимало дерев та зруйновано значну кількість паркових споруд (альтанки, зрублю), але збереглося старе планування більшості лісових масивів та доріжок, система ставків, багато вікових дерев, частково зберіглася Вербова алея. Парк потребує значної реконструкції.

РЛП **«Боковеньківський»** (площа 109 га) був закладений близько 130 років тому як дендропарк між селами Зелений Гай та Іванівка (сучасний Долинський район Кропивниччини). Ідею створення парку подав М. Л. Давидов, виходець із дворянської сім'ї, який цікавився садово-парковим мистецтвом і завозив дерева з багатьох куточків світу. Кажуть, що колись тут проходив чумацький шлях і чумаки, зупиняючись на ніч на березі річки Боковеньки, влаштовували веселі посиденьки з жартами та сміхом, тому й місцевість назвали відповідно. Під час закладки парку використовувалися дерева, які б могли витримувати тривалу нестачу вологи у ґрунті, тому, очевидно, багато з них, незважаючи на умови степу, збереглися досі. Зараз у парку нараховується близько 900 видів дерев та чагарників, серед них багато екзотів: єдине на Кропивниччині гікго дволопатеве, ялівець ірландський, віковий дуб великоплідний, три види ялини колючої (сріблястої) та інші. «Боковеньківський» був першим парком України, в якому при будівництві використовувались прийоми гри світла й тіні, за умови яких один і той самий куточок чи ділянка в різні години дня виглядають по-різному, а дерева доповнюють красу одне одного. Також у парку є дві ділянки цілинного степу.

Природно-антропогенним об'єктом рекреаційного значення Кропивниччини є солоне озеро штучного походження у с. **Веселівка** із товстим шаром блакитної глини на дні, яка використовуються для лікування захворювань кісток, шкіри та суглобів.

На Січеславщині популярністю користуються блакитні озера на місці затоплених кар'єрів та пляж «Лазурне» (м. **Кам'янське**), Таромські кар'єри та урочище Тунельна Балка (м. **Дніпро**), мальовничий Кодацький кар'єр (с. **Старі Кодаки**); затоплений кар'єр НКГОК; бурова камера шахти «Центральна» (м. **Кривий Ріг**). Кар'єри «Рибальський гранітний» на Ізрені глибиною 70–100 м та кар'єр Південного гірничо-збагачувального комбінату (довжина 3 км та глибина 400 м) пропонують справжні марсіанські пейзажі. А затоплені титанові кар'єри поблизу м. **Вільногірськ** із білим піском та блакитною водою нагадують Мальдівські острови у мініатюрі, тому і отримали назву Вільногірські Мальдіви.

Передумови формування суспільно-історичних рекреаційно-туристичних ресурсів.

Територія Придніпровського рекреаційного району освоювалась нерівномірно: сліди найдавніших поселень, що відносяться до раннього палеоліту (100 тис. р. тому), знайдено на Січеславщині. Північні території почали освоюватися пізніше – у середньому та пізньому палеоліті (30–13 тис. р. тому). На території Кропивниччини знайдено трипільські поселення. Пізніше в районі кочували кімерійці, скіфи, сармати, згодом – угри, булгари, авари, хозари, печеніги, половці, на півночі сучасної Кропивниччини довгий час розвивалось не лише кочівницьке скотарство, але і осідле землеробство. Дніпром проходив важливий торгівельний шлях “із варяг у греки”, який у цій частині контролювала давня Русь. Слов'янське населення селилось у прибережних зонах Дніпра, будуючи укріплення і фортеці. Далі на південь, за кордонами Русі воно називалось бродниками. Основним їх заняттям було обслуговування торгового шляху. На основній частині території району розвивалось кочове скотарство. Нерідкими були напади кочівників на торгові каравани. Із середини XIII ст. Придніпров'я потрапляє в залежність Золотої Орди. Важливим адміністративним центром у ті часи стала Торговиця. Після ослаблення і розпаду Золотої Орди дана територія стає полігоном постійного протистояння Великого князівства Литовського (згодом – Речі Посполитої), Кримського ханства у союзі з Османською імперією, Московії, а також місцевого населення – козаків. Будучи віддаленою від центрів основних держав-суперниць, дана територія залишалась т.з. Диким Полем, над яким жодна з них не могла довгий час установити повного контролю. З кінця XV ст. територію за дніпровськими порогами починає освоювати населення з Київщини, Черкащини та інших регіонів. Спочатку це були літні промисли полюванням та рибальством, а то й грабунками в степу, а потім – постійні поселення. Життя в степу було повним небезпек, а тому вимагало певної військової організації. Так було покладено початок новому територіальному утворенню – Війську Запорозькому. Козаки були відносно самостійними, виконували буферну функцію між сильними державами-сусідками і часом ставали на службу до польських королів чи московських царів та мали зовнішні відносини з молдаванами, турками та татарами. На території сучасної Січеславщини існували почергово Томаківська Січ (район сучасного Марганця), Базавлуцька Січ, Микитинська Січ (район сучасного Нікополя), Чортомлицька Січ (район сучасної Капулівки), Нова Січ – біля с.Покровське. Щоб поширити свій вплив на ці землі, державам-претендентам треба було ослабити козаків. Що і зробила Російська імперія, ізолюючи козаків від своїх конкурентів, руйнуючи Січі у 1709 та 1775 рр., використовуючи козаків для будівельних робіт та на численних війнах, які нею велися, реорганізуючи козацтво, переселяючи на Причорномор'я та Кубань, зрештою, купивши козацькі еліти дворянством та загарбавши собі землі.

Після першої російсько-турецької війни Росія починає активно закріплюватись на нових територіях, активно будуючи фортеці на кордоні, що посунувся на південь. До заселення краю залучається сербське населення, яке на півночі сучасної Кропивниччини створює своєрідну буферну зону т.з. Нової Сербії, що 30-кілометровою смугою тягнулася від Дніпра до Синюхи і врізалась клином між Запорожжям та Річчю Посполитою. Після другої російсько-турецької війни поселення сучасної Кропивниччини втрачають прикордонне значення і починають розвиватися як торгово-промислові центри. Тоді ж починається інтенсивне освоєння земель сучасної Січеславщини. Сюди переселяють державних селян, роздають землі поміщикам, які приводять сюди кріпаків, запрошують болгарських та німецьких колоністів. Стрімко розвивається сільське господарство. Частина державних селян мала статус військових поселенців і несла військові повинності. Селяни не були задоволені своїм становищем і масово тікали далі на південь, у Таврію і Крим. Нерідкими були і повстання. Реформи II пол. XIX ст. пожвавили розвиток краю, який прискорився значним чином після відкриття в регіоні значних покладів залізної руди та вугілля поряд, на Донщині. Регіон потребує великої кількості робочих рук, і сюди переселяються шукачі кращої долі. Проте їх надії на заробітки на заводах та фабриках не справдилися. Ліві ідеї знайшли багатьох прихильників. З розпадом Російської імперії історичне Запорожжя увійшло до складу

УНР, але і тут розпочалась запекла боротьба між прихильниками УНР, більшовиками, білогвардійцями та анархістами. У 1918 р. тут було проголошено Донецько-Криворізьку советську республіку, інспіровану більшовиками для того, щоб позбавити УНР економічної міці. Через рік її було об'єднано з УНР (рад.) – сценарій, схожий на нинішній з ДНР та ЛНР. Далі – усе за типовою програмою упокорення «інородців» імперією.

У зв'язку з порівняно недавнім осідлим освоєнням території Придніпровського туристичного району, військовим, а згодом промисловим значенням більшості поселень, його архітектурно-історичні ресурси не відрізняються великим різноманіттям і представлені адміністративними і житловими будинками XIX–XX ст., культовими спорудами XVIII–XX ст., численними пам'ятними знаками, що відзначають місця пам'ятних подій козацької доби та пізніших часів. Значною частиною історико-культурної спадщини краю є давні кургани та половецькі баби.

Суспільно-історичні рекреаційно-туристичні ресурси. Кропивницька область. Місто **Кропивницький** розпочало свою історію із земляної фортеці, названої на честь святої Єлисавети. Цікаво, що за оборонним призначенням фортеця використовувалась лише один раз у 1769 р. Невдовзі біля її стін виникло місто, назване Єлисаветградом. Дотепер від того часу збереглися фрагменти валів та чавунні гармати. Будучи довгий час центром воєнних поселень на півдні України, місто зберегло ознаку того часу: комплекс військово-адміністративних будівель XIX ст. Справжній «золотий вік» місто переживало із II пол. XIX ст. до поч. XX ст. Цей період залишив в архітектурній спадщині міста багато адміністративних та житлових будинків, збудованих у стилі класицизму та модерн (рис. 7.37, 7.38). Це був справжній культурний осередок краю. Саме тут, у 1882 році відкрився перший професійний український театр. Будівля, в якій він розмістився, нині називається «театром корифеїв» (рис. 7.39).

Рис.7.37 – “Будинок Барського (нині – краєзнавчий музей у Кропивницькому)”

Рис.7.38 – Художньо-меморіальний музей О.Осмьоркіна у Кропивницькому

Рис.7.39 – “Театр корифеїв” у Кропивницькому

Культові споруди міста представлені грецькою церквою, Спасо-Преображенським собором, Свято-Покровською церквою та синагогою. Тут працює 11 музеїв, 5 театрів та 2 кінотеатри, обласна філармонія, багато музичних та хореографічних колективів. Місто навіть має звання танцювальної столиці України. Місту неодноразово змінювали назву. З 2016 року воно має назву Кропивницький на честь українського письменника, драматурга і актора Марка Кропивницького. На диво, допоки область, адміністративним центром якої є Кропивницький, носить назву на честь советського діяча С. Кірова.

У культурному плані Кропивниччина цікава, передусім, як батьківщина українського театру, відомих драматургів і акторів. Театрознавці пов'язують зародження українського театру з 1854 роком, коли у м. **Бобринці** мандрівна театральна трупа Л. Млотковського поставила декілька спектаклів, після чого місцеві поміщики Дубровинські вирішили організувати сімейний театр, залучивши до цього свого племінника М. Кропивницького. Донині у місті збереглися повітове училище, де навчалися М. Кропивницький та І. Карпенко-Карий, будинки, в яких вони розпочинали театральну діяльність. У Бобринку можна побачити муровані Вознесенську (рис. 7.40) та Миколаївську церкви, низку будинків, зведених у стилі модерн.

Багато місць в області пов'язано з ім'ям відомого українського драматурга і актора І. Тобілевича (І. Карпенка-Карого). Народився він у 1845 р. в с. **Арсенівка**, навчався у повітовому училищі (рис.7.41) у **Бобринці**, служив секретарем поліції і грав у театрі в **Елисаветграді**, оселився в **Миколаївці** в батьківському будинку (зберігся дотепер), де написав 11 творів, у т.ч. найвідоміші – „Сто тисяч”, „Хазяїн” (рис.7.42). Сюди приїздили його брати актори та режисери Микола Садовський та Панас Саксаганський, сестра, співачка та акторка Марія Садовська-Барілотті, колеги М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Старицький.

Рис.7.40 – Вознесенська церква у Бобринці

Рис.7.41 – Будівля колишнього повітового училища у Бобринці

Рис.7.42 – Державний музей-заповідник І. Карпенка-Карого "Хутір Надія"

Кропивниччина – батьківщина відомого українського педагога, публіциста, письменника Василя Сухомлинського, який народився в с. Омельник, а у с. **Павлиш** 24 роки пропрацював директором середньої школи, будівлю якої можна побачити і тепер. Окрім неї, у селі є Вознесенський мурований храм.

Музеї Кропивниччини (музейно-природний заповідник „Батьківщина Карпенка-Карого” в с. **Арсенівка**; заповідник-музей „Хутір Надія” та літературно-меморіальний музей у с. **Миколаївка**; меморіально-педагогічний музей у с. **Павлиш** тощо) розповідають про життєвий шлях і творчі здобутки згаданих вище відомих людей краю. У **Побузькому** діє унікальний музей ракетних військ.

Своїми архітектурними пам'ятками славляться також **Олександрія** (рис.7.43), **Новомиргород** (рис.7.44) та його частина – **Златопіль** (рис.7.45), **Голованівськ**, але їх потенціал був би ще потужнішим, якби дуже багато пам'яток свого часу не було понищено.

Маєтки колишніх землевласників краю збереглися у **Межирічках** (руїни садиби Абаз), **Червоновершці** (палац Соколова), **Ясинуватці** (руїни палацу Вінберга), **Малій Висці** (палац Кудашевої).

Велетенські млини, справжні палаци, можна побачити у **Луполовому**, **Давидівці**, **Тернівці**.

Рис.7.43 – Театр у Олександрії

Рис. 7.44 – Міська лікарня у Новомиргороді

Рис.7.45 – Златопільська гімназія

Муровані церкви є пам'ятками у **Благовіщенському**, **Кетрисанівці**, **Василівці**, **Крутенькому**, **Компаніївці**, **Розумівці**, **Кримках**, **Березівці**. У **Таловій Балці** збереглися руїни величного храму, які ще можна відновити. Дерев'яних церков небагато, адже дерево у степу – не основний будівельний матеріал. Але такі є у с. **Могильному** та **Надеждівці**. Натомість, край багатий на граніт. Цілий квартал будинків, збудованих з цього каменю, можна побачити у **Гайвороні**.

У м. **Помічна** є Шуховська вежа – рідкісна з точки зору архітектури, гіперболоїдна водонапірна вежа інженера В.Г. Шухова висотою 20 м.

Експерсійний інтерес являють археологічні пам'ятки Кропивниччини, серед яких поселення трипільської культури III тис. до н.е. біля с.**Володимирівки, Нечаївська** алея менгірів⁶, **Калантаївське, Тясминське і Черноліське** укріплення-городища.

Кропивниччина цікава ще й тим, що за розрахунками деяких учених-картографів (зокрема В. Шевченка), на її території, в районі села **Добровеличківка**, знаходиться географічний центр України, про що сповіщає встановлений у 2001 р. пам'ятний знак.

В етнографічному сенсі Кропивниччина – це Запорожжя, а західна її частина приблизно до р. Синюха – Поділля. Але тут є поселення, де компактно проживали греки (Кропивницький), серби (Новомиргород), болгари (Вільшанка), молдавани (Мала Виска). Колись на формування соціально-культурних ресурсів міст і містечок області впливала численна єврейська громада.

Маршрути гастрономічного туризму можна скласти, послуговуючись напрацюваннями кропивницької етнолабораторії та її публікацією «Смачна Кропивниччина». У експедиціях регіоном було зібрано рецепти традиційних страв: реберець у медовому соусі (до соусу додаються сушені ягоди), гречаників, сальників, маринованого товстолоба, кваснини (квашені яблука і помідори), салатів теліжка (варена картопля з квашеними помідорами й цибулею) і силос, френзолбок, гокачі, вареників «із піском» (заварне тісто, начинка з відварної свинини зі шкварками, смаженою цибулею і вершковим маслом, перекрученими на м'ясорубці), молочного та фруктових киселів, коржиків на смальці тощо.

З Кропивниччиною пов'язані долі родини Тобілевичів, М. Кропивницького, В. Винниченка, Г. Юра, Ю. Мейтуса, Г. Нейгауза, П. Ніщинського, К. Шимановського, А. Тарковського, Л. Забілястої, О. Осмьоркіна, А. Білінської-Богданович.

Дніпровська область. Адміністративний центр іншої області Придніпровського РТР, яка теж досі носить ім'я советського партійного діяча, – місто **Дніпро** – науковий, інноваційний і дослідницький центр, «космічна столиця» України, виник на місці містечка Новий Кодак, заснованого у 1640 р. Визначними пам'ятками міста є нинішній палац студентів (рис. 7.46), будинок канцелярії та суконна фабрика (XVIII ст.). У I половині XIX ст. були побудовані Свято-Преображенський собор (рис. 7.47), земська лікарня та будинок губернатора. Початок індустріального освоєння краю у II половині XIX ст. зумовив появу інших будівель: вищого гірського та комерційного училищ, міської управи, театру, житлових будинків. Місто швидко росло. У XX ст. з'явився ряд інших будівель адміністративного, культового, житлового, культурного та туристичного призначення. У місті знаходиться могила Д. Яворницького та зберігся будинок, у якому він жив і працював (рис. 7.48). Цікавою скульптурною композицією міста є «Юність Дніпра». Однією з головних пам'яток Дніпра та й усієї України є унікальна, одна з найбільших колекцій кам'яних статуй у світі, колекція кам'яних баб, яка нараховує майже 80 фігур. Заслуговує на увагу діорама «Битва за Дніпро». Улюбленим місцем відпочинку жителів міста та його гостей є дніпровська набережна – найдовша набережна в Європі, Монастирський острів, музичний фонтан, дитяча залізниця. Викликають туристичний інтерес мости через Дніпро. У місті функціонує оперний театр, обласна філармонія, 7 театрів, 3 концертні організації, 23 музеї, планетарій. На облік взято близько трьох сотень пам'яток історії та культури. Є можливості для розвитку ділового туризму.

Січеславщина – край давнього заселення, про що свідчать розкопки численних стоянок і поселень різних періодів. У м. **Покров** у результаті розкопок кургану скіфського періоду „Товста могила” були виявлені всесвітньо відома знахідка українського археолога Б. Могилевського – золота пектораль, різні прикраси, зброя, кінська упряж, що зараз знаходяться в музеї Історичних коштовностей України (Кієво-Печерська лавра).

⁶ Менгір – пам'ятка мегалітичної культури, що являє собою вертикально поставлену кам'яну брилу або стовп.

Рис.7.46 – Палац студентів у Дніпрі

Рис.7.47 – Преображенський собор у Дніпрі

Рис.7.48 – Будинок Д.Яворницького у Дніпрі

Археологічними пам'ятками відомі села **Старі Кодаки (мурована фортеця), Волоське, Капулівка, Микільське-на-Дніпрі**. Останнє село є місцем загибелі київського князя Святослава Ігоревича (945–972 рр.), а у Капулівці знаходиться могила кошового І. Сірка.

Храмове будівництво в області представлено православними церквами XVIII – XIX ст., костелами в містах, де була польська діаспора, синагогами та навіть небагатьма вірменськими храмами. Троїцький собор XVIII ст. у м. **Самар** (рис. 7.49) за правом вважається шедевром вітчизняного дерев'яного зодчества. Із храмових споруд XVIII ст. у місті також збереглися Миколаївська церква і келії Свято-Миколаївського Самарського пустинницького чоловічого монастиря, заснованого у XVII ст. Відомим є також «горбатий» міст через р. Самару.

Промислове місто **Кам'янське** теж може похизуватися дотичністю до історії козацтва, багатьма сакральними спорудами, які належать різним конфесіям, у т.ч. костелом XIX ст. (рис. 7.50), житловими та адміністративними будинками XIX ст. та поч. XX, старими промисловими спорудами. Так само **Нікополь** (рис.7.51). Нині він під постійними обстрілами, що ведуться із території Запорізької АЕС.

У с. **Китайгород** зведено одразу три церкви: Свято-Успенську, Миколаївську (рис.7.52) і церкву-дзвіницю Святої Варвари.

Історію і традиції краю представлено в експозиціях численних музеїв Січеславщини, серед яких на особливу увагу заслуговують історико-краєзнавчий музей м. **Кривий Ріг** і музей прикладного мистецтва с. **Петриківка**. Петриківський розпис, побудований переважно на рослинно-тваринних мотивах, відомий у всьому світі і увійшов до списку нематеріальної спадщини. Петриківка є одним із центрів української вишивки, до 2006 року тут працювала фабрика художніх виробів „Дружба”, сувеніри якої користувалися попитом в усьому світі. Промисловий статус регіону позначається й на спеціалізації обласних музеїв, серед яких чимало науково-технічних.

Ще одна туристична родзинка краю з'явилась у XX ст. Це дача архітектора Хляпатури або «Дніпровський замок», у сел. **Дніпровське**. Побудований з природного каменю у стилі модерн на високому березі Кам'янського водосховища, замок приваблює туристів цього краю, не дуже багатого на фортеці та замки, які до нашого часу не дійшли, якщо не брати до уваги земляні вали на місці Кодацької та Новобогородицької фортець.

Рис.7.49 – Троїцький собор у Самарі

Рис.7.50 – Миколаївський костел у Кам'янському

Рис.7.51 Церква Різдва Богородиці у Нікополі

Рис.7.52 Миколаївська церква у Китайгороді

Січеславщина – козацький край. Його культурну і етнографічну спадщину представляє скансен «Козацький хутір» у с. **Гречане**. У Петриківці досі можна побачити традиційні хати-мазанки та господарські споруди, характерні для українського обійстя, Відвідати Музей етнографії, побуту та народно-прикладного мистецтва. Історик Д. Яворницький присвятив себе дослідженню козацтва, тож чимало артефактів славного минулого можна побачити у історичному музеї Дніпра, який носить ім'я вченого. У містах та селах є чимало краєзнавчих та історичних музеїв. Крім петриківського розпису список нематеріальної культурної спадщини Січеславщина наразі поповнила козацькими піснями, кобзарством та обрядом приготування заливаної каші.

Гастрономічний туризм Січеславщини може порадувати шанувальників традиційними стравами регіону, зокрема: козацькою щербобою (готується на основі пшона і річкової риби), козацьким кулішем (пшоно з картоплею і салом), фаршированими гарбузиками, голубцями з картоплею, ханделейчиками (голубці з м'ясом і пшоном), карнаухівською заливною кашею (основні інгредієнти – м'ясо птиці, сало, пшоно, картопля), спаською затіркою (кульки, змішані на яйцях, борошні та пшоні і зварені у воді чи бульйоні), шпундрою (свинина, тушкована з буряками в буряковому квасі), баранячою ногою, запеченою на відкритому вогні у глині, варениками (з салом, з квашеною капустою та шкварками, з картоплею), кропенниками (рулет із кропом) та ін.

З Січеславщиною пов'язані життєві шляхи І. Сулими, І. Сірка, П. Калнишевського, К. Гордієнка, Д. Яворницького, М. Пирогова, В. Підмогильного, О. Гончара, П. Загребельного, Л. Кучми, В. Зеленського, Я. Магучіх та багатьох інших.

Багато міст на Січеславщині зазнають обстрілів з окупованих територій, з якими вона межує, та повітряних атак, тому їх туристичні ресурси перебувають у постійній небезпеці і є парарекреаційними.

7.3. Донецький рекреаційно-туристичний район

Загальні відомості. До складу Донецького рекреаційно-туристичного району входять Донецька та Луганська області (рис.7.53).

Площа району – 53,2 тис. км² або 8,8 % загальної території України. До війни це був густозаселений, високоурбанізований район. Географічне положення району, високий ступінь індустріального освоєння, густа поселенська мережа, представлена, в основному, містами, високий рівень рекреаційних потреб та інші чинники давали змогу розглядати даний рекреаційний район як єдине ціле. Нині до цих факторів додалися і інші чинники, головним із яких є активні бойові дії. Це означає, що рекреаційно-туристичні ресурси цього району знаходяться у постійній небезпеці. Багато з них вже припинили існувати. Разом із тим, зароджуються нові, пов'язані із злочинами проти людяності і необхідністю зберегти пам'ять про це. Приклади – Маріупольський драмтеатр, Оленівська колонія, місце збиття пасажирського літака «Малайзійських авіаліній» біля Тореза, десятки понищених міст та сіл. І хоча окупанти ретельно приховують докази своїх злочинів, попереду (зараз лише про туристичні ресурси !) – дослідження та заходи із шанування пам'яті жертв цієї війни. Приклади попередніх воєн дають підстави для прогнозування появи нових музеїв, меморіалів та пам'ятників та уваги до них з боку туристів, яка спостерігається вже і зараз з боку тих, хто любить полоскотати собі нерви, але на звільнених територіях. На жаль, нині ми змушені вивчати географію цього регіону, слідкуючи за бойовими діями і тим, як обертаються на руїни мирні колосі міста та села. Тим не менше, ми охарактеризуємо туристичні ресурси і цього регіону, пам'ятаючи небезпеку, в якій вони знаходяться, і про те, що нині і на декілька років вперед, принаймні, поки не закінчиться війна та не буде розміновано територію, вони є парарекреаційними.

Природні рекреаційно-туристичні ресурси. *Поверхня* району являє собою хвилясту рівнину, густо порізану річковими долинами, ярами та балками, і складається з окремих кряжів,

найбільшим з яких є Донецький, пасм, останців-куполів, кам'яних «могил», які є виходами на поверхню поріг Українського кристалічного масиву. Деякі з них мають висоту понад 300 м. Найбільш відомими геологічними пам'ятками є Кам'яні Могили, які є частиною Приазовської височини, Катерининські скелі над Кальчиком, крейдові гори поблизу с. Білокузьминівка Донецької області, Королівські скелі над річкою у с. Провалля, скелі «баранячі лоби» в районі с. Айдар-Миколаївка, Киселівські оголення у с. Киселівка, крейдові скелі на правих берегах річок Північної Луганщини. Зустрічаються карстові форми рельєфу.

Рис.7.53 – Донецький РТР

Клімат району відрізняється більшою континентальністю, що проявляється у підвищенні амплітуди зимових та літніх температур. Зима порівняно холодна, малосніжна із середньою температурою січня – 6,4... -7,8 °С. Літо спекотне й посушливе із середньою температурою липня + 21,5...+22°С. Річна сума опадів у порівнянні з навколишніми степами збільшується завдяки припіднятості території над рівнем моря і сягає 450–750 мм на рік. Більшість з них випадає влітку у вигляді злив. Кліматичними курортами регіону є **Святогірськ** Донецької області, **Білогорівка та Айдар** – Луганської.

Гідрографічна мережа Донецького туристичного району густа, але представлена невеликими ріками. Основою гідрографічної мережі регіону є Сіверський Донець з притоками: Казенний Торець, Бахмут, Лугань, Красна, Айдар, Деркул, – завдяки яким формуються чудові краєвиди. Є ріки, що безпосередньо впадають в Азовське море: Кальміус, Міус. Особливе місце

у степовій Україні мають джерела та криниці, які особливо шануються на Луганщині: Пантелеймонова криниця у с. **Лисогорівка**, Біла криниця у с. **Марківка**, Відрадівська криниця у с. **Білокуракіне**. Важливе значення для розвитку рекреаційної справи мають джерела столових та бальнеологічних мінеральних вод. На їх базі працювали санаторії **Кремінної**, **Айгара** та **Старобільська** у Луганській області. Грязі озер Сліпне та Ріпне використовувалися бальнеогрязевими курортами **Слов'янськ** та **Слов'янський Курорт**.

Донецька область має вихід до Азовського моря – природного раритету планетарного масштабу – найменшого, найпріснішого, найпродуктивнішого й найвіддаленішого від Світового океану. На жаль, це природний раритет нині знаходиться на межі екологічної катастрофи. Приморськими кліматичними курортами області були **Маріуполь**, **Бердянське**, **Мелекине**, **Новоазовськ**, **Білосарайська Коса**, **Седове**, **Ялта**, **Урзуф** і багато інших на узбережжі, куди приїжджали на відпочинок мешканці Донбасу і не лише. Нині узбережжя Азовського моря потерпає від екологічної катастрофи, спричиненої аварією російських танкерів, які перевозили мазут.

Донецький рекреаційний район розташований у степовій природній зоні, ландшафти якої є значно зміненими господарською діяльністю людини. Природна рослинність зберіглась на невеликих ділянках схилів ярів, балок, долин та окремих останців і представлена типчаково-ковиловою рослинністю, пириєм, чабрецем, деревієм. Ліси, що ростуть у байраках, складаються з дуба, ясени, клена та чагарників. На вододілах поширені діброви, а в долинах – заплавні ліси.

Однією з особливостей Донецького рекреаційно-туристичного району є надзвичайна різноманітність та мальовничість його природних ландшафтів, але для більшості українців, навіть у мирні часи цей регіон залишався справжньою Terra Incognita, бо асоціювався, насамперед, із надмірною індустріалізацією та несприятливим екологічним станом.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси району представлені об'єктами природно-заповідного фонду, яких тут нараховується близько 248, тому числі 3 національні природні парки та 7 регіональних ландшафтних парків. Заповідність складає, в середньому, 3%. Об'єктами природно-заповідного фонду, що можуть бути цікавими для туристів, є національні природні парки «Святі гори» та «Меотида», умовно створений Сіверсько-Донецький НПП, РЛП «Донецький кряж», «Зуївський», «Клебан-Бик», «Краматорський», «Половецький степ», «Слов'янський курорт» (Донецька область), РЛП «Біловодський» – на Луганщині. Усі вони значно постраждали від військової агресії РФ.

Природний національний парк «**Святі Гори**» створено у 1997 році. Разом з тим, його можна вважати одним із найстаріших заповідних куточків України, оскільки, ще в 1704 Петро I видав указ про охорону цієї ділянки, де розташовані знамениті крейдяні гори, в яких збереглися рідкісні види рослин, наприклад, крейдяна сосна. Такі природні формування не зустрічаються більше ніде в Україні. Парк простягнувся уздовж берегів річки Сіверський Донець, яка протікає тут вузькою ущелиною, стиснута крутими горами, і раптом переходить у широку річкову долину, порослу лісами, що перемежуються луками та заплавними озерами. На території парку знаходиться 129 об'єктів археології, 73 пам'ятники історії. У 1980 році на нинішній території парку був заснований державний історико-культурний заповідник. Основу комплексу пам'ятників заповідника складає Свято-Успенська Святогірська Лавра, яка дала притулок багатьом біженцям і значно постраждала від обстрілів.

НПП «**Меотида**» знаходиться у прибережній смузі Азовського моря і займає площу 14351, 9 га. Названий парк на честь Меотида – території проживання давніх меотів. Також Меотидою древні греки називали Азовське море. Згідно однієї із версій етимологічною основою цієї назви було слово «годувальниця». Надзвичайно багатим є рослинний і тваринний світ парку. У «Меотиді» охороняються типові та унікальні рослинні угруповання прибережної смуги Азовського моря. Гордістю парку були численні колоніальні поселення птахів (більше 250 видів, 100 з яких тут гніздилися). Зайве казати, що війна завдала непоправної шкоди цій родзинці парку.

РЛП «**Донецький кряж**» (Шахтарський район, Донецька область) створений у лютому 2000 р., його площа становить 1599,2 га., у тому числі, землі історико-меморіального комплексу «Савур-Могिला», лісовий заповідник загальнодержавного значення «Бердянський» та геологічна пам'ятка природи місцевого значення «Балка Журавльова». Цей унікальний природний комплекс поєднує степову, петрофітну, лісову рослинність. Флора парку налічує 437 видів судинних рослин. Найбільшу площу займають характерні для Донецького кряжу різнотравно-типчакowo-ковилові степи, поширені також байрачні ліси. Нині знаходиться на окупованих територіях.

РЛП «**Зуївський**» (загальна площа - 1214,2 га.) є унікальним парком, до складу якого увійшли дуже привабливі природні території, зокрема: урочище «Липове», балка біля села Ведмеже та Зуї-гора, долини річок Кринка та Ольхова, відслонення скельних гірських порід, степові ділянки та лісові масиви Макиївського лісництва. Увагу любителів природи, туризму та альпінізму тут привертала унікально поєднані геологічні, геоморфологічні, гідрографічні та біологічні особливості, що свідчить про значний рекреаційний потенціал. На території парку створено можливості для організованого відпочинку, спортивно-оздоровчих та рекреаційних заходів. Є дані, що і в окупації жителі району використовують парк для рекреаційних потреб.

Чудовим місцем для відпочинку, пізнавального та екологічного туризму був РЛП «**Клебан-Бик**» розташований у гирлі однойменної річки. Назва парку означає «Дно ями», оскільки вся його територія 200 млн. років тому була дном Пермського моря. Парк був створений у лютому 2000 року, його площа – 1824 га. Місцевість тісно пов'язана з історією Війська Запорозького та Запорозької Січі, адже тут знаходились межі козацьких вольностей, стояла козацька застава. До війни на території РЛП функціонувала ціла низка екологічних маршрутів та стежок, пропонувались захоплюючі екскурсійні маршрути. Туристів приваблювали неповторні ландшафти, яскраві квітучі степи, багатий рослинний і тваринний світ, водосховище та природні нерестилища. Нараховувалось більше 100 видів птахів. В центрі особливої уваги – еродовані розчленування та виходи на поверхню корінних гірських порід, фрагменти стовбурів скам'янілих дерев (вік близько 295-300 млн. років). Парк двічі опинявся на лінії вогню.

РЛП «**Краматорський**» був створений у травні 2004 року, його площа – 1738, 82 га. До складу парку входять чотири ділянки, представлені цілним степом та степовою рослинністю, численними виходами на поверхню крейдових порід («Біленьке»); сосновим масивом та скам'янілими араукаріями («Пчілкінські скам'янілі дерева»); озером, на якому можна бачити лебедів-шипунів («Комишуваха») та ділянкою з геологічною пам'яткою природи «Скелеподібне оголення верхньої крейди». Співробітники парку під час війни продовжують працювати і дистанційно знайомлять учнівську та студентську молодь із природними приладами парку.

РЛП «**Половецький степ**» створений у лютому 2000 р., його загальна площа складає 1335 га. Тут збереглися ділянки типових для Північного Приазов'я цілнних типчакowo-ковилових степів, на річках Темрюк та Каратюк можна побачити гранітні відслонення. Територія постраждала від воєнних дій.

Помітну роль у формуванні поверхні регіону відіграють специфічні форми рельєфу, створені людською діяльністю – терикони. Тут їх близько 600. До війни існували проекти принаймні деякі з них використовувати і в рекреаційній діяльності: озеленювати та перетворювати на парки, створювати оглядові майданчики тощо.

На базі соляних шахт у **Солегарі** функціонував санаторій, що спеціалізувався на лікуванні дихальної та ендокринної систем.

Штучний водоспад на р. Айдар у с. **Риб'янцеве** став популярною локацією для відпочинку.

Передумови формування суспільно-історичних ресурсів. Територія Донецького краю почала заселятись 300-140 тис. років тому, про що свідчать археологічні знахідки. Вони ж засвідчують багате історичне минуле у давні часи та середні віки. В різні часи степами кочували племена та народи, що жили із скотарства та грабунків. Тут випасали свою худобу киммерійці, скіфи, сармати-роксолани,

чорні болгари, хозари, печеніги, на початку XI ст. – торки, в середині XI ст. – половці, про що свідчать численні кам'яні статуї-ідоли, які збереглися до нашого часу. Північне Приазов'я було добре відоме давнім грекам. Великим степом йшло Велике переселення народів. Про наявність тут слов'янського населення свідчить назва річки Сіверський Донець. У X – XIII ст. русичі були постійно присутні на цій території, якою здійснювались зв'язки із підконтрольною їм Тмутараканню, видобували сіль та мали свої поселення в долинах Кальміусу та Міусу. Після монгольської навали в XIII ст. дана територія довгий час залишалась майже безконтрольною, але не безлюдною. У середині XV ст. північно-західна частина нинішньої Донецької області (територія, обмежена річками Казенний Торець та Вовча) увійшла до складу Великого князівства Литовського, значна її частина, а також південь нинішньої Луганської області були приєднані до Кримського ханства. Цими землями кочувала Джамбуйлуцька орда. Північна частина району залишилась прикордонним Диким Полем, над яким держави-суперники хоч і хотіли взяти контроль, але не могли, допоки у однієї з них не вистачило людських та військових ресурсів. З II пол. XVI ст. українці починають заселяти ці землі, які стають частиною Слобідської України (Ізюмський та Острогозький Слобідські полки). Все далі і далі на південь виникають сторожові пункти, воєнізовані козацькі поселення, що формуються із козаків та селян-втікачів. Так, наприкінці XVI ст. виникла фортеця Домаха (нинішній Маріуполь), у XVII ст. – низка козацьких зимівників та хуторів по р. Вовча, поселення, які дали початок сучасним Донецьку, Макіївці, Луганську та іншим містам. Активне заселення донецьких степів починається у період Визвольної війни 1648-1654 рр., під час якої селяни і козаки переїжджали з Правобережної України та Гетьманщини, а також після російсько-турецької війни 1768-1774 рр., коли вже почалась цілеспрямована колонізація і утримання за собою краю імперією із залученням різномірних людських ресурсів, насамперед, запорожців, частину яких зробили Азовським козацьким військом. Активне заселення цих степів велось зі сходу і донським козацтвом. Не обійшлося без сутичок із владою, яка намагалась затвердити своє домінування над цими землями. Так, Петро I взявся наводити тут свій лад, результатом чого стало Булавінське повстання, до якого пристали і запорожці, спалення Бахмута, Тора та низки українських та донських поселень, масові страти. В часи Нової Січі тут існували Кальміуська, Орільська та Самарська паланки. Під час колонізації Донеччини за часів Єлизавети I утворилась особлива воєнізована адміністративно-територіальна одиниця – Слово'яно-Сербія, яку населяли вихідці з Балкан, що втікали від турецького панування. Її центрами стали Бахмут, Слово'яносербськ, Луганськ. За Катерини II на Приазов'я було силоміць переселене християнське населення Криму (греки, грузини, валахи, вірмени), про це нагадують схожі із кримськими топоніми, край колонізували також запрошені німецькі колоністи.

З кінця XVIII у Луганській, а з початку XIX ст. і у Донецькій областях починає розвиватися промислове виробництво (металургійна, вугільна та машинобудівна галузі). Почалося все із виявлення покладів вугілля в районі нинішнього Лисичанська, де є пам'ятний знак на честь першої на Донбасі шахти. У середині XIX ст. промислове виробництво інтенсифікується завдяки участі іноземного капіталу. З того часу регіон стає стратегічно важливим, над яким прагнуть закріпити контроль будь-які загарбники, які претендують на цей край. Так сталося після розпаду імперії, в роки II світової війни, з початком російсько-української війни у 2014 році. Українці і тоді і зараз виборюють своє право на ці землі. Придушити опір окупанти намагалися і намагаються звичними їх методами: геноцидом, депортаціями, руйнуванням поселень, русифікацією та асиміляцією українців, переписуванням історії та пропагандою, просуванням московських наративів, розпалюванням ворожнечі між українцями, між тим, як ворог завжди один – Московщина, яка бажає захопити багатий ресурсами край, не рахуючись із інтересами та навіть і самим існуванням місцевого населення.

Інтенсивне промислове освоєння і пов'язане з цим забруднення довкілля були одними із стримуючих чинників для розвитку міжрегіонального та міжнародного туризму. Значним чином обсяги туристичних потоків в регіон стримувались браком інформації про його туристичні можливості та сформовані стереотипи щодо бідності на недоторкані природні принади, депресивність територій, дані про високий рівень криміногенної небезпеки. Російсько-українська війна взагалі звела туристичні можливості регіону нанівець.

Зважаючи на особливості освоєння і заселення краю, в районі збереглися православні культові споруди, небагато адміністративних і садибних будівель XIX–XX ст., комплекси споруд кінних заводів, меморіальні пам'ятки, присвячені історичним подіям XX ст. Значна частина архітектурно-історичної спадщини була знищена під час боротьби за володіння головною ресурсною базою нашої країни під час Другої світової війни. На жаль, і в наш час внаслідок воєнних дій на Донбасі руйнується чимало пам'яток, значна їх частина перейшла до розряду парарекреаційних ресурсів, частина втрачена назавжди.

Суспільно-історичні рекреаційно-туристичні ресурси. Донецька область. Донецьк є одним із найбільших міст України. Він виник на місці, де існували українські козацькі слободи та хутори XVII – XVIII ст. Але часом заснування міста вважається 1869 рік, коли валійцем Джоном Юзом було побудовано селище для робітників його металургійного заводу. Тож першою назвою поселення стала Юзівка. У місті ще є будівлі, які з'явилися на зламі XIX та XX ст. Серед них руїни садиби Юза, готель «Великобританія» (рис.7.54), братська школа, будинок купця Горілика та ін.

Основна забудова нинішнього Донецька велася після війни. Найпримітнішою архітектурною будівлею I пол. XX ст. є будинок Театру опери і балету, виконаний у стилі класицизму. Більшість храмів міста побудовано недовго, решта – докорінно перебудовані культові споруди XIX–XX ст. Найбільш відомими є Свято-Преображенський кафедральний собор (рис.7.55), Свято-Миколаївський собор, Покровська церква, Свято-Іверський монастир. Усього ж у Донецьку нараховується більше 250 культурних пам'яток, 140 музеїв, 53 заклади клубного типу, 3 професійні та 6 аматорських театрів, 2 планетарії, аквапарк. Завдяки підготовці до європейського чемпіонату з футболу в місті з'явилося декілька нових споруд, серед яких – сучасний стадіон “Донбас-Арена”. Для українців новітньою пам'яткою-символом, до якої поки немає доступу, є вежа Донецького аеропорту, де тримали оборону наші захисники, яких за стійкість та мужність називали кіборгами.

Донецьк до недавнього часу було визнано одним із найбільш озелених промислових центрів світу, містом мільйона троянд, одним із основних ділових центрів світу, тут розміщувались головні офіси багатьох промислових компаній України, сучасна туристична інфраструктура робила можливим розвиток ділового туризму. Внаслідок військових дій ці можливості було втрачено. Значних втрат зазнала туристична інфраструктура, зокрема, практично вщент зруйновано аеропорт, пошкоджені дістав і новий стадіон, автостанція. Внаслідок артобстрілів постраждало чимало будівель у центрі міста. У якому стані вийде Донецьк із цієї війни поки невідомо.

Донецький край досить багатий на культові споруди, переважно православні церкви. Найбільша кількість церков зосереджена в **м. Святогірську** та його околицях.

Тут у 1526 р. ченцями Почаївської лаври було засновано монастир на місці, де ще до монгольської навали існував християнський сакральний центр у печерах. За свою довгу історію монастир був фортецею та духовним центром, аж поки указом Катерини II його не було закрито, а землі подаровано відданим дворянам. Предмети старовини, які зберігались у монастирі, за сформованою московитами традицією було розграбовано і вивезено. Відновлено його діяльність було вже у XIX ст. В советські часи монастир та його численні скити вкотре розграбували, а тут влаштували будинок відпочинку. Архітектурний ансамбль Святогірського Успенського монастиря складають Покровська церква із дзвіницею, Успенський собор (рис.7.56), Миколаївська церква (рис.7.57), монастирські стіни з вежами і павільйонами, келії і готель.

Рис.7.54 – Готель «Великобританія» у Донецьку

Рис.7.55 – Свято-Преображенський собор у Донецьку

Рис.7.56 – Успенський собор Святогірської лаври

Рис.7.57 – Миколаївська церква Святогірської лаври

Є також печерні церкви – Олексіївська, Антонія і Феодосія. У 1980 р. комплекс колишніх монастирських споруд був оголошений історико-архітектурним заповідником, а в роки незалежності України повернутий вірянам. У 2004 р. монастир став третьою в Україні лаврою. Вона є об'єктом паломництва православних прочан не тільки з України. Під час війни тут знайшли притулок сотні біженців. Нині лавра теж постраждала, а деякі скити знову були спалені.

Інші цікаві сакральні споруди є (були) у **Бахмуті, Краматорську, Слов'янську, Макіївці** (Касперівський монастир), с. **Андріївці** (одна з найдавніших на сході України дерев'яних церков), с. **Нікольському** (Василівський та Миколаївський монастирі), с. **Сергіївці**.

У **Комишувасі** та **Прелесному** є дві садиби, які належали поміщикам Бантишам (рис.7.58, 7.59). Комишуваську було реставровано якраз перед повномасштабним вторгненням, у ньому було розміщено візит-центр Краматорського РЛП.

Маріуполь, визначний туристичний центр на території Донецької області, є територією компактного розселення греків, визнаним центром грецької культури, кліматичним і грязевим курортом. Найстаріше місто на території Донецької області, Маріуполь був раніше одним з найкрасивіших міст Донщини. Але чимало архітектурних пам'яток було втрачено під час попередньої війни. Цікавими об'єктами є ляльковий театр, колишня водонагінна вежа, будинок зі шпилем (рис.7.60), будинки Гампера, чоловічої гімназії та інші.

Розважальна інфраструктура міста представлена міським сквером, екстрим-парком, лукопарком, приморським парком, міським садом. Негативно впливав на туристичний імідж Маріуполя його статус металургійної столиці України, що займав 1-е місце за обсягами викидів шкідливих речовин промисловими підприємствами. Нині комбінат «Азовсталь» зруйнований і став ще одним із символів відчайдушного і запеклого українського опору російським загарбникам. Руйнувань зазнав не єдиний завод. Колісь квітуче місто опинилось на межі екологічної та гуманітарної катастрофи.

Рис.7.58 – Садиба Бантишів у Прелесному

Рис.7.59 – Садиба Бантишів у Комишувасі

Рис.7.60 – Будинок зі шпилем у Маріуполі

Із Донецькою областю пов'язана діяльність багатьох відомих людей різних епох. Зокрема, у Донецьку жив і навчався, а у Горлівці працював В. Стус, у с. Миколаївка народився І. Дзюба у м. Краматорську жили й працювали кінорежисер і кіноактор Л. Биков, єдиний в історії України чемпіон світу з шахів Р. Пономарьов; у Маріуполі народився видатний український художник-пейзажист А. Куїнджі (1842-1910 рр.), музей якого було розграбовано окупантами. У с. Нескучному з другої половини 1850-х років і до кінця життя жив і працював М. Корф – відомий педагог, творець земської народної школи нового типу на Україні, автор багатьох посібників для вчителів та учнів; тут же з 1887 по 1916 рр. у літні місяці з родиною в садибі відпочивав і працював В. Немирович-Данченко – видатний діяч і реформатор російського театру, один із засновників Московського Художнього і Музичного театрів.

З м. Дебальцеве пов'язана доля поета В. Сосюри, який тут народився. Дебальцеве цікаве ще й тим, що тут фіксується найбільша в Україні кількість днів з ожеледями. Єдиною архітектурною пам'яткою XIX століття, яка існувала у місті до російсько-української війни, була будівля залізничного вокзалу. Нині вона в руїнах.

На Донеччині діє чимало цікавих музеїв, серед яких Музей мініатюрної книги у **Горлівці**, історії та етнографії греків Приазов'я у **Маріуполі**, музей історії баяну у **Шахтарську**, музей на колесах у **Ясинуватій**. Якими вийдуть ці музеї з окупації, чи вдасться їм зберегти свої колекції – невідомо.

Територія Донецької області належить до трьох історико-етнографічних земель: Слобожанщини, Запорозжя та Донщини. У с. **Званівка** свого часу були переселені лемки. У Приазов'я – греки. Окрім традицій приготування борщу та писанкарства, Донеччина поповнила список нематеріальної спадщини традицією приготування особливої поминальної каші у м. **Авдіївка**, яке нині у руїнах, пісними голубцями, затіркою (традиційна українська страва), обрядом гоніння гадюк. У с. **Прелесне** є музей народної архітектури та побуту, де можна ближче познайомитися з етнокультурними особливостями краю.

У гастрономічному плані Донеччина представлена ситними та поживними стравами: рулькою по-донбаськи, котлетами по-донбаськи (фаршировані грибами, цибулею або сиром), окрошкою. Тут також готують підбиваний борщ (лемківська спадщина), авдіївську рисову кашу, смолянський куліш, грецькі чебуреки, варення з шишок, богоявленські галушки (полтавська спадщина), весняний борщ з кропивою, обрядові грецькі хліби псалтур та бурма хатлама.

Подібним набором об'єктів соціально-історичних туристичних ресурсів володіє і **Луганська область**. Майже уся її територія нині окупована РФ.

Найбільшим осередком, в якому сконцентрована значна частина архітектурної спадщини області, є її адміністративний центр – м. **Луганськ**. Офіційною датою його заснування вважається 1795 р., коли на гроші, що залишилися від озброєння Чорноморського флоту, Катерина II заснувала ливарний завод. В історичному центрі міста залишилися зразки добільшовицької забудови. Але реально на його місці ще з XVII ст. існували козацькі поселення Кам'яний Бріг та Вергунка. Луганськ має небагато старих будівель. Одна з них – музей історії та культури Луганська (рис.7.61).

Архітектурний вигляд Луганська сформувався вже у II пол. XX ст. Найбільш показовою спорудою першого повоєнного періоду забудови є триповерховий Будинок техніки у стилі сталінський ампір (рис.7.62). У 1970-1980-ті рр. архітектурний стиль міської забудови Луганська змінився, з'явилися будинки драматичного театру, краєзнавчого музею, житлові багатопверхові будинки, виконані у стилі функціоналізм. Бажаючи можуть відвідати міські театри, музеї, філармонію, державний цирк, авіаційний музей просто неба.

У обласному центрі є 3 театри, 5 музеїв, філармонія та цирк. Місто значно постраждало від обстрілів терористів і нині окуповане.

У місті-сателіті Луганська **Олександрівську** збереглися руїни маєтку О. Юзбаша (рис.7.63) та Вознесенська церква XVIII ст. Ним же були побудовані садибний будинок та церква у с. **Весела Гора** (рис.7.64).

Маєток інженера-залізничника К. Мсциховського, побудований у флорентійському стилі, зберігся у с. **Селезнівка** (рис.7.65).

Архітектурою XIX ст. багате **місто-курорт Старобільськ**.

Рис.7.61 – Музей історії та культури Луганська

Рис.7.62 – Будинок техніки у Луганську

Рис. 7.63 – Маєток Юзбаша у Олександрівську

Луганщина – край, де у минулому розвивалося конярство. Його традиції намагались відродити перед війною. Збереглись будівлі Деркульського (с. **Данилівка**) (рис.7.66), Новолимарівського та Новоолександрівського конезаводів, які є архітектурними пам'ятками.

Рис.7.64 – Маєток Юзбаша у с. Весела Гора

Рис.7.65 – Маєток К.Мсциховського у с. Селезнівка

Рис.7.66 – Деркульський конезавод у Данилівці

Естетично привабливі сакральні об'єкти є у **Луганську, Лисичанську, Айдарі**, селах **Осикове, Михайлівка, Тарасівка, Тишківка, Риб'янцеве, Півнівка** та інших.

Історично територія Луганщини це Слобожанщина (північно-західна частина області) та Донщина (південно-східна). Доказом, що це все етнічна Україна слугував етнографічний комплекс «Слобожанське подвір'я» у сел. **Айдар, Троїцький** музей «Витоки», експозиції **Святивського** та інших краєзнавчих музеїв області. Що стало з ними та їх співробітниками в умовах переслідування усього українського окупантами, невідомо.

Окрім борщу та голубців, Луганщина представляє себе у списку нематеріальної спадщини зелеківською зливанкою, бджільництвом, обрядами гоніння гадюк та заплітанням весільної коси, травництвом Старобільщини. Окрім вказаних, традиційними стравами Луганщини є гарбузова каша, рулет по-луганськи, павлівський капустак, кендюх, хрестці (жайворонки, яких випікали на свято 40-ка святих). У Луганщини є свій кондитерський бренд – шахтарський торт, який виготовляється із шоколаду і горіхів.

Ламає стереотип про Луганщину як про промосковську територію той факт, що саме тут Б.Грінченко укладав свій словник. Звідси походять або тут працювали класики української літератури та дисиденти Г.Тютюнник, І.Світличний, Н.Світлична, М.Руденко, В.Голобородько.

Список використаних джерел:

1. This is Ukraine – путівник по Україні. URL: <http://www.facebook.com/thisisukraine>
2. Брати Капранови. Канал «Ім. Т.Г.Шевченка». URL: <https://www.youtube.com/@imtgsh>
3. Волошин І.М., Матвійчук Л. Ю., Ненько К. В. Туристичні ресурси України з атласом туристичних мандрівок. Львів: ЛДУФК, 2015. 437 с.
4. Галімов А. Канал «Реальна історія». Проект «Українські палаци. Золота доба». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCdIVTngmxbh0oNE1pCwS64g>
5. Івченко А.С. Вся Україна: Путівник. Київ: ДНВП «Картографія», 2006. 656 с.
6. Канал «Ukrainer». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCbPaKxi1j-Q5jWZDpJZp56g>
- 7.Клименко В. Фотоекскурсії Києвом, Україною та світом. URL: <http://klymenko.in.ua/>
8. Кохан В. Канал «Хаци». URL: <https://www.youtube.com/channel/UCIxAwqoXmEGr2ML72c3QxGA>
9. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України. Київ: Альтерпрес, 2007. 369 с.
- 10.Мараєв В. Канал «Історія без міфів». URL: <https://www.youtube.com/@IstoriyaBezMifiv>
11. Сайти відповідних об'єктів ПЗФ, населених пунктів, заповідників, музеїв.
12. Україна: Туристична карта. Київ: ДНВП «Картографія», 2007.
- 13.Ярмоменко С.Г. Туристичні ресурси України. Херсон: Олді-плюс, 2021. 470 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Алешугіна Наталія Олександрівна,
Зеленська Олена Олександрівна

РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ:
ЗАГАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ОГЛЯД

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Підписано до друку 01.01.2026. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. – 12,55. Тираж 100 пр. Замовлення № 01/26

Редакційно-видавничий відділ Національного університету «Чернігівська політехніка»
14030, Україна, м. Чернігів, вул. Шевченка, 95.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 7128 від 18.08.2020 р.